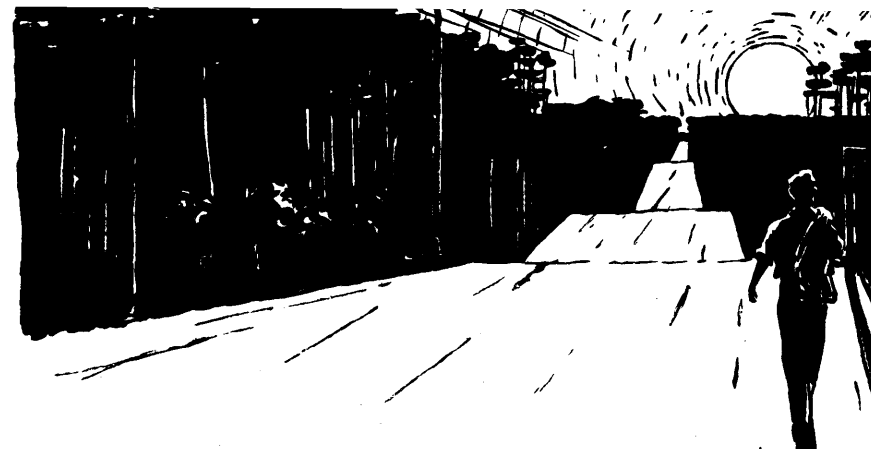

Мал. М. Савіцкага.

Іван ПТАШНІКАЎ

ЧАКАЙ У ДАЛЁКІХ ГРЫНЯХ

Раман

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

ДЗЕ ЛЕТА У ЦІХІМ ТУМАНЕ

Лес маўчаў. Маўчаў, як утопленік, як забіты.

Сонца вярнула да мурзатага небакраю і вісела цяпер там, дзе па цыбатых слупах, паласуючы сінечу, паўзлі ўгору правады. Калі глядзець ад маста туды з-пад рукі,— здасца, яны вось-вось расплавіцца, як у горане, перашчыкнуцца і падуць на пальны і свежы ад вечару дол.

Шаша, ад самага маста прамая, як напята пас, нібы падразала лес. Удалечы блішчэла ўся: ажно пералівалася на ёй густое вячэрняе жнівеньскае сонца.

Яна намарылася за дзень, адвірыла, адгрукала па мастах грузам і — спачывала. Здавалася, яна цяпер — а не чароды гадоў назад! — распласталася на няроўнай зямлі і, як той касец-рабачай, што змарнаваўся на сіўцы за дзень, хоча астыць, наліцца сілы.

Мо' і прынікла наваколле, каб не трывожыць таго, чые плечы так натруджаны ад свету? Цішыня вісне над дарогай, над лесам, як марыва, як тая жменька мошкі, што дрыжыць пад альшэвінай, бы пад страхом.

Ціша — ад лета, што ўсталявалася: папарыла, пагрымела навальніцамі, а цяпер утаймавалася і ад таго злагаднела. Улягліся рвуны-вятры, схіліла на спад гарачыня, пайшлі мяккія летнія дні,

настаў жнівень, бы ў прыроду, як і ў хату, адчыніў дзверы спакойны чалавек-гаспадар.

Ісці выпадае лесам. Не мінеш. Ёсць недзе зімовая дарога цераз Брады на Рудню. Тудою мелі звычку заўжды кіравацца дзяды, калі яшчэ там тартак быў. Бліжай. А цяпер, як узвіразілася і азвярэла пераступленая плаціна рака, Брады заплылі, не пройдзеш. Ды і чаго патыкацца туды, калі бывае на вячэрнім часе і шаша аж кіпіць ад машыны...

Бывае. А вось — і гуку не ўловіш. Калі Леанід зноў выбіўся на дарогу, яму насустрач з-за павароту шыгнулі дзве легкавушкі, вёрткія, прыземістыя, шэрыя, як мышы, зусім неўзаметку, — і ўсё. Шашу нібыта вымелі; бы днём яна і не шпурляла праз свае гарбы тарахлівыя машыны-кузаўкі — туды і назад. Хоць ты вярні зноў на той благі тартак. Але мурзаецца вечар, шчэрыцца з-за абгарэлых пнёў ноч, а там балаціны, месцам трэ' дыбаць кладкамі, ды і, халера яго ведае, хоць і лета, а каб на звяр'е не налучыць. А шаша ў цемні адсвечвае, як у поўня, бы хто па ёй расплэхаў пабелку, як па тых чалесніках у печы перад святамі.

Леанід пакідаў на абочыне аж сёмы слуп-вярстак.

Шарэла нязвыкла хутка, ведама, у лесе. Сонца — ні звання, кудысь правалілася; у лагчынах ля дарогі туман-паўзун лена ўкладаўся на сон на шырокае лісце альшэвін, — значыла, што надоўга, на ўсю ноч.

Туман прынёс адкульсьці гарэлае: недзе блізка курэўся торф ці стухаў пасля пастухоў на вогнішчы корч, а мо' зусім дзе ў бары гарэў лес. У сёлетнюю суш варта толькі іскры здэмухнуць з папяросы, як шкоды не абярэшыся.

Шорхае пад падэшвай жвір; цягнуцца, каб аж у вочы дастаць, халодныя альховыя дубцы, калі сцэжка бывае занадта ўжо завальвае ў абочыну. Падстаў твар, — а там пад'яловец або рагач. Так, бывала, траплялася не раз. Прасадзіцца можна.

Далёка ззаду нешта загручэла, як хто кідаў з месца на месца сухое бярэвене. Пасля — завыла, аж застагнала і — зноў змерла. Якраз машына, што бярэ пад гару. Хутка там выслізнуў з-за лесу востранькі пражэктар і стух. Тут жа.

Леанід стаў рады. Адразу ўявіўся свой двор, сеначкі. Ён адчыне іх — на парозе заклапочаная, спалоханая маці. На сталe стыне бульба. Пракакаліся, знебыліся па ім...

Гул нарастаў і плыў далёку, павольны, цягучы; мо' таму, што доўга не таяў у цішы, а мо' машын ішло шмат.

«Калона...» — першае стукнула ў галаву.

Машыны бліжэй. Чорныя і грозныя сярэднімемнага лесу і на белай шашы, яны брылі ўсялякую — без святла.

На хвілю адпала ахвота прасіцца. Здратуюць, як выткнешся знянацку. Але ж і ўпускаць... Уперадзе столькі дарогі. На ўсю ноч.

Калону веў нехта ці не знаёмы добра з шашою ў гэтых мясцінах. А мо' з кабіны — вунь якое хараство пусціцца сярэд начы белай дарогай?..

Леаніда ўгледзелі.

Бліснулі ў пярэдняй машыны падфарнікі. Стухлі.

«Саступі з дарогі! Знайшоў з кім у жарты іграць...» — папярэдзвала нечая рука.

Ён адступіў. Галасуй — не паслухаюць, бо не збаўляюць ашалелай хады. Крыку не ўчуваюць: ад рэву стогне лес.

Пярэдня абдала яго дымам і холадам. Крокаў за сотню была тарканулася: мігнуў тым месцам вішнёвы агеньчык, хліпнуў раз-другі,

знік. Як хто зацягнуўся цыгаркай і заціснуў яе ў жменю. Астатнія шыпелі, тармозычы: пад перад цямнеўся мост.

Леанід быў разгубіўся. Пасля шалёная думка кінула яго, што было сілы, да маста.

Угледзеў-такі, што ў пярэдняй у кабіны было дзяўчо. У белым. Высунулася нават, каб паглядзець. Белавалосае, ускудлачанае ад ветру. Прывід.

«Такой, нябойсь, і месца знайшлі...»

Ён не адчуў, як хапнуўся за борт, не запамятаў, бо гэта было імгненне, якое тут жа знікла ў мінулае. Ён усведамляў толькі, што вісіць над бяздоннем, якое віхруе, цягне ў чорную прорву. Дрыжалі рукі, больш у лакцях; кідала з боку на бок, — хтось шалёна намагаўся адарваць і шпурнуць прэч. Чалавек матляўся, як бывае сноп, што выпаўзе з-пад вярхоўкі на возе і толькі трымаецца недзе каласамі, а тут з усяе пручь каня калдобістым торам...

Адразу не змог ускочыць у кузаў — высока! — а цяпер трэ' было мець сілу, каб хаця ўтрымацца, не расцяць пальцы. Пачаліся калдобіны за мастом, што звалі нямецкімі: ад танкаў былі 'шчэ тыя на старой шашы. Страшэнная мука, пакута...

Шафёр зноў падналёг на газ: у вочы з кузава шпурлянула патрухай і апілкамі...

Леанід заплюшчыўся і тут жа знік у тое бяздонне, якое раней нарыхтавала свядомасць. Яму раптоўна ўдарылі пад рукі недзе знізу і выбілі з пальцаў халоднае жалеза...

Яго адкінула ўбок, паставіла на брук. Улавіўшы грунт, ён прыпаў аж да зямлі, ступіў колькі крокаў, не стрымаўся, і яго сілаю пацягнула на дол.

Адчуў толькі, як апыкліся далоні аб гарачае каменне. Пасля з цёмнай яміны дыхнула ў твар штось знобкае і слізкае...

Зноў раўлі маторы, — на ўвесь лес. Доўга, без сціханага. Далёка ў цемры гайдалася цяжкае рэха. Злоснае, назойлівае, да хрыпаты...

Пасля наступіла ціша. Шаша зноў заснула. Гэты раз на ўсю ноч.

З'яўляецца на свет чалавек — у хаце не думаюць у той час, кім ён стане на жыцці. І калі маленькая Верачка прыбегла і прашапялявіла да Дзедзіхі: «У нас касец будзе...», то толькі таму, што дагэтуль слухала не раз такое ад яго самога. Чакаючы гэтага, Дзедзіха не разважаў і рызыкнуў пабегчы дадому.

...Белая столь, прасціна, белыя сцены, белыя — аж блішчаць! — нікеляваныя пруты ў ложку. Знямога ў грудзях, ные спіна, ломіць у крыжы. Уцярпець, не раскрыць рот... Тады б, здаецца, не крыкнула. Але ж трэба дыхаць, дыхаць. Ад гэтага лягчэе...

— Га-а-а!.. — нема, рэзка, на ўсю хату.

Адпусціла; можна папрасіць падаць у кружцы вады, каб змачыць вусны. Яны аж шорсткія, патрэскаліся недзе.

Думкі пра тое, чаго не чакала яшчэ сёння. Мо' толькі праз тыдзень. А тут...

Клятчатая ўзоры, шэрыя палосы васмерыкоў... «А-а-а... Пасцілкі», — здагадваецца яна. Невыразная тканіна адсунулася ад запечка, напалася, задрыжэла, як пад ветрам, знікла. Яе адкінула сівёнькая жанчына. Акушэрка, што да вайны была. Яна ўратавала яе пры першых, незнаёмых болях.

Жвакае паясніцу, невыносна, ламотка.

«Ляець па яе... Па тую старэнькую збавіцельку...»

Дзедзіха падступіўся да ложка, ледзь прамовіў:

— У бальніцу Анэту...

— Сю-юды... — натруджана, ціха. Лёгка было падумаць, што яна просіць піць. — Га-а-а! — суха, густа, натужня. Аж звяніць нешта ў парозе ад голасу...

Не адразу дзіцяні звыкаецца з новым словам. Гэта як і з чалавекам. Верачка напачатку даўгавата гаварыла — ма-ню-ня, затым — манюна, пасля ўжо — машуна і толькі нарэшце — машына. Цяпер яна захліпала і пралапталася, ціснуўшы да Дзедзіхі:

— Каб на машыне па доктара...

— А дзіцятка... З мамкай дрэннага не станеца. А мы і без машыны хуценька прывязём акушэрку тую.

Ён яшчэ ўсміхнуўся і, узяўшыся за клямку, неяк плячом піхнуў дзверы.

Налета Дзедзіха — пяцьдзесят, а ён вясной сабраўся і перайшоў да Анэты, — пара была. Сям'я яго блакадай не вярнулася з Паліка. Жыў адзін. На людзях. І клопат меў за людзей, а не за сябе. Анэта заўдавала вайной, маладою 'шчэ. Была з дачкой; а цяпер ён чакаў ад яе свайго дзіцяці.

З трывогаю ў душы, не глядзячы пад ногі, кінуўся ён гарадамі да свайго пляменніка і — дарма: Аркадзё не сядзеў дома.

... Зноў у белыя прасціны ўтулілася печ. Яны валакуцца па шатку, карабаяцца, пухнуць. Шарамі коцяць на падлогу. Гэта — воблакі, разбэрсаныя, раскіданыя. Як авечкі на дзядзінцы.

Поле — у жнеях. Тых процьма.

Трыміць ніткамі нагрэтае за раницу паветра, бы там, пад лесам, снуюць кросны і нацягнулі кужаль-пражу.

Ад спякоты заходзіцца канюх, просіць піць: сасмяг угары пад сонцам. І чаго гэта там павіс, хай нырне за лес, на віры; там н'ат выкупацца можна.

Ды гэта не канюх, — ліха з ім! — то Андрэй просіць падаць вады са збана. Млосна, млява, ды вунь як мякка на душы, калі Андрэй так аддана глядзіць у вочы, ловіць спакуслівым паглядам шыю, грудзі. Неяк дрыжыш уся, не ўстоіш, не ўтрымаешся, калі прыхінаецца яго цвёрдае, угрэтае плячо. Ці не з таго і пачалося. Яна пайшла была над вечар аж туды, да павароту дарогі, у самы кут поля. Пад Гальдараду...

Але сённяшняе не ад таго дня. Усё надарылася б тады раней... Той дзень — толькі пачатак блізкай любові.

Зноў ные над вірамі засмяглы канюх, пакрыўджана і ўтрапёна. Ён уратуе, паможна... Анэта цягнецца ўгору, дзе чарнее акравак столі, змагаецца, апускае руку і намагаецца ля сябе нешта надта знаёмае. Гэта Верачка. Яна плача.

Ноч ціхая і зусім светлая. Месяц-поўня застыў над безарняжыкамі. Даўно выплыў з-за лесу з туману, спаласнуўся ў расе і цяпер зблек, стаў белы. Неба шэрае, рыхлае, бы поле, што наспех узяўшалі, панавальваўшы скібаў і зацярушыўшы сівым сіпаком.

Яно сее блеклыя моракі, мякчыць душы, змушае яе дрыжаць нязвычайна з ранейшым. І дробнае тарахценне калёс, — бы хто ўсохлым дубцом водзіць па частаколе, — і густа змочаны расою кужаль-туман, — апалы на дарогу ён завалок н'ат калдобіны, што іх не відаю, — і счарствелыя ад летніх вятроў безарняжыкі, што здалёку блякла адліваюць святлом,

і сама ноч, — вялая, змораная, нерухомая, — усё лагодзіць душы... а зусім жа чужое.

Галіна адвалілася да ляжэйкі і ўгледзелася, шукаючы Млечны Шлях. Па ім бачаць дарогу птушкі-пералёткі, па ім не блудзяць і людзі. Ляжыць ён, стары-стары, бясконцы, нерухомы і свіціцца пырскамі з вялікага стухлага вогнішча-неба. Ён вечна зманьвае да сябе думкі. Але яго сёння цяжка распазнаць: хмары зацягваюць зоркі.

Уперадзе чорны каняка; шырокая спіна незразумелага і, відаць, не зусім далікатнага хоць і з розумам хлопца, які ўладкаваўся ўжо дапачы крыўдай; адкінутая на ляжэйку рука з белым пугоўем. Ён нават абрыд, як і ўроскідку без патрэбы хмары, як і бугрыстае сена пад плячыма, што муліць і прымушае падпірацца локцем.

— Паганяй жа, Аркадзё, ці як цябе там... — нарэшце ж нельга стрываць. — На помач спышым, а не ў вяселле. Хаця некаторым гэта за адно — ці чалавек жэніцца ці ў болях канае.

Маўчыць. Бы не учуў. І толькі пасля — адказ:

— Ці не суды вы на замужжа падаліся, раз так запелі? А я думаю, вы вёску лячыць падахвоціліся...

Яна не ўступіць...

— Ты падумаў... І адкуль гэтакі выразаўся? Ашчацініўся, як звярок. Няўжо ў вас усе хлопцы дзікаватыя, як ты? Тады тут і памрэш дзеўкай...

Збянтэжыўся. Каса на камень... Што яму скажаць пасля гэтага?

— Вы рваліся? Вось вам пужка. Кабыле па хвасце, па хвасце... А я паляжу за вас, — ён адварнуўся, пачаў уставаць. Галіна адкінулася на сена, закрыла даланёў твар, мо' каб не бачыць ні гэтага недарэку, ні блеклы месяц, які пачалі мурзаць рудыя пісягі.

Закрыла вочы, і замітусілася нядаўнае.

...Расхрысталіся дзверы, бразнуўшыся аб вушак. На парозе вырас хлопец. Высокі, русавы. Адна рука на бядры, у другой пугоўе.

— Па вас... Хутэй. Яна недзе абраздзілася... Добры вечар. Крычыць на ўсю вёску. Барысаўна да вас паслала. З паперкай.

— Дзе гэта? — утаропілася гаспадыня. Яна як след не ўведала яшчэ кватарантку, а ўжо во як да гэтай з'яўляюцца. Бяда гэта...

Ён тлумачыць. Блытае і ўдававак саромеецца.

— Сядзь. У мяне ўсё тут. У бальніцу заязджаць не станем. — Галіна знікла ў пакойчык апрапаца.

Паслухаўся. Прыткнуўся на ўслончык. Моршчыўся і закусваў тонкія вусны. Нерваваўся.

— Куды гэта патарабаніш яе ноччу, га? Яна ж нідзё нікога не ведае, дзяўчынка гэта. Учора толькі ў хату ўвалілася. Не агледзелася, — шкадуе гаспадыня. — Адкуль ты? — перапытвае.

— А ноччу яна нічога і не ўведае. З чым паедзе,

з тым і вернецца. Ды ў Закалюжжы і няма надта чаго. Я, гэта, з Закалюжжа, аж з таго канца. Вярсты з чатыры ад вашых Грынёў. Адзін жа калгас. Мы там мігам будзем. Сядзем вось так, упобачкі,— узяў ён пугоўе пад паху,— і да нашай Дзедзіхі. Яе старому шчасце, во, уваліць. Ён мне дзядзька, прыбег з пямном... Памажы, кажы, сын... Нідзе нікога не знойдзе, а сам адну кінуць баіцца. Любосць на старасці і да смерці.

— Ці можна так з хворай... Ну, дык вы ўжо глядзіце, Галіна Фёдаруна, не баўцеся,— не кідала гаспадыня.

— Нічога. Ён мяне і назад адвязе,— махнула яна на яго набітай скураной сумкай.— Дарэчы, як жа цябе? Каб ведаць, хто першы вязе на хрэсьбіны... — глядзела яна яму ў вочы востра і таемна, бы што надумала.

— У дарозе знаёмства завядзём. Ноч вялікая. Усё адно толькі на самыя хрэсьбіны, на ранейшае не дапнём,— гаварыў ён, прапускаючы яе наперад да дзвярэй.

... Калёсы шпурляюць з боку на бок, тарахцяць; звоніць у вушшу. Ён не маніў, ён сапраўды спяшае, а марудзіў там, бо калдобіны.

Рука спаўзае па шчацэ. Галіна бачыць, як трасуцца ягонныя плечы і дмае пра яго.

Самыя тыя гады, каб без гэтага не жыць. Дваццаць жа стукнула. Колькі думалася пра тое, што там за вясковыя хлопцы. Дзікія і дзівакаватыя. Пенцохі... Ажно на табе. Самаму першаму пальца ў рот не сунь. А іх тут да гібелі, мудрэйшыя недзе ёсць. Зялёны ж ён яшчэ, дык хоць бы больш уважаўся. А сам сімпатычны. Востры з твару. Нешырокі рот. Раздвоены падбародак. Вялікія вочы і доўгія вейкі. Густабровы, хоць і белабрысы. І ўвесь акуратна скроены; відаць, вясёлы. Да такіх дзячэцкіх ліпнуць. Бегае недзе паўвёскі за ім.

А яна? Галіна стала прыпамінаць, якая ж сама, і няўзнаку знайшла, што падобна на яго. Такая ж белабрыска... Усміхнулася. Толькі вось недзе перарослая гады на два.

Выехалі на перавор, і хлопец стрымаў каня. Пусціўся паціху і не думаў чапурыцца. Змоўк, аблакаціўся на ляжэйку.

— Паганяй. Прасіла ж...

— А вы цікуйце на зоркі. У горадзе вы іх не бачылі. А Дзедзіхава жонка жыва будзе. Не першы раз. Ды ў нас і свае бабкі не вымерлі. Неяк жа людзі меліся, калі і вас не было.

— Павінен ведаць. Што, у школу не хадзіў?

— Не хадзіў, а ездзіў. Дзесяць год. Во гэтай дарогай. Дык адкуль жа ведаць.

— Ты падумай... Мудрыць яшчэ.

— Не мудру. Гэта з гарадскімі гаварыць цяжка...

— Адкуль ты ўзяў горад?

— Па вачах відно. Нашы такімі вачыма на хлопцаў не зыркаюць.

— А табе нечага саромецца. Маладзён яшчэ...

— Я мог бы абразіцца за малакасосу, калі б год не нафталініў у куфры атэстат сталасці,— паказаў ён зубы, адварнуўшыся.

У яе такі выгляд, бы нічога не ўцяміла.

— А чаму нікуды не падаваўся? Ці мо' не прайшоў?

— І не думаў. Цяпер жа стаж трэба нажыць. Вось паважу вас, завяду медыцынскага стажу і паступлю на ўрача. Без гэтага цяпер...

— Стойце! Стойце! Зорка пала...— Галіна падхапілася.— Першы раз бачу, каб такая вялікая зорка. Паўнеба зжухнула.

— Гэта спадарожнік пайшоў вакол Зямлі шнураваць.

— Ці бачыў ты яго калі...

Ён гаварыў ёй на зло, каб урэшце дапачы:

— Бачыў... Не толькі я, а і мой прычাপны Перац. Так што можаце запытання... Над гэтай самай дарогай, дзе едзе, бачылі... — таркануў ён недзе ўгору пугоўем, бы меў намер прапароць неба.

— Ты падумай... Зноў мудрыць.

— Но-о-о!.. — хлестануў ён недзе па абочыне пугаю: ехаць яшчэ было далёка.

— Трактары-ыст... — нарэшце здумелася яна.

Ён маўчаў. Не жадаў больш гаварыць. Пра што?

Ноч не магла спаць у спакоі: яе будзілі ляскатам, доўга, несціхана.

Узняўся вецер. Яны выехалі на поле пад вёску. Туману тут не было. Ён астаўся ў лагчыне, бяліў яе і студзіў.

У хаце згусла духота. Давялося расчыніць вокны і завесіць марляю. Гэта ад мух, якія лезуць цэлай светніцай.

Чыста вымецена падлога. Пахне аерам. Ён прывяў у куце пад лавай. На сталае спяшаецца будзільнік. Разбайдаваны, бразгае. На яго абвісла галінка вазона-бальзамінкі. На апырсканым вадою лісці палое за спажываю-мухай няўклюдны рудаваты павучок-нэндза. А мо' хоча разве-сіць свае брыдкія сівыя кросны? Наварта тады: вазоны тут маюць догляд.

Моцна, глыбока, на ўсю хату дыхае Анэта. Аж стогне. Стрымлівае сябе, бо дома ж чужы чалавек. З-за стала, дзе Галіна, відаць Анэцін твар, змораны, з рассыпанымі па ім валасамі.

Малое не плача. Галіна добра і не ўчула ягонага крыку. Гэта хлопчык. Ладны, што камлюк. У бацькі аж барада затрэслася ад усмеху, калі ўзяў быў на рукі.

Галіна — не рада. Дзе там. Чаго тады так спяшыла? З калёс бегла ў хату. А што застала? Маленькае ў беленькіх полачках. І хворая ўпардаквана. Есць на вёсках з практыкай бабкі, а гэтая недзе і медыцыну ведае, бо рабіла як след. Галіна не ўпусціла, распытала пра ўсё, бо чалавек можа калі загінуць ад якіх там няўклюдных і нявымытых рук. Прыдзецца 'шчэ наведзець сюды, як жанчына ачуняе. А цяпер дадому.

Вось і канцы турботам. Памагла, што кашы перац. Не трэба быў паратунак — бац і спаць. Бы толькі за гэтым і ехала. А думак... Першыя роды самой пераймаць. Без кансультаў, без пабочных вачэй, якія, бывае, адным зіркам укажуць, як і што. Страх тады 'шчэ ўперадзе. А тут усё ў даброце. І дзякуй богу.

Яна расхінула пакарабачаны альбом, што трапіў пад руку — ляжаў на сталае на газеціне пад скамечаным вышываным абрусікам.

Пачула Анэта:

— Гэта ад пляменніцы прынесла Верачка. Яна цікаўная...

Чужыя твары, напятая ўсмяшкі. Не вабяць.

Цэлая кіпка адкрытак, тых, што на рынках, бывае, пакамі прадаюць усякія лайдакі. Безгустоўныя, расслабленыя паставы з непісьменнымі подпісамі пад сэрцам-рэпкай з чалавечым тварам сярод. Тут і «Поздравляю с днем рождения», і «Целую тебя», і «Помню всегда», і «Не забудь меня». Усе, як адна, і адразу ж губляюцца з памяці.

Галіна перакруціла адну, кінула вачыма. Тое ж чужое сэрца, ветраныя думкі, слізкія словы:

«Дарагая Анічка!!! Паздраўляю
Ціба з Днём раджэння!!!
Ты прыкрасна, слоўна роза...»

Пісала падруга. Цікава, што ў такія гады змогуць напісаць хлопцы? Як бы наслюнявіў той начны шарсень?

Яна падняла яшчэ адну, дзе хлопец з дзяўчом, з вясёлымі, падобнымі тварамі, чокаліся вялізнымі адмысловымі келіхамі-вазамі. На адвароце — выпіс:

«Можа быць упірадзі будзе ноч біз зары
І не ўстрэцімся больша з табой
Вот тагда ты вазьмі і на
Фота узгляні знай што сэрцам усігда я з табой!!!»

Нельга далей тасаваш халодную калоду... Агоркла. Няўжо таму дзяўчачкі бракуе сваёй душы? Дзе расла яна? Наіўная. У яе ўперадзе — не ноч без зары...

— Слюнявае скавытанне... І нашто, каб дзіця зазірала сюды...

Хлопнула кардонка-вкладка аб стол, замёр, стаіўся ў сполаху на сучку бальзамінкі павучок.

Галіна падышла да ложка і падняла на руках малое.

Яна памятала знаёмства і адразу ўспомніла яго.

Надарылася яно тады нязвыкла. Было ў ім нешта ад таго, калі людзі, не ведаючы адзін другога, шчыраць і прыяюць, бы яны даўно зрадніліся. Але такія знаёмствы хутчэй імгненныя, — вось толькі адчуваў дабрату чалавека, і яго няма: знік у грамадзе, не развітаўшыся, і таму чакаеш сустрэць 'шчэ вельмі доўга. І што перашкаджае пры гутарцы спытаць імя, адрас, — ніхто на такое не ідзе. А шкада вось.

... Горад ажыў ад рання. Паліты на зары асфальт дыхаў свежасцю, бы гэта ён і паіў прахалодаю прысады-ліпы. Мякка шумелі тралейбусы і легкавыя, напорліва бралі вуліцай туды, дзе яна лезла ўгору.

Сонца яшчэ не выбыталася з ліп у гарадскім парку, і ўсюль сеялася шэрая празрыстасць. Калі глядзець уздоўж вуліцы, дзе ўзнімаецца тэлемачта — дрыжыць, снуецца сінеча. Там стайваюць моракі далёкае начы. Неба на тым краі — густое, цяжкае. Смуга ці не ад таго, што стане летні дзень у пагодзе і гарачыні, без ветру. Смуга тчэцца і ўдалечы над рэчкаю нізка-нізка — сцелецца па вадзе, бы хто асяражона сцягвае, апаласкаўшы, выбеленае палатно; рэдкая: яе з'ядае сонца.

У ценю пад збуяльнымі ад старадаўнасці клёнамі, што саступаюць аж да стромых берагоў, халадок.

Добра ісці па алеі паўз вуліцу, мінаць свежыя ад начы каменныя будынкі. Яны 'шчэ не нагрэты і мо' ад таго пастарэлыя, цяжэйшыя.

Галіна адна. Не спяшае. Куды?.. Экзамены сплылі. Сёння будзе на дачы і ці вернецца адтуль праз лета. Мо' аж да восені прыдзецца пакінуць той горад, дзе вырасла і выўчылася. Хаця... Яшчэ адзін год, а там нехаця расстанешся. Цяпер так.

На плошчы ў цэнтры — нікога. Яна свежая, спалаская і ад таго

ўтульная. Задумліва, імкліва ўзіраецца ўдалеч да сонца знаёмы ўсім на зямлі чалавек з усмешкай. Вялікага роздуму... Які ён сёння прыгожы.

Знаёмая да кропель, родная плошча штораў выдае інакшаю. Гэта ад людзей і машын.

Ля помніка галубоў — што насыпана. Шызыя, белыя ў гарошак. Валюхаюцца ля кармушак. Кажуць, сама болей галубоў у Варшаве. Вось бы паехаць туды калі! І няўжо ў Маскве іх меней? Няпраўда...

З-за помніка выкаціўся хлопчык. У саламянай з брыльком кепачцы, у белым гарнітурчыку з кароценькімі штонікамі, у сандаліках басанож і — з доўгім носікам. Ад сілы гады два хлапчанытку. Растапырыў пальчыкі, прысеў, узяў ручкамі аднаго галубка, пагладзіў, пасля прыўзняўся і стаў карміць яго з далонькі. Пасля ўжо другога, трэцяга. Неўзабавуцы да яго прыскочыла цэлая гурбачка. Акружыла. Галубы ўзрадаваліся, відаць, даўно знаёмаму: лезлі на рукі, даставалі, каб сесці на плечы, — дурэлі ўжо.

Галіна стаяла і не адрывала воч.

— Нічога дзіўнага... — раптам забубніла ў яе за плячыма. — Дзецям уласціва дзяліцца да апошняга. Шчырая душа гэты хлопчык. Вырасце ў чалавека з добрым і вялікім сэрцам. Так бы ўсё яго пакаленне вырасціць сярод галубоў і такога мірнага дня. Вось вам і камунізм, і свядомасць.

Галіна ўразілася не ад слоў, што ўчула. Ёй напачатку прыдалося, што за плячыма вырас сівы прафесар-філосаф. Такі ўжо чуўся тон. Ажно яна крутнулася і ўгледзела юнака, які быў мо' маладзей за яе. Пашукала вачыма таго мудраца і, не знайшоўшы, сказала:

— А вы не так на афарызмы, як палюхаць здатны.

Хацела тут жа пайсці, але «некультурны тып» не толькі не папрасіў прабачэння, што мо' сапсаваў ёй увесь ранак, а нават зрабіў выгляд, маўляў, не ўчуў цябе, і прадаўжаў:

— Толькі мірныя дні змогуць узгадаваць мірнага чалавека. А галубы... Пасля таго, як звільні гняздо ў каваным шлемі Марса — бога вайны...

— Не думайце, што я не чытаю газет, — бліснула яна вачыма і, падумаўшы: «Такого не адразу астудзіш», дадала: — І філасофія ваша — з барадой.

— Угадалі. Філасофія старая і для такога хлопчыка, як вунь той. Сапраўды, давайце пра дзяцей, чымся пра філасофію. Я іх вельмі люблю.

«Сам ты дзіця яшчэ, пыжыхся толькі, — думала Галіна, глядзячы на незнаёмага «філосафа». — Не такі ўжо ў цябе і высокі лоб, каб абмазгоўваць што вялікае, і, — яно відаць, — не сваё выкладаеш. Позні цытатчык выразаўся...» — назвала яна яго ў думках і ўсё глядзела на ягоныя смуглы не ад загару твар, на ладны кірпаваты нос, на востры падбародак і чорны пушок пад носам; на тое, як рассыпаліся на два бакі цёмныя густыя валасы і адтапырыліся велікаватыя вушы. «А ў яго прыгожыя зубы, шэрыя разумныя вочы і ямка на правай шчаце», — падумала яна ўрэшце і ўжо недзе на дне душы мела намер і пагаварыць з гэтым мудрацом, — паслухаць, што 'шчэ скажа гэтакі.

Але не мімалётныя афарызмы ўрэзаліся ёй у памяць, не ягоная хлапечая абьякавасць да сваёй нетактоўнасці, а тое, што ён раскажа ёй пазней, калі яны сядзелі на лаўцы ў глухім кутку парку пад нізкімі лапамі клёнаў, дзе і днём снаваўся мрок. Гэта была хутчэй старонка жыцця, а мо' навела. Памяць хавала яе: яна запала ў душу, як галасы бразгушак у маленстве, срэбных, мяккіх, ад якіх выдае, бы цябе, па-

крьўджанага, нехта суцяшае і гладзіць па галоўцы. І з усім гэтым яна апавядала пра вялікую дзіцячую душу.

... — Помню, як цяпер было... — ён глядзеў за раку, дзе ўдалечы дымліся трубы.

Танкі іх адрэзалі ад вёскі. Яны больш не адстрэльваліся. Здаліся. Усе, дваццаць два, прыкончыўшы цыбача-афіцэра, што блага лаяўся і тыкаў тупенькі вальтэрык кожнаму ў грудзі.

Іх, запаленых, прыміральных і на дзіва рахманых, вялі: Перапёлка — спаважны мужчына з аўтаматам і Юзік Белановіч — гадоў дваццаці хлопец у нямецкім фрэнчы і з нямецкім карабінам. Гэта ён, Юзік, падскочыў уранні па старшыню сельсавета Перапёлку — лічы ўчарашняга 'шчэ камандзіра брыгаднай разведкі катойцаў; гэта яго, Юзіка, меліся абраць за калгаснага старшыню. Ужо два тыдні, як з'явіліся нашы танкі, бухала дзеся за самай Віліёй, і людзі нанова ладзілі калгас.

Ён, Юзік, і ўгледзеў іх першы. Праз акно. Яны, тады яшчэ жывавыя і асыярожныя, высыпалі на выганчык з балота. Улягалі за пярэднім — цыбачом, відаць, офіцэрам, што раз-пораду азіраўся, бы баючыся, каб яму не наступілі здубелай шыпаватай падэшвай на змазоленыя ад беганіны пяты. Даскочылі былі да яру, згравасціліся на хвілю ў кучку і сыпанулі на дарогу да хат. Тады ў вёсцы ўсе сцямілі, што гэта ўзброеныя да зубоў людзі, якія ляскаюць зубамі ад голаду.

Перапёлка рушыў ім напярэймы і аўтаматнай чаргой адагнаў зноў у яр; а Юзік ужо імчаў конна ў Крашчанскі лес.

Як добра, што прыспелі танкі.

Яны, прымірэлыя і на дзіва рахманья, сядзелі: цяпер на зямлі, усе дваццаць два. Ускудлачаныя, як сабакі пасля валтузні. Саплі. У вачах — страх і голад.

Ім уважыў Перапёлка. Хай адпачнуць, а мо' і падсілкуюцца, калі ў вёсцы знойдзецца лішні акраец хлеба. Да раёна, куды іх загадана адвесці, далёка.

Юзік быў на нагах, хадзіў ля студні, неяк усё пакратваючы плячыма, відаць, прыглядаўся — з кім бы з дваццаці двух памяншца на фрэнчы, бо ў яго быў зусім ужо нялюдскі: зашмальцаваны, пакамечаны і велікаваты.

Перапёлка сядзеў з аўтаматам цераз плячо. Тут жа, з імі, ля гародчыка старога Тодара, адкуль праз зелень чырванелася размытае дажджамі печышча на пагарэлшчы. Пахла глінай, падгнілай бульбай і яшчэ нечым вострым і летнім — ці не потам ад змораных людзей.

Яны, цяпер ужо зусім ціхія і абмяклыя, не варушыліся. Думалі, відаць, якая і куды чакае іх дарога, шкадавалі пугавіны, што вялі найнакш дадому, і якія, глядзі во, зноў адрэзаны і мо' назаўсёды... І, напэўна, пракліналі тыя, якімі ступалі сюды, у гэты край, чатыры гады раней, у сорок першы...

І толькі адзін, аброслы і ссутуланы, але, відаць, яшчэ не стары, бо вочы яго не паказвалі стомы, не мог ні ўлегчыся, ні ўседзець.

Перапёлку ўзяла насцярога. Ён упіўся вачыма ў палоннага; пальцы нежкі самі застрэпалі па жалезе аўтамата, там, дзе меўся быць затвор. Аброслы і ссутуланы раптам выпрастаўся, яшчэ больш скінуў з сябе гадоў і спрытна пасунуўся да гародчыка.

Астатнія ад змору і сонца, што бралася пад паўдняя, ляжалі распластаныя на зямлі, змірыліся з лёсам, паверылі, што наступіў назаўсёды канец вайне, якая, апроч гора, нічога не прынесла, і ніхто не звяртаў увагі на тое, што сярод іх нехта адзін мае неспакой. Затое за ім стаў

сачыць ужо і Юзік, відаць, прыкмеціўшы, што гэты, неспакойны, — самы меншы ў грамадзе і зусім ягонага росту.

Перапёлка ціха шчоўкнуў затворам, — для таго аднаго, калі той пасунуўся 'шчэ раз да гародчыка, і тут жа ўчуў, што нехта за плячыма затупаў, неяк ужо вельмі асыярожна.

Аўтамат з таго, неспакойнага, павярнуў на гародчык — Перапёлка крутнуўся і ўразіўся... Там, за нахіленым, зялёным ад моху частаколам, не звяртаючы аніякай увагі на незнаёмых, зусім жа чужых людзей, тупала босымі ножкамі маленькае, ад сілы чатырохгадовае дзіцяне — дзяўчынка. Белагалавенькая, мурзаценькая, у жоўтай, расшпіленай ззаду сукеначцы.

«У яе гузік выраўся... вунь толькі нітачка белая тырчыць, як адкусаная...» — чамусьці гэта самае першае прыйшло ў галаву Перапёлку. Ці не пра тое падумаў і палонны, які быў ужо ля самага частаколу; ён дзіўна ўсміхаўся.

Дзяўчынка не спалохалася, калі ён аклікнуў яе зусім па-руску.

«Ведаў жа, нягоднік, мову, а маўчаў. І танкістам, і нам ні ачарніў, ні абяліў пры допыце», — неяк падумаў Перапёлка.

Дзяўчынка адварнулася, схіліла галоўку, паглядзела на незнаёмага аброслага дзядзьку і, зноў нагнуўшыся над нечым у гародчыку, спыталася, расцягваючы словы:

— Ну ча-а-го та-а-бе трэ-э-ба?..

Ён зноў па-руску загаварыў да яе.

Дзяўчынка падышла аж да частаколу, схіліла галоўку і маўчала, цярэбячы ножку ножкай. У руках у яе былі два прасначкі, тыя, што папалам з лебяды і мукі пяклі ў вайну па вёсках. Яна разламала іх — кожны на дзве долі — і прасунула рукі між частаколін. Спачатку адну, пасля другую.

— Вазьмі ўжо, вазьмі... Калі гэтак хочаш... Яны добрыя... — пасля падумала, сумелася, зірнула спалоханымі вачынямі на Перапёлку — ён жа быў са стрэльбай! — і сказала, цяпер ужо хутчэй і заклапочана: — Што ж гэта я раблю... Мамка ж накрычыць... — Падумала, сказала яшчэ, трымаючыся маленькімі ручкамі за частаколіны і паказваючы зусім маленечкі носік: — І яму дай, а то ён мамцы скажа, што я ўсё чужым аддала. І ўсім ім дай, дай... А я яшчэ палату вазьму са стала...

Ён пераняў тыя разламаныя прасначкі сваімі вузлаватымі, нягнуткімі пальцамі; яны дрыжалі, калі сталі выціраць вочы. Ён дзякаваў, ён не быў скупы на словы, гаварыў і гаварыў. Глядзеў на папалішча, на дзяўчынку — ці не праклінаў сябе, што 'шчэ гадзіну назад страляў з аўтамата недзе ў гэты гародчык...

За вёскай пыліла дарога. Іх, дваццаць два, вялі двое: Перапёлка і Юзік Белановіч.

Далёка на захадзе грывела. Над расцягнутымі, што сівая кудзеля, воблакамі, дзе перагнулася вясёлка, віселі чорныя самалёты.

... Яна была тады далёка. За гарамі маленства. Гэта ж колькі год... Ці не пра яе самую гэты сказ? Калі не, — то пра падлетка-аднагодку. Шмат з таго помніцца, — восьمه калі ды ўсплыве. Вымыць яго ўспаміны, як крыніцы-віры выносяць на паверхню ў паводку змытае ў пясок, сцежалелае палена-камень.

Пакідаючы маленства на ўскраіне акупаванага горада, Галіна тады бачыла і ведала немцаў. І ніводнаму яна, каб і канаў, не падала б укусіць хоць раз чаго. А ў таго дзяўчаці мо' мяккае сэрца. А можа яна не ведала, хто ёй учыніў гора?

Галіна наглядзелася і на палонных немцаў, калі тыя, як зялёныя

жукі капашыліся ў глыжах і віслі на рыштаваннях. Але то былі не такія, што бачыла тая дзяўчынка, — а накармленыя і ад таго леныя і валюхастыя. Возьме пагліну і гадзіну трымае ў руках, покуль дзе ўпарадкуе. Абы выгляд, што рукі заняты работай. І тыя людзі ніколі ў яе нічога не прасілі, калі яна бегла ля іх у школу.

І раптам рассмяялася. Ціха і шчыра, як дзяўчына смяецца ад радасці. Ён маўчаў, не ведаючы недзе, што гаварыць, бо маўчала пакуль яна, ні слова; згарнула была нека, змізарнела і вось — на табе! Ён не змог згадаць і стаў больш сур'ёзны, стрыманы.

— Вы чакаеце, што я пачну ляпіць філасофію з гэтага маленькага выпадку з дзяўчынкай? І смеяцця?

— Што вы? Не-е... — здзівілася яна і крышачку адсунулася. — Я казла ўспомніла.

— Каго-каго? Якога казла?

Ён не зразу меў і сам шчыра здзівіўся.

— Ды нашага. Звычайнага... Хаця не, незвычайнага... — сказала і зноў рассмяялася. — Хочаце, раскажу. Я ж вам таксама павінна пра нешта змяніць.

— Паслухаем, што ўмее... смяюха.

Павярнулася, паглядзела, апусціла вочы:

— Не варта заўсёды так многа думаць пра сябе...

Памаўчала.

— Пра тое, як немцаў пагналі з горада, раскажаць нічога не ведаю. Цэлы дзень — грукат, лязгат. Пасля выскачылі нашы танкі, людзі з кветкамі сыпанулі да салдат, — і я згубілася. Згубілася ў натоўпе, хоць ты гвалт крычы. Я ж тады была ну з тую дзяўчынку. Знайшлі мяне — казёл наш з дому прапаў. Колькі яго ад немцаў хаваць даводзілася, а тут — прыйшлі нашы, і ён знік. А такі рагаты — на ўсёй вуліцы не знойдзеш. Чую, маці на мяне наракае... Уздумала я і, нікому не кажучы, на пошукі... Як у казцы.

Дайшла да цэнтра, трамвай тады не хадзілі, вось аж сюды дады-бала, да плошчы. А людзей тут... І ўсё ваенныя, са зброяй. Пасталі адзін ля аднаго шчыльненька так, не праткнуцца нідзе. Стаялі доўга, пасля пайшлі, страляць угору надумалі. Помню, калі такое пачалося рабіцца, нейкі дзядзька з вусамі як стаў крычаць, каб я куляй дамоў ляцела, бо мне нечага тут пад нагамі ў партызан шлындацца. Хацела я ў яго пра казла спытацца, але збаялася: сярдзіты быў.

А плошча проста гудзе, «ура» крычаць, ажно стогне наўкол.

І тут я ўгледзела яго і рынулася пад ногі людзям. Мяне адразу ж злавілі і прывялі да таго ж вусатага. Прашуся, а ён трымае мяне за руку і не слухае, каманды нейкія, відно, даваў другім. А я малюся, каб пусціў, бо казла, кажу, свайго ўбачыла.

А казёл дык здурнеў зусім. Зайшоў усім наперад, задзёр галаву і дыбае, ні на кога не звязаючы. Тут такі вэрхал падняўся, а ён хоць бы тое... Ступае і ступае, барадой трасе і рагамі матляе. І толькі гэта я згледзела і аж вылупілася: і на шыі, і на рагах, і на спіне, і на хвасце ў яго бразджалі крыжыкі і ўсякія-ўсякія нямецкія ўзнагароды, — гэтак дзядзька з вусамі тлумачыў. Кажу яму, што гэта наш казёл, а ён гаворыць — гэта Гебельс здаўся партызанам, а тыя сабраліся і прывялі яго людзям паказаць.

З таго дня мы звалі свайго казла «Гебельсам».

...Цяпер ужо смяяўся і ён; нават рагатаў.

— А як жа вы яго вярнулі дамоў тады?

— А ўсё той, вусаты. Узяў яго за раменьчык, ён на раменьчыку быў, падвёў да мяне з усімі рагалькамі і гаворыць: «А цяпер глядзі яго. Гэта казёл гераічны, музейны. Усе рагочуць, а казёл пазнаў мяне, заблэктаў, я і павяла яго дадому праз увесё горад.

— Ну і як запавет?

— Ды ўжо ж. Выконвалі, але не здолелі.

— Ну?... — падняў ён бровы ў насцярозе.

— А тое, што здох наш «Гебельс» якраз на тым тыдні, як сам Гебельс згейдаўся.

— Ты скажы, га? Гістарычнае супадзенне...

Яна ўсміхнулася і зноў стала сур'ёзная:

— Шкада толькі, што не ўсе гебельсы паздыхалі тады...

— Нічога. Цяперашнія не страшны. Яны музейныя. Як ваш казёл пасля парадку.

— Ага, ага... Пайду я... Бывайце... — было відаць, як яна ўзгарэлася нечага тут жа на вачах, захвалявалася і знікла на дарожцы ў парку. Чаго і што...

І калі праз колькі хвілін яна аглянулася на знаёмае месца і нікога там не заўважыла, то падумала: «Ці не пусціўся ён даганяць?» Матнуўшы ад нейкай упартасці галавою, збочыла на людную алею і накінула на бялосыя валасы касынку.

Успомнілася ўсё ці не ад учарашняга.

Надвечар яна вярталася з Краснага — самай далёкай вёскі ад Грынёў — ад бальніцы. Гэта добрыя чатыры кіламетры за Закаложжам, куды завезлі яе на фурманцы.

Выпала, што не такі ўжо хворы быў той калгаснік. Летняя прастуда, грыпок, — выпіў гарачага чаю на сон і ўстанеш здаровы.

Брыгадзёр, учуўшы, што яго «рабачай» не ад хваробы разніюіўся, не толькі не адпусціў каня — адвозіць доктара, — а і самога хворага хацеў успароць з пасцелі на поле. Галіна была ўзбунтавала, а затым уважыла. Уборка, конь дораг, ды і брыгадзёр — стары мужчына, а так просіць; а ёй, маладой, прабегчы якія там сем-восем вёрст у такі час можна за маліну, — і яна рушыла пешкі.

Выйшла з лесу па гэты бок Закаложжа сюды, пад Грынёў, спуścцілася з адхону. Невысокая, з блакітам у вачах і ўкладзенымі вакол галавы падкручанымі бялосымі валасамі. Размахвала рукамі, спявала дзеля сябе: ці не думала пра вясёлае. А мо' была рада багатаму лету, калі гарачым днём жнівень разнісіў цяпер падвечэрні водар мурогоў у ваколлі. Яна любіла кветкі і, тут, па дарозе, амаль ля кожнай спыняючыся, нешта варажыла, нагнуўшыся; у руках у яе быў невялікі букет з красак летняга лугу.

Падышла да маста праз шашу, спынілася, бо ўбачыла дзяцей. Хто яна — збоку цяжка згадаць. Настаўніца ці маладая маці — нямаве-дама; але з дзецьмі размінуцца не магла.

Тых чацвёрка. Не. Іх — трое і адзін. Той, адзін, — з доўгай, аж да зямлі, бляшанкай, у якіх на вёсцы трымаюць гаспадыні ў студнях ма-лако. Яна ўспомніла, што бачыла ягоную белую галоўку з-за прыдарож-ных лоз, калі сыходзіла ў лагчыну; ён ступаў ёй насустрач.

Ля маста яго затрымалі. Што рабілі тут тыя трое — невядома. Мож-былі і з гэтай вёскі, а мо' і наадварот — з Грынёў быў той, белагало-вы, — толькі тут сышліся не дружбаі.

— Глядзі!.. Белы... У смятану з галавой уваліўся... Белы-белы, белы-белы!.. — крычалі трое, штурхаючы з усіх бакоў спалоханае хлапчо.

Яны выгуквалі яшчэ, не дай бог чуць што, і ўжо адзін з тройкі, што быў кірпаты, шыракаплечы і ў саколцы-цяльняшцы, меў намер яшчэ больш пабяліць белагаловага: памыць яго малаком з бляшанкі. Было таму завадатаю ад сілы год сем, астатнім — і яшчэ меней.

— Не будзеш больш швэндаць тут!.. Не будзеш выглядаць нашы акапы! У разведку ходзіш, шпіёнскі род? Накруцім яму хвост! — шыра-каплечы ў паласатай саколцы пісклявіў больш за ўсіх, відаць, уявіўшы, што перад ім на самай справе разведчык, і пачаў быў валтузіць бела-галовага.

Галіна пераскочыла канаву:

— Ану, хто смелы? Адзін на адзін! Ну?! А то трое на аднаго... Ваякі!

Тройка ад неспадзеўкі адскочыла, як вераб'і ад парoga, калі ляпнуць дзверы, пасля шмыгнула ў лазняк, бы яе карова языком злізала.

Шлях белагалаваму быў адкрыты, і Галіна зноў спусцілася дарогай туды, дзе раслі вербы. Ірвала з прыдарожжа васількі і рамонкі. Стала чамусьці неспакойная. Яе цягнула азірнуцца, бы хтосьці нагінаўся над ёю. Усё ж аглянулася: здалося, што між кустоў мільгнула белая га-лоўка. Ці не той гэта цікуе?

А мо' ён усё баіцца тых? Калі ёй па дарозе, — правядзе яго.

Яна цяпер не бачыла, а неак адчувала, што ён тут, і выйшла з ракітніку.

Белавалосы не мог сказаць ні слова. Стаяў, што вінаваты, і глядзеў ёй у вочы. У адной руцэ была бляшанка, у другой жменька званочкаў — кветак — блакітных-блакітных...

— Наце... важміце сабе... Спасіба... — нарэшце прашапялявіў ён.

— А як жа цябе зваць? — прысела яна, беручы кветкі.

— Сярожка...

У яго былі такія ж блакітныя вочы, што і палявыя званочки.

Калі заходзіла сонца, хлапчо было на самым пагор'і, там, адкуль яна сышла, і яго добра было відаць ад шашы.

Ён абудзіў успаміны, устрывожыў душу...

... І чаму тады ў горадзе яны не спыталіся адзін пра аднаго... Адкуль ён? Сам вінават, не мог, хлопец... А што б яшчэ падумаў, каб я памкну-лася... Сама не ведаючы чаму, яна стала думаць і думаць пра яго, пра сустрэчу, якая адбылася вось ужо больш як год, і пра тое, што гава-рыў ён.

На дзіва, памяць добра хавала ўсё на свеце.

Шаша адгалінілася ад тракту Ілья — Барысаў за раскіданай па полі вёскай Дзераўно і вяла то камяніцай, то голым выбоістым грун-

там паўз узлесе сюды, у лагчыну, каб ад маста зноў узяць крута ўгору, схінуцца ўправа і, выпрастаўшыся, легчы на самым пагор'і. Адгэтуль яна рэзала поле — пасевы — і відаць была далёка-далёка за будынкамі і хмызамі на бясконцай роўнядзі.

Шаша вяла ў Крашчанскія лясы, пад Камена — да былой пагран-заставы ў трыццаць дзевяты год, — а цяпер — у суседнюю вобласць, туды, на Ілью і Краснае. Адгэтуль, з пагор'я, скрозь відаць поле, усё ў жывёнскай жаўцізне, з мэдлікамі, растырканымі па ржонні, і за-пыленымі, аж сівымі камбайнамі, што варушыліся ў ветраным бязмеж-жы ад рання да ночы. Адсюль л'га ўгледзець, як тырчыць далёка на захадзе дзіда касцёла, — ён па той бок былой мяжы. Яго блытаеш з вострымі вярхамі елак, якія нерухома стылі бліжэй і правей яго над сінім лесам. Толькі дзіда касцёла была вострая і калючая, як шпілька, яна парола неба, а елкі лашчылі вока, адвольныя і не строгія ад пры-роды.

Дарога з пагор'я кліча ў бязмежжа, нараджае думы пра веліч і не-сканчонасць жыцця. Вымытая на вяку буйнымі дажджамі, утрамбаван-ная фурманкамі і машынамі, яна адлівае адпаліраваным каменнем на сонцы; па ёй не боязна ступаць і босаму: буйны жвір і галька перамола-ты даўнасьцю і выдзьмуты вятрамі. Воды намылі сабе крыніц-разораў ад самага камення аж у лагчыны, папсавалі абочыны, далі турбот дзяў-чатам-дарожніцам, якія мільгаюць тут сваімі ўборами, латаючы дзірван-ном пясчаныя адхоны.

Прырода адарыла бальшак прысадамі.

Бярозы, разгалістыя, з дробным і мяккім лісцем, абышлі яе з лагчы-ны аж далёка на пагор'е.

Прыгажэй за ўсё шаша пад вечар у пагоду, калі канае дзень, нікне ў рэдкай смуге. Надвячорак патыхае свежым тарфяным вогнішчам, — гэта далёка на балотах вугліцца высахлае за лета карэнне дзікай травы і дымяцца тыднямі выветраныя стагоднія пласты лёсу. Едкі дым вісне днём у лесе між куп'я на багунах і імхах, а блізка захад, і свежэсць кранецца на поле пад вёскі, — паплыве і ён, снуючыся рэдзенькімі піса-гамі. Водар яго пабівае мяккія ад блізкай начы пахі выпелай каляндры і медуніцы.

Лёгка ісці ад лесу, спускаючыся з гары, услед за сонцам аж да самых Грынёў.

Не за гарамі восень, і на рудым іллінішчы гарцуюць шпакі; вяртля-выя, яны не маюць сядні ад прадчування, калі спрадвечны інстынкт возьме ды пацягне адгэтуль у край, багаты цяпла.

Яшчэ ля імшар дастойваюць познія ячмяні. Хай толькі пабурэюць, іх адразу ж можна схіліць над сярпом.

Шаша жыве цалюткі дзень, не хоча мерці і нанач. Яе доўга мітрэн-жуць машыны і жаночыя галасы. Пасля яна нікне ў спакой аж пакуль не зрываецца вецер, каб шаптаць на сон прысадам. А тыя схінаюцца адна перад другой, каб адшумець-адвітацца нанач, а тады замруць, — іх сцінае густая жывёнская цемь.

Ньюць, аж звіняць, тэлефонныя правады: яны вечна гамоняць з са-бою. Тахае і прарэзліва шуміць за Грынямі на рацэ калгасная леса-пілка. Ды і яна аціхне к начы. Грыні заснуць, каб спачыць пасля дня ў турботах; толькі адны трактары, як жабы вясно, будуць турчыць праз усю ноч, — але гэта далёка, пад Закалюжжам.

Грыні ў яміне між пагор'яў. Злева ад шашы, за калгаснымі садамі. Невядома, хто першы з грывёўцаў прыляпіўся ў гэтым сцінным кутку

на беразе рачулки, якая дагэтуль колькі во перасыхала і нарэшце-ткі высахла зусім у гэта лета...

Калі ў вясновыя паводкі стаяць і глядзець на Грынi з шашы, — то выдае, што рэчка возьме ды разліецца, стане тут адно возера, а Грынi апынуцца спадыспад, на дне. І праўда, магло б надарыцца так, каб рачулку не кармілі грунтовыя воды, а яна раптам правалася-забруіла з-пад зямлі, ды там, пад канец Грынёў, дзе могілкі і лесапілка, падвысіць плаціну.

Будынкi ў Грынях драўляныя. Новыя, зграбныя, крытыя гонтамі і траской. Гаспадары абдураваліся пасля вайны, калі іх жыллё ў апошняю блакаду спяклі гітлераўцы.

І калгас перагледзеў збудовы. Старшынь тут ацёрлася немнагавата, ды і цяпер грынёўцы напаткалі добрага гаспадара.

Любяць у Грынях песні і гармонік.

Эх, гармонік!.. І сам таго не ведаеш, які ты вялікі чарадзеі!

Ты нават старыя ногі змушаеш вырабляць чортведама што...

Чамусьці сёння, калі чуюцца гармонік, усё — і праявы лета, і рэдкія блікі зары на сконе дня, і неспадзяванкі, якія можа зычыць вечарам клуб, — патанаюць у лёгкім, незразумелым суме.

Бывае, з'явіцца спакуслівая думка, падхопіць, закруціць і панясе цябе, як вецер жменю снегу, а потым знікне. І ты прыціх, улёгся, як і той вецер. Яго як і не было, і мой тваіх не стала.

Сумна тады, як на самоце, кепска, калі так не выйшла адразу сказаць пра сваё.

Усё адно падмывае, і не можаш змоўчаць:

— Ёсць розны сум. Ды самы недарэчны, відаць, сум па дзяўчыне...

— Што вы, Васіль Міронавіч? Сум па дзяўчыне — гэта ж каханне... — Галіна здзівілася. — Ды чаго сумаваць, калі пакахаў?

Апошнія словы бы ні да яго:

— Вось сустрэўся з вамі, колькі тут... і я засумаваў... — ён шмат чаго не дамовіў.

Іх двое. Ён — высокі, танклявы, нагінаецца, ідучы, уперад, і ад гэтага няскладны. Русагаловы, стрыжаны пад вожык, якога зачасавць ўверх не ўдаецца, і ён спрабуе завярнуць валасы на правы бок. Твар круглы, нос з акулярамі і шышкай на канцы, як бульбінкай. Вочы — шэрыя, блішчаць ад слёз. Разумныя, глыбока захаваныя пад ілбом, яны глядзяць пранікліва, з даверам. Чалавек зусім мяккай душы.

У Галіны на плячах яго пінжак, шэранькі, лёгенькі. Сама яна гарэзлівая, вяртлівая, толькі тое і вытварае, што падскоквае, сасморгвае ўсікі спелай прыдарожнай мятліцы і лапача безупынку.

Удваіх яны першы раз. Што так надарылася, віна не аднае Галіны.

Яна зайшла была з бальніцы праз вуліцу да іх на двор халоднай вяды выпіць і ўбачыла гэтага доўгага, перагнутага і голага да пояса хлопца ля студні. Доўга не думаючы, узлася за яго:

— Добры дзень, гаспадар! Мышца ля студні забараняю. Культура... Мыла расклаў з парашкамі. Нагнуўся над самай вадой. Вось дзе людскі край, які медыцына абышла...

— А гэта затое, што бальніца праз вуліцу. Нікая хвароба да нас праз плот не пералезе. Жывём, як у бога за пазухай, каторы ўжо год. Ды і з Барысаўнай у нас ладзіцца. Скажаш — і ўжо ніводная там сястра хлоркі на двор і не пакажа.

— Значыць, калі вам Барысаўна ні разу не насыпала ў зялёны

калодзеж хлоркі, дык вы зубны парашок туды? А як Барысаўна на гэта паглядзіць, калі напамніць, што яна ўрач?

— Мы ж суседзі... Знаёмы. Як вы гэтага не можаце зразумець... — ён шчыра пашкадаваў яе і амаль шапнуў: — А знаёмства на шмат што вочы зажмурае...

— Ці не хочаце вы і са мной пазнаёміцца, каб і я зажмурылася? — яна смяялася, ён не глядзеў на яе, але адчуваў.

Ён не хацеў?.. Ды ён галаву адурываў Барысаўне. Хваліў Галіну, саромеўся, чырванеў, спачатку намякаючы, а пасля просячы пазнаёміць іх. А гэта і выгляду не падасць. Лапача на чым свет стаіць. Голас звiнiць, нібыта струменьчыкі вадзяныя.

Мроі сталі явай. Ён быў ад радасці на сёмым небе. Ён рашыўся сказаць, каб пайсці разам у кіно, яна згадзілася і паабяцала, што зойдзе. Сама...

Ён узгарэўся. Адразу ж. Ён чуў, што для смеласці п'юць, і выпіў. Ні многа, ні мала — шкляначку. Чакаў канца дня, як стары чорт сканчэння свету. Пагаліўся занадта рана, і праклятая рыжая шчачіна адскочыла за дзень. Ён зноў узіўся за брытву. Намыленага, яго і засталі дзяўчаты.

Пастукалі. Прывіталіся. Селі самі, не чакалі, пакуль запрасіць, бо ён доўга яшчэ слова не сказаў. У яго затрэсліся рукі, і ён ужо не галіўся, а толькі стукаў аб стол цяжкай брытвай. Разгубіўся, бо ніяк не мог уцяміць, чаму яна не адна.

З Галінай прыйшла Нінка. Чарнявая, вастрастварае. Валасы на галаве залізаны, ззаду каса ў вузле. Нінка не любіць гутаркі. Маўчыць усё, быццам выслухоўвае да макулінькі, потым засмяецца. А пачне гаварыць што, — выдае, у яе поўны рот зубоў і яны не даюць ёй варочаць язык. Нінцы — пайшоў дзевятнаццаты. Яна тутэйшая. Жыве ў канцы вёскі, з маці. Пасля грынёўскай дзесяцігодкі прайшла школу медысцёр у Ашмянах і ўжо два месяцы як стала ў бальніцу. Сёння ў яе дзень без дзяжурства, і яна вунь як рада, што Галіна Фёдараўна клікнула ў кіно. Пасябраваць яны не паспелі, нават добра не пазнаёміліся.

«Зніохаўся ўжо... — нерваваўся Васіль Міронавіч. — І чаго тая прыцяглася? Пры ёй слова не аброніш. Разявіцца і ловіць усё, а пасля плявузгаць пачне. І гэтая... — падумаў ён пра Галіну, — сведку нямую захапіла. Ці не ў страху, каб не накінуўся адразу вясковы на гарадскую...»

Настрой апаў: усё тое, чым ён жыў днём, раптам асела глыбока на спод душы. Бывае гэтак у пагодлівы дзень разгубленага рыба, сігане з вадзі, блісне ў радасці на сонцы і зноў нырне ў цёмны вір, каб супакоіцца і спачыць у звычайнай чорнай глыбіні.

Кінакарціна старая, даваенная, цікавая; раней яе гналі без гуку, цяпер агучылі, — і людзей панаціскалася.

Васіль Міронавіч ачомаўся, злагаднеў, бо неяк быў заўважыў, што «бялянка», як ён зваў Галіну, прые яму.

Яна села поруч, з правага боку; Нінка прымасцілася за ёй. Значыць, гутарыць можна будзе толькі з «бялянкай»! І ўсё яна сама. Інакш бы...

Лукавыя апараты стаялі аж два, і яны адразу ж заглушылі людскі вэрхал, што ўзняўся быў, калі на экране закасмацілася папаха белагвардзейца. На вясковую грамаду, бывае, і двух лукавых апаратаў мала: гаманкі народ. Як пачнуць там недзе жанчыны, прымасціўшыся ззаду, пералытваць з самага пачатку: «А божачкі, чаму ж ён так?», «А куды

ён цэліў?», «А яна ж яго пацалавала...», «А чаму?». Выдае, што яны і заўтра дзе на рабоце праз увесь дзень 'шчэ будучь гаманіць «пра такую хвацкую карціну»...

На экран Васіль Міронавіч не глядзеў. Яго зноў узварушыла і нагнула да Галіны. Ён бачыў яе скронь з пасмачкай кароценькіх кудзерак, нос, што задзёрся ўгору, як у капрызнай дзяўчынкі, і вока, якое блішчэла ў цемнаце. І ён пачаў гаварыць-шаптаць. Шаптаць без спачыну. Неўзабаве ўбачыў два цьмяныя вугалькі вачэй: яна паварочвалася да яго. Ён аж млеў і ўсё шаптаў без аддухі ёй аж на самае вуха. Пра тое, што кахання зусім няма, што яно толькі вунь на экране, і калі б быў такі прыбор, то ён паказаў бы, што ў гэтым, бітком набітым клубе, ні ў кога не гарыць каханнем душа...

— Вядома, што не... — успыхнулі так блізка вугольчыкі-вочы, — бо людзі ж тут другім павінны быць заняты.

Ён не ўлавіў, што адказ быў яму, бо праг пачуць толькі тое, чаго жадаў. Ён зноў шаптаў, што каханне — здумка, бо, во, яму ўжо дваццаць чатыры, а ніхто яшчэ і не заікнуўся, што любіць яго; ён спавядаўся, што яшчэ і сам такога нікому не гаварыў, але так жадае сказаць...

Яна зноў усміхнулася.

І тады ён рашыўся. Ён жа чуў і чытаў, што спачатку адваёўваюць руку. І пачаў. Нагнуўся бліжэй, паклаў левую руку ёй спачатку на плячо. Яна не варухнулася. Ён апусціў руку ніжэй, патрымаў ля локця, нямела пажмакаў яго. Яна глядзела на экран і была сур'ёзная. Ён апускаўся ніжэй. Да пальчыкаў. О-о... Каб гэта можна было гэтак смела адразу ўзяць за гэтыя пальчыкі, што недзе мяккія і кволыя, сціснуць іх, стаць перабіраць

Думкі кідалі ў дрыготку.

Галіна была спакойная; пасур'ёзнела і Нінка. Ці не ўгледзела? Ліха з ёй, не страх.

Ён узяў яе ўжо за палец, указальны палец на левай руцэ. Галіна і цяпер была спакойная. Бы застыла. І бровы, і нос, і вочы, — усё нежывое. Толькі валасы на скронях ледзь прыкметна дрыжалі: яна часта дыхала.

Патрымаўшы першы раз у дваццаць чатыры гады гэтак удала дзявочы палец, ён парашыў, што ўсё вельмі проста, што можна было пачаць і з большага, — і ціснуў ёй палец мацней і не адпускаючы.

Раптам Галіна тузанула руку, выпрасталася і яшчэ больш стала сур'ёзная. У зале зарагаталі. Васіль Міронавіч аж прыгнуў доўгую шыю; але смяяліся не з яго: на экране таксама выскалялі зубы. Затое яго папрасілі «сядзець так», бо ягоная «круглая галава круціцца, як гарбуз на калку...» Ён назаліў бадай не аднаму.

Асекся? Мо' і так. Ну і дурань. Не тут трэ' было. Ды і гэта залізанае тырчыць збоку...

Шыя яго раптам выпрасталася, круглая галава зноў крутнулася, як гарбуз на калку, — ён заўважыў руку. Яе руку на ранейшым месцы! І пачалося спачатку.

Нарэшце ён зноў дабраўся да пальца. Рабіў з ім ужо, што хацеў, — рука аставалася на месцы.

Яго ахапіла радасць. Ён пачаў лавіць адзін палец, другі... Уся рука ў ягонай далоні. Ён уздыхнуў моцна і доўга, як намарыўшыся. І тады зноў хлынуў смех. Але смяяўся не зал, а толькі двое ў яго над самым вухам. Ён не ведаў чаму і разгубіўся. Апамятаўся, калі ўбачыў, што

Галіна абедзвума рукамі папраўляе кудзёркі на скронях, а ён з усяе сілы ўхапіўся за Нінчыну руку.

Ён падскочыў, як на іголках, выпрастаўся, адварнуўся і ўстаўся на экран. Дзяўчаты доўга хіхікалі, і на іх пачалі шыкаць. Ён хацеў быў пайсці з клуба, але яго не выпусцілі.

... Так было ўчора, а сёння ён зноў з ёй. Дараваў усё, бо яна прыйшла і, нават, брывом не павяла, што ўчора такое магло адбыцца. Папрасіла паказаць дубы, што вунь з'ехалі з узгорку, вербы, што блішчалі лісцем здаля, з-пад Лавацкага саду. Ён будзе за гіда, а яна дае слова ўсё-ўсё слухаць.

Ноч зычыла холад, бо па зжатых палях за туманам ужо блізка да вёскі кралася восень. Яна 'шчэ нямела ступала на спалавелыя летнія сцёжкі, але жнівеньскія росы былі густыя, цяжкія і золкія, у паветры пахла спелымі каноплямі з гарадаў.

Васіль Міронавіч быў поруч і ніяк не мог узяць Галіну пад руку. Памкнецца і назад. У горадзе, на людзях, гэта недзе звычайная рэч. А вечарам, амаль сярод лесу?.. Ды і Галіна, відаць, думала пра гэта: іх ужо былі ўгледзелі разам. А калі яшчэ і тут, то што падумаюць? Але бяды такой... Хіба яна ехала сюды, каб падладжвацца пад вясковыя норавы, дзе за ўсякай праявай дзявочага клопату ці спагады шукаюць адразу нямаведама чаго. Нават моладзь і тая шукаецца пра такое.

Старыя дык уголас плявузгаюць. А як жа тады быць вясковым дзяўчатам і хлопцам самім? Хаця, самі робяць, самі сябе і судзяць-перасуджваюць, не вельмі разбіраючыся, хто можа быць за суддзю ў такім разе. Судзіць можа кожны, няважна, што ў яго за душой.

У Грынях шмат яшчэ чаго ў законе, і яно непакоіць дзяўчо:

— А чаму пры ўездзе ў вёску на дзядзінцы, што свінні ўспаролі, крыж новы выразаўся? І фартухоў да гібелі, вянкi з дзеразы? Куды ж тады ходзяць камсамольцы? У царкву? Чаму Сабоўскі да вайны быў, як усе, а па вайне адразу ў папы падаўся? Так гаспадыня расказвала. О! Яна яшчэ многа чаго гаварыла... — Галіна настойлівая, прыдзірлівая, не адступаецца.

— А як вам адказаць? — пытае ён. — Калі ж без тлумачэння — вы не зразумеете. Тут усё злілося-пераплялося...

— Нічога не пераплялося. Не мудрыце! Усё нават. Носам упрэшся.

Ён змоўк, пакрыўдзіўся.

— А я і сама ўсё скажу. І не толькі вам, Васіль Міронавіч, а, калі хочаце, і ў райкоме. Крыж новы нядаўна змудраваў нейкі Платон Джвучка, а яму за гэта зносілі бабкі грошы. І не з адной вашай вёскі. А вы, камсамольцы, што рабілі? Настаўнікі. Прапагандысты... Папоў за пазухай гадуеце.

Яго гэта збіла з панталыку. Ён спыніўся, расставіў ногі, раскрыў рот. З тыдзень як прыехала, а ўжо ўсё вясковае загінае на пальцах. І ўспела ж. Для чаго ёй?..

— Папоў у семінарыі гадуе. А яны не забаронены. Трэба знаць.

— Не ў дзетсадзе ж... І без вас ведаю...

— Вось што значыць стаць да Пракурорыхі на кватэру... — толькі і змог ён яшчэ адказаць. — Але ж і яна сама грошы ўсундычыла...

— Гэта што мяне не было. А вы, вы што зрабілі? Добра ведаю, калі б Пракурорыху настроіў супроць Джвучкі, не ўпрыгожвала б вёску афарбаванае палена.

— Давайце пойдзем ды вывернем, калі так... Гм? — У голасе Васіля Міронавіча было запытанне — што ж на самай справе зрабіць — і з'едлівасць — знайшлася дзячка, падумаеш...

— Не цяпер такое вытвараць. Вывернуць крыж — для некаторых нутро крануць. А я чужы чалавек у вас, куды мне такое. Ды і паставяць новы. Разумная рада...

— Галіна Фёдараўна, я сам б'юся, як рыбка аб лёд, кожны раз перад людзьмі. Пра гэта ж, пра гэта талкую...

— І яны рагочуць, як учора ў кіно, ці маўчаць? Хутчэй недзе зусім не слухаюць. Так?

— А што б вы запелі? — ён зноў пакрыўдзіўся.

— А ці прыйшло вам калі ў галаву агітаваць папоў? Што гледзіць? Папоў, кажу. Каб яны самі рызы здзіралі. Многа ўжо і такіх было. Ад царквы тады пасыплюцца...

— Гм... Але не ўсякі адмовіцца. Бо дзе знойдзеш такі дурны заробтак? Ну добра, няхай... Затым жа... на месца аднаго прыйшлюць другога. У нас былі хатавецкага папка разбілі ў газеце... Вы не ведаеце? Ну, што ён п'е, да баб ходзіць. Не па пісанню жыве. Факты — во! І што? Сінод праверыў, не гэта яшчэ наверх усплыло, і вышкुरыў таго п'яніцу з царквы... — Васіль Міронавіч думаў, што Галіна ўхопіцца за гэта і дасць волю языку, але яна чакала, і ён прадаўжаў: — А на яго месца новага прыслаў. Попік — во! Пальчыкі абліжаш, як у нас тут адзін гаворыць. Малады такі попик, у камсамоле б яшчэ быў, каб рызу не надзеў. Не п'е. Прыгожы. Вытрыманы. Голас добры. Ад таго адхлынуў быў народ, а да гэтага зноў гужам...

— Ты падумай... Вось каб іменна гэты адрокся. Такого распрапагандаваць вунь як трэба. Малады ён? Мо' і нежанаты?

— Папы ж жэняцца. Ёсць у яго матухна. З сабою прывёз. Спявае ў царкве і хорам кіруе. Рэгентша.

— Ты падумай... Да гэтага, відаць, не падступішся. А вось да вашага Сабольскага можна.

— У Сабольскага таксама матухна, і сам ён стары ўжо. Ды і зарабляе нягорш. Моліцца ж на два прыходы. У грывёўскім і краснянскім. Капліца там, крыж, фэсты бываюць. І матухна ў яго за псаломшчыцу. Заўсёды ўдваіх. На веласіпедрах з царквы ў царкву. Абое.

— Затое ў Сабольскага «гераічнае» мінулае. На яго націснуць... — Галіна ўсміхнулася. — Ён жа ў вайну, гаспадыня расказвала, на аперацыі выходзіў. Карове абубе лапці на заднія ногі і марш з хлева. А ты шукай яе... — Галіна засмяялася, паказаў зубы і Васіль Міронавіч.

— Ён яшчэ не гэта вытвараў.. Толькі некаторыя нашы забыліся пра тое, за выдумку лічаць. І царкву яму адрамантавалі. Сваімі трайчакмі. Вы не бачылі яго?

— Акуль? Але ўбачу. І пагавару. Моцна пагавару. Ніколі мне яшчэ не трапляліся папы...

Гутарка абарвалася. Галіна схпіла Васіля Міронавіча пад руку і пацягла недзе ўніз з дарогі. Па гліне, па каменні... Ён ад знячэўку пацяў бы потырч, каб не падтрымала яна.

Увзе быў халадок, бо туман снаваў у зеляніне свае сівыя кросны.

Яны спыніліся. Стала ціха. Шуршэў угары жвір, ён сыпаўся ўслед.

— Чулі? Тут недзе...

Ён нічога не чуў і вінавата глядзеў ёй у вочы.

— Сю-ю-ды-ы!.. Г-а-а... Во табе, во! Сю... — голас дзявочы, спалоханы, рэзкі.

Нехта валтузіўся і задыхаўся. Недалёка, праз кусты, пад вёску.

Галіна знянацку скінула з сабе пінжак і знікла ў алышэўніку. Мякка зашамалела мокрае лісце, і зноў усё сціхла. Сагнуўшыся паднімаць пінжак, Васіль Міронавіч учуў яшчэ, што бульбочка па каменні рачулка. Потым уперадзе прарэзаліся злосныя галасы, але ён нічога не разабраў. Толькі ж там была Галіна, і ён, згорбіўшыся, падыбаў у росны алышэўнік.

Выскачывшы на палянку, ён заўважыў, што Галіна стаіць на самай беражніцы, а да яе падступаецца ўскудлачаны Раман Пэрац. Угледзеўшы Васіля Міронавіча, ён крутнуўся ад Галіны і падаўся яму насустрач. Параўняўшыся з ім, падмігнуў:

— Мне не ўдалося. Абсалютна. Паспрабуй, мо' ў цябе выгарыць на гэтай бугрыне... Хаця тут не вельмі і суха... — ён аблапіў, мусіць, мокрыя штаны і нехаця пакльпаў беражніцай недзе пад гароды.

Васіль Міронавіч не ведаў, што казаць. Маўчала і Галіна. Яны былі насупраць адзін аднаго, крокаў за пяць. Пасярод іх на прытаптанай траве ляжала беленькая касынка з завязанымі ражкамі. Галіна нагнулася і падняла яе:

— Правядзіце мяне дамоў. Гэта чорт ведама што...

Вароты цяжка было адчыніць. Прыйшлося падняць іх нагой, каб кручок выскачыў з прабою. Скрып абудзіў двор, рэзкі, з ляскатам, разлёгся па вуліцы. Было чуваць праз акно, як нехта ў хаце павярнуўся на ложку, відаць, маці злезла долкі і паглядзела ў шыбіну: яна чакала яго. Але добра, што ніхто не выйшаў.

Месяц, вышчарблены тупым нажом спелы гарбуз, хаваўся ў лісці маладога дубка ля вуліцы. Ад яго святла быў рабы частакол, у жоўтых латках; двор, выдавала, усыпаны аўсянай мякінай.

Леанід перачакаў, стоячы ля вушака, і прашмыгнуў паўз акно. Пастаяў ля ганка, услухаўся ў заціш на вёсцы і апусціўся на парог.

У канцы двара шарэўся хлёў. Запёрты на клямку. Светла, — і яна, чорная, добра відна далёку. Можна ўгледзець і шчыліны ад патрэсканых у дзвярах дошак — цёмныя палосы.

Плоту ад поля не відаць. Схаваўся ў дзядах і шчавук. За імі буяла бульбоўнікам позняя калгасная бульба-сібірка.

Ціха, без ветру. Неба на ўсходзе цёмнае, зліваецца з лесам. Там толькі ў адным месцы ўсталі два белыя шырокія слупы; пазней хлыне зара.

Уверсе, над дваром, неба празрыстае. Паблекла ад месяца Вялікая Мядзведзіца. Яе цяжка было б знайсці, каб не помнілася, што такой парою яна паказвае рогам якраз на тын ля хлева ад вуліцы.

На месяц наплываюць доўгія белыя палосы. Іх нехта цягне з захаду на ўвесь край неба. Над хатай яны кудзеляцца, расплываюцца, як белыя гусі на віры, а туды, на гумны і сад, яны — доўгія і роўныя, як расцягнутае палатно.

На двары раса. Свежа. Пахнуць з гародчыка агуркі і спелая каляндра. Зацвіла позняя сёлета вяргіня, і яе галоўкі-кветкі чарнеюцца над частаколам.

За плечы лезе холад. Цягне на сон. Ные рука, бярэ сверб, выдае, нехта круціць яе свердлам ля локця. Шчыміць барада, дзе ссадзіў скуру. Памацаць пальцамі — здаецца, прыгаілася. Але ж не паказвацца з такім гузаком ноччу ў хату.

Дзверы ў хлёў адчыніліся яшчэ цяжэй. Яны, як прыстылі, і іх трэ́ было аддзерці. Добра, што да сена была прыстаўлена хоць пакалечаная драбінка ад калёс. Леанід падняўся па ёй — зашумела і затрашчала падыходам іржышча, якім быў закіданы мурог з аселіцы. Услухаўся. Нешта ў сене запішчала, манатонна, праціўна, просячыся на свет і волю. Памроілася — равуць машыны. Страсянула. Ён апусціўся ніжай. Зноў зашуршала салома і аж застагнала ні то кузурка, ні то прыбітая мыш. Ісці ў хату? Не. Ніякай халеры тут няма. Леанід падтрымаў хворую руку, узлез на сена і пачаў, сагнуўшыся, вобмацкам выбіраць, дзе зручней прымасіціца.

Сена стаяла ворахам. Ля сцяны ён праваліўся ў яміну аж па пояс; там і застаўся, прылёг, адсунуўшы ад вачэй калючую салому, суцішыўся. Унізе, пад плячмі, трашчала, злягаючыся, іржышча. Лускалася, доўга і насцярожана, як бывае лускае ўвосень струкамі на полі пераспелы, сухі лубін.

Сціхла салома — заныла муха. Гэта яна пішчала, просячыся, бо трапіла ў павуцінне-пастку і не пад саломай, а пад самай страхой, угары. Чула сваю блізкую гібель.

Закудахталі за тынком куры, рэдзенька, спалохана. Заціўкалі, збедніўшыся, вераб'і: ім не давалі спаць у летаўшым ластаўчым гняздзе.

Пахла дурнап'янам, васількамі, усякай гавылой, што расце на гумнішчах. Праз шчыліны ў драці падзілася блеклае святло, шукала твар; прыйшлося абараніцца жменям сена.

Заплюшчыліся на хвілю вочы, — і зноў зараўлі машыны. Заляпалі жалезам па каменні і выбоях. Леанід ускочыў, адкінуў ад сябе сена. З фермы некуды памчаў калгасны газік. З вуліцы прынесла густы бензінавы гар з пылам. Запяршыла ў горле.

Леанід зашмыўся глыбей. Доўга яшчэ ў вушшу нылі і раўлі маторы. Пасля на ўсю моц зверашчала муха, рванула недзе ліпкую і брыдку павуціну, зазумела, шаснула ў сена ля самай галавы, — і ўсё сціхла...

Леанід не паказваўся нікому на вочы ў вёсцы. Заклейваў паперай бараду, змочваў у настойшы мяккую анучку і перавязваў локаць, — аж да касці аб брук счасай яго, і цяпер той аніяк не хацеў гаіцца. Загніўся і пачаў цячы. А Леанід упарта не ішоў у амбулаторыю: ён жа супакоіў тады ўранні маці, вылезшы з хлева, як рыштант які, што сур'ёзнага нічога няма.

Але ўчора надвячоркам, калі на двары на агні гатавалася ў гаршчочку маладая бульба на вачэру, Леанід узабраўся ля студні на плот і стаў пагойдвацца, глядзячы ў агонь і думаючы, што хутка канец канікулам-практыцы, бо вунь якія ўжо ладныя жалуды на дубе. Якраз як летась перад ад'ездам.

— Лёня!.. Ганяй коз. Цяпер і козы грамаце навучыліся. Газеты рвуць... Вунь пошта ў варотах тырчыць. — Гэта ішла з гароду маці з ахапкам групы: гуркі збіралася сёння пасаліць.

Леанід гушкануўся, каб саскочыць, і апамятаўся на зямлі. Нехта як тапаром секануў па лакці; падаючы, Леанід абапёрся на яго. Стала гарача і млосна. Па пальцах цякла кроў. Ён падняўся і, сцяўшы зубы, разагнуў руку. Стаяў, як укапаны, не ведаў, што рабіць; кроў капала на жвір. Пасля пачаў сцягваць з сябе кашулю. За гэтым яго застала маці і пачала гнаць у бальніцу. Ён абмыўся, апрануў чыстую сарочку, пайшоў да варот, узяў пад паху газеты, адлучыў «раёнку» і пачаў разглядаць. Маці накінулася зноў. Ён сказаў тады, што нікуды сёння не кранецца людзей трывожыць, позна ўжо: вось газеты прынеслі, у «раёнку» ёсць яго фельетон пра Рамана Пёрца, а рука ўсё адно не загоіцца за ноч, заўтра сходзіцца ў бальніцу.

— Які гэта такі твой філітон у газеце выйшаў? — здрыганулася маці, і Леанід, прыткнуўшыся на калодачку ля агню, прачытаў ёй усё — спачатку да канца.

— І падпісалі, як прасіў, і загаловак такі ж...

— А як падпісалі?

— Гэ Леанідаў. Псеўданім, значыць. Гэта я, Леанід Гаўрылаў. А перакручана, каб не кожны дайшоў. Не трэба гэта.

Яна лавіла толькі пятае праз дзесятае. Так вось, сёе-тое:

...«Пляснівы грыб — Раманька...

— Раманька, сыночак... Ідзі есцікі, астыніць жа, — прасіла Ганнулька, калі сын што меў сілы крычаў на ложку.

— Не пайду і ўсё!.. Ідзі к чорту, старая!

— Чаму ж не пойдзеш... Я ж смачна старалася. Яечка... — падступалася Ганнулька да ложка.

— У школу, сказаў, не пайду і ўсё! Крышка!

— Раманька, сыночак... Я цябе дзед-бабы аж за мост занясу. Ідзі, сыноч. Усе ж ходзяць.

І яна несла яго за мост да школы. Ён скавытаў і брыкаў за плячыма.

Такім макарам ён хадзіў тры гады ў трэці клас і не перайшоў.

Мінаюць гады — сталеець капрызны. Хлопец падрос, вяртаўся дадому з вечарынак п'янюсенькі і вёў да сябе пайць усю вёску.

...А было, як ён бушаваў на вяселлі. За маршалка ж сядзеў. Уміг быў перавярнуў сталы і пагнаў людзей на вуліцу. Вырваўся і сам, што раз'юшаны бугай. Азірнуўся — старэйшыя схінуліся. Заскрыгатаў зубамі, ухапіў з дрыготні палена і ўлёг за дзяўчатамі, разганяючы тых па задворках. Ubачыў, што ніхто ілба не падстаўляе, — і пайшоў на хітрасць. Кінуў палена вобземлю, жыўцом распаласяваў на грудзях сарочку і пусціўся на чым свет стаіць да ракі.

Стаяла восень. На дварэ браўся мароз.

— А-вай... Ратуйце!.. Утопіцца... Захлынецца...

Скруцілі яго, калі ён змогся і скрываўіў не аднаго.

Здаўна запамнілі такога Раманьку. Які быў, такі і застаўся. Ды не. Шмат пасталеў. Зусім мужчына. І гарэлкі бярэ больш.

— Напляваць мне на ўсіх! Я цяпер не той. Пабачыў, нагледзеўся (на торф быў завербаваўся на шэсць месяцаў!), — выхваляўся ён, калі адбірала галаву. — У мяне мо' тры жонкі былі: у Смалявічах, у Мінску і яшчэ... Я знаю дзе, а тут халасты... Самагонкі!

У тую нядзелю ён уваліўся на калгасную вечарынку. Набраўся, як курыца вады: кумам быў на хрэсьбінах (важная асоба!).

— Бар-р-рыню! Мне! — загаглапаніў на ўсё хату. — Музы́ка калгасны — дармовы!

— Сядзь! Пятнаццаць сутак захацеў? — пераступіў яму хату Аркадзь Дышлевіч.

— А-а... ты, кера, так! — ён лапнуў Аркадзя за грудкі і замахнуўся. Яго скруцілі і выцяглі на двор.

— Мне гразяць такія... С-сукі! — і ён у абедзве рукі рвануў частаколіну.

Як на агонь, усе кінуліся на яго.

— Шчаняты! Пешкі! Адпомшчу!

Цяпер Раманьку пераваліла за дваццаць. Працуе ён за прычапного і хоча, каб яго звалі Аляксандравічам. Але яго клічуць «Раманька — пляснiвы грыб».

— І ты гэта сам саставіў такую стацейку на Пэрцавага хлопца? Дай сюды газету! — перабіла яго маці і падступілася бліжай.

— Сам. А што? Такое ж было, — прыціх Леанід.

«І нашо чытаў. Хай бы маці ад людзей пачула».

— Што ж гэта будзе, Лёнька? — у яе вачах ажыў страх і клопат. — Ён жа цяпер заб'е цябе, падзямельнік той...

— Нічога не будзе. Ніхто нікога не заб'е... — падняўся ён з калодачкі.

Маці скамечыла газету і шпурнула ў агонь:

— Каб і вочы не відзілі і вушы не чулі.

Каму даводзілася бачыць, як вылазіць з зямлі пчала? Спачатку яе не відно, толькі чуецца ціхенька: «Мц... мц... мц...». Пасля з'явіцца галоўка, і вось пчолка раптам запішчыць-заіграе, закружыцца, затрымціць ля выгладжанай норкі і, як тая страла, чыркне ў паветра. Здаецца, канцы ёй, прапала... А міне час, яна зноў заплача над норкай, хуценька і асыярожна хаваючыся з воч. І адразу пазнаеш — гэта тая! Тая пчолка, што сіганула была ў белы свет.

Так і Леанід пазнаў яе, калі раніцай, роўна ў дзевяць, адчыніў дзверы ў амбулаторыю. Пазнаў і паверыў. Ці не ўспомніла і яна яго, бо прывіталася спалохана, вочы яе пасталі, зрабіліся вялікія, пасля перавялі яго з ног да галавы і заміргалі хутка-хутка. Ён не адыходзіў ад парога, а яна тапталася нечага ля двух маленькіх столікаў, уся ў белым, пачырванелая з твару, і нічога не гаварыла.

Нарэшце яны зразумелі, што хоць і адны ў пакоі, але тут не месца для другіх размоў, і самі пайшлі насустрач адно другому. Ён адышоўся ад парога, паказаў здаровай рукой на твар, пакратаў за бараду і заказаў рукаво на хворай руцэ. Яна зацягнула тужэй на галаве кавалак марлі, перанесла з аднаго століка на другі, бліжэй да Леаніда, бінт, жмуток ваты, маленькую бутэлечку ці не з ёдам, падсунула на край шчыпчыкі, пераставіла з акна спіртоўку. Разняла шпрыц, пачакала, потым стала мыць спіртам рукі.

Адчыніліся дзверы, зайшла ўрач Барысаўна, як яе ўсе клікалі па вёсках, высокая і тонкая, 'шчэ дзяўчына год за трыццаць, цёмнавалася,

цямянейшая з твару за Галіну. Прывіталася сур'ёзна, сказала нешта палатыні, Леанід не зразумеў што, забрала сваю тоўстую сумку-партфель і выйшла. Леанід зірнуў услед ёй у акно. На вуліцы ўнурыўся бальнічны конь. Значыць, выезд з самай раніцы. Барысаўна любіла раз'езды.

Галіна 'шчэ больш збытантэжылася, быццам урач магла ведаць, што гэта за пабіты хлопец тырчыць тут.

Леанід апусціў галаву і маўчаў. Чаго ён не чакаў, дык не чакаў. Чуў, што новая акушэрка прыехала і швэндаецца ўжо з настаўнікам, але ж не ведаў хто.

Яна сказала сесці, наблізілася да яго, асыярожна ўзяла за галаву, падняла. Ён рашыўся быў зірнуць ёй у вочы, але яна глядзела яму на бараду, і ён убачыў толькі вейкі і радзімку на правай шчацэ ля вока, якой раней мо' і не было. Твар яе пакруглеў, памажнела шыя, — дзяўчына пасталела.

Пачала з барады. Атрымалася ў яе спрытна і хутка. Спачатку прамыла струп, пасля прысыпала і паклала пластыр. З локцем валаводзілася даўжэй, моршчылася і жмурылася. Два разы паварочвала яго да акна на святло. Рука ўспухла і пасіনে. Галіна зрабіла ўкол вышэй локця, — Леанід не ўчуў болю, — убінтавала. І ўсё моўчкі, не глядзячы на яго. Пасля адышлася і стала ля акна, — маўляў, можаш ісці сабе памаленьку. Думала толькі так, а сказаць не магла. Ушылася ў падваконне і ўсё.

Ён падняўся і ступіў да парога. Узяўся за клямку. Тут яны сустрэліся вачыма другі раз. У яе позірку — недаўменне, цікавасць і прага ведаць пра ўсё, але гэта хаваецца недзе за насцярогай, баязлівасцю. Вочы стараюцца хутчэй схавання.

— Дзякуй. Цяпер веру, што застануся жыць... — ён памаўчаў і даказаў: — Вечарам у дзевяць ля мосціка ля вас я вас убачу?.. Яшчэ не цёмна будзе, не бойцеся... — Пасля асыярожна заскрыпеў дзвярыма. Выйшаў і, каб не паказацца ў акно, падаўся на гароды, праз гумны. Тут бліжэй да дому.

«Ён. Але як змяніўся голас. Хаця даўно было. І чаго я атарапела? І што з ім? Як гэта ён? Дзе? Значыць, ён тады пра Грынi расказваў. І як яго завуць не спытала. Каго ж у кнігу запісаць? І рука ў яго такая хворая. Валасы ўсё тыя ж. Густыя і чорныя. Ускудлачыліся, няма як, відаць, расчэсваць. І што ён сказаў напасля? І ці меў права?»

Колькі думак можа абудзіць часам адно толькі з'яўленне чалавека...

Галіна не магла спакойна аглядаць бабулек, якія «з пасцілкамі ішлі на ферму на работу — лубін сушыць з камбайна — і зайшлі да дакторкі падляжыцца». І не хутка яны пойдучь. Мала памазаць «масцямі», а і з сабой трэба выпасаць, ды расталкаваць, якія «масці» і парашкі ад якой халеры, а ці «добрая» гэта хвароба, каб хаця не «дрэнная», а «калі, божачка, на яе канцы прыйдучь», — і так з кожнай. А хацелася застацца адной.

— Добры вечар...

— А я вас адразу пазнала. Добры вечар.

— Вы здзіўлены, што я калекта стаў. Зрабіце вывады: у атамны век асцерагайся і качаргі, бо яна ў любы час жадае апусціцца табе на лоб. Ноччу з тыдзень назад я з ёй не размінуўся. Давайце сыйдзем куды з маста, калі вы нічога не маеце...

— Пабудзем на вуліцы. Я 'шчэ не ўсё ведаю.

— Калі з такім калекам зручна...
— Плёціце пустое... Я ж доктар, хто вас лечыць. А па-другое, каго апасаецеся? Маці? Злоснай Гаўрыліхі?

— Вы знаёмы?

— Не. Вы пазнаёмілі мяне, Леанід Іванавіч... — у голасе дакор.

— Ці не тады, як вы былі збеглі? Я думаў, назаўсёды прапалі.

Яны ішлі вуліцай, і Галіна аж спынілася, відаць, ёй закарцела сказаць злоснае, ды ўсюды людзі, павыходзілі, во, на лавачкі і зыркаюць: кожнае слова лояць, вушы развесіўшы.

— А я тады ўзлаваўся на вас.

— А чаго? Добра ведаю, праветрыца выйшла пасля канспектаў і парашылі з першай жа...

— Угадалі. Толькі не ад канспектаў. Тэзісы лекцыі рыхтаваў. Супроць бога і алкаголю. Сёлета практыка апроч канікул, часу шмат, а лекцыі...

— Супроць Джвучкі і Выжлятніка, выходзіць, ваюеце. Яны ў вас багі! І гоняць і пераганяюць. Чаго не робяць! І не адны.

— Джвучку лекцыяй перавыхаваеш? Той хоць бы хны. Чакай, пакуль прыйдзе. Ды многія так.

— А як жа?.. — яна не дагаварыла, задумалася.

— А я хоць і пяці чалавекам чытаць буду. Ад «а» да «я». Затое на каханні душу адвяду. Гэта слухаюць! Нават дзетвара і тая лезе, што мухі ў банку.

— А-а-а... Значыць, на каханні душу адводзіце? А супроць перажыткаў між іншым чытаеце? Для ідэйнасці?

— Чакайце. Не загаварвайцеся. А калі на тое пайшло, то і каханне бывае ідэйнае і безідэйнае.

— Цікава-а... Што гэта за ідэйнае каханне і што гэта за безідэйнае? — яна аж засмялася.

— А спытайце ў Васіля Міронавіча...

Яе як вярм абліло. Але змоўчала і цяпер маўчала. Зазлавала. Бо не ступала, а падскоквала, гатовая вось-вось шыгнуць на любы падворац.

— Я выйшла да вас, шаноўны філосаф, таму што дурасць упарола, а не для таго, каб цяпець абразы... — яна не ўтрымала нарэшце. У голасе было столькі смутку і крыўды, што Леанід тут жа ўзяў яе пад руку:

— Я не хацеў пакрыўдзіць. Гэта, калі хочаце ведаць...

— Не трэба. Сама захацела. Першая пачала. А прабачэнні пакіньце для Васіля Міронавіча.

— Не пакрыўдзіцца... Мы разам у сямігодцы на адной парце штаны рвалі. Ён добры сябра і вялікі цяльпук.

— А вам не хапае культуры. Дзе вы займаецеся, я так і не зразумею. На філасофскім?

— Скажу-скажу... О-о-о... Вы і не ведаеце? Філасофскага аддзялення ў нашым універсітэце няма. Закрыві. Філасафаў шмат распалдзілася. Пераводзіліся ў нас куды хто. У асноўным на гістарычны падаваліся.

— Вы гісторык? Не падобна.

— Ні ў якім разе. Журналіст.

— Я-такі тое... Письменник, значыць. Падобна.

— Ні ў якім разе. Не блытайце. Вялікая розніца. І падаўся я на журналістыку, каб перафарсціць профіль. І выпадак зручны.

Яна паглядзела на яго.

— Сціпласць і ў наш век упрыгожвае чалавека... Ну вось і дазналася нарэшце.

Яны доўга маўчалі. Яму выпадала вітацца з кожным сустрэчным. Яна не стрывала:

— Дрэнна, калі шмат знаёмых. Яны адбіраюць субяседніка. Усе так раскланьваюцца, што...

— Гэта, што вы побач. У нашай вёсцы здароўкаюцца толькі з чужымі.

— Талды мо' мне і не радніцца тут?

— Дарэчы, як вы ўладкаваліся? Не сумуеце?

— Галіна Фёдараўна не сумуе ніколі. А вы і не ведаеце, што мяне так завуць?

— Новы чалавек у вёсцы — белая птушка. Назаўтра ж яе ўсе паглядзяць, да аднаго. А Пракурорыха расплявузгае кожнаму стрэчнаму-папярэчнаму пра ўсё на свеце. Вас яна хваліць. З яе лёгкай рукі вас усе на вёсцы завуць толькі Галінай Фёдараўнай.

— Гэта не цікава. І для філосафа — дробязь.

Маўчалі зноў доўга.

Цямнелася. Моракі клаліся на пыльны брук, на гароды, ахутвалі і хавалі далёкія гумны. Хаты зырка міргалі агнямі, бы знарк гаспадары павешалі лямпачкі бліжэй да акон ад вуліцы. На святло пырхалі матылькі, іх безліч, нібы хто з рукава сыпаў. Ляпалі вароты, бразджэлі вёдры ля студні, гаманілі без аддухі жанчыны. Кашлялі на прызбах дзяды, ганяючы камароў дымам.

Людзям хацелася спачыць пасля дня, яны пацягваліся, седзячы, не хавалі пазяхоты, але спаць не ішлі: цёплы і ціхі вечар, густы водар гародаў і гумнаў быў свежы можа больш, як калі, цешыў душу чалавека прыдбалым за ўсё лета багаццем. І калі хто пацпеваўся ад начной свежасці, то не спяшаўся ў хату пад коўдру, а расчыняў са скрыпам дзверы ў пуно насцеж, доўга таптаўся яшчэ па двары, пасля зашчапляўся ў пуні на кручок, залазіў аж на самы верх ды зарываўся ў пахнючае сена.

— Ну, цяпер бабам гутаркі на цэлы дзень... Я ж тут ні з кім не звязваўся. Ніколі. Лічыце, што ў Гаўрыліхі ўжо ёсць нявестка...

— Значыць, дзеля мяне вы рызыкнুলі абясцэніцца?

Ён не адказаў, і далей гутарка зусім не клеілася. Пайшлі павольней. Думалі пра сваё.

Паказалася бальніца. Цёмная ад вуліцы. Толькі ў акне ад гародаў жаўцела з-за фіранкі святло.

Тут, у завулку, вісела густая ціша. Насупраць бальніцы, дзе жыў Васіль Міронавіч, на двары было цёмна і пуста. Хутка яны ўгледзелі самога Васіля Міронавіча. Ён тырчэў, абалёўшыся на частакол, там, дзе збуяла дзікая ружа. Сагнуты, прыціхлы. Не заўважыў бы іх, каб не загаманіў Леанід.

— Добры вечар... — ён адвярнуўся і дадаў: — Галіна Фёдараўна.

Леаніда ён нібыта не заўважыў, і той даўся ў знакі адразу ж.

— Што, Васіль, заняджуа? І лечышся, глядзячы на светлае акенца? Зайшоў бы з гароду. Але ад гэтага не паправішся. Трымаўся б бліжэй мяне. Я з медыцынай заўсёды і хаджу, і еджу... — паказаў ён на хворую руку.

— Хто скалечыўся, той без медыцыны жыць не можа...

— Яшчэ невядома, каму без медыцыны дыхаць цяжка...

— Я думаю, што я вам, абоім, аднолькава ў патрэбе... — Галіне рап-

там здаліся зусім недарэчнымі ўсе іхнія жарты. — Леанід, мы, здаецца, жывём побач...

— Ну, гэта, як Васіль Міронавіч дазволіць пайсці. Ён жа захоча паразважаць, бо сумна вось так стыць-склець вясковаму інтэлекту. Марыш, спрачаешся з сабою, абaperшыся на плот, а не на філасофскую думку сябра, скажам...

Зноў пачыналася філасофія і кпіны і, відаць, пайшлі б далёка, але затрашчала раптам недзе частаколіна, зусім жа ўперадзе. У цемні нікога не было відаць. Тут якраз быў прагон, пясчаная выдма. За ім, ад магазіна, пачынаўся другі канец Грынёў. Тут недалёка і масток. На ім загрузкала, відаць, нехта прабег. Пасля бліснула папяроста і данеслася:

— Вунь ён, пісак няшчасны!.. Яго ўжо абязвечыў нехта... Зануда негабляваная!.. — зароў раптам нехта сіпаты. Вёска вялікая, дзе ты знянацку разбярэш, хто.

— Заходзь гародамі... Я сам з ім...

— Ды ну іх... Тут яны нідзе не дзенуцца... іх маць...

Насустрэч нехта бег.

— Пэрац... П'яносьенькі. Нарабіў фельетон... — Васіль Міронавіч выцягнуўся, бы хацеў угледзець, дзе тут за платамі цямейшае месца. — Сюды нясе нялёгка. Ён не адзін...

— Няхай. Палуча восем год... — Леанід хацеў быць спакойны, ды не мог. Балючая рука нервала яго. З такою нічога не зробіш...

— Які фельетон? — Галіна нічога не ведала, але здагадалася, што нехта з іх двух дабраўся да Пэрца. Хто? Яна ўспомніла учарашні вечар.

— А-а-а... Малакасос! — рванулася з месца ў цемуру і нос у нос сутыкнулася з Пэрцам якраз на мастку. Пэрац соп, часта-часта; круціў бяльматымі вачыма і ледзь трымаўся на нагах. — Што, не астыў яшчэ пал ад учарашняга? А ну, давай сюды нож, чуеш? Давай нож!

Пэрац такога не чакаў. Стаў, нічога не могуць ўцяміць, пасля крутнуўся і знік у тым баку, дзе расплываўся ў чарнае будынак магазіна. Там затрашчалі платы.

— Цікава, яму ж ніхто не выйшаў на помах? Ён жа не адзін быў?... — Галіна не разумела.

— А многа хто з нас ірвануўся вам памагчы... — пакасіўся Леанід на Васіля Міронавіча.

Яны рассмяяліся. Усе трое.

— Быў бы яго нож, — аднесла б разам з той хусцінкай участковаму. Заўтра ж...

— Нож, як сабе хацелі б, а хусцінку не раіў бы.

— Чаму? — Галіна зноў не разумела.

— Нінчына, — прашаптаў Леанід.

— Нінчына? Ты падумай... Не паверыла б. Спытаю...

— Не варта.

Яны зноў пакінулі Васіля Міронавіча аднаго там, дзе і засталі.

Ён абaperся на частакол і доўга думаў пра Галіну, як і дагэтуль, як і многа ўжо дзён запар.

Ён не мог заўважаць, што непадалёку ад яго, узлэгшыся на плот, віселі Выжлятнік і Джвучка.

Аркадзь глядзеў за акно. Там, у крапіве і канаторжніку, дзеці збіраліся гуляць у хованкі. Пастала ў круг пяцёрка хлапчукоў, а дзяўчынка з жоўтым банцікам у валасах, Выжлятнікава мо' дачка, стоячы аж па каленькі ў траве, спявала-пісклявіла:

— Она-двона, трымчу-лымчу, пята-лату, кормар-ёрмар, дыван-дычык!

Каму даводзіўся «дычык!» — настаўлены пальчык у грудзі, — той пакідаў круг — выходзіў.

«Бесклапотны занятка... Як далёка ад тых гуляў...» — Аркадзь задумаўся.

— Я, мілы, паклікаў цябе, каб абмазваваць разам. Памажы, брат, абладзіць. Я, мілы, ад душы гавару... — чую ён, а думае пра сваё.

Нарэшце адрываецца ад акна. Вуліца ўцякае з воч, бы хто тузануў да сябе доўгі і шырокі шарачык, каб скруціць у трубку. У нос б'е «ёдкі, аж кіслы, тытунь: дыму поўна хата, як зачыніць. У ім цяжка разгледзець, хто тырчыць за другім краем стала — Джвучка ці бярозавы пень. У куце, над самай галавой, — абраз. Даўганосы аскетычны святы ў кучаравым парыку, з крыламі за плячыма, з мечам у руках. У старой, самаробнай сасновай рамы з лучыны. Твар заседжаны мухамі праз шмат год, усё адно-што ў рабацінні. На акне вазоны, пажухлыя, абламанія, адны дубцы, хто ведае, калі паліваліся. Тут жа на лаве курнявіч кот, мурласты, ангорскі, раздзімае на грудзях поўсьць: сапе.

На сталі стары, скамечаны абрус, абліты самагонкай і сырымі яйкамі, мокры. На сподку масла, валяецца ўкачаная ў соль крышаная цыбуля. Джвучка боўтаецца з лыжкай у халадніку — ловіць агуркі; сёрбае праз зубы жыву. Апаражнілі дзве бутэлькі гары, больш у Выжлятніка няма.

— Хаця ты нешта не залюбіў чарчыну. Не зачэпіў, во. Я, мілы, прама скажу, дарма. Перакулілі б смела, га? За кумпанію... Ну, як сабе маеш. Не змушаю. Толькі ж, як з табою вось гаварыць-марыгуліць?

— А вы кажыце, чаго клікалі. Калі дзеля... — Аркадзь ткнуў у бутэльку, — то трэ' было б пець адразу. Не крунуўся б. Гаварыце, няма калі валаводы вадзіць.

— Ну куды так маеш вупіцца? Сёння ж нядзеля... — развіўся і Джвучка. Ён быў бадай нямам сведка і сваёй аблімачанай барадой і пазахотай без дай прычыны выклікаў агіду. Аркадзь не мог трываць.

— Я, мілы, прама скажу... Ведаеш, Аркаша, — Выжлятнік рэдка каго ў вёсцы нават са старэйшых далікаціў, — чаму ў мяне гаспадыні сёння няма? Не ведаеш. Лечыцца. З рукой. Мо' тая з Краснага і памога. Едуць жа да яе па вадзю аж з-за светніцы. Дае рады, кажуць...

— Ага... Ага... — выціснуў Джвучка, абціраючы бараду. Аркадзь адсунуўся ад яго.

— А гэтай я, мілы, прама скажу... Не дарую. Крыжам хай ляжа. Сучка! З-за свету прыпёрлася шчання і паскудзіць. Я цябе, як свайго чалавека, прашу памагчы. І ты паможаш, ведаю. Я б да цябе сам з'явіўся ў Закаложжа, але так яно больш у цугі. І ты ж не спецыяльна дзеля мяне прыехаў. Хаця, цяпер маладым што? У іх лісафеты з маторчыкамі. Нагамі ўжо круціць лянуюцца, ты скажы.

— Ага... Ага... — выціраўся Джвучка, лапаючы сваёй бурай парэпанай рукой і за авіслую губу, і за няголеную бараду, і за гарбатую пераносіцу.

Выжлятнік мо' ніяк не рашаўся адкрыцца, усё ёрзаў па лаве, гладзіў, камячыў, перабіраў кароткія валосікі на пасівелай круглай галаве, прыплюшчваючы, моршчыў доўгі нос і варушыў здаравеннымі плячыма.

— Я, мілы, прама скажу. Я, мілы, не цяплю гэтых усякіх... — ён падняў руку і пакрыціў пальцамі. — Я чалавек адкрыты. Скажы, мілы, ці годна гэта? — Ён хуценька адшпіліў на грудзях жоўценькі гузічак у кішэні і дастаў адтуль складзены ліст паперы ў ліцейку са школьнага

сшытка. — Мы тут з Платонам змарыгулілі. Але ж цяпер свет граматы, а мы не аб'е куды думаем.

— Ага... Ага... — лаяхнуў Джвучка і засунуў свой валасаты кулак аж у рот. — Н-не аб-бе куды...

— На, мілы, чытай! Хаця, дай сам. А ты запамінай, дзе нелады. Ты ж такія пісаў, чыталі. Нават у «Калгаснай праўдзе» пра кукурузу тваё было. Таксама ж туды, — паказаў ён на паперыну. — Я тую газетку выпісваю. Там паверача мне. Дык слухай, мілы.

Джвучка, відаць, ведаў напамінаць, што мелася быць чытацца, і папоўз з рукамі па сталі. Як будзе на ўсё глядзець хлопец, яго не цікавіла: ён верыў, тое, што «марыгуліў» ён, а Выжлятнік толькі спраўляўся запісваць, прайдзе ўсюды, і нават добра не мог уцяміць, для чаго тут гэты хлопец, але такіх думак не рашыўся выказаць. Аркадзю мала ўвагі было да таго, чаго там ззаду сапе і шырыць па сталі Джвучка. Ён адсунуўся ад яго яшчэ і стаў слухаць Выжлятніка, які заліваўся потам, чытаючы «сваю паперыну».

«В радакцыю «Калгаснай праўды».

За калецтва рукі пад сут.

Дваццаць восьмага гэтага года к-ца к-са «Шлях Леніна» Выжлятнік Вольга мая жонка калі я касіў мыючы акно увагнала ў ладонь правай рукі іголку і ў гэтую ж мінуту звярнулася за метлапамогай к фельшару нашай бальніцы ў Грынях Радзько Гэ. Фамілія правярана што прыехала нядаўна і была тады заместа нашай Барысаўны. Дык гэта што прыехала ў гарадзе са сваёй гаспадыняй Пракурорыхай палала грады, і па першай просьбі хворай і яе дачкі Тані не аказала ніякай помачы і толькі пасля трэцяй просьбы няжучы пайшла у бальніцу, але нічога не зрабіла а толькі парайла не спяшацца а назаўтра ш паехаць к Хірургу у раён на папутнай машыне. К гэтаму сір'ёзнаму дзелу Радзько Гэ не прыдала ніякай увагі таксама ні прыдала яе хворай і ў раённай райбальніцы дзяжурная сястра. Заместа абяцанага вызваць врача Чыжыкава раніцай вызвала к двум часам дня які чатыры разы хадзіў сам на рэнтгенаўскі прасвет с Вольчынай рукой, і пасля як узняў іголку на прасвеці у абцужкі дык і прывёв за яе хворую у свой пакой, дзе яму удалося дастаць іголку а што сталася з рукой хворай то Чыжыкава раскавыраў усю ладонь і абарваў нерф. Пасля такой аперацыі ладонь сшив, на дзевяты дзень дома гэта самая Радзько Гэ зняла швы але і сёння тоіс дзесятага дзевятага Выжлятнік Вольга мая жонка прама скажу рукой не владзеіць. Даіць карову просіць к-цу Дышлевіч Улляну і пальцы атрафіраваны. Ці ж гэта не самае падсуднае дзела? Якія ж адносіны былі Чыжыкава з хворай раскавыраўшы ладонь і парваўшы нерф? Калі ён лічыць гэта хвароба лёгкая дык чаму жонка не владзеіць рукой. А калі б гэта было зроблена у час то іголка была б блізка, дык Чыжыкава не дастав яе пасле палтара сутак скоры, а аж тры гадзіны рэзав руку якую замарозіў на сонны наркоз каб хворая не чула. І калі ён стаіць гарой за Радзько Гэ якая ўжо некалькі разоў бесчалавечна адносіцца, напрыклад дрэнна аказала метпамач к-цы «Шлях Леніна» Зялёны Райне якая звярнулася з хворай шыяй, раз адказалася пайсці ў Закаложжа а была з хлопцамі і тэ дэ. То ён сам тады бяздушны бюракратны тып. Прашу радакцыю напісачаць мой мацэр'ял в газете і ніхай абшчэсвіннасць вырашыць па закону хто мае віну в калецтве рукі хворай к-цы Выжлятнік Вольгі, якая цяпер мусіць бегаць і плаціць шаптусе і ўсё праз тую. За напісаных словы адказ нясу галавой мужык Выжлятнік Вольгі ляснік Выжлятнік Мэ Мэ. І не шкадуйце аддаць яе за калецтва рукі пад сут. А пальцы атрафіраваны можна прыслаць праверку».

Выжлятнік скончыў, і стала ціха. Аркадзь убачыў, што дрэмле Джвучка і стол усыпалі мухі. Лезуць у міску, поўзаюць па мокрым абрусе, а то звяняць, ліпнуць да твару.

— Калі ўсё складна, дык падпішыся і ты... — Выжлятнік разявіўся, уставіўся вачыма і чакаў. — Вунь ручка, на вазонах.

Аркадзь ні ачарніў, ні абяліў. Устаў з-за стала, узяў у Выжлятніка з рук спісаную паперыну, склаў учэцвера і... жак! жак!.. паскубаў на дробныя палоскі. Не спяшаючы выйшаў з хаты, завёў веласіпед, асядлаў памаленьку і толькі тады рвануў з месца што было сілы.

— Во човт, заразы кавалак... — Джвучка зусім і не спаў. Нагнуўшыся, ён пачаў збіраць акрамэскі паперы. — А што? Я табе гаварыў... Пазваў шчана на сваю галаву.

— Маўчы, Джвук, бо... Ён гаварыў, гаварыў... Маўчаў, як... — Выжлятнік пад злосную руку гатовы быў накінуцца на Джвучку. — Ты і Пэру тады гаварыў...

У бясхмар'і дня плыла восень.

Празрыстая, свежая, у срэбным павуцінні, якое напята на голлі безразняку так туга, што, здаецца, аж трашчаць яго ніткі — яна прыйшла ў ласы пасля млявага лета, атабарылася халоднымі начнымі туманамі і росамі на скошаных лугах ды забурэлася выпетраным і збітым капытамі ржэўнікам па заціхлым полі.

Ледзяныя росы прыбіваюць разасланы вылежачца лён на лугах у атавах, яго сцялі і заблыталі маладыя травы; яны, росы, мыюць белыя верасы, каб тыя ірдзелі бурштынам і выбеленым палатном адлівалі з узгоркаў узлесься; бадзёраць пастарэлы бульбоўнік, і ён, выдае, бярэцца ішчэ расці, дрыжыць прыжоўклай лісцвянкай, але куды ўжо яму — гэта ён пацпеваецца ад холаду, корчыцца на вачах ды хінецца да баразен, якія за лета заплылі пяском, зраўняліся з зямлёю.

Росы бадзёраць нязвыклым яшчэ халадком. Ён здаровы, ад яго крамянееш і адчуваеш, як падужэў ад працы і загару за лета.

Аркадзь не адзін. Яго не пакідае Галіна з той згрызотнай ночы. Яна сёння — дапытлівае дзяўчо, якое без разбору мкнецца ўсюль разам з ім, даходзіць да ўсяго на свеце. Яна — гарэза; яна — прывід, што ноціцца верх лесу. Хораша думаць пра яе, думаць многа, несканчона.

Восень перайначыла лес. Ён ціхі — анямеў, самлёў у стоме, якая настала пасля лета, што агалашвала яго нядаўна рокатам з урадлівай поўні. Ён — цяпер рэдкі і неяк падалеў ад вёскі. Ці не ад гэтай цішы і пустэчы?

Ад Закалюжжа да Асіпаўскага — пушчы. Некароткі шлях. Ногі цягнуць з месца, ступаеш, а яны аж дрыжаць — яшчэ просяць кроку. Мо' і сапраўды толькі хуткая хада, калі неўпрыкмет пакідаеш ззаду лясныя вёрсты, змога ўтаймаваць ад хвалявання, ад узрушаных мрояў. Аркадзь вышоў з дому, адзін, туды, дзе яму блізка ўсё душы, дзе ўсё імкнецца стаць суладным з ягонай марай — Галінай. Яна змусіла рабіць гэта — дарэмна супакойваць сэрца. Як цяжка стаць кахаць, калі ведаеш і мо' верыш, што ўперадзе толькі мука мо' праз год ці два, а можа і праз добрую палову жыцця. Ці не сама вартней цяпер адмовіць сабе імкнучца да такога?..

Аркадзь пачынаў кахаць. Дзень-адодня не выходзіў у яго з галавы той недарэчны лад любові, які накінуў адным шчасце, радасць, другім — мукі душы, штохвілінна, без скону. Ці не ад усяго гэтага

ў душы — агонь, страсць, якія раслі, узвышаліся, гарэлі. Аркадзь яшчэ не кахаў, душа маўчала дагэтуль, як некранутая струна, а цяпер здрыганулася, наплыла нечым невядомым, гарачым і балючым, якое не загоіш.

Перцае каханне — заўсёды моцнае і чыстае, і душа забірае яго з сабой на ўсё жыццё...

Лясныя сцяжыны ў пыле, бо лета выпекла ўсё на свеце, у жытнёвай, збялялай саломе; тут узлесею звозілі былі снапы. Долгах набухлі ад росаў каласы, але сонца зноў сушыць іх, мучае толькі. Яны ўзбуйнелі ўдвая, набрынялі, ступі — пырснуць крухмалам.

Аркадзь падаецца краем Асіпаўскага, ад Масткоў. Тут выразаны лес, пасека, свежыя пні, сляды машын і калёс. Тут абжыў леспрамгас. Лаўжы, раней зялёныя і свежыя, як ссечаныя і скіданыя ў кучы качаныя капусты, цяпер пабурэлі, пажоўклі, бы хто іх пасыпаў баравым пяском, раскапаўшы сухі гэтым месцам, сыпучы лясны дол. Іх нельга спаліць цяпер, калі такая суш, — ад пажару не адкараскаешся за тыдзень: выкаціць усю паляну, нё пакінуўшы нічога жывога, уклонецца ў маладнякі, а — згінь ты, благое, прападзі! — калі пераскочыць ля Масткоў у асіпаўскія смалістыя хвой... не абярэшся ўрону. Затое тут крукам сядзіць ляснік — малады хлопец у вайскавай гімнасцёрцы. Гэта яго можна бачыць і ранкам і вечарам, калі ён імчыць з Закалюжжа на Грыні ўвесь выпаканы ў гар і сажу. Адзін ён ведае, чаго б нарабіў штодня той агонь, які ўдалося ў час збіць пяском...

Сонца мінула раніцу — выйшла з-за бору і вісне над палянай. Ад зямлі ідуць густыя пахі ляснога рэдкатраўя, мокрага ад расы і сырасці ляжалата лісіца, падгнілых старасвецкіх смаляных карчоў сасны, якіх колькі панавыкідвалі з зямлі грынёўскія хімгасцы, што са смалакурні. Ну і ўмеюць яны з аманалам!.. Во, не сваёй жа сілай... Насыплюць гэтага парашку-смуроду ў скручаны з паперы мяшэчак, прыладзяць да яго шнур і капсуль і — пад корч, у ямку. Такіх зарадаў можна нарабіць без ліку, а тады — толькі спраўляйся падпальваць шнуры і даваць драла. Спаленыя, раскручаныя, шэра-чорныя, яны ляжаць цяпер на сіўцы ля сцежкі, як тыя змеі, што расцягнуцца бывае на сонцы. Ад цяпла шнуры пахнуць карболкай. Нязвыкла. У лесе раней такога не было як учуць.

Над пасекай разліты водар нагрэтай жывіцы. Яна — на свежых, нядаўна з-пад пілы, пнях вісне цяпер каляровымі пёркамі, спаўзае ў мудрых завітушках, якія бываюць на маладой папараці, сыплецца белае фасолькай па замшэлай наздраватай кары і па выгнутым карэні-палоззі адкочваецца далёка на ўсыпаны збялелымі апілкамі, як дробнай кастрыцай з-пад мяліцы, стары, узрыхлены ботамі дрывасакаў буры мох.

Зацвілі верасы, прыхавалі ад воч белабокія брусніцы, — і запелі на нава пчолы, занялі ў знямозе ад працы, з якой ім, вунь, відаць, не змагчы да халадоў.

Пад Асіпаўскім — цень. Ніколі не данімала спякота гэты край пушчы, які акружаюць Бярэзавіцкія балоты з падземнымі крыніцамі. Балоты — пашы дзікоў, якія адгэтуль маюць хады пад самую Вілію, а то і далей на ўсход, дзе нетры Паліка.

Пушча млее ў цішы. Спяць асіны. У дрымоце елкі. Іх співала павуціна восені. Восень даецца ў знакі. Паглядзі на бярозы. На тыя, што абклалі пасеку за ліній-расцярэбам, дзе абгароджаны пад бераскет абчэсаным сасновым жэрдзею куток... Бярозы векавыя, збуйныя ў моц, строй-

ныя, падцыглыстыя, з пышнымі шатамі. Яны 'шчэ ў зелені, але восень паначэплівала на іх жоўтыя парашуты. Выдае так, калі глядзіш верх лесу здаля. Дзе-небудзь багатая лісцем галіна бліснула мо' раніцы са дзве жаўцізнай, а цяпер — уся белая. Падумаць толькі... Заўчасная старасць... Ад чаго? І шмат дзе. Шкада, калі гэта хвароба выбірае месцы, каб асесці і звесці не ў пару са свету багацце дрэва. Адмірае памаленьку стары лес... І гэты непадуладны чалавеку закон прыроды дае сябе адчуць больш чым калі — увосень.

У Асіпаўскім па лясных дарогах — раса і днём. Летам яе дык хоць збівалі ягадніцы і вясковыя гарэзы-дзеці, — шнырачы па лясчэўніку за арэхамі. Толькі туды, пад балота, яе абмалочваюць цяпер на ўсеяны шыллем дол гаспадары багнішчаў і муравейнікаў — ікластыя вяпры.

Яны са сваімі вывадкамі здрабляжылі тут сяжыну, вось сляды і сляды; вынесены з балота пажваканы і прывялы бабок: карміліся, а іх падрушыў гвалтоўны і ласы звяруга Асіпаўскага — худы і галодны нават улетку паджары ваўкарэзіна.

Выспела ажына. Пачарнела ад ягад, панікла долу. Ягады абляпілі лісце, што жучкі. Ці не яны гэта зводзяць курапатак? Па ажыніку ступіць нельга за імі. Хлопаюць крыллем, як пёўні на варотах, палюхаюць знянацку, а ўзарвуцца з зямлі — чужы перавальваюцца праз імшанае куп'е, леныя, нахохленыя, сытыя. Ім і зіма не ў страх. Толькі вось па-скупбіся некаторыя недарэкі аб калючкі, на ягадніку вісяць пёркі, сі-ненькія, свежанькія, пакратваюцца разам з лісцем, калі адшчыкнуеш ягаду. А яна — салодкая. Пераспелая, налітая, ад гэтага нават вадзяністая. Але такая — найлепшае зелле ад грудзей, як кажуць у Закалюжжы старыя.

Аркадз у самай пушчы, якая ў любы час — бальзам душы ад незвыклых пакут і болю. Тут лгва забыцца, што кахаеш некага аднаго; тут душа адгукаецца на кожны рух ляснога жыцця, тут любя ўсё — і дымка над пасекай, і курганістыя балоты, і халодны мрок лесу, і маладзенькі берасклет у загарадцы, і бярозы, якія кранула старасць, і... увесь край, што ўстае ў вачах! А мо' такое ад таго, што ў кожным руху, у кожнай праяве прыроды жыве той, хто змушае закаханымі вачыма глядзець на ўсё на свеце?..

Добра думаць у цішы восені, калі думкі — другі свет, дзе каханне, і радасць, і шчасце. Пра яго трэба гаварыць, пець... Інакш яго няма, яно нежывое. Ён скажа, не змусіць сябе жыць у нявер'і. Так цягне сказаць ёй. Дзіва... Адкуль такое бярэцца? Во... Сэрца моцнае на памяць. Яго здрыганулі ў тую ноч свавольна, н'ат неасцярожна, і яно затрымцела, як бывае былінка... Крані яе толькі...

Скажа! Пойдзе ў клуб, стане танцаваць з ёю, правядзе дадому і скажа. Па дарозе. Няважна дзе... Само вырашыцца.

Ён думаў пра яе, быў смелы, уцякаючы ад яе ў глыбіню Асіпаўскай пушчы і думаючы, што яна выгяне вась з-за асіны і пачне дражніцца, як і тады ноччу... Гарэзівая, смелая, далёкая.

У Асіпаўскім — Пагурак. Гэта асінавы гай. Шэрыя дрэвы, якім няма супачынку нават калі памірае вецер. Яны дрыжаць, шэпчаць, шумяць, бы ад густога дажджу. Ім ніколі не пераказаць сум і журботу ляснога жыцця. І чаму ім хочацца гэтага і цяпер, калі апечаныя першыя падыхамі халоднай асенняй ночы, яны заружавеліся, разурмяніліся, як тгя здаровыя малодкі-ўдовы ў любы час чакаючы сватоў? Яны, асіны, аж звіняць медным лісцем, гулка, на ўвесь лес. Але той звон у цішы, яго не ўчуць. А ціша — гэта багацце няўлоўных гукаў, звону і спеву.

Яна — патаемнае, незлічоных праяў жыццё лесу... Яго ловаць струны душы, яна жыве разам з ім, замірае і зноў ажывае ў радасці.

Ціша лесу — яго нячутная, непадуладная вуху сімфонія жыцця.

Раптам стрэл... Раптоўны, недарэчны... Працяжаны, басконны... Рэха даўжынёю з вяроўку. Яно дражніцца, назаяецца, замірае і зноў звніць адтуль, ад вёскі, коціцца праз Пагурак і вяртаецца праз усё Асіпаўскае назад, пад Закалюжжа.

І няма больш цішы. Зазлавалі асіны, аж ударылі ў званы; зашумелі-застагналі сосны; узмахнулі чорным груганнім крыллем-голлем стара-свецкія дрымотныя яліны; загаласілі-заплакалі дробналістыя бярозы... Лес ловіць рэха, ды не дае яму прытулку — гоніць прэч. Нішто не жадае ў цішы жыцця чужы стрэл...

Яна прынеслася ледзь жывая. Была з малым. Спынілася недалёка, там, дзе чарнеўся нешматтадовы ельнік пад аглухлымі да ўсяго на свеце старажытнымі бярозамі-чаоткамі.

Бурая, з чорнымі ад поту пісягамі-латамі, яна, ласіха, нахілялася над малым, бязрогім, як і сама, цялём, усё падграбала пад сябе, падкочвала галавою, як тая кошка недалугае і дурное зусім яшчэ да ўсяго на свеце кацяня.

Яна была блізка, кійком дастаць; прысядала на заднія ногі, хутка зусім распусцілася: хацела легчы, але змагла сябе ад гэтага, хістаючыся і дрыжучы. Стаяла галавой да Аркадзя; глытала растапыранымі храпамі паветра, біла капытамі мох, глыбока, да пяску; форскала, стагнала. Вочы былі цёмныя, аж чорныя; яны гарэлі, рабіліся вяртлявыя і зноў мізарнелі, стухалі. Толькі вушы стаялі, натапыраныя туды, на Закалюжжа, адкуль яна валакла сябе.

«Перабітая...» — падскочыла яму думка.

Грудзі яе, шырокія і мокрыя, хадзілі ходарам. Яна змаглася, але мацавалася; затое цяля валілася з ног. Бедная жывёла... Не закінеш жа таго за плечы. Відаць, колькі прыйшлося скалясць Асіпаўскага за рань, каб ля ціхага Пагурка зблытаць след настырнай бядзе — чалавеку-ворагу.

Адпачынак — паратунак...

Знікнуць у пушчы, растварыцца... Зноў жа дзеля малаго. Яно легла. За яго рухамі сачылі такія насцярожаныя і балючыя вочы, што гатовы былі вась-вась заплакаць, каб толькі сцішыць боль і пакуту па свайму сысунку, што ляжаў цяпер — радасць і гора маці! — нерухама, у клубочку, відаць, зусім без ног ад шалёнай беганіны.

Зноў аціхла ў лесе, былі чуваць рэдкія, працяжныя і балючыя ўздыхі ласіхі-маці і гусценькае дыханне цяляці. Маці стагнала: яна мела рану, відаць, вялікую і балючую, але ні разу не павярнулася назад, не вярнула збалелымі нагамі: цярэла і сачыла, сачыла за малым.

Над елачкамі з'явілася сарока, — нядобры вясун, — села на лапкі і тут жа ўзляцела, засакатала, захопала крыллем, перакулілася на другі бок ельнічка, знікла.

Аркадз не змог здагадацца, ад чаго ўзарвалася з зямлі малое, ткнулася раз-другі, не ведаючы, куды і чаго, і, нырнуўшы пад матку, знікла з воч. Маці ўзнялася павольна, мацаючы зямлю, закульгала заднімі нагамі, затрэслася ўся і раптам ірванула з месца і адным скачком была ўжо недзе аж за ельнічкам. З долу ўзляцела камкаватая зямля і чорнае лісце, бы тут у ярасці каршун чэпнуў кіпцямі птушаня, надаўшы пер'я. У тым баку затрашчала штось сухое і моцнае і доўга таўклося, як у ступе. Пасля сціхла.

І толькі цяпер Аркадзь учуў брэх. Далёкі, рэзкі, кароченькі. Так можа брахаць ганчак, збіты з тролі, які, нарэшце, налучыў на свежы след. Ён падаваў голас гаспадару. Гэты голас, хрыпаваты і звонкі, улавіў зусім чужы чалавек — Аркадзь. Ён пазнаў адразу — з Грынёў сабака. Выжлятнікаў Жульбас. што з белаў паласой на спіне. Каб упэўніцца ў тым — не прыйшлося чакаць. Сабака з белаў паласой на спіне выскачыў з-за камля асіны тут жа. Спыніўся, каўзануўся на пярэдніх лапах і стаў грэбсці зямлю там, дзе толькі што былі знайшлі паратунак і супачын дзве ахвяры растраўленага здабычай прагавітага чалавека. Сабака лізаў языком зямлю, сліна камкамі спадала на імшанне, быццам з рота ў яго пёрся ўспенены ручай. Аркадзь цюкнуў, моцна, нема... Раз, другі. Сабака бы не ўчуў; зрабіўшы круг па вытаптаным месцы, ён зноў лёг на след, скупа адазваўшыся гаспадару хрыпатым брэхам. Мо' лгва было б тут дачкацца і гаспадара. Ды не: той быў не з дурных. Недзе ўчуў шоканне, — а гэта небяспека. Ды бадай ці будзе ён калдыбаць след у след за ганчаком. Выжлятнік вопытны, ведае куды падацца, каб выйсці напярэймы жывёле...

... Туман быў цёплы, гэта таму, што на горцы. Патыхала смаленым — цяжкім і рэзкім. Бы дзе курэлася падмерзлая атава тытункі. Гарэў торф за Пагуркам на Доўгіх балотах, што між Закалюжжа і Грынямі. Скверся ад самага пачатку лега.

Сонца ўвзяла ў хмары, чырвонае і халоднае. Яму за далёкі лес шыгнуць вунь мігам лгва, але спрабуй, вылезь ты з гэтых згуслых бурых барханаў. Адвячорак яшчэ доўгі — летні.

Лес драмаў у ціхім мроку вечара, хаваючы і сябе і свае думы-шэпты. Спачыць і яму ахвота. Вунь старая, пахіленая вятрамі бяроза-каржак, што на развілку дарогі, з вечарам аж прынікла да зямлі. Ёй бы абaperціся на што моцнае і мяккае — чалавеку на плячо — і збыць гэтую ноч у бесклапотным сне.

Не з лёгкім одумам выйшаў з лесу чалавек. Ішоў паволі, пад дом. У дарогах-вілах злякнуўся. З той сцяжыны, што вяла на масткі, выплылі двое. Яны кацілі ў руках веласіпеды: тут было пясчана і пад гару. На багажніках тырчэлі кошыкі, здалёк — худыя, падбітыя курапаткі.

— Грынёўцы... Студэнт і Галіна... — прашаптаў Аркадзь. — Не звярнуў бы пад Пагурак — сустрэўся б...

Аркадзь спыніўся. Выдала, што ён учуў тупат іхніх ног. Гэта стукала сэрца. Ён абaperся; прынік да пахілай чачоткі. Маўчаў. Нічога не думаў. Недзе недалёка прапісклявіла начніца — выцела на жыр. Сонца зусім глынулі рудыя барханы-пісягі, яго не відаць. Недзе далёка-далёка, мо' за Пагуркам, а можа і зусім дзе па той бок пушчы, прашмуду рэхам стрэл.

«Усё прапала... Яны былі ў грыбах. А ласікі шкада. Выжлятнік бандзюк, яму ніхто не даруе...» — Аркадзю моцна-моцна захацелася застацца тут, у вілах. Балючыя думкі гналі, не пускаючы ў вёску.

Ён і не начаваў дома тую ноч.

Яшчэ не ўзышоў месяц, а трактар надрыўна ракатаў за тарфяным балотцам пад Грынямі. Ён глушыў унутры тое балочае і не мог адолець яго.

— Усё пр-р-рапала...

Роў уначы матор, ядрана, моцна, на ўсю волю.

З Краснага, дзе ўчора адмаліў фэст, Сабольскі, ойча грывёўскай царквы, падаўся на Закалюжжа: хоць і праз лес, ды бліжэй, чым шашой

на Гальдараду. І сцечачка лясная — цвердзенькая, уойтая пешакамі, — вунь якая лёгка для веласіпеда і недалугай нагі.

Ён — на дамскім, — так і рызу не ўкруціш у спіцы, ды і зграбней: фара, тормаз ручны... Палюбіўся ойчу Сабольскаму гэты тормаз! Не жартачкі... Імчыш з гары, як тая ластавіца на крылах, і — шась! На месцы! І ўсё ручны тормаз. Без яго — такога не ўтворыш аднымі педалямі. А, божа барані, на ўсёй хадзе спадзе ланцуг... Магіла! А ойча Сабольскі не думаў яшчэ паміраць.

Парою яму мроілася, — ручным тормазам лгва спыніць усё, што ўздумаеш. Аднойчы, налёгшы на сваю філасофію, ён узяў ды знянцук халіў на ўсім хадзе за гэты такі любі і такі пракляты вусік тормаз... І паліцеў быў... к чорту матары!.. потырч. Добра, што ўпрыцемкі, ды ніхто не заўважыў. Нідзе ж пра гэта не плявузгаюць. А такое не ўлежала б спакойна, ойча Сабольскі ведаў...

Матушка Сабольская — Каця (так толькі ён яе клікаў) учора нанач пакаціла дахаты: на такім жа дамскім веласіпедзе. Там жа гаспадарка. Матушка рухавейшая. Маладзей за яго. На людзях ойча Сабольскі пра гэта маўчаў... Але калі з матушкай даводзілася ехаць пясчаным грунтам, — веў веласіпед за руль, шкадуючы:

— Саслабеў нешта, дзеткі, пасля ночы...

Ён менш верыў у бога, як у тое, што жыццё ёсць канцы. І стасіць — гэта канец малітвы, за якой амінь — смерць. Прэч яе! Да д'ябла рай!.. Пры людзях ён скідваў з сябе гады, са скуры лез, каб слыць за маладога.

Ойча Сабольскі ўчора заначаваў. Падбіўся, тупаючы цэлы дзень у Краснянскій каліціцы, дзе «міжы Спож» служыў «фэст-малебен». Не дарма. Можна было. Без двух сот — тры круглыя. Муляцца ў кішэні, лезуць пад паху. Ад іх пацееш 'шчэ больш.

Ойча Сабольскі лёгенька ступае на педалі, сочыць за мокрай адначы дарожкай — раса была — ды слухае, як шыпяць колы, што тгья скваркі на патэльні і набожнага Яначкі, дзе прыйшлося згараваць ноч.

Брынцаць па спіцах дубчыкі: абочыны ў бярозках. Яны зблізку, ад дарогі. Далей — елкі, маладыя, а густыя і цёмныя, што і днём тут ноч. Гэта Чар-чаг... Ён ідзе імшарамі аж туды, пад Асіпаўскія пушчы. Адгэтуль да Пагурка блізняк — крылом махнуць.

Чар-чаг — дзікі кут пушчы. Тут заўжды навіслыя прыцемкі, ціша. Тут і сыравата: лагчыны, ямы, імшары. Ці не тут і чэрці пладзіліся, — думае ойча. Бывала, апоўначы пад каляды ў Чар-чагу ажываў скрып. Шмат каму і стукну наслухацца давялося. Чар — пілой, чах — тапаром, — так тады і прынёс у вёску нехта пачутае.

Мо' ад вечнага скрыпу і стукну пала сёлета, загарадзіўшы дарогу, і каструбаватая асіна з дуплом, дзе былі восы? Бог ведае...

Раніца ў Чар-чагу не свеціць. Сонца за лесам, як па той бок зямлі. Хутчэй бы з нямога ўцямрышча...

Нясмела разавіўся груган, з'еўшы картавае крумканне: у Чар-чагу рэха не жыло. Вось ён — чорны, сыты ад лета, як камяк. Над самай дарогай з яловай лапкі звіс, аж зыбае яе. Б-р-р... Выдае, ён павёў халодным з начы крылом каля лапатак...

Ойча Сабольскі сагнуўся ў дугу і насаў на педалі. Аж ногі ў каленях знемагіліся, занялі.

Асіну трэба мінаць ельнічкам, што ад дарогі заступіў лясную лінію-расцяроб. Можна было рызыкнуць і аб'ехаць ля камля-карча, ды ойча збаяўся, зруліў на аб'езд, дзе палёг на запыленую траву і суровыя імхі,

абмалочаны калясьмі верас, — адны дудкі. Злезці і ўзяць веласіпед у рукі ойча не змог: ногі так прыкарэлі да педаляў, не адарвеш.

Ад цішы млосна. Хай бы хоць груган гаманіў, а то ўдавіўся, пачуўшы ездака. Сяжка ўвачавідкі вузела, зыходзіла з расцярэбу; выдавала, елкі сваімі сухімі дзідамі праткнуць навывёт. Ойча спацеў.

І надта не рванеш. Дрыжаць рукі, не трымаюць руль, колы скачучь па чурбанах-гніляках. Тут, пад дарогу, яшчэ да вайны звозілі ў шліхты шпалы і рудстойку. Круглякі доўга ляжалі на грунце без легараў, набраклі ад вады, і людзі не забралі іх на дровы, маючы пад бокам лес на выбар. Вось і гніюць яны гадамі. Ужо ельнік паспеў насяеца і вырасці.

Пракляты расцяроб... Так трасе. Ужо свіціцца ельнік, там недзе палянка, дарога. Ойча Сабольскі ўздыхнуў і знямеў... Яму спачатку выдала, што ён упёрся ў яловы сук, які перагарадзіў дарогу. О, каб толькі гэта...

Перад вачыма цьмяна бліснула жалеза. За плечы пасыпаўся халодны калючы шылнік, бы хто ўгары страσανуў елкі. Ойча нават не затармазіў, і тупая руля двухстволкі адпіхнула яго назад. Ён ссунуўся з сядла набок, на мох і верас...

Нейкая рука, цяжкая, бы тая намоклая, з зямлі калода, легла спачатку на плечы, пасля сцяла, як ключнямі, шыю, не даючы пакруціць галавы, і пацягла ў ельнік, туды, дзе расцяроб выводзіў на балота.

— Толькі пікні... — голас гаспадара алавянай рукі хрыплы.

У ойчы Сабольскага і думкі не было адварнуцца: ведаў, чым пахне такое.

«Двое... — мігнулася думка. — Хана...» — у вачу закруцілася зямля.

— Жывей, сука!.. Цэлыя суткі з-за цябе!.. А ну, жывей!.. Канчай жагнацца, бо перажагнаю... — зноў хрыпла і злосна.

Ойча Сабольскі не прасіўся: адняло, адкусіла язык, богведама, быў на галаве мяшок ці не, толькі ойча нікога не бачыў. Але ён запомніў голас аднаго, хто быў ззаду — сіпаты, прастуджаны. І яшчэ неяк зарылася ў памяць: адзін ці не малады? Як бацька з сынам... І ўсё...

Веласіпед не зачাপілі, ды і на воўка ён ім, павыдзіралі толькі ніпелі. Гэта, каб не хутка раструбіў пра такое, калі раптам не ўздумае заткнуць рот.

Ойча Сабольскі падняў веласіпед з дарогі і пакаціў яго ў руках, чапляючыся нагамі за пні. Са скуры рваўся, каб бегчы, але нельга было: маглі ўпярць ззаду. Паабяцалі. І ён цягнуў адзеравянелыя ногі; яны дрыжалі, дрыжала барада, што стала раптам калючая, як дрот. Ойча Сабольскі выцер з ілба халодны пот, што цёк у вочы...

І толькі ля самага Закалюжжа, на ўзлессі, якое слыло Ваўкаўнёй, дзе ўсё перакапана вяскоўцамі, — тут бугрыліся сховішчы бульбы, ямы, — у ойча Сабольскага заняла, забалела душа: падпаўша было пустое.

— Ляснулі грошкі... — і ён заплакаў ад злосці і жалю. Не ўтрываў.

Званы аж раўлі, не даючы спакою Грыням. Галёкалі ў такую рань, вылі, дробненька танцавалі, пасля заходзіліся ў нейкім згрызотным лязгаце, бы хто пусціў па бруку на вуліцы наўздагон адну за другой усе патэльні з падпрыпечка. Вось яны імчаць, падскокваюць, падаюць, узрываюцца з зямлі і зноў, як чорныя ашалелыя сабакі, куляюцца ўздоўж вуліцы.

Ойча нерваваўся, — злавалі і званы. Нельга было даць нават веры, што яны могуць так заходзіцца ў знямоглай, падгнілай і выцвілай драўлянай вежы на грынеўскай цэркаўцы, што пад канец могліц за вёскай.

Да амбона ойча Сабольскі выйшаў, спазніўшыся на гадзіну. Быў як утрапёны. Нядоўга жагнаў натоўп, абарваў на малітве матушку-псаломшчыцу і закіасты клірас з вясковых старэнькіх-адпявалаў за нябожчыкамі — і пачаў... Пачаў казань.

Яго прыжмураныя вочы сталі, як у мышы; круціліся, як бывае гузік на іголцы, калі яму даць пстрычку; бровы скакалі, што жывая рыбка на гарачай патэльні. Ойча шыпеў у злосці; выдавала, ён не крычыць, трасучы рукамі, а хапае вялізнымі клешчамі чырвонае каменне і шпурляе ў кадзь з вадою. Упрэў увес і сквярэцца, як у ператопленай цеснай лазні.

Ён кляў і зычыў пекла ўсім на свеце, хто адрокся царквы, хто плюе яму ў бараду, хто асмеліўся занесці ў тую няздзелу руку на каго... Святага айца...

Не доўга мучыў ён людзей праклёнамі, бо ад гневу мучыўся сам; распусціў раней, паслаўшы на дарогу яшчэ раз чорнае пекла, якое ўявіў сам, як грынеўскую смалакурню, і зусім збытаўшы зямное з магільным, зазлаваў і вылаяўся.

— Прыехалі з Закалюжжа. Да Хрыста. Дзедзіха са сваёй...

Голас матушкі. Які лагодны. Як яна шкадуе яго, мужа... Ойча Сабольскі расчуліўся, адпусціў яе хутчэй дадому, да гаспадаркі.

Не мог ён сёння хрысціць, калі на душы агіда. Але ж як вярнуць вялікую ўтрацу?... — ойча ўхапіўся за галаву:

«Падумаць, падумаць... Каб ведаў, хто... А мо' сказаць пайсці ў міліцыю? Не. Тых не зловяць, а людзі — гэтыя скнары, чаго добрага пасмяюцца. Павыскаляюцца. Такого чакай! Не вераць, не вераць яны ў бога! О людзі, людзі... О беды, беды... Не мінуць іх...»

— Кума Зіна і кум Алёша... — аж хрып ён у рызніцы, дзе наспех сам расправуў дзіця-недаварка і ледзь не ўсяго ўсадзіў у бляшанае карыта з вадой. Раве шчаны, вырываецца, — д'ябал пакідае душу яго.

«Святым расці стане гэты цяльпук, божа сын Міхаіл набожных бацькоў з вёскі Закалюжжа. Святым... — усміхнуўся ойча Сабольскі. — Падняцца толькі яму дай. Больш нічога. А там падасца ў Чар-чаг і пачне... О грэшныя людзі... О беды, беды... Не мінуць іх...»

Усё сціхла. Нарэшце-ткі. Ойча Сабольскі стаў выціраць рукі аб некім ахвяраваны вышты пататняны ручнік.

«З клопатам матушка. Цаны ёй не сышчыш... Вымыла чысценька. Аж два павесіла».

Замілаванасць і закаханасць да маладой матушкі размякчылі душу. Прыйшла жаласць да сябе і да людзей. У ойчы дробненька задрыжаў падбародак:

— О людзі, людзі... О мутныя душы... О-ха-ха...

У дзверы пастукалі. Ціха і далікатна.

Ойча падняўся; маўчаў і не кратаўся з месца.

«Хто? Матушка ніколі так не мудрыла...»

Думкі — і такія і гэтакія. Нарэшце здагадка: «тыя!» І тут ратунку няма. Звядуць са свету, бо ўчулі, што не змоўчаў. І крык не паможа. Могліцы. Да хат далёка. А дзе Саўчык? Дзе той стараста? Куды кінуцца? Ойча Сабольскі не жагнаўся і не шаптаў малітвы: дрыжыка тармаціла, круціла яго. Памяць высахла.

Пастукалі яшчэ. Цішэй і мякчэй, чымся першы раз.

Ойча Саболюскі пацыпаў да дзвярэй, як стаяў: у расхрыстанай рызе, з крыжыкам у руцэ. Паслухаў колькі і тады асмеліўся:

— Хто, дзеткі, так позніцца?

— Я... Мы... — жаночы голас.

«Зусім дзяўчынка...» — падумалася ойчу Саболюскаму. Крыху адлегла.

— Заходзьце, дзеткі...

Дзверы расчыніла дзяўчына. Белаваласая, белая з твару.

— Добры дзень... — прывіталася і ўсмінулася.

У ойча як гара з плеч спаўзла; ён уздыхнуў працяжна і натужна, што кавальскі мех.

— Просім прабачыць, ойча Саболюскі, за такі візіт, мажліва і зусім не ў час. Але мы мусім зрабіць гэта. Душа так падказала.

Ойча Саболюскі не верыў сабе. Перад ім стаяў сын Гаўрыліхі, студэнт, той, што вунь разоў з семнаццаць за лета тарабаніў па вёсках проці бога і яго ж, ойчы. Ніколі не чакаў сустрэць блюзнера тут. Бы Хрыстос з-за назухі таго вытрас.

Што надумалі гэтыя?.. Мо' каб абвянчаў іх?.. Ён абвянчае! Тады будзе яго верх! Калі лучыў сюды недавярак, у таго недзе засвярбела душа...

Папрасіўшы 'шчэ раз прабачэння, «недавярак» змоўк і маўчаў, прыставіўшыся плячыма да вушака і заклаўшы назад рукі. Ойча Саболюскі намагаўся згадаць, што на ўме ў такога, але колькі ні прыглядаўся, мог бажыцца, што той проста нічога не думае. Абы як глядзіць на яго, ойчу, і ўсё. Горда нават сваю ладную нюхаўку задзёр. Не, не змірыцца з ім прыцягся сюды малойчык... Ці не ён учора быў у Чар-чагу? — аж страсянула ойчу. — Не. Гэты на такое не пойдзе...

Ён запрасіў прысесці. Тыя падзякавалі. Дзяўчына ўголос, хлопец кінуўшы з парога.

Гаварыць пачала яна. Ойча Саболюскі яе не ведаў, ніколі не бачыў. Пачала з пагоды, з вёскі, спытала пра здароўе. Ойча Саболюскі падзякаваў і чакаў. Не дзеля гэтага прысунуліся людзі. Ён пакінуў на стале крыжык, што цёр яшчэ ў пальцах, і пачаў папраўляць рызу.

— Мы слухалі вас сёння... — гаварыла яна. Ойча Саболюскі зазначыў, што яна называе яго толькі «вы». Хто яна? Але спытаць не рашаўся, чакаў. — Мы ведаем...

Ойча падаўся да яе:

— Вы ведаеце? Вы іх ведаеце?..

Яна зірнула на Леаніда — той і вокам не павёў. Усё гладка — значыла гэта.

— Мы ведаем, што вам крыўдна і цяжка, — шпарчэй загаварыла яна. — А ўявіце, калі б вы не былі айцом, такога б ніколі не здарылася...

— Вось як?! Што вы надумалі сказаць? Вы апраўдваеце бандытаў? — ён быў спалохаўся свайго голасу.

«Чаго прыцягліся, д'ябал бы заліў смалой вашы глытаўкі!..» — гарэлі вочкі ў ойчы Саболюскага. Яны зноў пачалі круціцца, як на казані.

— Не-не... — залапатала яна і замахала рукамі. — Не-е... Зразумейце нас. Мы прыйшлі пагаварыць толькі... Вось...

Ён абарваў:

— Мне, дзеткі, няма пра што гаварыць з вамі! Я сёння сваё закончыў. Адпачыць дайце...

Ён хацеў скіраваць да дзвярэй, але сустрэўся вачыма з абыякавым да ўсяго «недавяркам», што прыкарэў да вушака, як Хрыстос да крыжа, і не варушыўся. Мумія! Ойчу зноў цюкнула, што такі быў у Чар-чагу, і ён падаўся назад, да акна.

Маўчалі. Ойча Саболюскі спацеў і памякчэў.

— Дзе ж вы, дзеткі, маеце шчасце працаваць?

— Я акушэрка. У вас у Грынях. Даўно.

— Такая маладзенькая, а ўжо прымае на свет божы дзяцей бо-жых... Іх да Хрыста трэба... Адрозж...

— Блытаеце, ойча Саболюскі, прабачце. Не дзяцей божых, а людзей, якія пры камунізме жыць будуць... — перабіў яго гэты «недавярак-мумія» ля дзвярэй. — Разумеете вы, камуністаў будучых яна самая першая на рукі бярэ, свет ім паказвае... Вы разумеете?

— Я разумею нарэшце, чаго вы наведаль мяне, дзеткі... — ён схіліў галаву.

— Скажыце... — спытала раптам яна, — вы самі верыце ў бога?

Такое проста раз'ятрыла яго. Але ён змоўчаў. Відаць было, раздумваў — пайсці ці не. Можна было расчыніць дзверы і пазбыцца напасці, якая не розніцца ад учарашняй. Але яму, ойчу, важна і тое, з чым жа пойдучь гэтыя душы, пакідаючы храм. Вырваць, уратаваць усякага з твані блюзнярства, — ці не яго гэта клопат і абавязак? Перад богам...

Ён няшчыра ўсмінуўся і паківаў галавою. Пасля матнуў ёю, бы стаў рагаты, як стары чорт, і камусьці сунуў рогам пад пахвіну, і з ухмылчакай, разявіўшы рот, спытаў, раптоўна і хутка, зашчабятаў, бы той верабей, скочыўшы з раллі ў баразну на чарвяка:

— А вы ў свой камсамол верыце? Камсамолка ж, па ўсім відно...

— Не блытайце, ойча Саболюскі, дзве рэчы — жыццё і смерць. Вы разумны чалавек і ў гэтым нядрэнна разбіраецеся... — гэта зноў «разявіўся» чорнагаловы «недавярак-мумія» ля дзвярэй, спакойна, вяла, бы проста так, дзеля сябе.

З ім ойча Саболюскі яшчэ не загаварыў і чакаў, што адкажа дзяўчына.

Яна толькі кінула галавою.

— Дык што можа быць за пытанне да мяне? — дагаварыў ён уголас, відаць, канец сваёй доўгай думкі і пазяхнуў ні з таго ні з с'яго, адварнуўшыся да акна. Ён не жадаў больш размаўляць і не хаваў гэта.

Але ёй, Галіне, трэ' было нарэшце сказаць тое ойчу Саболюскаму, дзеля чаго яна ішла сюды і колькі ўгаварвала Леаніда. І яна парашыла:

— Ойча Сабольскі... А ці змаглі б вы пакінуць царкву? — яна памаучала. — Ну... пакінуць, як адзін з вашых зрабіў у Брэсце?

Ойча Сабольскі не адварочваўся. Не выходзілі і госці, чакалі. Ойча не рашаўся іх пагнаць: такія разнясуць-разбярэшуць усё, да макулінкі, з такімі трэба па-людску.

Ён падышоў да яе і паклаў руку на плячо:

— А вы б змаглі адрачыся ад камсамола? — ён павярнуў цяпер галаву і ў бок «недавярка-муміі», што ні разу не варухнуўся ля дзвярэй; ён ужо гаварыў з ім, калюча, ашчэрыўшыся: — А вы б змаглі камсамольскія білеты выкінуць вон?

«Мумія» ля дзвярэй сачыла за кожным ягоным рухам і думкай, — ойча Сабольскі ведаў, яе не правядзеш, — усміхнулася і загаварыла:

— Вы, ойча Сабольскі, на тым свеце ці на гэтым?

— А мы будзем мірна існаваць... Два светы. Вы разумееце? Хаця дзе... Малако не выветрыла з губ. Нам дазволена не вамі. Разумеете цяпер вы? У міры існаваць. Вы і мы... — ойча Сабольскі гатовы быў пачаць сваю новую і, відаць, доўгую казань аб «мірным суіснаванні», але «мумія» ля дзвярэй дастала рукі з-за спіны і перапыніла яго:

— Ойча Сабольскі! Вы можа скажаце, што некалі былі 'шчэ больш разумнейшыя? Я нават не ведаю, ці будуць годны такія айцы іх праасвятчэнству мітрапаліту мінскаму? Прыдзеца пры гутарцы ўставіць слова пра вас. Пойдзем, Галіна Фёдараўна, сама бачыш, што ойча Сабольскі сёння не ладзіць з сабою, — павярнулася ажылая «мумія» да дзяўчыны. — А шкада, ойча Сабольскі, — гаварыла яна ўжо сама сабе, — што вы не схачелі паслухацца дзяўчачкі. Яна ж першы раз у царкве. Чыстая, бязгрэшная душа хацела з вамі справу мець. Дзякуй за гасціннасць. Прыходзьце да нас у клуб.

Ціха-ціха зачыняліся дзверы. Зачыняла дзявочая рука.

— Гарох-х з-зялёны!.. Разбойнікі з Чар-чага!.. Кату пад х-хвост вашу анцімонію!.. — шыпеў ойча Сабольскі на ўсю рызніцу. — Аграбілі... Тыя — грошы лупянулі, гэтыя — па душу прыйшлі... — ён асунуўся на крэсла.

Праз гадзіну яго вывела з рызніцы матушка, — змідарнелага, хворага.

Прышло каханне — прыйшлі і слёзы. Куды знік спакой... Скрыпнуць дзверы — ён; бразне клямка ці весніцы — уздрыгнеш, падасіся да акана, шукаеш яго вачыма і баішся нечага. Бо чакаеш... А не дачакаешся, не ўгледзіш — гарачыня сціскае грудзі.

Не ведала Галіна, што каханне — слёзы. А ведала б — ніколі не пакахала б. Але слёзы — раса. Блісне дзень-сонца, хлыне жыццё-вечер, — іх няма, высахлі, абмыўшы, асвятлыўшы душу.

Ад слёз лягчэй. Мякчэш. Аднекуль пасля нахлыне шчырасць, а то і радасць, — хочацца тады гаманіць без скону, жадаецца круціцца ў неспакоі, несціся на край свету, як узвей-вечер.

Былі і раней у яе хлопцы, ды не было радасці, не падступаўся боль, не ажывала душа...

А ён? Ды не такі, як усе. Але ж кожны думае так заўжды пра чалавека, без якога няма спакою... Яна ўсміхнулася.

«Няўжо яшчэ хто так можа пакахаць, як я, недарэка?»

Яна пакінула брамку, падалася вуліцай да ракі, дзе тады першы раз тут, у вёсцы, выйшла яму насустрач. Быў вечар, маркотны, заціхлы, —

вераснёвы. Пуні пахлі сенам, яшчэ не злежаным, свежым ад лета. Выдавала, што ідзеш шашою да гэтых далёкіх Грынёў з раёна. Трэба дыбаць, бо няма машын, а начаваць не выпадае. Заўтра раніцай прыём. А медыкаменты ў не, у студэнцкім яшчэ чамаданчыку.

Ідзеш, дзе паабпал дарогі пахнуць канюшынай скошаныя лагі. Гэта ля эртэасаўскай сядзібы. Там такія густыя і бліскучыя вербалозы ў абочынах, там на горцы малады сквер. А за ім — цыстэрны, пафарбаваныя ў белае. Раскіданыя без толку, — што выпражаныя валы распаўзліся на папаску.

Пахне краскамі з поля. За логам — невысокія ячмяні, туды далей пад алышэўнік, дзе рака, — грэчка. Яна ў цвеце.

Ціша. Сонца не зайшло. Яно разлілося пераспелай малінай за хмарами. Там пажар на ўвесь далёкі лес.

У паветры трымяць-мітусяцца матылькі — будзе цёпла і стане на пагодзе. Ды пахнуць, пахнуць травы... Гэта недзе ад меду. Галіна ніколі б не дала веры, што самыя пахнючыя лугавыя кветкі тады, калі яны змерлі, — ляжаць у прывальных пакосах.

Доўгая дарога пакідае ў памяці такія вечары назаўсёды...

Сённяшні вечар не той — халодны, з дымамі з комінаў. Яны сцелюцца, зносяць усе пахі, збіваюць іх. Ля маста паветра цёплае, згусцелае. Ці не таму, што туман і дымы валакуцца ў гэта сырое, нізкае месца?

Месяц-поўня. Зусім белы. Лянівы. Выкаціў нехта яго з-за горкі, з-за бальшака, і ён вісне цяпер над ліпамі, што ля калгаснага саду, і ніяк не можа ўзняцца вышай, угору. Цяжка яму, хоць памажы вазьмі.

Ні знай, ні ведай чаму, Галіна не дбае цяпер пра таго, праз каго мусіла сёння ісці сюды, пад Лавацкія сады. Мо' думы пра яго забірае надзея, радасць? А яна ад таго, што ён прыйдзе? Прыйдзе... Першы раз яны сустрэнуцца па-новаму, сустрэнуцца, каб...

Галіна далей баіцца прызнавацца.

Разлётшыся на платы, спяць натапыраныя вішнякі і яблыні. Крапі — прагнуцца, зашпапочуць. Лісце на іх ад цемнаты дробнае, мізэрнае. Яно ў расе, бо блішчыць ад месяца, і выдае халодным. Прыкласці б яго да шчакі, што гарыць, бы хто варам абліў. Твар недзе ў агні-чырвані. Добра, што вечар, ноч...

На небе рэдзенькія воблачкі; плывуць хутка-хутка ў бок месяца, бы хто там, уверсе, раскалешмаціў лебедзя, і вечер зганяе лёгкае, белае, што снег, пер'е. Зоркі цьмяняны, іх мала, — бо светла. Брэшуць сабакі па ўсёй вёсцы, не разбярэш у каго. Стогне рэчка, дзе застаўкі. Тарахціць падвода на ферме. За дарогай, пад Закаложжа, сакоча трактар. Яго добра чуваць, хоць і далёка. Ціхая ноч.

Галіна паднялася на горку. Гэта за вёскай. Тут гудуць-нююць прывады.

Пастаяла, паслухала, прычасала валасы; зашпіліла, а пасля зноў адпусціла верхні гузік у кофточцы, каб той не здушваў. Дастала з кішэнькі хустачку, пакамячыла ў руках і зноў схавала — засунула ў рукаў, ды слухала, слухала...

Крокаў не было, а яна чакала іх.

Запахла ляжалымі яблыкамі, сырой зямлёй, скапаным бульбянішчам. Ноч дыхала.

Можна колькі хадзіць паўз мяжу, можна стаяць, прытуліўшыся да тыну, можна прагледзець вочы ў шэрай начы, — ды хіба гэтым сунімецца? Душа суладная з думкамі; прагнеш увесь таго, хто можа ўгаіць яе, каб не балела...

Стыне сад на холодзе; стынуць дзявочыя плечы пад кофтакчай, а шчокі гараць. І не скажаш каму, не выплачаш крыўду...

Яго няма. Не прыйшоў. Ты падумай... І хутка зусім паедзе. Прыкра. Не хочацца думаць пра такое, ахвота збегчы, не трапіцца цяпер на вочы яму, ды і нікому. Хочацца быць дзяўчом год чатырнаццаці, калі для цябе ўсё-ўсё наперадзе, калі такое чакаецца з дня на дзень, з года ў год. І вось прыходзіць, прывальвае яго нязвана-нягадана, зусім не тое, што чакалася, і разбівае звыклія мроі.

Пачуццё — насланне. Ад яго не хутка вылечышся. А ці варта? Цяжка адказаць на гэта дзяўчыне, якая пакахала. Цяжка параіць самой сабе.

У грудзях гарача, ад крыўды, мусіць. Цяжка яе стрымаць. Не прыйшоў... Каб можна было яго цяпер, адразу ж, выкінуць, вырваць з душы...

Ноч жыве. Буе сад ад паху ападкаў. Абабітыя ветрам, зляжалыя ў сапрэлай ад начных рос атаве, яны цяпер — мёд, малінавы чай, варэнне з ягад, — што хочаш... А плады, зусім познія, асеннія, што бялеюць за платамі на дрэвах, — недзе крамяныя і халодныя, іх не ўгрызеш. Яны там цвёрдыя і кіслыя, іх толькі на зіму хаваць. Познія антоны... Такіх шмат у грывёўскіх садах.

Вартаўнік не спіць, кашляе. Недзе мо' курыць. Але ў чыстым і густым паветры не чуюць тытуню, — відаць, свежасць цягне яго адгэтуль пад раку, за сады.

Брахаў быў сабака. Гэта ўчуў яе. Але змоўк, бо гаспадар яго спачываў у спакоі.

Галіна прысела на камень. Толькі крышачку, каб мо' супакоіцца, ненадоўга, — прастынуць жа можна. Камень шэры і зусім цёплы. Пад нейкім высокім дрэвам, што па той бок плоту. Мусіць пад грушай. Бялее пад нагамі дарога, што спускаецца з гары да маста і недзе нікне там, дзе шваргоча па каменні рака. Там зыркаюць агнямі вокны хат. Грынй вячэраюць пасля поля; не спяшаюць познія гаспадары. Вёска маўчыць: моладзь у клубе. Там жа і ён, яго прычакаць трэба, бо даў слова.

Яна мае віну перад сабою — сама сказала яму, што будзе чакаць, сама загаварыла пра спатканне і дабілася яго.

Месяц, папаўнелы і паблеклы, выплыў з-за саду. Павіс над дарогай. Сарвіся ён цяпер адтуль, з вышыні, — якраз бы паў на жвіраватую дарогу і пакаціўся б у Грынй аж на самую вуліцу.

Запыла сэрца, зашумела ў галаве. Мо' ад таго, што за садам на шашы загулі маторы. Угледзеўшыся, льга было заўважыць, — ідуць прычэпы. Тут дарога не мерла на ноч.

Успомнілася першае спатканне ў гэтым краі з Леанідам, там, на шашы, у лесе. Тады ён быў як вялізны чорны матыль, выхаплены з цемры ва фарамі які раз-другі. Хто б мог думаць тады, што гэта ён... А мог тады і загінуць. Такі неасцярожны... Смелы...

Сад засынаў. Не кашляў вартавы, не шасцелі яго лёгкія ногі па апалым і высахлым за пагодай лісці, — улёгся спаць. Ды і надакучыла яму недзе тырчаць на варце ля якой там жменькі позніх дрэў. Хто іх зачэпіць...

Шамацелі зрэд пад плотам па лісці мышы. Асцярожна... Ці не норы набівалі дабром на зіму? Крактаў-енчы ў канцы вёскі журавель; нехта з грывёўцаў запасіўся, каб халоднай раніцай не бегчы да студні. Так рабіла і яе гаспадыня, наліваючы ўранку гаршкі ўчарашняй вадою з вядзёр, што поўныя начавалі ў сеначках.

Стала холадна. Перасохлі вусны. Кідала ў дрыжыкі. А мо' гэта месяц мітусіўся ў ваках? Не, ён спакойны, ленаваты і да ўсяго цікаўны.

На сэрцы цяпер зусім лёгка, што пасля слёз. Занылі ногі і плечы,— то падкрадаўся сон. Галіна ўстала, прайшлася паўз гароды і зноў прыхінулася да плоту. Пасля аж адскочыла, нехта ішоў, бо шасцеў на мяжы. Не, не ён. Бег сабака вартаўніка. Недзе быў сцюпаў у вёску, не адно чужое карыта вылізаў і цяпер лена трухаў у будку да гаспадара. Надзейны памагаты... Дачакаўся, пакуль гаспадар вочы звёў, і шукай яго — ветра ў полі.

Ля Галіны спыніўся, пастаяў, памахаў хвостом і праціснуўся між жэрдзяў сад. Мо' не рашаўся брахаць, каб не разбудзіць на сваю галаву чалавека, а можа Галіна здалася яму сваёй. Яна ж колькі во блукае тут, мо' памагае гаспадару... Так думалася ёй.

Ад ракі прыблукнуў туман, аж да саду. Выдалася, што пацяплела. Галіна зноў апусцілася на камень.

(Працяг будзе.)

Міхась МАШАРА

ПАШТАЛЬЁН

3 поштай у торбе вялізнай, скуранай
вуліцай нашай міма акон,
кожны дзень ходзіць рэніцай рана
госцем жаданым наш паштальён.

У зялёнай сукенцы ў пылку,
постаць гнуткая... вечно ў хадзе:
нібы вечер імклівы бярозку
ўсцяж наперад за косы вядзе.

Носіць пісьмы, паштоўкі, газеты
уручае заўсёды у час.
Позірк вочаў гарэзліва-ветлы
хоць на міг, але ўскіне на вас.

Прывітаньняў, цалункаў, паклонаў
і пачуццяў гарачых людскіх
кожны дзень шмат разносіць нястомна.
І ніколі не зблытае іх.

У нас дом ёсць адзін — там, за скверам,
сталевар жыве ў ім малады.
Ёсць там скрынка для пісьмаў на
дзверах, —
пісьмы ўсё ж не трапляюць туды.

Як прыходзіць да гэтага дома,
чыраванне, як зорка, дзяўчо,
і касынка чамусь невядома
ападае сама на плячо.

Іван ПТАШНИКАЎ

ЧАКАЙ У ДАЛЁКІХ ГРЫНІЯХ

Раман

Мал. М. Савіцкага.

Леаніду сёння не першаму давалося «аддувацца».

Да таго ж не адразу сабраліся людзі, як хацелася. Прышло к пачатку чалавек семнаццаць з чатырох вёсак-брыгад і ўсё. Трэ' было чакаць. Ішоў час і не абяцаў нічога добрага.

Прывялі музыкаў — двух гарманістаў. Яны абудзілі вёску шалёнай полькай і схаваліся ў клубе. Цяпер чакай!.. І пасыпаліся дзяўчаты, як пшаніца з-пад шуфля. З гэтага і трэ' было б зачаць. Неўзабаве, пазагінаўшы брылі, пераступілі парог хлопцы, панабівалася дзетвары, прыдыбалі старэйшыя, спаважныя гаспадары. Праўда, іх меней. Паселі наперад вясковыя пляткаркі-сакатухі, без якіх не абыходзілася ні на адных танцах: трэба ж было ведаць, хто з кім «гуляў» і каго стаў праводзіць дадому.

Танцы хацелі ўхітрыцца адкласці на пасля лекцыі, ды так і ў аб'явах было павывешвана па брыгадах, але ж грынёўцаў хлебам не кармі, а музыку дай.

Танцы зацягваліся, і Леанід нерваваўся. Праз якую гадзіну, ну хай

Працяг. Пачатак у № 9.

з гакам, варта быць там, куды паабяцаў не спазніцца. Ён хадзіў паўз сцяну ды скуб пасму валасоў, што чаплялася за нос.

Нарэшце выціснуўся з грамады Авяр'ян з маладым старшынёй калгаса. Яны павінны былі сказаць сваё перад лекцыяй. Умоўлена ж...

Гармонікі на куце захліпнуліся, і ўсе рассунуліся па лаўках. Повен клуб. На сцэнцы за сталом, дзе месца прэзідыуму, селі Авяр'ян, малады старшыня і Васіль Міронавіч. Яны заўсёды былі на вечарах і сходах, прыйшлі і сёння, як актыў.

— Таварышы, ціха!.. Ціха!.. Вечар барацьбы з перажыткамі ў сям'і, камуніст і парторг, паправіў на грудзях новую ваенную гімнасцёрку, палапаў за кішэнькі і пачаў вычитваць з газеты, што ляжала перад ім на палінялай і абшарпанай трыбуны, пункты адзін за другім.

Цішыня стала на зайздасць, што недзе і Васіль Міронавіч, так дамагаючыся яе, не чакаў. Не шукаліся, не сыхалі, не соўгалі нагамі, нават не курылі. Слухалі з увагай, ад цікавасці паразіяўляліся. І калі Авяр'ян скончыў — усё роўна маўчалі.

— Уразумелі? Га? Не? Цяпер растлумачу. Ну, хоць бы гэты пункт, самы стражэйшы. Хаця, што вам чытаць было... Вы з раніцы з газет самі ўсё выведалі. Трэ' было адразу тлумачыць. Я і зраблю гэта.

— А ты не думай, што разумнейшы... — ціха сярод цішыні данеслася ззаду да застолля цераз доўгую залу. Не ўчулі за сталом, хто сказаў, ды і не звярнулі ўвагі.

Авяр'ян толькі выпрастаўся, пасля 'шчэ больш нахінуўся да залы: — Той, хто займаецца самагонакурэннем — гэта значыць, гоніць самагонку і спекулюе ёю, што азначае — прадае па дзесяць рублёў паўлітра, як наша Раіна, — караецца па суду ад... — ён ці не забыўся лічбы, бо нагнуўся паглядзець у газету... і тут яму не далі гаварыць.

— Га-а-а-а!.. — пранеслася па ўсім клубе і ўжо не сціхала. Суніць людзей, здалося, было не пад сілу.

— Ён мяне ўвідзеў!.. Ён ўвідзеў мяне!.. Пад суд аддае... Падумайце... Людцы... — Раіна павівала ўсіх. Яе голас — высокі і прарэзлівы, бы яна мянціла не языком, а скрэбла дзеркачом па бляшаным вядры. — А Выжлятнік, а Джвучка, а Пэрцы... Як іх, то не бачыш... А тут упёрся во... А божачка, а людцы...

Нарэшце яна засаплася, змоўкла. Кончылі гаманіць і другія.

— Для чаго я тлумачу? — Авяр'ян пачаў гаварыць больш ціха, затое цвёрда. — Не для таго, каб пад суд каго падводзіць. Гэта лёгка было б зрабіць. Выйшаў сёння ўказ, сабраліся мы, ну хоць бы ў чатырох, як цяпер, — паказаў ён на застолле, — і шась да Раіны ці да Джвучкі!.. — Авяр'ян ткнуў рукою ўперад і 'шчэ больш нагнуўся да грамады. — Вось вам і... А вы яшчэ крычыце нечага. У вас жа ночы... апоўначы хто захоча — знойдзе дудкі з вершнікамі... Дык вось! Тлумачу... Каб болей ніхто не ўздумаў заводзіць брагу і дыміць днём ці ноччу ў варывеньках ці дзе яшчэ там... Раіна, а ці ў памяці ў цябе, як, хаваючыся ад воч, ты была на гарышчы раз уздумала агонь раскласці ля гаршка? Ты ж вёску магла спячкі. А дзела на цябе падавалі? Не. Мо' і дарэмна пашкадавалі, га? Дык не позна яшчэ...

— Пабойся бога, Авяр'янка... Чаго ты да яе прыліп... Ну, гнала кабеціна, хто яе не гнаў, хто яе не піў... А цяпер, во, не будзе, як вы

расказалі што да чаго... — гэта аж са скуры лезла, як хацела абяліць Раіну маленькая Волечка. Сама ж была не без граху. Авяр'ян ведаў. Але хітрэй яна за Раіну, і ўлавіць яе не давялося.

— І чаго ён да яе, як ліст у лазні?..

— І нашто яна яму?..

— Не ўзімай ты ліха, чалавеча!..

— Хай таварыскім судом за самагонку судзяць!.. Я, ён, мы, усе... Фуліганаў жа дык судзяць. А тут годзікі!..

— Уздумаў жа во...!

— І што яму Раіна зрабіла? Вока зацярушыла?!

Клуб грымеў; шум мацнеў, сціхаў; раптам узнімаўся смех, аж столь, выдавала, ад яго трашчыць і карабаціцца.

— Думаю... Ды цішэй вы там, на задніх!.. — Авяр'ян узяў сваё голасам. — Думаю, што мы без абгавораў пакончым. Вось што... Прымем гэты ўказ з першым і апошнім пунктам і прагаласуем. Хто за тое...

Дагаварыць не далі. Зашумелі і пацяглі ўгору рукі. Усе, да аднаго. Ды з такой заядласцю, што маглі так усю ноч падымаць і пускаць. Маўляў бы так, галасуй ні галасуй, а як ціснулі гару, так і будуць ціснуць. Толькі больш уціху.

— І помніце, запішыце дома на чалесніках, што з заўтрашняга дня і праз тры дні запар усе павінны знесці апараты, тлумачу: дудкі, вернікі ды і бітоны ў каго, як у Раіны... знесці да калгаснай кузні. У каго пасля гэтага знойдзем такія штукі — па галоўцы не пагладзім. Учынім па закону. А ты, Раіна, не чмыхай і заўтра ж першая прыцягні ўсё ў кузню.

— А што ёй тады рабіць? У баптыстыя ісці?

— Га-га-га!..

— Ды цішэй! Заткніся! Дайце паслухаць чалавека. Толкам гаворыць...

— А піць што будзеце вы, мужчыны? Чым душу прыманіце? — жартавалі з залы, але не весела. Нехта падбрэхваў!..

— Мяне гэтым не пад'ялдыкнеш!.. Я не п'ю, як ты, хто там... І магу тлумачэнне кожнаму даць, чаму. — Авяр'ян ведаў, што гэта не ўсё, і не спяшаўся падавацца да застолля.

— Мо' нарад мне дадзіце заўтра звозіць дуды да кузні?! — запішчала раптам непрыкметная, маленькая Волечка. Рабіла яна ў Закалюжжы на ферме. Ад такой рэдка лёга было слова ўчуць на сходзе. Ціхоня. А тут вышчырылася. Чаго?.. Бачыць, што другія, то і яна. Есць жа такія.

— А ты ў брыгадзіра спытай!..

— Ты то, Авяр'ян, не п'еш... Ну і старшыня з табой... А што брыгадзіры будуць са сваімі горламі рабіць? Затыкаць? У магазін не пададзца ж. Там жа не дармавізна, туды ж каня не прадасі за маскоўскую...

Волечка не сама надумала сёння гэтака выказвацца. З-за яе плячэй падняўся быў і сеў Выжлятнік. Ён нацкоўваў. І п'яны недзе, бо дровы ж цягаў сёння гэтай самай Волечцы на калгасным кані.

— Слухай, Выжлятнік. Напіўся, то паўзі спаць і не сунь свой язык пад гарачую патэльню. Ён у цябе чуць вісіць, як ануча... Не бяруць свайго твае кпіны, бачыш... Не шыпіць... А ты, калі заўтра не адцягнеш да кузні свае дуды, віні сябе... У мяне ўсё, таварышы калгаснікі.

Авяр'ян сеў за стол, даючы знак, што больш гэтакіх запытанняў ніхто слухаць не хоча і не стане.

Старшыня гаварыць не схацеў. Мужчыны парайліся і пакінулі застолле. Авяр'ян з Васілём Міронавічам селі ў пряднім радзе, а старшыня ці не падаўся з клуба.

За сталом застаўся Леанід. Пагартанушы наспех лісткі ў блакноціку, прычасаўся, зірнуў на відку ва ўсіх на гадзіннік і заняў Авяр'янава месца за трыбункай.

«Рэлігія — опіум народа...» — падумаў. Да гэтага калгасны клуб слухаў яго лекцыі і пра Месяц, космас, пра Ісуса Хрыста, святы вялікдзень...

Сёння — апошняя. Трэ' змагчы растлумачыць, як рабіў тут толькі што Авяр'ян, што вера ў бога ніколі нікога не ўзнясла на неба, не падбіла ні аднаго грывёўца на самы звычайны сялянскі подзвіг — скасіць восемдзесят сотак мурагу. Што яна — ручнік тых, хто, прысвоіўшы чужое, хоча ўцерці і душу і рукі... а то нават і ад крыві. Яна — для цемрыва. А для чаго пачарнелы трухнявы абраз у новай хаце? На куце яшчэ...

Пад носам чытаты: думкі класікаў, падкрэсленыя ў блакноціку, разгорнутая «Біблія» Емельяна Яраслаўскага.

І тут, адзін на адзін з людзьмі, якіх ведаў даўно, а многія вунь з тых мужчын, што ў кутку на лаве, яго без штаноў 'шчэ помняць, ён сцяміў — грывёўцаў трэба грывёўскае...

Выплыў сам па сабе з усім сваім нутром — што з неба зваліўся — ойча Сабольскі...

Леанід зачыніў «Біблію» і адышоўся ад трыбункі.

Клуб загалёкаў — накінуўся хто на каго — і змоўк. Як дождж, бы-вае, пры пагодзе, — урэжа і няма яго.

Слова ўпала на душу, далёкае, знаёмае, кратала яе, вярэдзіла, як бывае ўшалелы вецер сухую траву на паляне-імшары; трэсла, як бура малады вербалоз, зрываючы лісце і хапаючы яго ў белы свет...

Думкі ўскруцяць у галаве боль і гора, пранясуць прад вачыма былое і мо' паўзабытае, дадуць кожнаму ў занятак сваё. Іх лёга толькі пасеяць. От жа, скажы...

Авяр'яну ў памяці, як у тую рань у нядзелю прыскочылі дваццаць верхавых у Закалюжжа. Коні ў пене, людзі задыханыя і нечага прагавітыя. Не шырылі па дварах, не пыталі стрэчнага-папярэчнага. Ім было расказана і ўказана. Усё. Да макуліны.

Авяр'ян тады з'ехаў у Закалюжжа з Грынёў, да цешчы. Выехаў адтуль і Перапёлка — дырэктар лесадзілкі. Не схацелі быць на воку, калі людское атрэб'е высылала, што пацукі з нор, і палезла служыць у валасную паліцыю. Цяжка тады было ўцалець і ў падполлі пад бокам у тых, каму раптам стукнула ў дурную галаву перашарсціцца на новы лад. Многія сунуліся проста каб звязці з кім рахунак, маючы ўладу: павязку, прыклад і бізун.

Авяр'ян знаў тады, што Перапёлку ўдалі. Кусаў нехта і думаў, што напэўна.

Коні не тоўпіліся на двары. Іх пакідалі на вуліцы н'ат без прывязі. Нелюдзі рваліся да свайго.

Перапёлку выцяглі з каморкі на двор і прыставілі да сцяны.

Сонца толькі што мелася ўзыходзіць. Чырвань з-за хлева хлынула на паркан, на сцяну, на грудзі чалавеку. Тут жа, увачавідкі.

— Партыйны білет!

— Няма. Беспартыйны.

— Чырвонаармейскую кніжку!

— У хаце... У стане...

— Малюшыц! Уласік! Абшукаць стол!

Начальнік валасной паліцыі, нейкі Буйка, — ніхто не чуў, адкуль і як ён апынуўся тут, — здаровы, крываногі, даўганосы і шэры з твару, мо' не скажеш моўчкі адправіць на той свет ахвяру. Бо для чаго тады ўчыніў попыт?

Праверылі ўсё, да паперынкi. Нашто спатрэбілася Буйку самому ўбачыць, што Перапёлка камуніст, і што быў за чалавек Буйка, — ніхто ніколі не скажа. Неўзабаве ён знік, плявузгалі, што яго расстралялі самі немцы. За што і за якое...

— Уласік, каня! Дарэмныя раз'езды! — крыкнуў ён тады. Глуха на-
труджана, бы ў яго перасохла ў горле.

Дваццаць коней, узбіваючы пыл, галопам пацокалі з вёскі, як і з'явіліся.

Перапёлку не зачাপілі.

Не забылася, хто шыпеў тады з-пад калоды: вуж, кусі!.. Гэты ж... У яго з Перапёлкам нелады былі. З лесапілі ж перад самай вайной вытурылі. І куды цяпер зашыўся, веры не дасі.

Авар'ян доўга думаў пра сваё, не слухаў; пасля яму напамнілі друго-
е; яно падабрала думкі, злілося з імі ў адно, панеслася-завярнула, не даючыся, каб у спакоі разгадаць яго, разабрацца...

Іх было двое. Ён і Пятрок Габрусёнак. Ён угаварыў Габрусёнка застацца дома на якія суткі... А цяпер другі ўжо тыдзень яны пякліся на сонцы на Габрусёнкавым падворку.

Сыходзіліся штодня. Ён сам поўз, прыгорбіўшыся, да Габрусёнка. Гародамі. Для платоў. Заўсёды. Бо Пятрок быў лены — цюлень — і нікуды, здаецца, не думаў кратацца са стойбішча. Асвойтаўся ж, бабыль... А так праседзець доўга ці выпадзе... Гэта не пры партызанах...

— Пятрок... Дык што? Няўжо ты ані на дух? Заўтра ж пададзімся ў раён, кажу. Усё роўна ты сваіх не дагоніш ужо.

— Ці не зноў ты са сваёй ільготай прыцёгся? Выставілі там яе табе... Чакае... Ты ж нават не партызан...

— Абмазгусем, галава... Толькі без ільготы, брат, цяпер дома не седня. І так нам ужо што захочуць могуць прыпаяць. І табе, і мне... Прышы-
юць дзеярцiрства і...

— Ну што?! Ну што?! Ну што я зраблю?.. — у Габрусёнка ўсхадзі-
ліся нервы. Такое з ім было рэдка. Спакойны, невысокі, худы, — плю-
гавы, як яго пад злосную руку клікалі да вайны ў вёсцы, — ён цяпер аж
шалеў. Вочы былі — адны бельмы.

Людзі бавіліся ў зрубчыку, што Габрусёнак не дакончыў пад вары-
веньку. На парозе. Пятрок — тыдзень які назад — партызан-кутузавец.
Ён толькі чуў, што іхняя брыгада праз палявыя ваенкаматы, ці як,
даўно ўлілася ў вайсковую часць і пакалашмачана ўжо для Гродна.
Сам жа застаўся. Паслухаўся гэтага... Ды і ў партызаны, бадай, ці
пайшоў бы, каб яго ў сорок чацвёртым увосень не мабілізавалі.

Аўтамат пры ім. Габрусёнак скляваў кулямі ўсё ніжняе бярно, —
нервы. Цяпер ён бярэ і меціць у шпакоўніцу, што праз вуліцу ў сусе-
дзяў на таполі. Сварбляць чалавеку рукі.

Яго напарнік — ссутулены, раскіслы. Таму не да шпакоў. Ён хацеў
бы, каб не надаваць стрэлу, але ж цяпер у вёсцы ў кожнага шчаныці

ламачына ёсць, — смаляць вунь дні і ночы. Ёсць і ў яго. Каму што якое
хоць бы і да іх. Маўчыць, але моршчыцца ад стрэлу.

— До! — кладзе ён сваю мурзатую руку на худы плячук Габрусён-
ку. — Задэч гэтую жаязяку за зруб дзе... Вось што. Я — за старшыню,
ты — рахункавод і брыгадзір.

— Ды і які з цябе старшыня... Ты ж толькі перад самай вайной, лічы,
у калгас прыйшоў. Хаця... — Габрусёнку ўсё роўна. Маўчыць, курыць.

— Знойдзем, Пятрок, усё знойдзем... Не забывайся, што ад штраф-
нога не ўцячэш, калі што не так змарыгуліш. А немец недабіты. Так
што недалёка ад дому ў яго горла ткнуць. Тут ужо напэўна. Не цыўк-
неш...

Па струхнелым тынку паўзлі мурашкі. У вуглу абвісала павучынне.
Густое. Моцнае, што з нітак. На ім н'ат апілі і пясок улежалі. На зямлі
ля парога — плуг, без ручак, без нарага. Саржавелы. Аж уеўся палаз-
ком у ніжняе падгнілае вяццо. Габрусёнку стала чагосць шкада, прыкра.
Ён сплюнуў, ужо ў злосці.

Ці не гэты так угаворваў яго застацца на адну ноч дома, хітры
і сквалны чалавек, што нават і ў апошні час выкруціўся ад партызан-
скай мабілізацыі, — адгаварыўся, што скуру пачне вырабляць на боты.
І пачаў. Не так партызанам, як на збыт.

Вайна — мітусня, вайна — мітрэнга, згуб галавы, дакука. Адаспацца,
аддыхацца, плюнуць на ўсё хоць два-тры дні, а там — бог бацька...
Гэта таго довады.

— Усё панішчылася, у глум пайшло, Пятрок. Хаця, што табе, адзі-
нокаму, як пальцу. Прыб'ешся некуды. А тут — голыя, босыя. Людзі
жыць пачынаюць. У многіх ёсць за што... ёсць... — змоўнік зморшчыўся,
пасля ажыў на вачах і шлёпнуў Габрусёнку па калене. — А ты памо-
жаш, ведаю. Нам ночку, толькі ночку выкраіць. Ды заўтра ў раён.
Пашнырым. Прыткнемся недзе, быць не можа. Не ў нас, дык у людзей.
У чужых яшчэ больш з рукі. Прыду да цябе прыцемкам. Трэ' будзе
каняку ўшчаміць. Ты зробіш...

Было над вечарок. За далёкім полем і бярэзнікам, дзе аж па зямлі
кацілася сонца, паўзлі барвовыя кудзелістыя тулягі. Там шашэйка,
пясок, пыл. Жнівеньскі гарачы вецер высушыў яе за дзень, пад вечар
пайшлі танкі, — і яна задыміла.

Грукатала на захадзе, немац на яго. Над самай вёскай, здаецца,
зачэпаць асеры, коўзалі самалёты. Вылі, аж у вушшу дзёрла.

Габрусёнак нічога не адказаў. Мо' і не слухаў. Яму ўсё адно. Ды
і рукі знебыліся без работы.

— Ваўка ногі кормяць. А ноч — папаска. Не цябе вучыць... — чуў
Габрусёнак і не мог пайсці насуперак.

Пятрок застаўся і быў адзін.

Цямнела ў пыле і ўначы далёкая дарога.

А жыццё? Хіба не такімі дарогамі скрэмсана? — гэтак разважыў
тады чалавек.

Ноч у ваччу, што сажа. Цемень згусла; недзе, як каланіца, каб пра-
цягнуў руку. Во, аж боўтаецца пад калясмы, чвйкае, пляскае мокрымі
пыскамі, трашчыць пашчэнкамі.

Мроі нікнуць — храпе конь, цюпае па гразі і каменні. Трасуць калёсы, хапае дрыжыка. Цела гарыць, як апечана. Смага і боль. Ламаніна.

Зноў каланіца — ліпкая, чорная... А то неба ўспеніцца белым вогнівам, задрыжыць, перавярнецца, згасне. І зноў не бачыць вочы.

Смыляць рукі, твар — пазбіваў-пасчэсваў. Нагу бы хто патрушчыў. Не пакранеш.

— Но-о... Зану-уда... — далёка-далёка, недзе аж па той бок лесу. Ціхенька, што камар звініць.

Зноў варушацца ў цемні беля пашчэнкі, пляскаюць пыскі, пырскае мокрым па твары. Кроў...

Вочы ловяць лес. Чорны-чорны. Сосны — у дзёгці. Ліпкія. А то калматыя, як аўчыны. Сукі — ражны. Халодныя, вострыя. Соваюць у паясніцу, калі тармосіць па калдобах.

«Ці доўга лес?... За ім — канцы для мукі... За ім — дом. Дзе мы, Пятрок? Дзе?..»

Чалавек намагаецца крычаць, чалавек змогся ад крыку... Пятрок не аклікнецца.

— Но-о... падлюга... — яшчэ цішэй, што з глухога будынку.

Мінулі Вілію. Перабылі ў Каменскім бродзе. Знесла далёка ў лагі. Выбраліся. Схаваліся ў лесе. Балота, альпэўнік. Квокчуць у гразі колы, шапочуць па лісці. Цяжка каню.

Ззаду пад Каменам ледзь ірдзіцца, дрыжыць зарыва. Лускаюць стрэлы. Счакае нехта — і зноў. Бы ў чалавека патроны не пад рукой, а далёка за пазухай, і каб дастаць іх, трэ' вунь колькі капашыцца.

Пятрок не думае. Не ў галаве і тое, што на калёсах паранены чалавек. Наскочыў той на сваё, не мінуў ліха. А фронту, як агню, баяўся. Вось табе і фронт. На печы. Пагнаўся-пагальіўся. На багаці галаву звярнуў...

...У хаце не плакалі, не прасілі. Толькі ціснуліся да печы дзеці.

Сям'я — не багатая. Кульгавы гаспадар. На ложках — зрэб'е. Мо' толькі таго і жыцця, што ў хлеме карова.

Яны — з аўтаматам. Ад іх — у страху. Не, яго, Петрыка, не баяліся. Ён быў пры кані. А гэты, што ные ў ляжэйках... Як яго насіла па двары... Да сцяны кульгавага мерыўся стаўляць. Звыкся за свае «аперацыі». У вайну ніхто ж не глядзеў, як і дзе дабываў ён вазы смаленых парсюкоў. Але ж цяпер вайну знесла. Як жа так? Петрыку несамавіта. Але хай, усё роўна. Не для сябе ж.

Так яно і мінула б, калі б не палез гэты чалавек, што лёг цяпер аблогай на калёсах, па зрэб'е ў куфар. Заняўся хто ведае чым... Не згледзеў н'ат, як шмыгнуў за парог кульгавы.

Апомніліся па часе.

Пагналі былі каня, — не папрэш: каравяка ззаду.

Кінулі яе...

А тут цемната, ноч. Хутары без агню, без сабак. Трапілі на чужую дарогу...

Стрэл разадраў цішыню, бы хто ражном прапароў іржавае бляшанае ведро. Бухнула яшчэ разы два. Над галавой. Стралілі з нямецкага карабина. Разрыўнымі. Збоку, з другога хутара. Наўздагон.

«Дабег той кульгавы... Свайго абарону не меў... Ды тут яны плоймай адзін за аднаго...» — падумаў Пятрок.

Дарога пайшла ланзьякамі. Конь учуў кулі: мо' ён гэта і даў убок.

Душа прасіла ратунку.

З калёс гыкнулі дзве кароценькія чаргі — сыпанулі дзве жменькі чырвоных пчолак туды, на двор...

Конь ірвануў па загонах, па крушнях камення. Ад калатні аж косці трукалі. Толькі цуд трымаў на возе.

Пятрок азірнуўся: ці не паклікалі? На возе нікога не было. Як мага спыніўшы каня, Пятрок скочыў долкі, не ведаючы 'шчэ, куды і чаго. Яго клікалі, шалёна, без аддухі. Ужо ладнавата ззаду поўз чалавек, ледзь валок сябе. Чорная, рухомая куча... Ён усягнуў пасля яе на воз. Пад енк і лаянку недзе пераціскаў-перавязваў. Дзе — і сам не ведаў. Па галёнках, мусіць.

За імі не беглі. Заняўся хутар. Сухі ад лета будынак гарэў без ветру, як сярнічка.

Калі яны з'ехалі ў яр і звярнулі да Віліі, полымя знікла за лесам.

«Вось табе і фронт. Пад бокам... Праз бакі вылез...» — Пятрок маўчыць.

Цюпае конь, стогне чалавек, цыльгіча кола аб атосу. Цесна яму.

Чорнае неба, як намоклы, цяжкі рызман, душыць на плечы.

Бліснулі былі зоркі, як іскры ў даўнім прыску ад ветру, — дзве-тры. Дзіўна, у такой цемні...

Закалюжжа 'шчэ было далёка.

Двое блудзілі ўначы, у хваробе. У аднаго балела душа, другому куля пашчапала галёнку.

Адзін пасля не вярнуўся дадому з вайны. Пра яго мо' і сапраўды-такі храбрую смерць паведамілі ў вёску. Чалавек можа і хацеў змыць з сябе цень, а мо' і яго звёў са свету недарэчны выпадак. Хто ведае, як павярнуўся б лёс, каб чалавек пайшоў разам з усімі, а не папёрлі яго аднойчы перад сабой у раён два салдаты.

Другога — рана загнала ў шпіталь, выратавала-такі ад фронту. Ён лічыў, што павязло. Яшчэ ў Вілейцы, у бальніцы, ёрзаючы хворай нагой па белых прасцінах, ён тыкаў у нос сваімі паперкамі-дакументамі і сёстрам і ўрачам. Ён — партызан... Насіўся з імі ў раёне, пасля аж у штабе партызанскага руху неяк выхлапатаў паперу, дзе значылася, што «рана палучана пры выкананні баявога задання». Дабіўся быў першай групы і пенсіі.

Спачатку моцна кульгаў, спатыкаўся; усё крычаў, што праз гэта не захацелі яго зрабіць старшынёй у калгасе. На ключніка сам ірваўся лайсці, ды жанчыны да кладавой не падпусцілі і блізка. Далі брыгадзіра.

Бегаць за бабамі кульгаваму? Абразілі. Ён плюнуў на ўсё, — астаўся з боку прыпёку.

Надарыла выпадак, і яго па часе зачепіў неяк старшыня сельсавета Юшковіч, што, калі не падводзіць памяць, пасля Перапёлкі стаў. Перапёлка пайшоў жа тады на фронт.

Трапіўся кульгавы чалавек на вочы Юшковічу. Хлеба лёгкага стаў дапаганяць, клясці жыццё.

— А ты б, як цябе там... у папы падаўся б. У нашу царкву, я чуў, поп трэба. Я на тваім месцы лягчэйшага хлеба і не выбраў бы. Абібок... Кінь лайдачыць, кажу! Жанчыны ў плуг упрагаюцца, лапатамі загуменне ўскапалі... Сама ўпору такога бугая зацугляць. На выскачку б нёсся. Душы няма...

Юшковіч пажартаваў, а кульгавы дачыкіляў туды, куды трэба. Быў знік на доўга з вёскі, а перад самым канцом вайны на вялікадні правіў ужо службу ў грывеўскай царкве.

Двое блудзілі... Уначы. Адзін з іх можа і выбіўся б на рань, каб не загинуў; другі і цяпер галёкае ў цемні, трывожыць людзям душу, цягае сваю рызу, як хмару, з хаты ў хату ў калядніцу.

А мо' чалавек халіўся за свае грахі?

Ёсць што залечваць...

А вы?.. Вы?.. Што ў галаве думаеце?! Да каго цягне вас? Па што? Забыліся?..

Хаця, з выгадай поп. Вы яму даравалі грахі. Чаму ж... і ён вам даруе. Любыя. Свой. Самі выгадалі. На сваіх грахах. А грашыць і вы не зломкі... не толькі ойча. Ёсць. Пальцам пакажу!

Хлопец аж заходзіўся. Увесь кіпеў, махаў рукамі — сек згуслую духоту ўгары пад столлю.

Свяжыла здалёку праз расчыненае акно. Сырая ноч несла ў клуб, сыпала на застолле пахі старых гуркоў з град, зялёнага 'шчэ кропу недзе з-пад прызбы і белыя матылькі — на агонь...

І раптам... голас... Пісклявы, высокі, нудны, нібы рэжуць каго. Зал — як на вуголлі. Замітусіўся, заківаўся, заскрыпелі лаўкі, штось трэснула, забарабаніла, шлёпнулася вобземлю. Цішыня бы і не начавала.

Высокі нудны голас — плач... Плакала Раіна, прымаўляючы:

— А па-айду ж я адгэтуль... А ізно-оў на нас наваліліся... А і гэты недаярак... А што яму трэба?.. А на-ашто ён чапае чалавека боска-ага?..

Сыпануў малады смех, як густы дождж. Падкасіў плач-хліпаўку, заткнуў на хвілю пісклявае горла. І тады пачалося... Як ветрам сарвала. Сплалося, счэпілася, збыталася...

— Чаго гавыліш, нябітая?..

— Нашто яму Сабольскі? Нашто чапае папа?..

— Пра ўсё ўжо забыліся. І ці праўда гэта?

— Ча-аго наплёў... Во чаму іх вучаць!.. Во!..

— Бачыш, выдумаў як. Спец...

— Здумаў усё, здумаў... Жартачкі...

— Цягне, што ката за хвост... Я, мілы, прама скажу...

— А гэты прабраўся ў папы... Скажы. Залез...

— Пад суд яго! Дзіярцір...

— Абсалютна!..

— Было... Было... Яшчэ і якое. І сягоння каменская баба скажа, як ён спёк яе... Жывая...

— Каравятнік!

— Абсалютна!

— Абраз! Цяпер не даюць папоў абсмейваць...

— Мала яму гэтага...

— Папы ўсе такія...

— Гнаць! Ён мне спаць не дае шторань! Балбоча ў званы, як цеця-рук... Над вухам...

— А ты хату адсунь далей ад званоў...

— А трэба яны нам, як сытаму кату масленіца...

— Ха-ха-ха!..

Леанід чакаў. Выгаварацца — сіхнуць. Не. Тут не тое. Пачалі ўставаць, разыходзіцца.

На сцэнку ўскочыў Авяр'ян, спыніўся ля трыбункі. Злаваў.

Клуб — успораны вулей. Не зважаюць і на яго.

— Ці-іх!..

Не памагае.

— А ну, адступіцеся ад дзвярэй! Ад дзвярэй адыдзіцеся, кажу!.. Ніхто не аб'явіў, што лекцыя закончана. Што гэта?

Шум ападаў. Людзі ўслуховаліся, мо' таму, што чалавек стаў шмат гаварыць. Паднялі галовы.

— Што за панада, скажыце мне, распаўзацца? Га?

— Раіна збегла...

— Га-га-га...

— Таварышы! — Авяр'ян адышоўся ад трыбункі. — Ад праўлення і калгаснай партарганізацыі кажу дзякуй... давай сюды руку, Гаўрылаў... студэнту Гаўрылаву за помач нам у лекцыях. Думаю, гэта наша не апошняя... А там, — ён кінуў у залу, — ці не ты, Волька, ды і многа хто, распіналіся, што такога не было. У мяне спытай. Скажу... Ды і ў другіх, — калі мо' памяць адняло. Другія помняць...

Яны сышлі са сцэнкі. Удваіх. Уперадзе — малады, вясёлы. Смяяўся, паказваў зубы. Ззаду — спаважны мужчына. Сур'ёзны, ад нечага ў клопашце. Не казалі, што вечару канец. Ды і далёка 'шчэ было да таго. Рассоувалі лаўкі, стаўлялі да сцен, піхалі ў парог.

Музыкі сыпанулі польку.

Раптоўны цяжкі град малаціў падлогу. Шалелі каблукі. Вечарынка толькі пачыналася.

Леаніда абступілі, не выпусцілі...

Што ён мог зрабіць...

Горад спаў.

Горад жыў.

Шэрая асенняя ноч атуліла яго ў мяккую мярэжу, бы вялікая-вялікая птушка з асцярогай хавала пад крыло вялікае птушана.

Шэрыя, аж чорныя, дамы; чорнае, аж бурае, віслае неба; жоўтыя, аж белыя, негустыя агні; моцныя, аж крыклівыя ад нецярпення гудкі на вакзалах; шпаркія, аж вёрткія, як мышы на голым таку, таксі на асфальце, — бадзёры, неспакойны ў сне горад...

Ліхтары ў німбах, што месяц пад поўня, калі варожыць на змены, — угары туман; тэлемачта ў чырвоных ягадах, тыя аж дрыжаць, бы вецер там уверсе возьме іх ды трывожыць.

Ноч ціхая, стоеная. Не цягне на сон: хараство, нязвыкласць на душы...

Была часіна, калі трамвай, празвінеўшы на павароце, мчаў праз увесь горад толькі з адным якім познім пасажырам, нервова торкаючыся на пустых прыпынках, кіраваў туды, за доўгі перакідны мост, дзе, зусім на краю горада, рабіў яшчэ паварот і ўжо цішэй і спакайней сунуўся назад, мо' каб неўпрыкмет, бывае, ад рэдкіх воч шмыгнуць у парк, на супачынак. Нашто будзіць лагону начы перазвонам...

Пасля трамвая зменшала і машын. Не мітусіліся таксі; быццам плылі, не палячы фар. Для чаго жахаць застыглуу цемь?.. Яна — спакой, ціша...

Жывая, нязвыклая ціша...

Неба бы падсмазілі ліхтары, што мо' вунь якія гарачыя, не крані іх. Вохлапкі хмар застылі, забыталіся ў мярэжах і не схлынуць да рання, да свежых вятроў, што прачынаюцца ўсходам зары.

Хмары сцерагуць цішу.

Адкуль і што, раптам у гэтую нязвыкласць і спакой уварваліся незразумелыя, зусім жа чужыя для горада гукі. Яны, напачатку глухія і далё-

кія, пасля смелыя і частыя, плылі адтуль, з поўдня, ад аўтазавода, дзе аж два гарадскія паркі.

«Крлы-крлы... Крлы-крлы...» — варушылася неба.

Яно было жывое. Аж крталася. У яго сажы нельга было ўгледзець хоць бы што падобнае на караван; мо' ад гэтага яно варушылася ўсё, валюхала хмарами-крыллем...

«Крлы-крлы... Крлы-крлы...» — стагнала неба.

Гукі праціналі нутро, глушылі ўсё на свеце, трывожылі ноч, смела, шалёна; яны аддалялі горад, запаланялі, знішчалі яго. Спрадвечныя гаспадары лугоў і лесу — журавы — абклалі горад; задзірыстыя, назойлівыя — бы там, дома, на бяздонных, халодных імшарах. Ці не для таго яны абралі ноч?..

Такі караван рэдка даводзілася калі спатыкаць.

«Крлы-крлы... Крлы-крлы...» — жыло неба.

Трэслася, мялцешыла. Выдавала, нехта трэпле за рагі бурую коўдру начы.

Было штось дзіўнае ў тым, штось рэдкае ад вялікай радасці, якая плыла ад жыцця, — яе неслі асеннія, моцнагрудыя, маладыя птахі.

Над сонным начным прасторам плакалі журавы, пакідаючы на розганнях горад.

«Крлы... крлы...» — самотная гамонка сыпалася згары, ужо здалёку, на развітанне. Гэта быў голас з далёкай, труднай дарогі. Гэта — сум, утрапнёнасць ад волі і лёту...

«Крлы...» — далёкае, апошняе ад вялікай грамады.

Жыло нешта няўцямнае ў лёце птах, у іх начной трывозе-песні. Яны шыбавалі з поўдня на поўнач. Мо' важак звярнуў на гарадскія агні-зоркі, збытаўшы іх у цемрыве з хвастом Млечнага Шляху? А можа там, за горадам, мелася месца, вядомае важнаму, дзе начле і спажыва? Хто ведае, адкуль, з якой далечы гэтае няўрымслівае птаства, якое мо' збілася са штыху і намарылася да смерці?

Ноч...

Кралася самота. Стала зябка. Ці не жураўлінымі крыламі махнулася над горадам недалёкая зіма?

Было нешта згублена, — блізкае, незразумелае. Па ім стаў рэзаць душу незнаёмы сум.

Журавы пакінулі горад.

Журавы пакінулі боль.

Леанід паспяшаўся.

У памяці ажыла дарога, дом і яна — каго прынясі з сабою, аб кім напамнілі журавы...

У галаву лезлі і словы другой, інакшыя, чужыя пасля дому, далёкія пасля жураўлінага крыку.

Птахі прынеслі і панеслі з сабой аднаго, — і пакінулі другога чалавека. Яны ўчынілі гэта... Яны знеслі Галіну; вярнулі да таго, аб кім нікому не сказана, і хто цяпер мо' і не да патрэбы...

У галаве стаялі млявыя словы:

«Лёня... Не падуй у вочы. Вейкі нафарбаваныя. Я не мылася ад учарашняга. Дзеля іх. Папсуеш...»

А сама яна цалавала прагавіта, балюча, злосна. Гэта ад таго, што такі час мінуў. Расстанне...

Яна — Люда Зімчанка. Невысокая, з яго, чарнавалосая, з кірпатым тварам, які маюць украінскія дзяўчаты; густыя каштанавыя валасы носяць кожны дзень па-другому. У чужь-чужь неўпрыкмет касаватых вачах — бляск, бы яны са штодзённай слязой. Мяккі голас, мяккія

шчокі з ямачкамі, што ледзь заўважыш пры смеху. Зграбная з фігуры, танкавая. Ногі таўставаценькія, — мо' ад гэтага і заўжды незадаволены позірк вачэй з блакітам, бо даводзіцца ж насіць сукенкі на адзін і той жа доўгі фасон.

«Мы не можам чакаць літасці ад прыроды; узяць яе — наша задача...» — кпілі студэнты з такога.

Яна — хімічка. На другім курсе. Летась жа толькі паступіла ва ўніверсітэт. Да таго была на гадзіннікавым заводзе. Два гады. Паступала ж штогод, — правальвалася. Першы — у тэатральны, — не залічылі. Другі — у медыцынскі, — не прайшла па конкурсе. Ва ўніверсітэт паступіць памог ужо двухгадовы стаж і яшчэ мо' хтосьці.

Прыехала ў Мінск з Кубані. Бацька ў яе там — аграном. Пажыўшы ў горадзе, не ўзлюбіла вёску.

Ныла па тэатры, па кінаакцёрах. Шалела ад голасу Марка Бернэса...

«Лёня... Пра наша з табой ніхто не знае...» — млявыя словы кружылі голаў.

...Пазнаёміліся выпадкам. Леаніду здарылася памагчы прыпісаць сваю дварадную сястру. Зайшоў раз да яе на кватэру і ўбачыў тады сумную, безуважную да ўсяго дзяўчыну. Яна не загаварыла ні разу, пасля зусім знікла. Дзяўчынёха працавала з яго сястрой, яны і жылі ўдзвух на кватэры.

— Хто яна?

— Людка... — адказала сястра.

— Сумуе чагось?

— Ды не. Паступаць рыхтуецца. Трэці год запар... Не шанцуе.

— А-а-а... Куды?

— Да вас.

— А што яе цікавіць? Ну... да чаго душу мае?

— Спачатку афіцэры, цяпер навуковыя работнікі. На заводскіх хлопчыкаў не глядзіць. Яшчэ «Савецкі экран»...

— Гм... На які паступае?

— Па хіміі яна.
— А ты як?
— А я кінула ввечэрнюю. Дзявяты пачала і кінула. А-ат... Нашто?
— Што ты? Дзяўчына... Адкуль у цябе гэта?..
— Людка гэтак гаворыць. Паступае сама, бо студэнткай хоча пабыць. Весела. А мне да той студэнткі два гады. А ўжо дваццаць трэці пачаўся.

— Састарэла, выходзіць?
— А што? Маладосць мінае. А вечары займаць кніжкамі..
— Дык што ты надумала далей?
— Нічога. Выйду замуж. Папрацюю цяпер. Збярэ барахла..
— А з кім ты дружыш, не сакрэт?
— Свае хлопчыкі надакучлівыя. Стылягі. Ёсць курсанцік адзін..
— Сустракаецца? У кіно ходзіце, у тэатр?
— Ды не... — дзяўчына мненца. — Не пускаюць яго часта. Мы самі з дзевачкамі ездзім у вучылішча..

— Гм-м... — Леанід доўга маўчаў. Пасля пачаў сціха: — Ведаеш што, дзяўчына... Давай у нядзелю ў тэатр... Масквічы ж тут. Тэатр Станіслаўскага..

— А як жа Людка? Яна ж мяне з сабой бярэ..
— Я прынясу заўтра вам білеты... — сказаў Леанід і падумаў: «А там пасля я за цябе, дзяўчына, вазьмуся. Выб'ю гэта з галавы...»

Выйшла не так. Давялося ўзяцца не за таго. Сястра маўчала і ў тэатры і пасля. Нават не пытала нічога. Спектакль ёй прыйшоўся да спадабы. Чым — невядома.

— Спадабаўся і ўсё. Давай пра другое гаварыць. Толькі не пра ўчарашняе. Я не хачу, каб Людка чула..

— А я ведаю, пра што вы гаварылі. Па маралі вашай здагадваюся... — залапатала Люда.

З гэтага і пачалосся.

Тон у яе быў высокі, злосны, не падступіцца. Гэта было не тое непрыкметнае дзяўчо ў пакоі над кніжкай.

Бровы, вейкі, вусны — у фарбе. Плацце чорнае — дэкальтэ. Валасы распушчаны. Пальчаткі чорныя. На ногі нешта абута, — і нічога няма. На спектаклі мітусілася без аддухі. На вуліцы аббегала ўсе вітрыны і афішы, — пазнавала тых, хто кінуўся ў вочы на сцэне, ойкала і без канца, надакучліва падымала рукі за шыю, — папраўляла валасы. Паўтарала сяды-тады:

— А гэта хімія... мне во дзе села... — і стукала кулачком па грудзях. Вось хто быў небяспечны — тое непрыкметнае дзяўчо.

— Мараль усе могуць чытаць... А жыць? Не, вы мне скажыце... У спектаклі ўсё гладка, добра... Цалуюцца... З мілым рай і ў шалашы. А я не люблю гэтай філасофіі! Не па душы! Мне надакучыла глядзець, як другія ездзяць і жывуць у кватэрках... — яна глуха шчоўкнула пальцамі ў пальчатках. — Гм... Рай у шалашы. Філасофія Адама і Евы. А што рабіць у тым шалашы, скажыце мне? Не, вы мне скажыце... Любоў — гэта яшчэ не жыццё. У добрым жыцці і добрая любоў...

— Я думаю, вы дарма ваноце проці шалаша... — Леанід не мог схаваць усмешкі. Вядома, што за птушка на калку. Уся нават. — У шалашы, у зялёным, дзе сена і шчэ мурожнае падсцелена, сама лепш чакавацца. Л-лепшага не знойдзеш, паверце...

Люда маўчала. Не чакала такога. Але доўга не думала.

— Хм... Вёска... Знайшли! Шчасце!.. Рай!.. Каханне!.. Мроі!.. Кактэ-

белы!.. Манака!.. Не, вы толькі скажыце... Шалаш у вёсцы... Ха-ха-ха!.. Пацалункі з рамантыкай... Камары, балота, каровы рагатыя...

— А дзе вы раслі?

— У станицы. У кубанскай станицы...

— У кубанскай вёсцы?

— Не бытайце... Я люблю станицу, а не люблю беларускай вёскі. Бачыла. Была! На бульбу нас вазілі летась. Прыраўнялі...

Яна пакрыўдзілася.

— А якія вы яшчэ вёскі ведаеце?

— Ніякіх. А нашто яны мне?

— А як вы гледзіце на тое, што адзін кітайскі пісьменнік, вы яго ведаеце, яго ўвесь свет знае, лаўрэат... Дык вось, ён кінуў сталіцу і паехаў у далёкую вёску. Простым земляродам стаў, сакратаром партарганізацыі і жыве на здароўе. Раман піша новы.

— Дурань! — кораценька і рэзка. — Хача, даруйце, пагарачылася. Можна з год паспаць у шалашы... паспаць, пакуль палац збудзецца.

— Я вас з такой філасофіяй і да шалаша не падпусціў бы...

— Дзякуй. Не рвуся. Я жанчына. Як вы яшчэ не разумеете... Нам утульнасць да душы. — Падумала: — Я знайду яе. А то ходзіш шторань ля гаража, дзе людзі свае «Волгі» выкочваюць... Або... на ліфтах, вунь, катаюцца, у ванначках плёхаюцца, радыёлкі на балкончыкі выстаўляюць... А ты... Стынь у нейкім заканурку ў паганай гаспадыні, якую цяпрэць нельга. Нервы ўсе папсавала. Жыццё... Шалаш недарэчны...

— Я думаю, на тым балконе прыемней, куды сам дзверы адчыніш. Сам! Сваімі рукамі... Разумеете? Не так? Не? А што вы зрабілі для гэтага? Дзесяць класаў скончылі? Чаго вы апрагаецеся? Вы ж кроку лішняга баіцеся ступіць... Вы не маеце права плакаць па ўсім гэтым... Каб паднеслі вам? І няўжо прыемна будзе ад усяго чужога?

— Наіўнасць... — яна ўсміхалася. Паблажліва. — Я жанчына. Я павінна быць гатовая да гэтага. І ў мяне будзе...

— Не ведаю, што ў вас у запасе... На што вам спадзявацца...

— Наіўнасць... На сябе... — ціха, з шэптам, настырна і кпліва.

— Ахвяроўваць?.. Сябе? За гараж і балкон?

— Наі-ўнасць... Нехта гэтым усім ахвярае.

Дзяўчаты смяяліся. З некага таго, каго яны ўжо, лічы, абвялі вакол пальца.

Цяжка пераносіць смех...

— Як бы я хацеў, каб вы пажылі са студэнтамі... У інтэрнаце. Дзе людзі думаюць, там няма філасофіі чорных акулераў і вузенькіх штонікаў. Не-е... А за вёску я вам ніколі не дарую... Ма-анака...

«Крлы... Крлы...» — стаяла ў вушшу; аж звінела.

Далёка тая Люда, як і начныя журавы...

Душа пусцела. Не-е... Яна ўступала месца другому, блізкаму. Журавы, дом... Памяць тушыла млявыя словы Люды, пачутыя ў пад'ездзе; выносіла наверх другое, — яшчэ няўцямае.

Галаву надоўга забіла дарога. Ад яе не ачуняеш хутка...

...Дождж тады пачаўся вечарам. Густы, нудны; халодны і недарэчны. Шастаў за акном у гародчыку па лісці, слюніў рагаламі вокны; у хаце цёк пісягамі з юшкі далюў, у качарэжнік. На двары, аж ад ганка, хлюпала пад нагамі, — не ступі. Жвір намок і распуўся. Свежы і шчэ, не зляжаўся. З гародчыка гнала на падворак салому, высахла за пагодай канаторжнік і бульбоўнік. Вуліца раскісла. Развезла недзе і дарогу, бо не прыйшоў аўтобус.

Назаўтра дождж не пераціх. У познія абеды ўлупіў 'шчэ большы. Пад'яснела. Значыць, зноў на суткі. Абкла-ала...

Трэба ісці на шлях. Падвязе нехта. Дарога не спіць.

Селі за стол. Прыціючкаўся сусед. Малады 'шчэ, а з сівой галавою. Маці паставіла паўлітра. Провады ж. Як-ніяк...

Сусед, сівы Антусёк, далёкі сваяк, адразу ж палез частаваць. Чужым жа...

— Ды я не п'ю... — Леаніду не да таго.

— Во-о... Выдумаў. Чаму?

— Хвароба ад яе, — буркнуў ён.

— Якая хвароба? — Антусёк насцеражыўся. — Не чуў я. Кажы, што за хвароба?

— Хібінская чума!.. — аж зазлаваў Леанід.

— А бач ты, сусед... не чуў... А я не баюся, ліха яе... Я люблю выпіць і люблю па жонцы ўсю радню... — Антусёк піў адзін. Выдавала, праводзілі ў дарогу не хлопца, а яго, Антуска.

На душы было паскудна, як і на двары... ад такога чалавека.

Дождж сцёбаў па шашы, як хто пугай, калоў твар. Қасы, калючы.

За абочынамі курэў сівы туман-пара. Рэзкі, нясмелы, ён памалу-памалу поўз у бярэзнік, дзе табуніўся да ночы.

Хліпала зямля.

Халодны дождж студзіў гарачую раллю.

Зябла поле.

Прамакаў плашч. Цела няньчылі дрыжкі.

Леанід не сцяпеў, — выйшаў на шлях пад вечар. Хацелася заўтра ранкам сесці ў райцэнтра на аўтобус, каб за парой быць у горадзе.

Пад бярэзамі, дзе ён быў надумаў чакаць машыну, было 'шчэ горш: цякло з галля. Цурком. Адзін ратунак ад дажджу на пустой дарозе — ісці. Прывыкнеш. Угрэешся, — і цёпла.

Машына дагнала ўжо далекавата ад дому, ля мастка, дзе дарога з даваеннымі 'шчэ калдобінамі. Гліна. Колы прыбуксоўваюць у кожнай яміне.

Яго ўзялі, — не пакідаць жа чалавека нанач у дарозе. Мокры ж з ног да галавы. Зваліцца ад прастуды.

Машына — газік. У кабіне — стараваты шафёр і дзве дзяўчыны. У кузаве — мяхі з бульбай, растрэсенае, упэцканае ў гразь капуснае лісце і прывязанае на тасьму шчання. Месяцы тры яму. Вымакла... Што аблезла. Калоціцца, бы з вялікага страху. Вочы сумныя, палахлівыя. Круціцца, просіць... Ці не цяпла і шкадобы?... А мордачка ў яго кругленькая, носік белеўкі, як той гузік на чорным рукаўцы ў дзіцяці. Прыгожы, бедны пупсік... Нешта пішчыць цененька-цененька, бы ў саломінку...

Леанід сеў на чамадан, падняў на калені мокры цёплы камяк і прыкрыў яго крыліною набраклага плашча.

Дождж цяпер быў далёка ў полі.

Пад'язджаючы да пасёлка, машыну спынілі. У лесе. Дзяўчына ў пакаменчаным плашчыку ўскочыла з каляса праз борт у кузаў, не гаворачы нічога, забрала з каленяў Леаніда сабачку, тузануўшы, абарвала тасьму і шпурнула яго праз борт у мокры лазняк, далёка за кювет.

— Ты што? Здурнела?..

Дзяўчына, здаецца, з Закалюжжа. Тая, што выехала нядаўна ў горад, выскачыла там за шафёра і цяпер на сваёй, лічы, машыне паяўляецца дадому. Яна толькі раз зірнула Леаніду ў вочы, што значыла: «Зрабі, во, чалавеку ласку, падбяры на дарозе... А што яшчэ заплоціць... За якім там траяком хоць ты сам да яго ў кішэню недзе лезь».

У гарадскім пасёлку было пуста і мокра. Машыны не хадзілі. Злезшы на дарогу, Леанід адчуў, што не хочучь слухаць здубелыя на слаце рукі. Можна было пагрэцца ў чайной.

Нехаця боўтаючыся ў талерцы, Леанід пачуў, як нехта тузае яго за калашыну пад сталом. Просіцца на калені...

Раптам данеслася знаёмае цмоканне; нехта засвістаў у саломінку.

«Шкада сабачку... Людзі, называецца... Лішні стаў — на дарогу...»

У вочы кінулася мокрая тасёмка, — цягалася па падлозе.

Леанід адсунуўся. З-пад стала на яго глядзелі сумныя вочы. У іх была радасць...

Есці не хацелася...

...Леанід спяшыў.

«Қры... Қры...» — хроп недзе далёка сабачка, свістаў цененька ў саломінку.

Леаніду не хапала чалавека, якога пакінуў аднаго там, не сказаўшы нічога на ростані. Ён ведаў.

Ён уразіў таго чалавека, пакрыўдзіў, не прыйшоўшы тады ўначы да саду.

«Ніхто мне не даруе».

«Қры... Қры...» — міналі яго машыны.

Заныла недзе глыбока ў лакці рука. Ніяк усё не гаілася...

Леанід спяшыў дадому, у інтэрнат.

Над горадам затоена дрыжала поўнач.

Галіна не магла адчыніць брамку.

Тапталася і бразгала клямкай. Праклятая клямка... Высунула бліскучы, вычышчаны пальцамі язычок і дражніцца.

Хата была высокая, але малая і непрыгожая; такі ж і частакол ад вуліцы, — высокі, зялёны ад сырасці і старасці, каструбаты — да яго не дакраніся — і зусім недалугі: нахілены, жывасілам абломаны зверху.

Стаяла хаціна далекавата ў двары аж за вулачкай, і таму адтуль не было відаць, што робіцца на вуліцы. Над страхом звісаў сук-рагач, ад вярбы. Другі быў адшчэплены ад дрэва і валяўся ў гародчыку. Даўно, бо пусціў атожылле, прырос. Ці не вясной яго адвіхнула ў буру?

Паркан ад гароду паламаны, парканне рассунута, мо' свінні лычамі «перасыпалі» яго, лаячы ў грады. Гародчык — перакапаны і пусты. Валяўся доўгі, зьялы, белы ўжо, як салома, утаптаны ў зямлю сухі бульбоўнік. Аблез ад сонца і вады.

На двары блішчала гразь, туды, пад хлещучкі.

Галіна бразгала клямкай і не бачыла, дзе б можна было пралезці на двор. Хіба зайсці з гароду?

«Што там такі за гаспадар? Відаць, і на душы ў яго тое, што і на двары...»

Гаспадар адчыніў сам. Прыйшоў з вуліцы. Гэта ён пераскочыў бы праз плот недзе з чужога гароду.

Стукнуў кулаком, як молатам, па клямцы, піхнуў старым чаравікам вароты, раз, другі, — аж затрашчалі.

Галіна адскокчыла.

— Добры дзень. Хто дома?

Ні чорна, ні белая.

Твар хлопца быў знаёмы. Хаця чарнявыя ўсе адзін на аднаго падобны.

Смуглявы хлопца не глядзеў на яе; пайшоў наперадзе, адчыніў дзверы, прануціў прайсці, зачыніўся і не ступіў далей ад парога.

Пакой адзін. Вялікая печ, вялікія драўляныя ложка, два; у кутку вялікі стол і маленькія нізенькія лавы. Сцены шэрыя, ад парога рудыя, там, дзе лягла, відаць, надоўга прыкаравала была да іх; даўно-даўно не беленыя. Далёка ў куце — абраз, без рушніка, аклеены паперай. Шмат акон, у хаце светла і відаць, што не мецена. Над сталом на сцяне — плакат-кінарэклама. Дзве чорныя галавы зліліся ў адну пляму: муж і жанчына. Чатыры адседзелі на ёй сваё, што хочаш, во, вымалявалі. Пахла цвілю і мылам.

Галіна сцёрла рукою лаву, прысела, паклала на стол сумачку, пасунула яе далей.

— Значыць, надоўга... — першае, што сказаў ён.

Яна павярнулася на голас. Ubачыла ўзляхмачаны, а мо' і кучаравы чуб, — у траве ці ў сене... Заспанія вочы... Абвіслую ніжнюю губу лад ладным носам. У вачах — абыякавасць да ўсяго. Рукі ў кішэнях. Па-зыхае.

«Абабіўся недзе п'яны... — падумалася Галіне. — Гэта яе сын. Як яна хваліла... Для маці любы сын — дзіця. Сваё...»

— Дзе маці ваша? Паклічце мне...

— У мяне матка ні з кім чужым не гаворыць. Абсалютна. Я гавару.

— Добра! Вось ты і пакліч матку! Мы пагаварылі ўжо з табой... — Галіна раптам успомніла, дзе яна магла бачыць гэты сонны з фанабэраю твар. І не раз... «Вось ты які... Ягадка... Ты падумай, ашчэрыўся адразу...»

Такога хлопец не чакаў, але не збытантэжыўся:

— Матка, значыць, трэба... Матка. А мо' я падыйду? — выскаліўся ён. — Маўчыць, значыць... Добра. У лесе яна. За мохам паехала. На двары граць. Мо' бачылі? Абсалютна...

— Маці? За мохам? А ты валяўся ў сене і адсыпаўся пасля п'янікі? Язык 'шчэ паварочваецца гаварыць...

— Ну-ну... Паехалі... А вам што? Мая матка. Абсалютна.

— Не мая ж. Як цябе зваць?

— А хрэн яго знае...

— Ты падумай... Тц... Ай-яй-я... Лаяцца ўмее. Ты падумай...

Ён стаяў, падпёршы плячыма вушак; рукі ў кішэнях. Адварнуўся быў ад яе, чмыхаў і круціў галавой, ці не хаваў смех.

— Сарвалася з языка. Зляцела... Само. Ды пасля ўчарашняга... Дружкі тая, ат... За маё пілі. А сёння да трактара ніхто за мяне не пайшоў. Маю галаву дзяўбсці будуць. Э-э-ха-ха!.. Лю-юдзі... — ён пазяхнуў, моцна, на ўсю хату, не дастаючы рук з кішэняў.

— А вас як завуць?

— Я з бальніцы.

— А-а-а... Я ж вас бачыў. Ведаю. Да маткі, значыць? З бальніцы? Яна зараз прыцягнецца. Даўно ўжо недзе прапала... — у хлопца ў вачах была ні то радасць, ні то ён проста хацеў сказаць нешта добрае, ды не мог. — Яна цяпер зда-аровая. Робиць усё сама. Не трэба мне суседзяў цягаць... А то дажылася была, што ў бальніцу людзі адвозілі. На калёсы не магла ўсцягнуцца...

— А сын не мог прывезці?

— Я ж пры трактары. Як вы далёка ад усяго. Абсалютна. Не адпусцілі... — хлопец нёс лухту, глядзячы ў вочы. Дабрата тая, што была з'явілася на твары, знікла. Нарэшце змоўк.

Нешта ў парозе пацурчэла з лавы на падлогу. Пасля капала, пакуль

не сніхла. Адтуль недзе вылез кот, адышоўся, лёг пасярод хаты. Аблізваўся і думаў сваё. На людзей і вусамі не павёў.

— Ты ў камсамоле?

— Ого!.. Успомнілі. Страх прынеслі? Бы-ў... — А цяпер?

— Выбуй... — хлопец зноў павесялеў, дастаў руку з кішэні і доўга цёр вочы. Пазяхнуў яшчэ і выцер вусны. — Абсалютна.

— Перарос?

— Білет кот сцягнуў... — ён дастаў другую руку з кішэні і паказаў на падлогу. — Збядаў. Ён самы. Віноўнік. Выключылі...

— Радуется...

— Хоць камсорт ззаду не шлындае. А то праходу няма. Вып'еш — і на сход цябе. Выключылі, значыць... Абсалютна. Паплакаў і сніх. Дык вы да маткі па хваробе... ці па камсамолу прыцягліся? Дарма толькі з гароду валокся. Матка ў лесе! — крутнуўся ён і ўжо быў на парозе.

Галіна ўзарвалася з лавы і схпіла яго за руку. Яна зразумела, што выпусціў гэтага хлопца — не зловіш. А для чаго тады прыперлася сюды?

— А ну, вярніся! Да маці ішла, але і з табой гаварыць буду!.. — Галіна залавала, і ці не ад гэтага хлопец стаў раптам мяккі. Пайшоў за ёю да стала і сеў на яе месца. Сама яна адышла ў парог.

— Не ўцяку. І не думаю. Сон не возьме, раз ускруцілі... Абсалютна! А пра што мне гамонку весці з вамі? — ён раптам задёр галаву, Галіна ўгледзела брудны расшпілены і пакомканы каўнер белай сарочкі. Ён вылазіў з-пад зашмальцаванага сукна — пінжака.

— Памыўся б хоць. Да дзяўчат ходзіш... Бруд... Ты падумай... Але чорт з табой! Мне маці тваёй шкада. Гаруе... Ты разумееш, якое яе жыццё за табой? Колькі месяцаў не падымалася, а ты... Маўчы!.. Прывязлі яе, пакуль з калёс ссадзілі сёстры, халаты мяняць сталі. Распануць не маглі. Аплік у спадніцы ледзь расшпілілі. Заржавеў. Спала колькі апра-нутая. Нават верхняе не мяняла... Лазні не бачыла. На суседзяў пакінуў маці. А сам вочы заліваў... З гора? Ці не так? Маўчы! А цяпер? Маці на ногі трохі паднялі, дык ты гразі на двары за яе не засыплеш... Для чаго толькі ты на свеце?.. Жонку прывёў бы ў хату маці дагледзець, раз у са-мога рукі чорт ведае дзе...

Ён падняўся, адышоўся да акна, закурыў. Доўга глядзеў на яе, думаючы пра нешта далёкае, сваё. Не вытрымаў пасля, перабіў на словы, расмяяўся:

— Дык аставайся за жонку, што гаварыць... Не праганю. Такою я нас не знойдзеш. Я нават курыць кіну... — ён патушыў у пальцах паля-росу і пацерабіў ззаду плячо: — Дык не астанешся ж... З гарадскімі не-дзе керамі абжымончыкі рэжаш... Га?

— Дурань! Я да маці да тваёй прыйшла... Лячыцца ёй яшчэ трэба. З сэрцам у яе... Ты падумаў пра гэта? Ты... — голас яе ціхі, пасля злосны просіць прыйсці да розуму.

— Гэта я? Я? Дурань?.. — ён скіраваў да яе, ступаў, зыбаючыся па падлозе. Дайшоў да сярэдзіны хаты, крутнуўся і са злосцю шпурнуў на-гою ката. Той апынуўся аж пад ложкам ля печы. Зашыпеў. Працяжна, са свістам, — вось-вось змяя з падпечча выпаўзе.

Яны сыходзіліся пасярод хаты. Не ведалі, пэўна, што маюць рабіць... І як абышлося б — невядома, калі б у хату не ўбегла вяртлявая Волецка з фермы. Расчыніўшы насцеж дзверы, ухапіла ў качарэжніку рыдлёўку і толькі тады ўбачыла іх. Спонаразку спынілася. Пачала папраўляць хустку на галаве.

— Бо-о... Здрасцвіця... Вы да яе? А ну, Пэрац, марш матку змяні!.. — закрычала яна раптам на хлопца і патупала за парог. Як тая козачка, борздзенька, задзёршы галоўку.

— Раман... Раманька... — чуваць было з двара. — Што ты дзе робіш?

— Вайну тачу!.. — гыркнуў ён са злосцю. — Павязло вам, дзевачка... Абсалютна... — пастаяў яшчэ, падышоў да акна, прынік да шыбы. — Фіў!.. — свіснуў праз зубы, ціха так. — Бабы малайцы, — і ляніва пераступіў парог, то хаваючы, то дастаючы рукі з кішэняў.

— Мая ты дачу-ушка... — той самы голас, што клікаў быў Рамана, чуваць яшчэ са двара. Знаёмы голас.

Жанчына перакулілася праз парог. Стала і ні з месца. Задыханая, спацелая. Без хусткі. У валасы напала сасновага шылля. Ля вуха прыкараў кавалачак грэбня. На грудзях расхрыстана фуфайка, старая, латаная. Пад ёй чырвоная нажутка. На нагах моккрыя гумовыя боты.

— Мая ты дачушка... А я ў галаве не прыйду ніяк... Хто гэта, думаю... Прыйшла... Рада я. А ён, мой Раманька, ці быў хача дома?.. Чаго ж вы стаіце на хаче? Сядзьце. Няўжо ён вас не прасіў? Ён у мяне добры, сталы ўжо. Не надта паслухмяны толькі. Хача дзе вам слухаць нас старых... Не тое, мусіць, гаворым. Цяпер новы свет. Дык вы сядзьце. Да стала бліжэй падсуньцеся. Чысцей там. За работай дык і не заўсёды часу бывае агледзецца каля хаты... Сядзьце. А мае ногі палепшалі. Я ўжо, во, і на работу хаджу. Сядзь — дачушка...

Жанчына не ведала, што рабіць.

...Ля рэчкі было неспіхотна, сакатала па каменні вада, нехта гаманіў і дзеўбаў тапаром па бярвяне, — усё чулася ў аселіцы, дзе яны ішлі.

З гарадаў свяжыла. Пахла альховае лісце. Яго наабіваў ля ракі вецер, яно прэла ў мокрай траве на беражніцы.

На гасцінцы грукатала. Там лёталі машыны з прычэпамі. Аўтакало на валакла лес на сплаў да Віліі. Дзень і ноч.

Шарэла. Машыны ішлі з падфарнікамі. Усляпую. Ведалі дарогу, звыкліся.

Чорнае, у сажы, неба, чорная чэрствая зямля. Восень. Вечар студзіць твар; далей у гарады — нясе золкі водар выкапанай і скіданай на мяжы ў кучкі рэдзкі, свежай, здаровай.

Мінуўшы загароддзе, яны адразу выйшлі на гасцінец. Пастаялі. Рассталіся.

— Дзякуй, дачушка... Не забывайся... — жанчына, ківаючы галавой, шаптала. Доўга 'шчэ глядзела на бальшак, дзе калыхаўся ў цемні невыразны камячок, і плакала.

Раман Пэрац жыў па той бок Грынёў, на канцы вёскі. Гэта, лічы, аж лад самае Закаложжа.

Ісці дадому бальшаком было бліжэй, чымся вёскай праз усе Грынё. Ды 'шчэ захацелася б забегчы ў бальніцу, а там можна напаткаць Васіля Міронавіча. Так недарэчы.

Пасля ад'езду Леаніда Галіна не магла глядзець на Васіля. Ён здаваўся ён нейкі недалугі, вялы і рахманы, як цяля. Ён ёй не падабаўся.

Пілі яны, колькі хацелі.

Даўно ўсё прынялі са стала і цяпер толькі гаварылі. Уволю.

Накурылі-надымілі. Не чулі дыму і дзярэй не расчынялі.

У другой палове хаты плакала дзіця. Давалася ў знакі. Там ціха гаманіла Анэта. Відаць, схіліўшыся над калыскай.

— Ну як, мілы, твой сынавей? Цяльпук недзе ўжо ладны... га? — Выжлятнік лапаў Дзедзіху за рукаво. — Вязе табе, мілы, як і вязло. Скажу прама...

— І я гэта гававу... — Джвучка адхінуўся ад стала і ўладзіў локці на падаконнік.

Іх трое. За сталом. Стол тут жа з праходу, як увойдзеш у хату.

— Я, мілы, прама скажу... Пры табе ўсім жылося. І нам вязло, — Выжлятнік пачынаў здаля. — Ты неяк падход да людзей меў. У галаве не месціцца... Сем год старшынёй... Сем год! І на табе! З'елі... А каго на месца? Шчання. Яму і дваццаці шасці няма. Камсамолам на матацыкле ўсё прыязджаў кіраваць. А цяпер — бац! Старшыня-я...

— Шчання... І я гававу. Малако на губах... — Джвучка ўпёрся локцамі ў шыбу. — Мяне столярам хоча звабіць... У будаўнічую бвыгаду ўпёвці. Дудкі...

Дзедзіха шмат выпіў, — даўнейшая старшыньская звычка. Балела галава, ныла ў сярэдзіне, — і ён без аддухі курыў.

— А я, Андрэй... — Выжлятнік гладзіў адрослыя сівыя валасы, задзіраў галаву і глядзеў недзе ў столь, бы чытаў з яе. — Я, мілы, прама скажу... за табой у калгасе мала быў. Пры табе ў леснікі пайшоў. І жылі мы, мілы, пальчыкі абліжаш, прама скажу... — ён устаўіся на Дзедзіху, аж зыркаў у вочы. — А цяпер? Жонка мая была ў калгас не пайшла. Дык ён што ўздумаў? Гародзік хоча шаснуць! Пятнаццаць сотчак пакінуць, гэта каб адумаліся мы. Аскубці. А тады зусім аголіць. Няхай. Не загіну. А жонку не пушчу. Знарок. У лесе на ягадах больш выкленчыць, факт!

— Пвы гэтым і нашым жонкам патачкі няма. Высока лётае...

— Мілы, не перабівай. Дай мне чалавеку душу сваю ачысціць... Недарма ж мы ў Закаложжа валакліся. Слухай, мілы... — Выжлятнік тоўхаў Дзедзіху ў грудзі. — Гэта не ўсё. За кароўку, шчання, грошыкі скубінуў. Праз штраф. Карова мая ўсё лета ў поле хадзіла, а я не ў калгасе. Дык што?.. З мяне дзерці павінны? Дзе вы такое чулі? Дзе бачылі? Ці пры табе, мілы, так было? Я вярну свае грошы, вярну... Я напішу, сам адвязу. У вобласці пабуду... — Выжлятнік памаўчаў і пачаў цішэй: — А ты, мілы, дарма сам адмовіўся, прама скажу. Як гэта? Самому пайсці? Са старшынства? Дарма, мілы, скажу прама...

— Надакучыла мне, от надакучыла... Сапсавануся я... Гарэлка сапсавала... — Дзедзіха ківаў галавою і цёр пальцамі каля воч, там, дзе ў базрэнках ляжалі маршчыны; шмат іх.

— Мілы, ты проста не знаў сабе цаны, чэсна скажу... А людзі зналі. Пры табе, мілы, яны не чулі пра штраф... Скора гэты мне скажа плаціць за тое, што я за вугол хаджу на калгасныя соткі... Зямлю чужую тапчу...

— Хе-хе... Будзеш плаціць і за тое, што пваз февму ў лес ходзіш... — Джвучка падумаў, угледзеўся нечага на стол і аж закрычаў: — Апважэца! Не пваглыне! Задавіцца!..

Ён, падскокваючы, гаркаў кораценька, адрывіста. Як сабака на жабу. У гарачцы высадзіў локцем шыбу. Яна, цэленькая, выскачыла і легла ў гародчыку на мяккую граду. У хату пацягнула вільгаць. На дварэ пасля дажджу было золка.

Дзедзіха быў і не ўгледзеў спачатку; тады сказаў:

— Ліха з ёй. Падымецца і прыставіцца. А хлопек... ён з галавой. Не дурны, відаць...

— Што ты, мілы... Мілы, што ты... Я казаў і Джвук, во, скажа, змаціць не дасць... ты не ўмееш сабе ставіць... Нейкі, як інтральная паласа,

цяпер. Гэтага ж шчанняці ці паслухаюць старыя? Паглядзім, як ён вясной усеецца... На тваё на гатовае прыслалі. Звезена ўсё, у стажках, у пунях... На прападні тваё выдае. Паглядзім...

Здарылася, што доўга маўчалі. Джвучка пляваў праз свежую фортку ў гародчык. Не плакаў хлопец і ў той палове хаты. Відаць, прыспала яго Анэта. Цікалі на сцяне ля акна ходзікі, бы гэта не Джвучка, а яны адтуль цыркалі ў гародчык.

— Што мавыгуліць доўга... Гавары яму, Мівон. Падпішамся і — двазда хлопцу... Не дадзім пвыжыцца скуле. Пусціць кавэніне — тады... Ужо лыхае ўсюдах з носам, як свіння...

— Ен, мілы, сам ведае, вучыць не трэба. Слухай, Андрэй... — Выжлятнік нагнуўся да Дзедзіхі: — Мо' і спяшыць наперад не трэба? Можавясны дачакацца? З сяўбой ён пагарыць, як піць даць. А гэта не жарцікі... Кампанія. Раён яго ў парашок сатрэ. А на лета зноў тады цябе. Помніш, як я быў пры табе рахункаводам першыя гады? Я, мілы, прама скажу...

Дзедзіху клікнулі. Ён устаў і схадзіў у тую хату. За ім выйшла Анэта. Апрагнулася на воку і выбегла з хаты.

— Кароў гоняць. Меркне... — Андрэй здагадваўся, чаго прыпоўз Выжлятнік. А Джвучка? Платон мог і не ведаць. Ды бадай...

Гутарка далей не ішла. Не клейлася. Джвучка працверазеў, мо' ад таго, што з двара сапло праз фортку.

— Не за гавамі зіма, — пакратаў плячыма Джвучка і паёрзаў па лаве.

— Я люблю зіму... — Выжлятнік зноў задзёр галаву і шырыў вачыма па столі. — Люблю... Такую, каб на дварэ сняжок і марозік далікатны, а ў хаце напалена... Цягне тады на касых, ой цягне. А яны... Белыя, сытыя... Я, мілы, чэсна скажу, люблю зіму, люблю. Па снезе і рагаты кабанчык нідзе не дзенецца... — Выжлятнік сачыў за Андрэем здалёку-здалёку: — «Страляны верабей. Нават брыво не ўздрыгнула. Думае нешта сваё і канцы...» — вярцелася ў яго на языку.

Маўчалі, хоць размова магла ўжо ісці аж у трох кірунках.

Нарэшце Джвучка, прычасаўшыся пальцамі, вярнуўся назад, да раённайшага:

— Я б яму адзін не дававаў. Гэта ж думаць, казаў ты... Ну, хай я тады і выпіў чучь. Але ж за гвудкі з пваўлення выкідваць?.. Не даваю... Я тады з заявай пвыходзіў. Сена не хапала на кавову. А ён вылез з-за стала і джаваб-джаваб... Ніводзін ставшына ў нас не пускаў вукі ў ход...

— Ты, Джвук, тады дарма лез, прама скажу. Праўленне разагнаць надумаў. Незаконнае знайшоў... Яны закон табе не такі маглі ўставіць... Не так трэба. Абдуман... — Выжлятнік не хацеў больш кратаць старшыні. Дамовіліся напісаць — напішучь. Не за гэтым жа прыйшоў. — А ты, Андруша, нешта, мілы, звесіўся зусім. Мо' я куды збегаю яшчэ за бутэлькай?

— Не варт. Пайдзі, відаць, да дзіцяці. Чуваць, варочаецца, не спіць. Закалыхаць яго — рука забаліць. Муха недзе залезла; во, брыкаецца, бедны...

— Чакай... Паспееш. Дык ты да мяне можа ў Грынi падыздеш на днях... Паталкуем. Трэба. Я цяпер жыву... А мо' зноў да цябе? Не, мілы, лепш да мяне. Прыходзь. У мяне цяпер... — Выжлятнік нагнуўся да Дзедзіхі: — А ў цябе, во, ложка яшчэ адзін драўляны стаіць. Для чаго ён? Я табе, мілы, магу цяпер пазычыць... І пазычу. На любы час. Хочь да вясны... — Выжлятнік шаптаў. Джвучка не слухаў. Глядзёў пад стол. Наеббаўся; яго трудзіла. — Дык ты слухай... Ты, мілы, для мяне не раз дабро рабіў. Помніць буду. І помню. Усё шыта-крыта было. І цяпер бу-

дзе... — вочы яго набеглі сырасцю, нейкай густой, чырвонай. Яны чакалі, дапытвалі, лавілі кожны рух.

— Добра. Сыздемся некалі. Не апошні ж раз. Пайдзі. Хлопец плача. Анэта бавіцца... Знаеце, дзе мой парог, і да вас дарогу помню. — Дзедзіха ўстаў і пайшоў у другую палавіну хаты, зачыніўшы за сабой у перагародцы дзверы.

Мужчыны яшчэ заставаліся ў хаце. Раіліся. Нечага цмокалі, мо' спяня палаваліся, а мо' шкадавалі, што не ўсё па іх выйшла. А пры чым тут ён, Дзедзіха?

Пасля доўга то расчыняліся, то зачыняліся дзверы. Бразгалі. Ці не перацягваў Выжлятнік Джвучку праз парог? Нехта мычэў і лаяўся. Ціха; не зразумееш хто. Нарэшце пачуўся голас Анэты. Яна накінулася на мужчын. Адчытвала некага, бо той умудрыўся, відаць, абказліць парог. Стукнулі адны і другія дзверы. Анэта падбегла да калыскі. Хлопец плакаў, аж заходзіўся.

Калі Дзедзіха адышоўся ад акна — мужчыны былі ўжо ў аселіцы.

«Гародамі пакалдыбалі. Вуліца вузкая стала...»

Сын не сціхаў і на руках у Анэты. Андрэя пачала кратаць злосць, аднекуль ішла здалёку. На каго? На сына, што галяшыць без скону? На жонку, — не можа суняць пісклянё гэта? А мо' на тых двух здаравілаў, што пералазілі аж каля рэчкі праз плот? Ён узіраўся на дарогу, куды кіравалі тыя, і яго 'шчэ больш агартала скруха і брала злосць.

Выпала, што не адзін Аркадзь бачыў Выжлятніка на Пагурку: наткнуўся і Дзедзіха.

Але маўчаў. Аркадзь таксама не плявузгаў: перагаварылі ж адразу. Да пары збан ваду носіць. Лось жа сышоў ад Выжлятніка. У Асіпаўскім знайшоў ратунак.

Не дакажаш. Такого мала...

Але ж, во, шлындаюцца людзі. Не адзін лось іх недзе варушыць. Пэрац прагаварыўся быў, адкуль у яго новы гарнітур. Шапнуў пра Чар-чаг раз пад мухай Аркадзю, на трактары ж у яго робіць. Аркадзь і сам мог здагадацца.

Прыбег ён да Дзедзіхі, — бацькі ж не меў. З маці раіцца? А Андрэй — дзядзька родны, бацькаў брат. Аркадзь шкадаваў Пэрца, — уцягнулі хлопца. А Дзедзіха не мог зачэпіць Выжлятніка і цяпер 'шчэ: той шмат мог выцягці наверх. А ці даруе Андрэю калас, калі даведаецца пра тое-сёе, яшчэ невядома. Грахі мо' і невялікія; толькі ж — воўк сабакі не баіцца, ды звягі не любіць...

Даказаць жа што пра Чар-чаг — зноў-такі паспрабуй... Са слоў? Хто паверыць без сведак? Пры Выжлятніку скрозь Платон трэцца. Сам баязлівы, барыш толькі смела пралівае. Паршываму чалавеку заўжды трэба «чэсны» падбрэхавіць... А Выжлятнік гаворыць смела толькі пры ім. На Платона не-е-е! Не абাপрэшся. З яго, як з казла малака. Не ўпрэе тут.

Парашылі маўчаць, хоць Аркадзь лаяўся як мог. Сварбеў язык хлопцу. Але той трымаў яго за зубамі.

Толькі па вёсцы папаўзлі аднекуль чуткі. Нясмелыя, далёкія.

— Выжлятнік лася збіедаў і папа хацеў угробиць... — гаварылі напачатку ў Грынях жанчыны, ціха, ушэнт; пасля — мужчыны, рагочучы і падлічваючы, за колькі можа прапіць Мірон тыя грошы. Заціхала было ўсё, пасля зноў варушылася. Пачыналі нанова рассасульваць пра лася і папа, пра папа і лася. Далей-болей. Не сцяпнеў, загаварыў сам ойча Сабольскі, прыпамінаць пачаў нейчыя алавяныя рукі, — і вёска стагнала.

Вось і прыцягся Выжлятнік, бо Пэрац сазнаўся, што «сказануў» Аркадзю, — лоб гуза шукае... А як таму хлапцу заткнеш рот? Толькі ж праз Андрэя.

Ну і чалавечыкі... Лезуць, як муха на рану. Спагады і абарону яшчэ шукаюць. Ну што, ну няхай Дзедзіха піў разам з імі калі; было, што перакідаў сабе сёе-тое з калгаснага. Хаця сам не рабіў таго. Выжлятнік усё майстраваў. Варта было толькі вочы зажмурыць. А па гэтым следзе калгас скубілі джвучкі, і слова адкрыта не было як скажаць. Усё б усплыло. Не тым пахла такое...

Гарэлка ўсё рабіла. Уцягнуўся. А цяпер вась сэрца не хоча трымацца... І калгас да ручкі давеў бы і сэрца да разрыву. Самае дурное ў чалавеку — любоў да гэтай гары.

Яны лічуць Дзедзіху за свайго... за дурня. Не-не, чалавечыкі... Не мог Дзедзіха далей калгас сваімі рукамі весці. Па-другому ўсюды ў людзей пайшло, а нам, каб за імі пакульгаць, трэ' было б шмат каго пад суд падводзіць. А як было рукі ад тых атрэсці, з кім чарку дзяліў?

Сам вінаваты.

Сам і адышоў ад усяго, дарогу ўступіў, бо ўсё правільна стала. Чаго ўжо было трымацца за хвост, калі за грыву не сумеў. А жылі-былі раней наўкол такія, як ён, Дзедзіха, чаму ж і яму было не жыць? Але ж насталі не тыя часы, і Дзедзіха — палка між спіц. Цяпер усё правільна, і Дзедзіху не падаб'еш. Нечага ім распінацца, што ў нядзелю свята. А грэшным ужо — не месца. Чэсна жыць — можна. І Дзедзіха будзе! Знае як! А з такімі? Ніякага хаўрусу. До! Дзедзіха хоча быць чалавекам, а не «старшыней». Хто распароўся на ражне, таму сучкі не страшны. Не збаіцца Дзедзіха іх. Было — прайшло. Час ачысціць і душу і памяць, і яго і людскую. І нечага не даваць жыць чалавеку...

Расла злосьць на гэтых збуялых ад здароўя людзей. Яны былі скруцілі яго жыццё; збілі са штыху. Абпаілі, абвялі... Праваліўся з нагамі — ляціш і з галавой. Жыццё — гэта глыбока... Вунь як глыбока... Не дастанеш да ўсяго. Не дойдзеш сваімі мазгамі. А памагчы тады — ніхто не памог. На вачах Дзедзіха быў добры чалавек, на раёне — сярэдні старшыня, а капні... Не, такія далей ісці не маглі. Падбіліся. І ўсё праз тых... Міронаў ды Платонаў. Хаця і сам вінен. Мяккае сэрца... А яго: ад мяккасці — да хваробы...

А тыя здаравілы сабе. Чорт іх не бярэ... Не баяліся... Дзедзіха перадрыжаў... Было. Але з такімі Дзедзіха 'шчэ справіцца. Змацуецца... Хоціць змораных рук абмыць прысталае ногі... Мацнейшы воцат — хутчэй трэсне пасудак...

Плакаў сын, як што найшло на яго. Аж захліпаўся. Мо' хворы? Згусаў адвячорак, пахмуры, насуплены. У хаце шарэла. У хату заўсёды раней прыходзіць вечар, чымся на двор.

Мужчын праз акно не было як разабраць. Хто і які... Дзедзіха бачыў іх цені — дрыготкія, невыразныя, нялюдскія.

«Пагавару яшчэ з Аркадзе. Ён малады. І ведае такіх, не церпіць. Яму смялей...»

Плакаў сын; заходзіўся, галышачы.

Дзедзіха адварнуўся ад шыбіны. На вачах у Анэты былі слёзы.

Націк стаяў у лазе. Гэта ў лагчыне, дзе балотца, — пасека, пні, ельнік у рост чалавека. Лаза ад поля. Аркадзё звярнуў сюды, калі звечарэла. Пара і дадому. А мо' лепш загнаць і трактар на ферму ў Грыні? Пад Бусліныя сосны?..

— Гэй, Пэрац! Дзе начаваць станем?

— А хрэн яго ведае...

Поле шэрае, ад логу сівое. Мокрая ралля-зябліва — чорная-чорная, бы палатно, вываранае ў траве-мачанічніку і вымакнае ў рудзе-гразі. Так яго, палатно, пасля вайны фарбавалі ў вёсцы бабы, з такога сураўца насіў штаны і Аркадзё. Ды нават і без штаноў у адной доўгай кашулі такой бегаў. Былі «Камбрыгам» празвалі за гэта. І доўга клікалі. Цяпер забылі. Вырас. Ды і пра партызанскага камбрыга забыліся. Дзіўна — і прыйшло ж некаму ў галаву ахрысціць так. Камбрыг — той у доўгай чорнай скураной тужурцы быў, ён жа, Аркадзё, — у кашулі. Хаця, — у чорнай, у доўгай... Чым не камбрыг?

Пад зябліва трэ' завярнуць усё іржышча. Гэта, лічы, цэлае лавацкае поле — ад Грынёў да Закалюжжа, дзе ячмяні буялі.

— Слухай, Раман. Застаўся б ты, пакуль вартавы прывалачэ сябе. Табе ж у Грыні — нагой ступіць. А мне — дзяўбіся па гразі на край зямлі. Светніца...

— Арка... Ды ну яго пад падол. Каму трэба тваё жалызё... Абсалютна.

— Каму? Запчасткі цяпер не адным нам печань выелі. А тут — ідзі і віні. Любое. Ноч — год. А гнаць яго пад сосны да вас — гаручае. Ды і не цягнуць з сабой усё ламацца. Кузія цэлая. А вартавога выбралі... Чорт... Раз гультай — ідзі вартаваць...

— Арка... Ды я схакаў бы... Толькі не. Сёння, — Раман зняў кепку, страсянуў галавой, цмокнуў, — ягадка мяне адна чакае. Сохне. Чорненькая такая, спелая... Не магу, Арка, душа мая. Трэ' памыцца, выветрыцца. Сёння думаю зажымончык зрэзаць. Эх-тц!.. А як прыціснуць дзяўчыну, ягадку тую, калі ад цябе саларкай нясе? А дзяўчынка чорная... Фігурка... І сама такая цвёрдзенькая... Але цыц! Не дазваляе. Абсалютна. Колькі хацеў. Як ты думаеш? Арка? Удасца калі?

— А даўно табе не ўдаецца?

— Ды ўжо месцы са два... Тц... Не магу... — Пэрац доўга круціў галавой. — Слухай, Арка. Ты мне толькі скажы. Пабуду, пачакаем таго абібока ўдвух. Дамоў успееш. А мо' і цябе чакае? Ты толькі скажы. Тады другое. Адпушчу. Абсалютна. Сам прыкакаю. Спраўлюся. Хрэн з ім... Хаця...

— Ды мяне ніхто. Каму я ў галаве. А твая... чыя гэта?

— Цыганачка адна. Чорненькая. Як Выжлятнік гаворыць: я, мілы, прама скажу, пальчыкі абліжаш... Толькі ж маладзенькая, баіцца. Тут трэба момант такі падкаравуліць, каб нават і падазрэнне не падала. Тады — раз! Галоўнае — не даць агледзецца. Абсалютна. Хаця...

— Гм... Што хаця?

— Не папускаецца. Відаць, чуе. Яны ўсе чуткія да гэтага, ой, ведаюць... Абсалютна. Наперад знаюць. У мяне была адна...

— Ведаю, галаву адурюў...

— Ну, ладна, Арка. Гэта не-е... На вачах мяняецца. То такая, то гэткая. І ўсё пасля таго, як я быў на беразе хапануў яе. Не ўдалося. Абсалютна. Не далі ж. Інтэлігенты нашы, грывёўскія. Прынесла нялёгка. Каго? А дылду з акушэркай. Летам яшчэ. Дык мая пасля таго — анінадух. Здалёку калі — залатая. Чуць бліжэй — мяняецца. Дзяўчыне на дзень некалькі разоў дарогу перабягаюць то каты, то сабакі, то стылягі. Абсалютна. Яна прыгожая, да яе ліпнуць.

— Ды хто яна?

— А-а... І цябе ўзяло. Я яе не выпущу. Скажаў — усё. Тут шанс ёсць. Абсалютна. Пэ-эўны...

— Чаўпеш... Не ўдасца. Цямнее во...
— Ты думаеш? Арка? Не бойся... Я ўжо не так далёка быў... А цяпер я сабе спышыць не буду. Накаплю любові. На любоў націсну. Такому рычагу вераць... Прывыкне. А прывычка, Арка, мацней за любоў тую... Га?

Гаварыў ён адрывіста, блытаў. Усё стрыг вачыма ў бок Аркадзя. Яны сядзелі на зямлі, на пагорачку, дзе тырчаў белы, сухі і жорсткі, як дрот, сівец. Адвячорак хаваў ад врот поле; краў яго. Голасу далёка не было чуваць. Сыра. Пэрац балбатаў, бы сабе пад нос.

— Любіць можа кожны. А вось любяць не кожнага. Каб мяне любілі... Эх бы гэта любоў мне памагла... — ён пацягнуўся, адваліўся плячыма на калючы сівец, засмяўся і ўсхапіўся: — Ведаеш, што дзяўчына робіць, калі цябе сама палюбіць? А-а... Хаця, цябе вучыць не трэба... — ён зноў адваліўся на плечы і, лежачы, зарагатаў: — Любо-оў... Ды ну яе ў баразёнку... Няма яе! Абсалютна. Пабольш нахабства! Гэта штучка мацней за ўсё...

— Слухай, Раман. Табе было калі сумна? Скажы.

— Як сумна?

— Ну... у душы. Ці брала так?... Бывае, як возьме...

— Ну-у-у... У мяне не душа свярбіць, а рукі. Хаця, стой... Было і мне сумнавата раз, калі інтэлігентка прыходзіла. Я табе не гаварыў? Тут дык я не ведаю адкуль падступіцца... Напудрана вельмі. Трэ' будзе ў таго доўгага падвучыцца. Такі ж дэрбіна, а вось... Што глядзіш? Ды ён з ёй... Проста... На вечарынкi трэ' часцей тэпаць.

— Слухай, дык хто да цябе прыходзіў?

— А-а... Ды тая. Ведаеш яе. Ты яе раз прывозіў. Хаця ноччу. Не разгледзеў добра. Каб мне так давялося, паспрабаваў бы. Не ўзяло б, дык не ўзяло б. Бяды... А то прыйшла днём... Ды дзяркатая нейкая. Такая вочы выдзірэ. Адразу. Сляпы застанешся, калі што. Абсалютна. О-о... З такой не пагліюеш...

— Акушэрка? Галіна? Да цябе прыходзіла? — Аркадзь быў усхапіўся. Пасля асеў і змоўк. Думаў, глядзячы ў зямлю.

— О-о-о... Ды ты чаго гэта? А-а-а... — бы здагадаўся Раман. — Ты ёй падыдзеш. Да інтэлігентаў бліжэй, чым, дапусцім, я. Табе з гэтай можна і на любоў націснуць. А ў мяне не атрымаецца. Мазута я. Баразна... Абсалютна. — Пэрац перавёў пальцам пад носам, выпэнкаўшы твар. Цяпер хлопец меў вусы, крывыя, загнутыя ўгору: на правай шчацэ аж да вока.

Аркадзь маўчаў. Узіраўся ў вячэрнюю смугу, што густа вісела над зямлёй, бы гэта хмары шчодро сеялі яе, рассыпалі. Прад вачыма ўсплывала тая ноч, са смугою-воблакамі і месяцам... І тая, далёкая цяпер для яго белавалосая дзяўчына, па якой нудзіцца душа... Чаго б ён ні зрабіў дзеля таго дзяўчачы... Самае недалугае тое, што адразу найшло ўтрапненне, з першага слова. Каб можна было хоць столькі быць знаёмаму з ёй, як той Васіль Міронавіч... Тады хай бы прыходзіла любое каханне. Не страх. А дружба пасля, калі нахлынула пачуццё?.. Калі нешта вяжа, гоніць прэч?..

Якая далёкая яна цяпер...

— Слухай, Арка. Ты ўсё не верыш. Ну, без выдуманак, прыйшла сама. Спраўды. Не прывезлі ж яе на «націку» да мяне ў двор. Узбудзіла. Адэкалончыкам пахне. Шапачка. Гарадская. Ну і бландзінка... У-у-у... Не дарма з ёй інтэлігенты нашы шпацыравалі... Спачатку студэнт. Ведаю таго. Ляпікі не дасць... Палец у рот не кладзі. Абсалютна. Пасля гэтай даўгалыгай парканіна. Гэты лямяя. Ануча. Абсалютна. Худы, а яшчэ сохці пачаў. Здохне. З любові. Хаця тая гэтага варта... Яе

недзе можна... Абсалютна. Толькі не таму худому дылду. О-о-о... З такой я не супраць... Устаяць не мог...

Аркадзь быў на нагах...

Пэрац спачатку не сцяміў, якая сіла ўскруціла і падняла яго з халоднага калючага сіўцу. Хлопец яшчэ заікаўся нечага, пасля папярхнуўся: сіснула грудзі. Падавіўся. Ад неспадзеўкі. Такіх вачэй у Аркадзя ён ніколі не бачыў. Круглая, вялікая... Слёзы аж пырскаюць. Ад злосці, як іскры. Гараць...

— Заікні-іся пра яе яшчэ, дурань... Паскуда!.. Скуры сваёй чорнай не далічышыся...

Тая ж шалёная сіла зноў шпурнула яго на груд. На жорсткі, цвёрды, як камень.

...Ноч ахутала поле дымам. Ён лёг на самую зямлю. Апаў надаўга. Асенняя ноч — з вярхоўку.

Два шырокія промні секлі цемру, паласавалі. Палохалі яе, жахалі, крэсалі, як маглi. Выхоплівалі з чорнай мякаці кусты, калашмацілі бярэзнік.

Матор страляў лёгка і часта. Будзіў усё на свеце, што ўклалася спаць у сціхлай, халоднай начы.

Трактар кіраваў у Грыні. У гумны. Пад Бусліныя сосны.

«А дамоў паспеецца. Ноч вырасла. А гразь — не страх. Калі і памешваць прыйдзецца...» — Аркадзь супакоіўся.

А ззаду, у цемні, мясіў поле збіты з тропу хлопец. Недарэчны і нягеглы. Лёгкадумны, на ўсё падкі. Утрапены, як у гарачцы.

У тую ноч пайшоў снег. На гразь.

Клуб гудзеў. Клуб рэдка калі маўчаў.

Любяць у Грынях кіно — будуць па колькі разоў глядзець; шануюць танцы — да раніцы і старыя і малыя высядзяць; паважаюць спектаклі, што ставіць настаўнікі, — аж далоні гараць у кожнай бабылькі ад воплескаў: «Гэта ж такі факці чытар...»

Не абыходзяць у Грынях і лекцыі і любых вечароў. Запалі толькі агонь у вялізных вокнах таго дома-клуба, што на маргу за садам...

Людзей найшло. Бо такога 'шчэ не было. А мо' і надарылася які раз калі да вайны... Маладыя не памяць. На свежую выдумку, як і на свежага чалавека — ідуць усе.

Набілася — не дыхнуць.

— Пачынаем вечар... «Пытайся — адкажам...» Таварышы — уціхамірцеся... Нічога не пачуеш там ззаду, — Васіль Міронавіч падаўся ўперад за трыбункай і ткнуў у кут доўгай рукой. З хвіліну яна тырчала ўгары, пасля паправіла гальштук: — Мы, ну мы... — Васіль Міронавіч адварнуўся да стала і пацягнуў тую доўгую руку аж пад стोलю: — Галіна Фёдараўна, наш медык; настаўнік нашай дзесяцігодкі, выкладчык геаграфіі Ёўдакім Мікалаевіч Петушонак і я... — ён памаўчаў быў: — Дык вось мы ўскрылі скрынку з вашымі, дарагія таварышы, пытаньнямі. Учора ўскрылі. Скажу праўду, — тут з вас недзе кожны напісаў. Руку прыклалі... Ледзь падрыхтаваліся мы. Трэ' будзе надалей раней скрынку вытрасаць. Ну, нічога. Пачнем.

— Пачынай!.. Пара! — крыкнулі ззаду: крыкуны заўсёды труцца далей ад пераду.

Галіна сядзела ля Петушонка. Зусім жа блізка. Бачыла яна гэтага чалавека так разы са два. Здалёку. Цяпер прыглядалася.

Маленькі. Тоўсценькі. Ножкі кароценькія. З крэсла ледзь дакра-

наюцца падлогі на сцэне. Твар малады 'шчэ, але азызлы, лоб — квадратны; цяжка даць, колькі год чалавеку. Мо' трыццаць пяць, а мо' і з дзесятак больш. Аднолькава. Трэ' будзе спытаць Васіля, так, дзеля цікавасці. Сядзіць надзьмуты. Лыпае вачыма. Галоўку, лысаваченькую ззаду, задзёр, падпёр рукамі пад бліскучы падбародак. Ці не сала еў ды не выпер?.. Глядзіць не ў зал, а на столь, на сцены.

— Еўдакім Мікалаевіч... — нагінаецца да яго Галіна. — Давайце падзелімся, як і хацелі. Проста пораўну. Пытанніаў, во, семдзесят дзевяць. Гэта па дваццаць шэсць. Лішнія — Васілю Міронавічу... — яна гаворыць, каб чым-небудзь адцягнуць гэтага чалавека ад столі. Не падабаецца ёй.

— Чаго? Мы ўжо наладзіліся. Тэхніку я беру на сябе. І спадарожнікі. Таксама. А астатнія дзяліце сабе, — кінуў Петушонак у бок Васіля Міронавіча і 'шчэ больш утаропіўся ў столь, бы там раптам убачыў дзірачку. Галіна ўгледзела, што вочы ў яго сівыя, як з дыма, і павыпучаны.

— Таварышы, ціха... — Васіль Міронавіч любіў пагаварыць і не мог дараваць некаму: — Хто думае кідацца рэплікамі — хай піша іх на паперу і кідае сюды на трыбуну ў пісьмовай форме. Можна падысці і наперад. Нечага там... Збіліся... Не пачуеце ж ні-ні. Тут, во, свабодна. Нават сесці можна. Лаўку перанясіце. Не лянуйцеся. З Закаллоўжа, бачу, ёсць шмат. Будзьце, як дома. Таварышы! Першае пытанне, якое я вам зачытаю, падаў нам конюх Мікіта. Вы яго знаеце.

— Знаем, знаём... Чытай!..

— Ён піша, — Васіль Міронавіч падняў руку, як лапататку, — ды не адзін ён. Аж дваццаць дзве пісулькі такія. Во... — рука апусцілася на трыбунку, зграбала кучку паперак і паднесла іх блізка да вачэй: Васіль Міронавіч быў без акулараў... — Дык вось... «Адкажыце мне, старому, прама, ці абыдзеца без вайны на свеце? І ці будучы кідаць вялікія бомбы на вёскі, ці толькі на гарады? Вось гэта і пытаю...» — Васіль Міронавіч, відаць, дрэнна разбіраў чужы почырк і чытаў задужа спавагі. Па слову чыркаў: — На гэта пытанне адкажу я... — ён павярнуўся быў да стала і ўгледзеў Петушонака, як вылепенага. Той сядзеў надзьмуты, схаванушы за сябе Галіну. Злаваў, бо торкаў локцем. — А можа вы пачнеце першыя, Еўдакім Мікалаевіч?

— Я адкажу, — крутнуў галавой Петушонак. — А пасля толькі па тэхніцы буду гаварыць.

— Слова скажа Еўдакім Мікалаевіч. Толькі ціха... Дамовімся!

Петушонак выбег з-за стала і ўзяцеў за трыбунку.

— Аўтарытэтна скажу: вайны не можа быць і не будзе. Чаму? Таму што Азінхавар і Адзінавар баяцца. Баяліўцы яны. Гэта папершае. А па-другое — мы спадарожнікі запусцілі. А гэта не жаршкікі. Такая тэхніка ў нас. Такія самалёты. На трыццаць вёрст уверх падмаюцца. Не дзіва, што і спадарожнікі запускоўць. Такія самалёты не толькі спадарожнікі... Што ўгодна падымуць і куды ўгодна... — Петушонак адварнуўся, збегав да стала, наліў у шклянку вады з графіна, заняў на трыбуну, але не піў. Паставіў перад носам. — Аўтарытэтна заяўляю, збаяцца нас і зміруцца. І яшчэ, па-трэцяе... — Петушонак з-за трыбункі зноў глядзеў не ў зал, а ў столь: — Па-трэцяе, скажу таксама аўтарытэтна, што вайны не будзе. Папомніце мяне, бо...

— Галаслоўна!.. — моцная і кплівая данеслася ззаду рэпліка.

— Галаслоўна? Галаслоўна, кажаш? Хто там такі знайшоўся? А ты вылезь сюды і сам расталкуй мне. А я паслухаю. А то граматнік знайшоўся... Калі Васіль Міронавіч не мог вас успішыць, то я супакою. Аўтарытэтна заяўляю. Галаслоў-оўна... Я табе аўтарытэтна скажу,

што вайны не будзе. Бо людзі і так многа чырвонага квасу пралілі. І больш не хочуць! А гэта табе не абы-што. Не жаршкікі. А ён — галаслоўна, крычыць... Выскачыў. Ведаеш многа... Галаслоўна...

Галіна не ведала, што Петушонак, выходзіць, толькі зачапіць варта. — Ты падумай...

Васіль Міронавіч хітрыў. Унурыў галаву і глядзеў, павярнуўшыся, на Галіну, бы адкуль здалёку-здалёку. «Хай патрэплецца да пары, — было ў вачах, — людзей не правядзеш. А вам, Галіна Фёдаравна, трэба ведаць такіх...»

Яна не слухала Петушонака нейкі мо' адзін момант, бо ўгледзела бялявага хлопца.

«Той, што з Закаллоўжа. Нешта ён на вочы больш не пападаўся. Ніколі. А тады, ночы, урэзаўся ён мне...»

Аркадзь сядзеў далёкавата. Думаў — не ўбачаць; але са сцэны лгга ўгледзець усё напярлёт. Сядзеў і не слухаў. Ні пра што не хацеў думаць. Вярзе чалавек — хай вярзе. Ні сыра, ні мокра... Наслухаўся Аркадзь, дзякуй богу. Хапіла ў свой час. Вучыў жа той яго, здаецца, у пятым класе, «мазгі ўстаўляў», — без гэтага не абыходзілася і дня. Нашто толькі пускаць такога на людзі. Хаця, другія мо' не хочуць, а гэтага — хлебам не кармі, а трыбуну падсунь. Дзеяч. З папкой прыйшоў. І чаму чалавек не возьмецца за галаву? Сам бы... А то скончыў там пасля вайны педвучылішча завочна і макам сеў. Што тады было канчаць... А дырэктарам нават быў. Во ўчарэпіўся, чучь сапхнулі. У райна меў руку. Гэтакія могуць... Усё. Галовы вараць для сябе якраз што трэба. Нічога не скажаш...

— Я табе дакажу!.. Гэта ты выскачыў за трыбуну, як кот з-за печы...

У зале ўсе шукалі вачыма — хто гэта? Круцілі галавамі, шушукалі. Аркадзь пазнаў Рамана.

«Толк гаворыць. Але ж п'яны недзе... Не так трэба браць Петушонака... Але няхай. На бязрыб'е і Пэрац рыба...»

Чалавек за трыбункай аж захлапіўся:

— Калі яшчэ хто ас-с-меліцца л-ляпнуць абразу... З клуба вылеціць...

— Ну-ну... Не ты яго будаваў, не тваё права голас павышаць. Гэта табе не ў школе! Прывык... — голас быў ні то Раманаў, ні то зусім стары, мужчынскі. Аркадзь не мог разабраць.

Тады і пачалося...

— А што ты ў школе чытаеш дзецям?

— Гіяграфію... — Петушонак спачатку не ведаў, чаго ад яго хочуць.

— Гіяграфію... Га-га-га...

— Ды з трыбуны яго!.. Чытэльнік... Смех!

— Адказаў, называецца... Растлумачыў. Язык не паварочваецца. Не служыць.

— Васіль, вядзі вечар. Дуй сам! Гавары што, а то разыдземся...

— Давай танці!.. Нечага муштраваць!..

Петушонак анямеў. Пачырванеў, што бурак. Затросся.

— Ах, так? Зрываць?! Бачыў я, хто горла дзёр... Запомню... Я пакажу, як мерапрыемствы зрываць... — ён выкуліўся з-за трыбункі, падхапіў адной рукой папку, скокнуў са сцэны, неак'чвякнуўся, як камок сырой гліны, пасля затупаў да дзвярэй каблучкамі.

Аркадзь толькі ўгледзеў яго лысін. Мільгнула і знікла. Мо' той надзеў кепку, а мо' адразу шмыгнуў у адчыненыя дзверы, як мыш. Відаць, усё разам.

Людзі ўставалі, пачыналі разыходзіцца. Рыпнулі гармонікі. Расчыніліся дзверы. На вуліцы пісклявіла дзяўчо. Як камар. Цененька, настэрна:

Палюбіў міня шыфёр,
Ой, д'падружкі, ухажор...

Галіна не помніла, як апынулася на месцы Петушонка. Мо' таму, што Васіль Міронавіч быў спакойны, кіўнуў толькі ёй, паказаў на трыбуну. Вядома. Нельга ж зрывацца. Пакажы толькі слабае месца. А людзей жа столькі прыйшло...

— А ну, сядзьце... Сядзьце!... Прашу... Дзе сорам?! Ты падумай... Чалавека пабеглі даганяць, каб і на вуліцы не даць праходу! А ну, сядзьце!... — голас яе дрыжаў. Захліпаўся быў. Але, рэзкі і высокі, ён неяк збытантэжны людзей, як, бывае, вецер зрывае мароз, зайшоўшы з-за ракі. На вачах жа змякчыць на дварэ... — Гэта мяшчанства, калі хочаце знаць! Бескультур'е!...

— О-о... Прачнулася... Ідзі лепш вальчык адхопім...

— Ці-іш-ш... Пэрац!

Клуб устрапянуўся: прыняў выклік. Людзі загаманілі 'шчэ горш, але не выходзілі. Засталіся. Падаваліся да сцэны.

«Яшчэ хвіліну — сцягнуць...»

Ці не ад такой думкі яна ўсміхнулася:

— Давайце бліжэй... Займайце пярэднія рады. А яшчэ просяць — што такое мяшчанства адказаць... Я скажу! Вось яно! Хутчэй спаць каторыя. Ну, няхай танцы... Добра. Але ўспееце і пылу наглытацца. У клубе ж у вас рэдка калі падлога спырскваецца. Не бойцеся, доўга не зацягнем. Я сама хачу танцаваць не менш вас. А ну схавайце там гармонік. Рыпае...

Усё прадуманае з Васілём Міронавічам лопнула на вачах...

— 'Мы не мяшчане! Мяшчанства ў горадзе. У вёсцы няма... — крыкнуў Пэрац. Усё круціўся спераду, бы для гэтага.

Трэ' было браць быка за рогі.

— Мяшчанства, калі ты не чуў, гэта свая коўдра, свой домік на замку, куды вы так спяшыце... Свой гарадзік... І што хачу, тое капаю ў сваім гарадзіку...

— Га-га-га!.. Гэта Джвучка, Джвучка на замок усё бярэ. Ад сядзяць... Га-га-га... Джвучка — мешчанін!.. А мы і не зналі...

Узняўся рогат, бы каменне пасыпалася. Людзі павалілі з вуліцы, пазаймалі праходы.

— Не толькі Джвучка... Я яго не знаю...

— Пазнаеце яшчэ! Дасца ў знакі. Вунь, разлёгся...

— Цішэй! Паслухаць дай...

Значыць, слухалі.

— У каго я толькі ні была... Скажыце мне самі. Чаму вы клеіце хаты мазнэй з рынку... мазнэй, што глуханямья таргуюць? Не, вы скажыце! Жоўтыя ільвы, як каты; азёры — плямы тыя з-пад чарніла... Лебедзі — з доўгімі шыямі, — бяры і каля сябе акручай. І пад кустамі закаханыя парачкі-плаксы... А фарбы ж... Жоўтае на чырвоным... І многа ў каго ў Грынях у хаце. Ты падумай... Самі сабе прыцягнуць нешта са свету і не ведаюць, што гэта такое...

— Правільна! На рынак ездзілі... З хаты па чалавеку пёрлася на аўтобус! Брыгадзір штрафаваў. Працадні знімаў. Не памагала...

— І з цябе зняў. Так што не крычы...

— А што я, лысы?.. Сам ездзіў...

— Раіна моду падала. Першая прыцягнула...

— А чого там. Танней такія капы. Дывана ж не куплю...

— Збяднеў ужо, як люцыпарскі хвост. Не пі!

— Якія гэта капы... Анучы...

— Сёння ж сарву. Клапы толькі плодзяцца за імі...

— Я знала, што няпекна. Але ж усе хапалі... З рук ірвалі...

— Абырлі. Глядзець не магу. Праўду дзяўчына кажа...

— Зрываць са сцен! Абсалютна!

— А што я прыклею?.. Не люблю хату голую!..

Зал схапіўся між сабой. Трэ' было сачаць. Нарэшце супакоіўся; выгаварыўся.

— Таварышы. Давайце, раз зачাপілі, возьмемся мы за гэта мяшчанства. Талкаваць будзем шмат. Есць пра што. Не на адзін вечар хопіць. Сёння мы толькі зачাপілі... — Галіна гаварыла цішэй: хрыпла. Супакоілася. Учуча, што ў клубе накурана. Дым перш цягнуўся на сцэну, а тады да дзвярэй. Ад галасоў дрыжаў.

— Давай сёння, валяй, чаго цягнуць!

— А ты нам рэцэпт выпішы!

— Што гэта такая за хвароба новая?

— Мінінгіт! Раіна захварэла ўжо. Аблажыў...

Не, зал не мог выгаварыцца і сціхі. Яго зачাপілі за жывое. Ён зноў узвіраўся, адпачуў быў толькі.

Яна гаварыла доўга. З гадзіну. Да сёмага поту.

Распінайся, бывае, — не дакажаш. Людзі шмат на чым век зжылі.

— А табе што? Прыехала чысцёха!

— У таго глядзі, у каго сцены ад леташняга не белены... А мяне не руш! Я чыстая хаджу... У другіх падымі паглядзі!

— У Раіны!..

— Ёй вечна часу няма...

— Што Раіна... Да Пэрац! Схадзі!

— Там баба хворая...

— А Пэрац? Хай жэніцца. Лабідуда такі. Дзяўчатам толькі жыцця не дае. Паспакайнее ў вёсцы...

«Што ж, людзі мілыя, гаварыце, спрачайцеся. Перамелецца шмат што на муку за вечар. Няпраўда...»

Унеслі людзям у вушы, што мешчанін — гэта дрэнна, і ніхто не хацеў ім быць. Вочы дзёр, даказваў...

Што было б, калі б нарэшце не ўздыхнула нейкая маладая душа. Не сцярпела...

— Пра любоў...

— Га-а... Давай далей гані! Любоў давай... Пісалі!

— Уразумелі мяшчанства... Пакончым!

— А-а-а... Гэта ты пра любоў пісала? Пара, пара. Падцягнулася, вырасла...

— Хай Васіль Міронавіч на любоў адкажа! Сумуе ён... Галаву за сталом звесіў...

— Улюбіўся...

— Улюбіўся? У яго сэрца няма...

— А яно ў яго ў пяткі зайшло... Ад вялікага кахання. У пятках мацай...

— Га-га-га!..

— Ён цалаванца баіцца. У вёсцы ніводнай дзяўчыны не пацалаваў.

— А ты адкуль ведаеш?

— Нагоніць сваё...

— Пацалункі — перажыткі...

Дзяўчаты ўзяліся за Васіля Міронавіча. Улучылі момант. Той хоць бы што. Сядзеў і ківаў галавою, — маўляў, згаджаюся, а што яшчэ? Давайце, давайце...

Моладзь шумела; заглушыла старыя звадкі. Галіна толькі цяпер

заўважыла, што ў клубе мала старых. А мо' тыя памаладзелі, калі гутарка пра любоў зайшла?

— Пра каханне... бяда. Сама больш запісак. Ці ёсць яно, бедныя, пытаюцца. І не падпісалася ні адна душа. Кому ж адказваць? Мо' хто пад старасць кахання захачеў?... Чаго ж саромецца? Га?

— Раіна захачела!..

— Яна яшчэ любіць можа!..

Зашумелі і сціхлі — бы вечер закруціў і ўлёгся.

— Скажу, скажу... — Галіна зірнула на Васіля, той папраўляў гальштук. Усміхнулася. — Каханне жыве. Не змёрла. Верце мне. І мо' сёння мы н'ат мацней кахаем, чым нехта ўчора. Сумнявацца не варта. Можна было і не пісаць. Каханне ёсць...

Яе перабілі:

— Ёсць! Больш займацца, яшчэ больш будзе... Любосці тэй...

— А яе ніхто з вёскі і не гнаў...

— Гэта Пэрац усумніўся. Першы напісаў...

— Ад яго дзяўчаты сталі бегчы!

— Яны такія. То да яго, то ад яго...

— Ён губы зачалаваў... У яго яны, што пакрышкі веласіпедныя...

— Каханні няма... Прывычка!..

— Я табе прывыкну!.. Сухар!

— Што пра каханне гаварыць... Дзейнічаць трэба!..

— А ты ўжо надзейнічаў. Да дзяўчыны баіцца даткнуцца. На танцах памяло ў качарэжніку топча!..

— Абсалютна!..

— Любоў ёсць! Бывала, жывеш, жывеш з жонкай і ўлюбішся ў яе... — голас з кашлем, мужчынскі.

— Га-га-га!..

— До пра любосць! Давай на маю адкажы. Я пра старасць пісаў... — паднялася ля сцяны барада. Белая, што кашуля. Пасля Галіна ўгледзела твар. Тодар... Яна ведала яго.

Ён перабіў маладых. На яго затупалі нагамі, але ён не садзіўся. Хацелі былі не даць гаварыць старому, ды Галіна заступілася;

— Усё ж выяснілі. Хай хто сам выйдзе і скажа, чаму каханні няма, калі мо' так думае...

Заціхлі. Пасля рашылі: раз ёсць каханне — значыць ёсць і нечага перабіваць старога.

— І не станем валаводзіцца... Танцы ж позняцца.

— Што за любва без танцаў? Абсалютна...

— Ды ну іх... Дакука. Гавары. Не выкруцішся, дзяўчынка... — цяпер ужо яе не хацелі адпускаць.

Патраф людзям...

— Ты мне на месцы, дачушка, адкажы... — стаяў Тодар. — Во, я быў вычытаў. Ад старасці часнок есці... Пяць грамаў на дзень. Гэта ж... Быў узяў у краме на пяцьдзесят рублёў, свой не вырас, паляруш на яго... Градку замачыла ад рэчкі. Дык, во, — праўда, на халаднік расцягнулі — дык, во, барада толькі псавацца стала. З аднаго краю валасы чорныя пачалі расці... Не відаць пры агні. Днём паглядзець можна... І ў вусах валасіны з чатыры чорненькія адскочылі... Выходзіць, мне пад старасць трэба не сівыя, а чорныя валасы рваць... Хе-хе... А вось, дачушка, слабею. Грудзі не тыя сталі... Як жа так? Пішуць — ад старасці, а не памагае?

— Гіблае дзела! Гіблае... Табе, дзед, не ідзе чорная барада...

— Во... Маладзёнкам захачеў стаць! Ці не Анцю думаеш кінучь? Га? Да Раіны падмасціцца? Га?

І так — кожнага справядзяць. Заікніся... Вясёлы народ грынеўцы.

— Прыйдзіце па нядзелі... — Галіна ўбачыла, як застыла белая барада. Стары чакаў. — Не так далёка ад Закалюжжа. А не — каня вазміце ў брыгадзіра. Паглядзім, мо' вам часнок зусім і не трэба есці...

— Вазіцца са старым... Дойдзе, раз сюды прыдзёбаўся...

Зноў рэплікі. Несціханы тлум. Пасыпаліся пытанні. З залы. Як гарох. Дзед Тодар падаў моду.

— Вы, во, гарадская... Скажыце, чаму ў горадзе не прыпісваюць? — распінаўся пісклявы хлопец.

— Глянцы на яго... Ты відзеў... У горад захачеў. Няпраўда! Хто варты, таго і ў горад бяруць. А лайдакі там не трэба. Сваіх хапае... — дзед Тодар не даў гаварыць Галіне.

— А я ў цябе не пытаю, карчэвіна... Хай яна скажа! — агрызнуўся хлопец. Высокі і тонкі. Стаяў ля самага парога. Здавалася, сыкні на яго і ён ліне за дзверы.

— Нічога не дабаўлю. Верна... — Галіна ўтаропілася на хлопца, які цяпер высунуўся наперад.

— Гэта не адказ!

— Якраз адказ... — зноў уступіўся за яе дзед Тодар. — Я цябе і ў нашым калгасе не прыпісаў бы, каб волю меў. Карчэвіна...

— Яго ў горад пацягнула... Стылягам захачеў стаць...

— Ён жа дзесяць скончыў...

— Не прамяняю на свае чатыры...

— Гультай. Соня... Гаворыць з табой, бац — і храпе...

— Засне ў горадзе — трамвай задавіць. Адказваць прыйдзецца... — не сунімаўся дзед Тодар.

— Га-га-га!..

— А ты, дзед, за трыбуну шыбуй! Адтуль дай яму ляпікі! Што — з праходу...

— І пайду. А то такі малачай абнаглее... не толькі за трыбуну залезе, а і са сходу вышкуруць... — дзед Тодар, мо' нават знячэўку, ступіў з месца і пад шалёныя апладысменты пашкандыбаў да трыбункі.

...Галіна сядзела і сачыла за дзедом Тодарам. Ён разышоўся, яго нельга было ўціхаірыць. Мусіць, як і ўсе старыя. Апанаванне ўжо Васіля Міронавіча, — той гатоў быў пераламацца, згінаючыся і разгінаючыся за сталом, даказваў усё.

Галіне быў да спадобы стары. Жавы, вёрткі, любое такое піскляне, што ў горад просіцца, за пояс затыркне.

Вось і цяпер. Падняўся на дыбкі, паглядзіў даланей бараду, бы

правёў асцярожна траплом па ручэйцы ільну, і аж выцягнуўся ўперад, тыкаючы здаля пальцам у Васіля Міронавіча:

— Не. Ты мне, старому, тут, на месцы адкажы. Змогуць яны там, у Амэрыцы, — паказаў ён рукой назад, бы тая Амерыка была ў яго ззаду за плячыма, — талковы спадарожнік змарыгуліць і пусціць? Нешта я не чуў...

— І яны ўжо трохі намасквічыліся, дзед. Колькі гэта кіло напасле закінулі?

— Хе-хе... Ведаю... Дык гэта ж гарошына... Не, сынку. Не могуць яны талковага спадарожніка змарыгуліць. Не могуць...

Мудры дзед. Век жыві. Пабадзяўся, пабачыў. Такія ў вёсцы — філосафы. Варожаць і на ўраджай і на пагоду. Дзе не розумам, то хітрасцю дайдуць...

Галіна глядзела на яго зблізку. Валасы кароценькія, сівыя, прыгладжаны на лоб. Барада густая, не белая, а рыжая ад агню. Нос маленькі, ледзь відаць на твары. Востранькі, што дзюбка ў маладога птушаняці.

Дзед у фуфайцы. Зашпіліўся, хаця і цёпла. Гаварыў па-свойму складна. Пра спадарожнікі, пра ўсё на свеце. Задаваў сабе пытанні, адказваў. Відаць, што чытаў стары. А мо' чуў, памяць добрую меўшы. Гаварыў і пра «шыбкасць» у дванаццаць вёрст у секунду: «Гэта ж, махнеш рукой — у Закалюжжа і назад да клуба шэсць разоў... туды і назад збегаш. Во шыбаваць трэба!» Упамінаў пра «вялікія мінусы таго цэльсія» там уверсе і пальцам тыкаў у столь. Ведаў — і талкаваў другім. Доўга, смешна.

Нарэшце павярнуўся да Галіны. Яна не чакала. Насцеражылася, пасур'езнела.

— Вы ўзялі, дачушка, крыўду на нас, што мы Петушонка сёння не захацелі слухаць... Не трэба. Прабачаюся за людзей перад вамі... Што хацелі паразыходзіцца... Вы ж чалавек як-нікак не наскі... А перад ім не трэба. Абрыв ён нам. Мы яго даўно раскусілі. Ведаем. У нас з ім выйшла сёння такое, як у мяне з адным шаўцом. Не зацягну ліграменту на вашы танцы, паслухайце...

Адстала ў мяне падэшва. У адным боце зусім, у другім — трошачкі. У дарозе. Хаця якая там падэшва. Лыкам шытая... Заходжу да шаўца і кажу: так і так. Разуўся. Ратуй. Ён — адзін. У такой во фуфайцы, як я цяпер. «На два капілы спатыкнуўся? Два перацягнуць?» — пытае. «На два», — адказваю. «Пяць рублёў...» Скажаў, забраў боты, знік за перагародачкай. Доўга не ляпаў. Мігам вярнуўся. Мацаю падэшву — трымаецца. Нішто, думаю. Грошы тады ў мяне былі. «На, шэсць», — кажу. «О-о... Дай назад боты. Ты добры чалавек. Яшчэ раз пераб'ю. Не натандэт...»

Так і тут. Пахвалі такога Петушонка, пладзісменты ўстрой — зноў пачне ўсё спачатку. Тандэт свой папраўляць. Гэта такі чалавек... Дагані яго, шапку заламі — вернецца і ўсю ноч галаву дурыць стане... А вы добра гаварылі, дай вам здароўя.

— Правільна, дзед! Падсып яму... Хай пацярэбіцца...

— Крый яго! Ён не чуе!..

— Авяр'яна няма... Той бы ўклеіў Петушонку. Не церпіць такіх...

— Не падыходзіць, дзед, твой анекдот! Не лезе...

— А складна маніць... Начытаны... Чарнакніжнік!..

— Петушонак абразіцца... Шаўцом назваці!..

— Загаварыўся, дзед... Зарапартаваўся... Перахапіў... Годзе!

Дзед Тодар і вухам не вёў. Прыплюшчыўся, ці не стараўся ўбачыць, хто наважыўся яго падкалоць. Не сцерпеў:

— Ціха!.. — крыкнуў сіпла і ціхенька. — Васіль, сынку... Уціхамір іх. Ну і разышліся... А я вам вось што запяю. На яго не такую крыціку навесці трэба... Нам чалавек з добрай грамаццю дай! І ўсё! Гігара-афія... Фтарыцет... Га? Хоць мо' без грамаці, але я верна крыцікнуў. Яго не так можна. А вы тут усе маладыя, выўчаныя... Ды языкі пазавязвалі... Маўчыце пастаянна... Баіцеся на яго талковую крыціку навесці. А я — як умею...

— Чашы, дзед... Не здавайся!..

— Канчай, стары... Снег на вуліцы пайшоў...

— Хай музыка слова скажа!

— Дзед, закружляйся!..

— Зазімаваў на трыбуне!..

— Га-га-га!..

Дзед Тодара ссадзілі са сцэнкі. Гушкалі былі, дралі горла, крычучы: «Брава!.. Давай дзеду цяпер барыню!..»

Моладзь усхадзілася. Хацела свайго і брала сваё.

Танцы пачаліся позна. Пад дзень.

Аркадзь у той вечар быў з Галінай.

Калі яны пакінулі клуб, на вуліцы было ўжо бела.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

ВЯТРЫ У ГРЫНЯХ

У Грыні прыйшла зіма.

Яе прынесла з Віліі, адтуль з-за Асіпаўскай пушчы, — з Закалюжжа.

Хапнула на галец сіверам зямлю і Цяні-балота, астудзіла Асіпаўскае. Стылі, кракталі на стужы старыя сосны-каржакі, лускалася ад марозу кара на маладым сасонніку, — гул настырнай зімы плыў у вёску з загумення, з лесу.

Дарога — груды. Размешаную машынамі і калясьмі густую гразь сцяло за ноч. Груды — востры камень, крэмень. Не разатрэш, не прыгладзіш. Адскокваюць колы.

Барабанняць калёсы ці сігналяць машыны — чуваць за сем вёрст: марозная ціша лойць гукі здалёку-здалёку. Колы аж звіняць, бы па свежым бруку, які не паспелі абабіць, аб'ездзіць-абціснуць.

Выпаў іней — сівы, аж сіні. Прысыпаў пясок, прыцярушыў снецжку. Мяккі, лёгенькі, — пушынькі адны. Дыхне конь на дарогу, звесіўшы галаву долкі — рассыплецца, ляціць на бакі, бы аўсяная пацярушка на таку з-пад венічка.

Тэлефонныя правяды — што тыя пасуканыя ніткі з белай ваты, калматыя, тоўстыя па пальцу. Бы хто абкруціў іх — прыхаваў ад марозу.

Лагі заслала шэрым, нявыбеленым абрусам, — каструбаватым, нязграбным. Тырчаць пушпы-ніткі, вузлы-звязкі, — няскошаная дзе старая высокая мятліца прыпала долу, выгнулася, вытыркнулася куп'е — латкамі-пляйстрамі.

Трэскалася зямля, шчапалася, як калода на сонцы. За леспрамгаскімі прычэпамі пыліла перасохлая дарога. Мароз пёк нагалец трэці тыдзень.

Ноччу дрыжалі ў небе зоркі, скакалі, бы гэта іх даняў мароз; пырскалі ў чорнае бяздонне, як вуголле з печы на падлогу, як іскры з ко-

міна, калі гарыць сажа. А мо' хто наважыўся запаліць высахлае ад марозу, як і дарога, неба і назойліва жахаў угары сярнічкамі?

Ірваліся вуглы; трашчалі платы, зрубы ў студнях: мароз нішчыў ваду. Рака прамерзла да дна, лёд чысты, як спірт, свіціўся наскрозь. Пад ім можна было разгледзець твань і травіцу, як на далоні.

Толькі на канец Грынёў, пад Закалюжжа, мароз апёкся ў крыніцы, надаўшы пары. Яна стаяла там дзень і ноч, бы ад лета 'шчэ курыўся падпалены на Лажках торф. Адтуль гнала іней на лог, на вёску, цярушыла на стрэхі, насыпала ферму, двары і вуліцу, як гаспадар белым пясочкам перад святам.

Скелі дрэвы, скелі будынкi.

Ракаталі, аж заходзіліся на марозе трактары, тралюючы лес на ферму пад Бусліныя сосны. Гулі-галяшылі леспрамгаскія машыны, мчалі з Асіпаўскага да Віліі ля Грынёў і назад. Для іх усталявалася дарога, як цэмент. Трэба перакінуць лес, каб летам лішне не рабіць вярстовых маставых па імшарах. Саплі, дыхаючы, людзі з тапарамі ля будынкаў на ферме, — на марозе стылі грудзі. Дыміліся дзень і ноч коміны, рэдка ды гулка скрыпелі вароты і асверы. Людзі без дай прычыны не вылазілі на двор; не бразгалі часта вёдры ля студняў, бы і вады ў марозы спатрэбілася меней.

Кашлялі ўвесь дзень конюхі і даглядчыкі ля парнікі і на ферме ці пускаючыся з жывёлай да крыніцы. Далёка чуваць... Рэха доўга жыло ў вёсцы, пасля яго глытала Ваўкаўня і Асіпаўскае.

На трэцім тыдні ў гаспадароў-гультаёў захісталіся-затрашчалі платы, — гэта ў каго апусцела дрывотня. Не сунуцца ж у такі мароз на згуб вушэй некуды ў лес. Ды і ліха на яго, няўжо пратрымае доўга: змены ж надыбаюць, маладзік хутка.

«Вымерзне, глядзі, азіміна... — бедавалі на ферме праўленцы. — Такія марозы, помніцца, былі ў саракавым, у фінскую вайну, калі сады прапалі»...

Праўленцам клопат, не да сцюжы...

Вецер ашалеў ноччу. Ускруціўся недзе ў Асіпаўскім, як і той мароз, і падзьмуў з загумення. Пасля ўзвіраўся і нёсся без сціхання, шматуючы заціхну было накойкі ноч, — сухі, калючы. У хаце выдавала, што ён вось высадзіць ад вуліцы шыбы, яны разляцяцца аб лаву і распылюцца на падлозе дробненькімі шклянчакі-ільдзінкамі; уварвецца ў фортку, дыхне сіверам у напаленай хаце, пакруціць, пазрывае фіранкі, змяе са стала газеты, паапаяе вазоны і расхаліпіць дзверы.

Ды шыбы трымаліся, і мо' ад таго вецер шалеў 'шчэ горш. Падымаючы на прыгуменні выпетраны ад марозу жарсцвяк, ён гнаў яго па зёмкай-мяцеліцай проста ў вёску, перакідаў праз платы і сцёбаў, што сухім гарохам, па сценах і вокнах. Губляючы імпэт, але не сунімаючыся, ён урываўся на двор і варочаў усё на свой лад. За ноч умудрыўся адшчапіць варотцы і цяпер ганяў іх са скрыпам узад і ўперад, бразгаючы аб дубовае шула; вымятаў панадворак ад трасочніку, замуруючы ўшчэнт падваротню ў хлеве; нават цененькія ільдзінкі, патрэсканыя і рассыпаныя ў вымерзлых лужынах, сабраў, выдзьмухаў ад карыцы і трэсчак і роўненькімі кучкамі, што адмерыў, ссыпаў на пясчанае, чыстае дно.

Пад раніцу вецер ірваў 'шчэ больш, і вароты, выдавала, шчапаліся. Ёй мільганулася, што нехта сячэ сукаватыя калоды з-пад хлеба, якія не паслухаліся яе жаночых рук і колькі ўжо валяюцца на дрывотніку. Яна прагнулася. Нагнулася да акна:

— Заспала...

Чырвонае, што жар, сонца вылазіла ўжо з-за вярбы-рагача, які тырчаў у гародзе пад асёліцу.

— Такая чырвань... Паўнеба... На безгалоўе...

Яна ўсунула на босыя ногі цяжкія Міронавы боты, абкрылася і выбегла на двор.

— Вецер заскуголіў на самае вуха, бы галодны сабака апанаваў гаспадара; секануў жарствой па вачах, сыпануў у твар трасочніку...

Мірон Выжлятнік выцягся на ложку, бы адубеў за ноч. Коўдра з'ехала да сцяны, і ад акна адзервянела плячо, не павярнуць.

Вочы адплюшчыліся з болем, бы хто жывасілам раздзёр павечкі; калолася недзе глыбока, як ад нацярушанага дробнага шылля.

Ён ажываў — прачынаўся. Учўў скрып ля парога, — скрыпелі боты, выдавала, дзе далёка, мо' аж пад канец вёскі.

«Дзе я?» — стаў думаць. Сумнення не было. Гэта яго боты, са скрыўленымі запятакі, у жоўтым пяску, — хоць бы Волька іх анучай змахнула. Ён выдупіў вочы, не могуць зварухнуцца. Бачыў толькі качарэжнік, што ля парога, дзе цяпер боты стаялі, як прымерзлі. Чуў, як гүлі правяды ад ветру, бо нехта вырваў шнур ад радзё са сцяны, учора 'шчэ, жывасілам, і яно маўчала. Хацеў зноў звесці вочы на сон, — левы бот з рассечаным у лесе носам адарваўся ад падлогі, зарыпаў.

«Мае ж боты...» — Выжлятнік хоча прыўзняцца, аж ірвецца. Толькі галава — што камень ад жорнаў, не скранеш з падшукі; рукі — жэрды, як прывітананыя наглуха ў плоце. У вачу туман... — Задыеўся чалеснік, пацягнулася з печы ў комін сівое палатно, бы хто там, на страсе, спяшаўся, скручваў яго ў трубы. У галаве стукала, звінела, — нібы пад падушкай дзяўблі мерзлую грудзі.

«Боты ж у мяне на нагах... Мілы, кінь... са мной жарты... Так муштравач? Павыкручвач? Скалечыць?»

— Гэ-э!.. — спрасоння нема і хрыпла.

Боты заскакалі, зарыпелі і падыбалі да парога.

— Стой! Гэ-э!.. — загаманіў ён на ўсю хату, падскочыў і сеў, у адной бялізне, лыпаючы вачыма на жонку.

— Во. Накачаў Джвучка... Насёрбаліся, і сну няма. Ганяеш некага ўсю ноч па пушчы. І мне вачэй звесці не даў. Што? Тузае? Вядро прывалачы, га?

— Не крычы нашча. Чаго ўсхадзілася? Проста галава ломіць, прама скажу. Бывае, — Выжлятнік сцяў абяруч далонямі галаву, бы яна ў яго расшчапілася з начы і цяпер магла, што той гарбуз, разваліцца надвая. Між пальцаў павытыркаліся кароткія валасы: галава цяпер што дрэнна абскубленая гусь. — Гэта ты мне сну не даеш... Скрыпіш... — прамычэў ён, як абдзелены ля кармушкі бык.

— Так? Гэта я не даю, сівая твая шаламэйка! Га?.. Скрыплю, кажаш? А ці не Раініна гэта злынь скрыпіць? Га?.. Што ж я каля печы і перад табой на пальчыках у беленькіх паўбалетках кленчыць стану? Не дажывеш са сваім Джвучкам. Мыкала... Мычыць усю ноч. Дачку без пары ўскруціў. Калі яшчэ ў школу, хай бы спала. Добра, што ложка пад п'яным сухі. Раве, не ведае чаго... Не хацела я цябе ўчора пры людзях чапаць. Выдала б такую нахлабушку! Паўважалася...

— Што? Заціхні!.. — Недалёка ад Раіны... — падняў галаву Выжлятнік, саскочыў з ложка і падцягнуў споднікі.

— Панавадзіў... Джвучка, Пэрац, Куцка паршывы... Кумпанійка. Дружкі. Такія, давядуць...

— Ну, кінь, курана мокрае, прама скажу, — Мірон не хацеў захо-

дзіць далёка, жонка магла фігу выткнуць на пахмелле, а без яго — не жывы. — Гані боты. Ды ў печы глядзі што робіцца.

— Знаю, куды глядзець. Зірні лепш на сябе, які стаў. З'ехаў за ноч, як чучала... Не кінеш смактаць — з'есць ляснічы, пагладзіш. Вывому зноў усырычы... — цішэла і Волька. — На твае мазгякі, не сядзі голы-босы, брыдоце...

Цяжкія боты спаўзлі з тонкіх ног, прасунуліся цераз хату і ткнуліся халявамі ў валасатыя Міронавы галёнкi.

— Глядзі, Волька... Даскачашся... Паняньчу... Разам жа жывем, на ўсіх ідзе. Што, не знаеш? А ляснічы новы — ражон яловы. Ставіць сябе... Інстытут. Тыкаецца ўсюды. Зялёны... Ушчэміць недзе галаву, пачакае хай... А ўчора злынь была не чыстая, раз так па хаце водзіць, прама скажу. Раіна памёту ў брагу дабаўляла. Чуваць. Галаву знясу!

Волька шлёпала босымі нагамі ля дэжкі, шаруючы рудую ад учарашняга спаленага сала скавараду.

— Ты мне ласонікаў не строй. Бліноў пшанічных, яйцы з чатыры і прамачыць... Ён мне вымову... Паперку ў зубы тыча. Палохае. За п'янку грозіць. Хто яе не п'е?

— Лепшых ласонікаў і ў каменскага Куцкі не сышчаш. Нешта ён забываць стаў пра цябе. Адбудаваўся — і хвастом быў накрываўся... А прамачыць — скуля. Да Раіны вунь... А ляснічы, хоць і хлапец яшчэ, а з галавой. Во-о... Не на таго ты, відаць, напаў. Ён за цябе возьмецца, папомніш. Скура трашчаць будзе. На вясну без работы застанешся. У калгас папрасішся. А цяпер у калгасе не то, што раней. Прыціснуць да работы. Мінулася...

— Не крануся з хаты, чуеш?

— Згрозіш мне...

— А трэба. Прама скажу, трэба... Лес нехта валам валіць за Асі-паўскім. На Віліі...

— Варта. Скора сцэжкі ад гэтай злыні не ўбачыш, не то каб парубкі... А хто валіць, ведаю. Не адзін недзе Куцка. Хіба людзі табе глытаўку замажучь. Але счакай, дабаруся і я. Качарэжнік пакрышу на дурной галаве. Трэба мне такія заробаткі. Судом пахне. Начэй не сплю...

— Волька! Ты зноў за сваё... Кінь, кажу прама, цыганскую музыку. Труніць усю раніцу. Давай хутчэй заткнуць чым, ды пайду. І не за адным пнём валакуся, галава твая. — Выжлятнік сцішэў. — Рагатая скаціна зноў вярнулася на Пагурак. Хай толькі снегу дасць, хай след стане — маё! Можна вецер і нарве сняжку, узвіраіўся так. А скаціна нішто прыйшла. Ці не тая, падазраю...

Акруціўшы каля шыі ручнік, ён пашлёпаў у сенцы.

— Глядзі, скаціна рагатая... Прасадзішся! Лоб гуза шукае. Зно-о-йдзе... — не сціхала Волька.

Ён не чуў. Ды і слухаць не схацеў бы.

Праз гадзіну выйшаў на загуменне пад Ваўкаўню. Насупраць ветру. Ружжо з сабой гэты раз не браў.

«Меншае падазрэнне, калі ствол у лес радзей цягаеш...»

— Дык гэта праўда, што Выжлятнік да старшыні з кулакамі кінуўся? Мама?

— Аг, не дуры галавы. Трактар свой думай як злажыць. Расклялі ж...

Аркадзю няёмка. Аднекуль падступае злосць.

— На тваіх жа вачах было. І не заступіцца за старшыню... А трактар зложым, не твая бяда. Яшчэ па запчасткі ў горад паеду заўтра. Ну, дык як там?

— Не прыставай... Ён вучыць матку. Глядзі, схопіш у мяне...

— А ўсё ж заступіцца варта было б за старшыню... Наш хлопец. Малады. Хаця, адны бабы... Разбегліся. Куды каторая. Падумаеш, Выжлятнік у бога загнуў. Вушы заткнулі і ходу. Так было? А дзе? На ферме?

Ульяна ўсміхнулася:

— Мо' за гэта міліцыя і цягае іх, што разбегліся. Я-то не пабегла... Наадварот, бліжэй падышла. Схапіў бы той у мяне вілачніка, каб яшчэ чучь... — Яна задумалася. — Было на што глянуць. Старшыня, хоць і маладзенькі, а таго як лапнуў за руку. Каб не паявіўся Авар'ян, палучыў бы Выжлятнік... Варта. Надумаўся... Дай яму падводу. Сам лезе ў канюшню, хамут з кладоўкі цягне. Без спросу. Каня зацугляў... Ой, варта было б бандзіту. Дзізярціру... Я так і таму чалавеку сказала, калі спытаўся, бо варта.

— А што ты яшчэ сказала? Доўга нешта гаварылі...

— А ўсё. Што знала. З пачатку да канца.

Было пасля вячэры. Дрыжала за акном ядраная ад марозу ноч, мігаў агонь на застоллі. Вокны ад вуліцы замураваны; ад гароду шыбы зверху адтавалі, і з падваконня капала на лаву. Гэта ад печы: насупраць жа. Палілася нядаўна.

Яны ўдваіх у хаце. Яна, пажылая, памажнелая, са свежымі русымі валасамі, — іх толькі на скронях кранула інеем, не адразу ўгледзіш, — сядзела на ўслончыку ля печы, там, дзе лаяць на пяколак. Задумалася, падпёрлася. Гаварыла. Глядзела на покут, на сына, — ён нагнуўся над сталом, над кнігай. Мехаіку сваю чытаў, цяпер адклаў. Глядзела, гаварыла. Думала, што яны ўдваіх так здаўна. Сын жа за гаспадара, як на ногі ўстаў. Праз блакады, праз голад яго выхадзіла... Вырас. І выўчыўся 'шчэ.

— Усё расказала. Добры чалавек быў з вобласці. Такі шчыры хіба толькі наш сакратар раённы, той, што новага старшыню прывозіў. А гэты з вобласці і не міліцыянер, бо ў пальце быў і ў шапцы, якія ў вёсцы носяць. І не дзеля аднаго Выжлятніка прыязджаў. Казаў, участковы сам тут разбярэцца... Рэабілітаваную паперу на брата прынес. Пытаўся, проста, што людзі цяпер... Ну, як Выжлятнік і Джвучка, што робяць, чым займаюцца. Я і расказала. І як цяпер з кулакамі на новага старшыню кінуўся і як некалі белыя коні вербаваў. Ён і твайго бацьку быў выслаў у трыццаць сёмым. Вось. Ніколі б не падумаў. Ён тады і на Авар'яна быў падпісаўся. З Джвучкам. Удваіх паўвёскі ўдалі. Столькі мужчын. Твайго бацьку і Авар'яна самых апошніх забралі. Адпусцілі тады з Оршы. А астатнія... І брат мой... Паказваў мне гэты чалавек... Выжлятнік і Джвучка падпісваліся. Пад кожным. На твайго бацьку сведчылі, што лазню калгасную спаліў. А бацька тады ў раёне быў на нарадзе, як пажар надарыўся. І цяпер помню. Але ж тады не пыталіся.

Добры гэта чалавек з вобласці. Душэўны. Гаворыць так са спагадай, з розумам. Сэрца выкладвае. Пра ўсё, пра ўсё расказваў. Гэта ж хто думаў, што такія рабілі. А пасля засталіся і дзёрлі калгас. Лупілі. До. Цярпелі іх. Усё расказала. Аж на душы лягчэй. А ён запісваў да макулінкі. Во такую кіпу спісаў. Не я адна гаварыла. Усе бабы. Збегліся да гэтага чалавека. Хай жа ведаюць там, што за людзі такое рабілі. Па-

думаць, паўвёскі ўдаць. За што за якое! Столькі людцаў... Гэта ж праз берыйцаў праклятых... Папаўзла б, пацалавала б таго чалавека, хто знішчыў таго Берыю...

Доўга гаварыла яна.

Шасталі ходзікі ля акна, што ад вуліцы, бы хто там вадзіў па сцяне жменькай сена.

Дрыжала за акном ад марозу ноч. Дрыжыкі лезлі за плечы, пацпвалі Аркадзя.

Ярка гарэла святло. Гаварыла Уллына, без сціхання.

— Мама, а якіх гэта белых коней ён вербаваў? Гавораць пра яго, плявузгаюць па вёсцы; а толкам дык і не чуў ніколі.

У коміне завыла.

— Піхну юшку, а то вецер хату вышастае. Старая песня, сын...

Памаўчалі былі, і яна расказала.

... — Жылі мы тады ў Грынях. Па вайне ж сюды перабраліся на жыццё, ведаеш жа.

Ты таго не помніш. У калысцы ляжаў.

Тады былі найшлі маразы, большыя, чымся цяпер. Мёрлі на ляту птушкі, марозіліся людзі. Суш, іней, сівярок. Стары лавацкі сад пасля таго і не ачуняў. Зацах. Толькі дзве дзічкі, што цяпер кожную весну цвітуць, ад яго засталіся, выжылі. Старыя яны ўжо зусім. За прыгонам нашы грынёўцы іх панам Таразэвічам садзілі. Ліха з імі...

Людзі наракалі, што такія маразы ад фінскай вайны: нібыта адтуль, іх, з Фінлянды, прынесла.

Вайна ў вёсцы падбрала мужчын. Бацьку твайго не ўзялі па хваробе, бо гады яго 'шчэ былі тыя. Пайшоў бы.

Як сёння ў памяці... Была субота. Сядзела я за машынай. Ці не для цябе пашыць што трэ' было... Бацька корпаўся ля печы, дзе цяплей, прастаў цвікі на снарадзе, — ферму ў калгасе збіраліся вясной перакрыць. Сонца было на поўдні і праз акно святліла аж пад самы лажак. Лягнулі былі вароты, і па двары ля акна зарыпелі нека суха і паволі-паволі цяжкія крокі. Чалавек ледзь дыбаў, апіраючыся на плот і на палку. У акне доўга была відаць зімовая шапка і чорны каўнер ад кажуха. Я кінула бацьку, і ён выбег на двор. Памагчы ж трэ' было. Адразу пазнала, хто гэта. Ды і па вёсцы гамонка ад учарашняга разносілася пра яго. Такое не маглі ўмоўчаць: чалавек з далёкай вайны жывы з'явіўся.

Дзверы настылі і не адчыняліся.

Зноў доўга тупалі ў сеначках. Шукалі клямку і пасля не маглі адчыніць. Я падбегла да дзвярэй. Піхнула. Ён стаяў на парозе. Адчыняў сам.

— Добры дзень, мілыя... Во бярэ, спасу няма. Што на Карэльскім перапытку. Як Манергейм цісне. Але лопнуць вантробы. Раздавім, прама скажу...

Язык у чалавека лапатаў шыбка і цвяроза. Вочы круціліся і зыркалі па сценах, здавалася, з парога аж на покуце ў шчэлках чорт ведае што угледзелі. Затое ногі ледзь валаклі на сабе вялікія валёнкі, цягнулі па хаце ад качарэжніка да куфра, дзе быў зэдлік.

Чалавек зняў кажух, доўгі, да пят, чорны. Павесіў на лажак, на брыж. Скінуў пасля шапку, правёў рукой па кароткіх, адрослых ад стрыжкі валасах. Застаўся сядзець у ваеннай фуфайцы і ў ватовіках. Валёнкі таксама былі ваенныя — вялікія, белыя, зусім новыя. Чалавек цёр рукі, пасля згінаўся да галёнак і скуб іх, бы яны ў яго свярбелі-свярбелі...

— Ну, грэйся ды расказвай... Гэта ж недзе, брат ты мой... Такая вайна, у такіх маразы. Як людзі трываюць толькі... — бацька зноў сеў у запечак за калодачку з цвікамі.

— Кінь бразгаць. Чалавек, во, як госць вялікі... — сыкнула я на бацьку. А ён і сам не хацеў ляпаць тады, проста было нека няёмка, не мог дзе рук дзець.

— Трымаем. Гонім... Бягуць фіны. Як мухі дохнуць. А нас спірт, мілы, ад марозу ратуе. Раніцы — спірт, днём — спірт, вечарам — спірт, ноччу — спірт. Чырвоныя ўсе, што ракі. Адным словам, фіны баяцца нас, дохнуць. Як прусакі... — чалавек ёрзаўся на зэдліку і церабіў паясніцу. — Снег не дае іх лавіць, мілы. Такі снег. У тры метры. Глядзіш, як з-за сцяны, і свету не бачыш. Мілы, гіблае дзела. Не прайсці. Снег сыпкі, што ў нас пясок у Ваўкаўні, правальваецца. Толькі трактарамі каб дарогу расчысціць... Ды нельга. Відаць. Трактар чорны. Коні, толькі коні могуць спасці фінскую кампанію. Я, мілы, тут не на павуўцы. Хворага, во, і то камандзіравалі. Я, мілы, сам пасля кантузіі паехаў вербаваць белыя коні. Толькі коні, белыя коні памогучь зб'ядаць фінаў. І я навярбую. З усяго сельсавета, а то і з раёна. Есць у нас, а вайне памагчы трэба, — чалавек не мог, здавалася, выгаварыцца. Сыпаў і сыпаў, слова за словам, беспярэдыху, бы ягадкі перасыпаў са жмені ў жменю, пакуль іх у рот вытрасці. Складна і спрытна. А вочы ўсё бегалі па сценах, па дзвярах, зыркалі на акно, на дарогу, — што ў ненармальнага. Як на вуголі сядзеў чалавек, трывожыўся і ўсё расціраў сярэдзіну, а то, згінаючыся, прыпадаў зноў да галёнак.

— А мне, мілы, кантузію перажыць давалася. Думаў, луну. Ажно на папраўку пайшло, на лепшае. Дык тут далі, во, дванаццаць дзён на вярбоўку. Нічога не зробіш, вайна, — чалавек развёў рукамі. — І падлечыцца, казалі. А не так-то лёгка. Нага, во, зірніце... Не тоўпіцца ў валёнак. — Ён спрытна сагнуўся, забыўшыся на сярэдзіну, сягнуў рукамі валёнак і абсунуў шкарпэтку, белецкую, суконную, мусіць, салдацкую, бо такіх у вёсцы яму зрабіць не маглі. — Во, пухліна, мілы, як бурак, нага, пасінула аж.

Я добра не разгледзела. Бацька быў бліжэй. «Ага, ага», — прамамытаў і змоўк. Чалавек жа спрытна падцягнуў белую шкарпэтку, сунуў нагу ў валёнак, выпрастаўся і толькі тады застагнаў і ўхапіўся зноў за сярэдзіну. Счырванев уесь, як ад таго, што балюча і цяжка было згінацца, хто тады ведаў. Адкінуўся ж на зэдліку да куфра, стагнаў і войкаў. Ціха, цяжка, — як сабака дзе здыхаў пад лавай. Мы сядзелі склаўшы рукі, а чалавека мо' трэ' было ратаваць ад пакуты. Куды кінуцца? Па якога доктара?

Забразджэлі ў запечку цвікі. Бацька зачэпіў нагою скрынку, падняўся. Мо' куды пайсці быў падумаў.

Чалавека зноў як вяралі, зжыгнула; тады, відаць, адпусціла ад «боля», — ён выпрастаўся і насцеражыўся. Залпаў вачыма, перастаў быў мацаць сябе за паясніцу. Апусціў вочы і разглядаў валёнкі. Пасля адкінуў галаву, і вочы яго зноў забегалі па сценах.

— Толькі коні, белыя коні, мілы, могуць нас выручыць. Так і дзядзька кажа, што ў Ленінградзе... — чалавек уздрыгнуў і асекся. Вочы зноў зашнырылі па вокнах, узіраліся далёка на выган, на шашу. — Я, мілы, зарос, во, за дарогу. Падстрыжэш... Цяпер дык з суседзяў і няма каму: мерзне народ у акапах. Нажніцы ў мяне з сабой, лахман толькі знайдзі які на плечы ўскінуць...

Доўга ён 'шчэ сядзеў на калодачцы пасярод хаты, нуў, адстаўляў нагу і вербаваў белыя коні. Пайшоў няскора, цягнуў усё. Чаго хацеў — і сёння не здагадаецца. Трэба нешта было, не адна стрыжка.

Нядобрае, думаю, у чалавека ў галаве. Пабегла я тады ў сельсавет і расказала, што чула, што бачыла... што думала...

Пайшоў ён увечары, а ночку яго забралі. Дзіярціраваў. Нядобры бог да чалавека... Думаеш на белых конях ехаць, а тут цябе па снезе на хворых нагах пручь, пад ружжом яшчэ. І кульгавасць як вадой змыла. Бураком-рэпкай, казалі, нагу націраў, за кантузію пасіনেкую каб усё сышло. Я-ткі тое, не можа чалавек з балючай сярэдзінай так лёгка валёнак здзерці з нагі або ўскочыць з калодачкі і падмятаць за сабой валасы, кленчыць, збіраць шчапоткамі. Забываўся, бандзіт. А вайны ён тады 'шчэ і не бачыў. З Ленінграда збег, другія — марозілі сябе і пад кулі падсоўвалі, а гэты... І дакументы дастаў і вінтоўку ў дзядзькі тады ў Ленінградзе кінуў. Знайшлі ўсё. І дзядзька такі самы, ваенным нейкім быў, інцідантам. Вось якой вярбоўкай чалавек скуру бярог. І неяк, во, мінула тады вайна такога. Руку, кажуць, ткнуў з акапа пад кулі, — ды ў шпіталі адлежыўся. Жывы і здаровы вярнуўся з фінскай, разам з усімі. Ніхто і цяпер не ведае, як яму ўсё сышло гладка. Не расказвае. Баялі, што расстраляць хацелі... Не перайначыўся чалавек. І ў гэтую вайну, думаеш, на немца хутчэй сунуўся? Не-к... У партызаны пайшоў перад апошняй блакадай, калі мабілізавалі. І то, прыладзіў сваю лязенку і вэндзіў сала. Партызан... Нажываўся. І цяпер зямля ў яго лёгка круціцца пад нагамі, носіць. І галавы ён нідзе не зверне. У лес падаўся...

Той чалавек з вобласці яго таксама ж дапрошваў. Доўга трымаў. Гадзіны са дзве. У канцылярыі. Выйшаў адтуль вясёлы, усміхаецца, рукамі махае, расчырваневы ўвесь, як нага яго ў фінскую вайну. Хоць бы душа перавярнулася ў чалавека за слёзы людскія. Другіх адправіў, каб самому рабункі чыніць. Гэтую гніду да людскога і блізка не трэ' было б падпускаць, а то і ў начальстве яшчэ пасля вайны пахадзіў. За ім у вёсцы бабе і слова нельга было сказаць. Страшыў усё тым жа...

Штодзень самагонкі вымагаў. Хоць ты, было, спецыяльна для яго гані. Але кончылася цяпер ягонае на людзях... То ў лес нырнуў. Жыве... А лес што? Цёмная ноч. Хто за ім туды пойдзе ззаду? Толькі ж, каб зрабіў так, каб яго дзе сасной на смерць прыдавіла, берыйца гэтага...

Улліяна змоўкла і глядзела на застолле, на святло. Што мроілася жанчыне — нямаведама; што легла ёй цяпер на душу — гора, непатрэбнае ўтрапенне ад усяго благога на жыцці, — хіба мог згадаць хлапечы розум?

Маці... Колькі яна перанесла, пагаравала, колькі перацягала яе плечы нягод і цяжару ад жыцця і колькі яшчэ пшчоты і любоцця ў вачах...

Колькі выпактавала, калі ў першыя дні пасля ваеннага смуроду вывела яго, малаго, з лесу на папалішча і пасля ўкрывала лахманамі ў змудраванай на двары зямлянцы. Каб хаця не прастыў, каб сырассць грудзі не сцяла...

Бацька з партызан не вярнуўся. Нават па смерці цяжка было яго апазнаць: згарэў, забіты ў будынку, калі гарнізон у райцэнтры нішчылі.

А тая галодная вясна на папалішчы, калі ліповы ліст сушылі на хлеб, калі елі сухі і жорсткі праснак, пакуль не сталі пухнуць...

Вайна прайшла, але пакінула 'шчэ сябе надоўга. Ад яе нікуды нельга было сысці, яна, і мінуўшы ўжо вёску, лезла ў кожную шчыліну ў закутку, каб задушыць чалавека, як муху... Ды цяжка ёй было, не пад сілу ўжо... Аж трашчалі напаяты ад натугі жылы, калі схуднелыя жанчыны ўпрагаліся ў плуг, каб засыпаць зямлёю бульбіну ці

зерне, — жыццё сваё пасеяць. Бо чаго ж чакаць не сеяўшы? Не лопнулі ад натугі жылы: яны толькі больш драцянелі. Гэта была апошняя чалавечая сутычка з вайной пасля вайны. Чалавек, падаючы, узнімаўся на ногі, чалавек перамагаў.

Перамог...

Выстаяў...

Маці... У маршчынах, у сівізне. З хворым з тых часоў сэрцам. Без следу такое не мінае чалавека...

За акном усхадзіўся вецер, шалёны, напорысты. Аціх быў. Пасля, як пасцілкай, сцёбаў па шыбінах, ірваў страху, трашчаў па гары. Шумёў суха, выдавала, гэта ён ганяе на шастку, што ля коміна пад страхою, навазаныя для лазні венікі.

Ці не ад яго міргаў за сталом агонь? Ляпалі вароты, моцна і часта. Звінела вядро ля студні, гэта яго ганяла над парканам, перакідала далёка на гарод і шпурляла назад, на дрывотнік.

За акном заматляліся белыя абрусы, засцёбалі кудлатымі махрамі па шыбах, — паваліў снег. Заблелела на гародзе, пасінелі чорныя шыбы. Пацішэў вецер, нехта лягчэй і павольней стаў ступаць па гарышчы, не звінела вядро, бразгала сціха, — відаць, поўнае снегу.

Ноч у белай буры хлынула на вёску...

— Добра, мама, што расказала. Нам трэба знаць. Чалавеку за такое... Чув... Сам ад народу ў лес зашыўся. Бяжыць воўк ад агню...

— Не хадзі, сын... Дзе тыя Грыні... Край свету па мяцеліцы...

Яна хвалявалася, а ён нічога больш не сказаў.

За вуліцай яго спаткаў халодны і густы вецер з загумення і пацёр з паземкай у поле.

Маці...

Усю дарогу ён гаварыў з ёй. Расказваў, чаго ў вочы не мог сказаць.

А вецер нёс яго ў белы свет, у Грыні, туды, дзе ярка і разлівіста гарэлі вокны ў клубе, дзе бітком набіта моладзі, дзе людзі не суніваюцца пасля працы днём, калі ніюць ногі і баліць спіна, дзе было неспіханае ніколі жыццё...

Дзе была Галіна...

Сціхла, змерла. Здавалася, зямля намерзлася была, насклелася і застыла пад снегам, лягла аблогай на сон, не дыша; здавалася адышло цяпло, знікла назаўжды.

Снег валіў чацвёрта сутак запар. Панадзімала, панастваўляла на дарозе, на прыгуменні і на ферме белых капцоў, не пралезці да Ваўкаўні. Аціхла ад ветру, і зноў пачынаў дыхаць мороз, адтуль, з-за гумнаў.

Усталявалася зіма: быў яе час.

Учора пад поўнач падалі голас ваўкі, нібыта без іх дык у Закалюжы і ў Грынях і жыць нельга... Выйшлі з Асіпаўскага, пад Ваўкаўню, запелі. Два ці тры — ад сілы. Голас слабы, рэдкі — цяпер і ваўкоў мала. Няма. Не тое, што раней.

Сабакі ўсю ноч ірвалі прывязь, заходзіліся, падвывалі адзін аднаму ў марознае неба, — чулі галодную прыблуду.

Кракталі, варушыліся, — жылі Грыні і Закалюжжа. Людзі праціралі дарогу вуліцай, беглі перш-на-перш да хаты старога Тодара і Пракурорыхі, дзе брыгадзіры вешалі нарады ў скрыначку пад шкло; разрабалі снецгі да хлявоў, да студняў. Ад Грынёў да Закалюжжа

прасунуўся трактар, пайшоў на тралёўку лесу. Аркадзь першы правёў зімовую дарогу — прасцейшую, нацянькі. А праз дзень яе расцёрлі і раз'езджалі на санях — валаклі торф з-пад Пагурка на лавацкае поле.

Яшчэ па цаліне дыбаў Выжлятнік раницай у Асіпаўскае, а з цягном пёрся ўжо з Закалюжжа ў Грыні па вытраляванай дарозе. Пераабуўся і знік быў з дому. Позна за вячэрай соп і не абраніў ні слова.

— І нанач яшчэ Джвучку з Пэрцам абыхаў... І ні жыў... — чуў ён, як бурчала Волька, ды сцерпеў. Такого з ім не было.

Не спаў усю ноч. Варочаўся, курыў, тупаў па хаце; усунуўшы валёнкi, выходзіў на двор, ляпаў нечага ў хлыве, узяўся быў расчышчаць ночку снег. Далёка яшчэ да дня шмыгнуў з хаты, цішком, не сказаўшы ні слова. Жонка, дзякуй богу, апрагалася сном. Каб гэта ў другі час... Ускруціў бы яе Выжлятнік, як міленькая каля печы выдылігавала б. А цяпер... Лішні шум, агонь ночку ў вокнах і дым з коміна — людзі не дурныя. Скварку можна і ў кішэню ткнуць, знойдзеца...

За вёскай ля шашы, дзе недалёка маляды калгасны сад, яны былі ўжо ўтрох. Сабраліся тут, не заходзілі адзін да другога. Лёга ночку ў вёсцы з ружжом на каго-небудзь аднаго наткнуцца, як заўтра ўжо ля нарадаў усе будуць трубіць, што не спаў, валокся недзе. А многія ўдзюмаюць і прапытаць, куды, высачыць, як Пракурорыха ці Раіна. І далей ад воч старога Тодара... Гэты...

Уперадзе іх — цалюткі свет. А да дня недалёка: сіпла галасілі пеўні. Па той канец Закалюжжа брахаў сабака, глуха, як з-пад зямлі. Грыні спалі аблогай: позна ўкладаліся з вечара. Сход калгасны быў у клубе. Праўленне цяпер пры новым старшыні ўсіх на гной гоніць, спасу няма. На ферме мігцелі агні, рыпелі вароты. Нехта паганяў каня, енчылі палавы, свежа, адрана, на ўсю вёску. Мароз не адлягаў.

Трое падаліся дарогай на горку, пад лавацкія сады. Не размаўлялі. Пра што было? Крочылі наўздагонку за паласатым Жульбасам — гэта каб угрэцца. Пасля цёплай хаты прабіраў мароз, гнула ў крук, аж да зямлі.

Варта ні на каго не наткнуцца...

Пад Закалюжжам у самой лазе яны звернуць на цаліну, там сляды, ходжана ўжо. Ад лазы трапяць да Ваўкаўні, а адтуль да Асіпаўскага — руку працягнуць.

Дарогай нацярушана сена, не свежае, прыхопленое інеем. Раницай тут стагі звозілі з балота, панатрасалі. Поле змерла. Стыў збылелы ад інею лязняк у абочынах. Здалёк — шэрыя здані, копы сена.

Ноч настыйлай далатей лезла за плечы, поўзала па твары; пасыпала, як скрозь пальцы, нечым цяжкім і халодным вейкі; біліла каўняры — хавала ад воч, пераймала рукамі з рота пару, — грэлася сама.

Скрыпела пад нагамі, бы галодны звер скрыгатаў зубамі. У лавацкім садзе вісеў туман, што кудзеля, мо' ад таго пахла ільном, як ад лазні-сушылькі. Часам пах збівала цяжкая і горкая сырасць: прэлі гнаі ў раскіданых па полі кучах, як капцах.

Трое — угрэтыя і задыханыя — спыніліся ўжо ў Ваўкаўні.

— Адсапнёмся і вушым далей...

Бралася на дзень. У небе выскачылі зоркі: распаўзаліся, радзелі перад світанкам хмары.

Далёкую зару над лесам, дзе электрастанцыя, людзі прынялі за пажар і доўга думалі, што гэта ён.

— Спякло, мілы, некага чыста, прама скажу... О-о... Аж неба занялося...

— Згавэў. Добва, калі жывы выскачыў...

— Абсалютна. Спёкся...

У лес упёрліся, як у сцяну. Ад Ваўкаўні ішлі дробненькім саснячком. Сасонкі ў замеці. Тырчаць са снегу растапыраныя лапкі, бы падбітыя курапаткі расставілі крылы.

На золаку быў узяўся вецер, зашумеў-прабег уверсе, атрэс іней — задыміліся кранутыя елкі — і сціх.

Было шэра.

Ішлі адзін за адным, шнурам. Мясілі ўцэла. Панастаўлялі каўняры, паапускалі ў шапках вушы, унурылі галовы, — можна было напароцца чортведама на што. На кожным кроку.

Снег перасыпаўся па нагах, як мяккі попел з-пад асінавых дроў. Не злёгся, стаяў ворахам, і нага лезла аж па калена, выцягвала на след мох з іголкам.

Саплі, як загнаная жывёла. Сабака скакаў збоку, разявіўшыся і, бывае, хаваючыся аж па вушы ў снезе.

Лес парадзеў. Гэта перад самым Асіпаўскім. Сталі трапляцца дзялячкі — старыя вырубкі. Выйшлі на пасеку, дзе нядаўна калгас выкаціў лесу — дай божа! — на будынкі. Тут застаў дзень. Пажаўцела спрэс чорнае сасонне, пабялеў снег. З-пад яго, глядзі во, вылазіла-прабывалася незацярушаная лясная, высокая і пругкая, мятліца ды чырвоная, пакурчаная, сухая папараць. Ля заснежанах пнёў шмат дзе бурэўся пад'яловец, бы воўчыя скур панавешвалі на сушку. Занесеныя-засыпаныя, не спаленыя летам лаўжы бугрыліся, што мядзведжыя мерлагі.

Пасека белая, чыстая, шаром пакаці.

Лес драмаў, не прагнуўся. Не чуў раницы, як аглух. Не варухнуўся, не атрос ад снегу настыйлае голле. Не было перамены пасля начы.

Спыніліся ў ельнічку, што ўкліняўся ў пасеку. Якраз ля разбуранай былой ямлянкі-канюшні, цяпер доўгай яміны. У трыццаць дзевятым годзе тут стаяла кавалерыя, пакуль нашы не перайшлі Вілію — граніцу.

На выспе-бугрыне ля яміны — засыпаное свежае бяровенне, сцягнутае ў шліхту. Вытраляванае; яго яшчэ не забраў калгас. Селі на крайняе палена, ачысціўшы рукавіцамі снег. Пасоўвалі змакрэлыя ад поту шапкі на патыліцы, закурывлі. Маўчалі, як пасля лаянкі. Паласаты Жульбас лыхаў па яміне — дзёр снег і мох: чуў мышэй.

— Скора след. За палянай. Там балота далей. Доўгія крыніцы

не замерзлі. Правалы. Пазаўчора па пояс ускочыў быў. Станем на след, пасля разыдземся. Пойдзе нехта адзін. У абход. Пад вецер. Адкуль дзьме? З Пагурка. — Выжлятнік адварнуўся, выцяг шыю. — Ціхота. За вярсту чуваш, трэсі толькі. На лыжах бы, дык шэрані няма, правалішся. А ў нас, прама скажу, калі гэта было, каб у лес хто на лыжах падаўся. У фінаў не так... На елцы з лыжамі сядзіць, затоіцца — пасля — шасы! — на галаву проста, Як цігра, прама скажу...

Выжлятнік гаварыў шмат. Гэта зняло ўзрушанасць і трывогу. Раман Пэрац дастаў з кішэні акрайчык хлеба і стаў жваць, пацягваючыся і цярэбчыся. Быў у фуфайцы, картовых штанах, запхнутых у халавы кірзавых ботаў. Ідучы ўцэла, зачэрпнуў снегу і цяпер выграбаў яго чырвонымі пальцамі. Ляпаў па каленях, — відаць, нешта несамавітае было ў яго апрагнута падніз. Платон курыў, аж захліпаўся. Папярхнуўся быў, закашляўся:

— Не варта дыміць. Раніцай далёка нясе... — цёр ён вочы запяшцем. Пасля стаў абкладаць вялікі чорны каўнер у пацыраваным кашуку. Шлёпаў па бярвяне цеснаватымі валёнкамі-атопкамі. Грэўся. Нарэшце паклаў на калені дубальтоўку, старую, з адшчэпленым прыкладам, апёрся на яе лакцямі і ўтаропіўся праз пасеку, туды, дзе жаўцелі сосны. Там стукаў дзяцел, прачнуўся недзе галодны, грэў дзюбу і настылы за ноч жывот. Ён псаваў цішыню, вяртаў насцярогу, клопат. Бы гэта дзёўб у ацілхы было грудзі, калоў нутро.

— Ідзем. Стыць пачалі... — Выжлятнік зашпіліў на ўсе гузікі новы суконны павалаканец, счысціў нямаведама для чаго з валёнак снег. Яны — вялізныя, чорныя, падшытыя зубчатой гумай, старыя. Старэй за Платонавы. Памяць адабрала, — ці гэта яны ад партызан засталіся, ці тыя, што пасля ўжо вайны дастаў, як у вёсцы сельсавет дапамогу дзяліў?

— Ціш... Дзяцел, зараза... А я.. бы хто з тапавом, падумаў...

Насцярогу ўчуў сабака, выскачыў з яміны, дзе лізаў снег, натапырыўся і стаў ірвацца ўперад. Нібы толькі цяпер успомніў, што ён сабака, што ён у лесе, і ўсе шлохі, якія не чуюць людзі, чуў і пускаў паўз вушы, а за гэта глядзі і па хрыбце скапіць лыга.

— Той пачуць мог... З раніцы надумаў мо' пад Вілію ткнуцца...

— Ці чэві... І звер любіць паспаць...

— Абсалютна. В-ва... — Пэрац дрыжаў. Ламала яго ўжо другі дзень. Круціла, жвакала ногі; гуло ў галаве.

Каб не распусціць нюні, ён увесь час маўчаў.

— Пэрцу прыйдзеца заступіць ад вёскі. Па гэты бок Пагурка. Дзе берасклет. З яго ламачынай здалёку не возьмеш. На подпуску толькі. Я — у абход, у мяне калібер. Адрэжу ад Віліі, падцісну да Доўгіх, у крыніцы. Ты, Джвук, адразу ж туды. Краем Асіпаўскага. Удасца прыціснуць да балота — наша. Не — пацалуем у...

На след вывеў сабака. Ішлі па ўчарашняй, прысыпанай інеем, сцяжыне. Дыбалі да другой паляны-загарадзі, дзе берасклет. Пакінулі Пэраца. Распаранага, спатнелага.

Праз гоні Джвучка ўзяў управа, перасек дарогу, што вяла з Чарчагу, і паціснуў пад Доўгія. Кранутая жывёла, калі што, пройдзе краем Доўгіх, не палезе ў крыніцы на згуб. Заступіць толькі расцяраб, адварнуць у балота, а не — скіраваць хоць пад вёску: на берасклет, на Пэраца. Назад дарогу жывёла заступіць Выжлятнік. Пастка...

Падняўся вецер. Стаў моцны і напорысты. Хістаў вершаліны сосен, трос іх, што макаукі, гудзеў. Пасыпаўся снег — белы мак. Пачалася мяцеліца. Плыла там, уверсе, ныла, пішчала, сціхала была, — тады

зноўку шалела. Стагнала Асіпаўскае, як паранены звер, — пушча ўзвіралася, што галодныя воўкі калі пад поўнач.

На дол стала цярушыць густой мукой, бы ўгары, дзе вершаліны, гудзелі жорны, трушачы перасохлае зерне; пасыпала, што пад канец лета пераспелай дзеразой, — лес быў сіні, як ад дыму. Мяцеліца — зімовы пажар...

Выжлятнік задыхаўся...

Ногі млелі, падсякаліся. На плячах — не павалаканец, а дубовая карына. Давіла, муляла, рэзала, на спіне, пад пахай, у лакцях. З-пад шапкі цякло цурком. Валёнкі — што два карчы, прывязаны да ног. Духата. Адышка. Нехта з палатнянай анучай лезе заткнуць горла. У роце суха, кісла і праціўна, бы там не язык, а бронзавы патрон, які зручней трымаць у зубах, — ямчэй перазарад зрабіць пасля стрэлу.

Снег дастае да паясніцы.

Сабака глытае брэх, ледзь чуеш загнаннае псё. Лёг на след. Упаў за здабывай.

Лось стаў нанач на Пагурку. У яловым гушчары, ля вывараткі. Не прылёг. Учуў недзе з вечара яго, Выжлятніка. Прастаяў усю ноч, як на пікеце... Узрушыўся ж тады мо', калі са днём пацягнула ад чалавека потам.

Лось не чакаў. Ішоў у рэдкалес, у Асіпаўскае, ірваў да Віліі. За ракой лыга нырнуць у лясныя прасяяны пад Палік. Там няма лагоў і дзялянак, там векавыя елкі ў дзідах — не падступіцца... Затое — нетры, ратунак ад беды.

Жывёла кіравала напасткі, напрапалую, на чалавека. Чула яго, а ішла. Ззаду — гібель. Ратаваць магло адно — ногі.

Лось пакідаў Пагурак, згараваў апошняю ноч і пакідаў яго мо' назавсёды: адыходзіў.

Выжлятнік учуў трэск здалёку, — замёр, згорбіўся, бы гэта вытыркнуўся-вырас высокі пень з доўгім сукам, а не чалавек узняў ружжо. Нехта зыбаў зямлю, дыхаў на яго гарачай парай. Цяўкнуў сабака... Закурэлася, — бы з-пад зямлі прарваўся вецер, узняўшы варахаваты снег, як аўсяную макіну на таку, ускруціў тут, у адвечным зацішшы, мяцеліцу і гнаў яе хто ведае якой дарогай.

Жывёла разміналася з чалавекам.

Ён угледзеў з-за дрэў бурую лапіну, н'ат чырвоную, мо' што ад снегу. На якую хвілю нагадалася ласіха з малым, што знікла з-пад самага носа тады, па чорнай сцежцы.

Лапіна скалыхнулася, растала. Зноў уздрыгнула.

Гахнуў стрэл... Густы, глухі, што ў сырой пуні. Закрумкала знямолае рэха ў Чарчагу, бы там душылі старога каршуна. Заглох быў тупат, сціх пошум лесу; тады зноў уздрыгнула зямля.

«Гэ-эй!..» — данеслася да Пэраца.

«Гу-у...» — затрубіў у кулак Джвучка. Кораценька, ярка.

Выжлятнік даў стрэл. Значыла, — выходзіць на след, пагоня.

Стагнаў лес, свісталі на ветры голая дубцы ў бярэзніку, хвасталі па твары, дзёрлі павалаканец; білі, хлопалі лапкамі, што крыллем, елкі — па плячах, па галаве; ёкала ў жываце, калола; гарачыня паліла горла... Каб кроў хаця не хлынула праз рот... Сыпала за каўнер халодную жарству, вострую, дзяркатую, як хто вадзіў па шыі настыйлай суконкай.

Сабака ўперадзе. Травіць; аж заліваецца. Недалёка недзе ад жывёлы...

Лось узяў да Віліі. Ясна. Дзе зможа выбіцца? Куды рвануць на пяраймы?

Мала вопыту. Усё — пачутае ад старых на вёсцы, забытанае выдумкамі дзеда Тодара. А тут наглая, з розумам жывёла, скажы ты...

Рака стала. Махнуць праз яе, што плюнуць. Хаця тым месцам, дзе налёг сабака, за ракой — курганне, галец. Лось можа не лайсці. Зверне...

Выжлятнік ірваўся са скуры.

«Разуцца б... Скінуць павалакан...»

Асіпаўскае радзела. Пачалася Сырніца — даваенная парубка. Пасека — імшара, разгаты лясчэўнік, абвіслы, палеглы аж на дол; хілы сасняк, высокія тоікія пні.

На снезе — кропля крыві — рэдкая, жоўтая, як нявыспелая ягадка рабіны. Распаўзлася даўгаваченная плямка...

Выжлятнік спыніўся. Захлынаючыся, хапаў рукою снег, пхаў у рот, за карак, сыпаў на галаву. Задрыжалі ногі, калі асеў на калені над крывяной кропляй...

«Падраніў...» — страпанулася душа.

Нагнуўся.

«Не-е... Расплюснутая гнілая журавінка. Выкінута наверх капытом...»

Зноў яго ўскруціла са снегу, паставіла на ногі і штурханула на след. Сагнуўшыся, прыпадаючы да зямлі, прыціскаючы да грудзей дубальтоўку, ірваў ён па Сырніцы між пнёў і вываратак.

Снег на следзе пачарнеў. Лось даставаў да імшання, дзёр капытамі прэлае, змерзлае лісце.

Зноў кроў. Накапана, бы ў каго з носа.

«Рана...» — сцяў зубы Выжлятнік, як звер, учуўшы кроў.

След не давёў у канец імшары, — забіраў на лінію між Асіпаўскім і Сырніцай. Лось не ішоў да Віліі на выспу, блытаў след і куды цяпер мог падацца — згадай. Лось вымотваў вантробы чалавеку. Ад бегатнігнула ў крук; душыў кашаль і смага.

Кроў...

Кроў на снезе і на твары. Сэрца бегала ў грудзях, як бульбіна ў пустым кошыку, калі яго стаць калаціць без аддухі. Вочы поўны поту, што цурчыць з ілба, — рэжуцца, не павернеш. Спіснула грудзі, бы надавалі пад дыхавіцу.

Зменшаў вецер. Пагусцеў снег. Пасыпаў, як з шуфля. Было не рана.

... Платон Джвучка пасля стрэлу вырваўся з-пад Доўгіх і праз колькі часу налучыў на след, што вёў пад Сырніцу. Вярсты з чатыры дуў шалёнага пешака. У Сырніцы надумаў збочыць правай пад поле, каб выскачыць напярэймы каля Масткоў. Гэта не даходзячы да Віліі... Ды ў Сырніцы след звярнуў у расцяроб, і чалавек, збіты з тропу, скінуў з сябе кажух, стаў пераабувацца, прыткнуўшыся на корч ля старога лаўжа. Рэзалі ногі. Адсапнуўся, разамлеў; ахінуўся кажухом, халодным і прыемным; размяк. Вісла галава, пагнала сліну, занялі плечы і крыж, як пасля лазні...

«Чаго лясцець верх лесу?... Гававу сквуціць? Панёсся ж адзін...»

Нагнала сон. Пасля змору. Але ён — загуба. Падняўшыся і апіраючыся на ружжо, Джвучка падабраў са снегу і сунуў у кішэню кажуха шматы ад суконак і рушыў назад паўз расцярэб у кірунку пасекі-агарожы, дзе рос берасклет і дзе меўся быць цяпер Раман Пэрац.

Усё зрывалася. Па такім безгалоўі пагоні не наладзіш. Здурнеўшы толькі, станеш капацца ў снезе, як курыца ў кучы зерня, — вязнеш, а ні зярняці не клонеш.

... У Рамана ламала спіна, дрыжалі ногі, калала ў правую руку ля

запясця. Балела галава, цела стала ліпкае і гарачае, бы яго, нагрэўшы перад печчу, выпэцкалі ў каланіцу. Сохлі вусны, чарствеў язык, — выдала: у роце кавалак здубелага праснака. Застаўшыся адзін, Раман разгроб высахлы лоўж, развёў агонь. Сучча пішчала, дыміла, гасла. Пасля ўгарэлася. Прыхінуўся спіной да яловага пня, плоскага, як грубка, распарыўся і не мог падняцца. Расчырванеўся ад агню, валасы вылезлі з-пад шапкі, папрыліпалі да яловай кары. Праз картовыя порткі грэла калені і сцёгны, — стала зусім як дома.

Брэх і стрэльы даўно глынула мяцеліца. Было што цяпер у лесе, ратавалася ці канала ад раны, — чорт з ім. Пайсці ж дадому, — заядуць. Пасля стрэлу трэ было бегчы. Так адкрыта? На леспрамгасцаў наткнуцца можна. Ды ці мала на каго. Калгас жа лес тралюе...

За гэта не глядзяць...

Колькі таго пажытку, калі і ўгробіш жывёлу. Ды і не адно яшчэ горла прыйдзеца заткнуць, Выжлятнік наперад плявузгаў. Разарвуць лася на кавалкі, расцягнуць па костцы, што ваўкі. Хаця... Лес вялікі. Абход Выжлятніка. Ён тут перш-на-перш. А цябе не адкідае — маўчы, не ный. Яшчэ што скажаш, чаму не пабег, маючы маладыя і здаровыя ногі... У Джвучкі адгаворка — рэўматызм...

Яловая кара лускалася пад аздамкам, макрэла ад цяпла, мачыла галёнкі. Сядзець стала, што на халодным камені.

Галаву цягнула долу, млела шыя. З цяплом сціналіся павечкі. Прывалаклася скруха-шкадоба. Па нечым...

Жылі ў лесе двое — Выжлятнік і лось. Стала цесна...

Думкі вязалі доўгае вязьмо, але гэта быў хутчэй сон. Чалавек-падручны ішоў на чалавека-завадатая ў сне. Рэальнасці і небыццё доўга змагаліся недзе глыбока ў свядомасці, пасля саступілі нечаму празрыстаму і лёгкаму — забыццю ад усяго на свеце.

... Балаяць плечы, дзярэ ў горле, прышчыць. У ваччу сіне. Не ногі — скрыпучыя мыліцы. Трашчаць, гатовы шчапацца, калі ўзаб'ешся на пнішча. Мокра ў паясніцы, мокра і гарача пад вязанкай за спіной. Павалакан ляжыць недзе, засыпаны снегам, у расцяробе пад Сырніцай. Чалавек ірвецца без розуму, без развагі.

Лось вёў Выжлятніка назад. Сцягаў да Віліі, вывалак на луг, на заснежаную беражніцу і павёў пад Асіпаўскае, кіраваў на Пагурак.

Жывёла калясіла — рабіла круг, як і ўлетку.

Сабака енчыў нямаведама дзе. Лес стаў чужы. Такія елкі ніколі не надараліся — густыя, чырвоныя, у дзідах. Схмурэла. Паўдня мінула? Вечар? Хто скажа...

Ногі скрыпяць у калянях, рукі ўпускаюць ружжо.

Зранены, абабіты, у крыві...

Няма чым дыхаць. Мала свету... Разрываюцца грудзі... Не ад болю за сябе, а з-за боязі страціць тое, да чаго так кораткі рукі.

Стрэл...

Стрэл уловіць Асіпаўскае і Сырніца, учуе Платон з Раманам.

Стрэл — збавенне, ратунак. Прыбягуць, знойдуць, стануць на след...

Чалавек падае ў снег. Грабе пад сябе нешта вострае, дзіркатае. Захлынаючыся, хапае ротам, як рукавом, калючую стужу.

... Платон узбіўся на сляды пад Віліёй.

Пад Сырніцай у расцяробе выцяг з-пад снегу павалаканец...

У самым Чар-чагу вытарабаніў з леташняй яловай вершаліны Выжлятніка...

— Не дае, мілы, дыхаць... Не цягні... — адна сіпка.

Чалавек не стаяў на нагах: натрудзіў, падарваў сябе.
— Човт з ім... Конскае мяса... Ачухайся. У цяпло трэба... Загінеш...
— Адпачыць, мілы... Адсапнуцца дай. Ногі, ногі здалі... Ніколі не думаў...

Дробненькі сняжок церушыўся праз яловыя лапкі. Унізе, ля зямлі, шарэла. Мітусілася ў ваччу, бы пад самым носам камары таўклі мак. Надыходзіў вечар. Па-зімоваму, адразу ж пасля палудня.

Людзі зноў улеглі следам.

... Вочы адплюшчыліся з болем. Твар быў чужы, гарачы і мокрый. Снег сыпаўся, таяў, цякло за каўнер. Звяло калені.

Агонь стух. Пішчала, сквярлося вогнішча.

Той самы, мусіць, грук, што ўзбудзіў, аддаляўся, цішэў.

Раман ускочыў, утаропіўся. Не мог ні ступіць, ні апусціцца сесці... Між сасон нехта ехаў на гнедым кані... Паволі-паволі, сунуўся проста...

Першы зман, што наплыў хутчэй праз сон, знік...

Перад вачыма дыбаў лось. Вялікі, стары, з рыжым бокам, як калгасны вытворнік з Закалужжа, што быў падабраў пад сябе летась дзеда Тодара... Валок па зямлі рогі, як саначкі па снезе, ад змору, відаць, і натугі, што давялося знесці.

Лось адыходзіў на Чар-чаг. Ратаваўся. Выбіўся быў аж на Ваўкаўню. Бліжэй да чалавечага жылля шукаў паратунку.

Знікне... Сыйдзе з воч... Заблытаў след, адчапіўся ад сабакі... Марудзіць мо' перад большай 'шчэ дарогай. Прарве да Віліі, вернецца на Палік...

Бегчы пасля сну і аддухі лёгка. Раман выскачыў на тую паляну, дзе прыткнуліся былі раніцай на бяргавенні. Лось дыбаў безразняком, тугым, і цёмным. Падняў рогі, выдавала — чуваць, як ён соп-чмыхаў... Ля дзвюх елак таркануўся на якую хвілю: учуў блізка чалавека. Раману не трэ' было доўга меціцца...

Стрэл хлыснуў сухі і рэдкі, як хто дубцом сцэбануў па плячах. Счакаўшы, загуло рэха — далёкае, грознае...

Лось стаяў, выдавала на'т, не учуў стрэлу. Пасля асунуўся на дол з усіх чатырох, знік з воч...

Скаціўся ў ямішча канюшні-зямянкі.

Таго не бачыў хлопец і не бег глядзець: схавіла дрыжыка. Ляпалі зубы, не сцяць — скрыгочуць, што плугі па каменні на лавацкім полі. Сціснуў іх моцна-моцна... Не згледзеў, як да крыві раскусіў палец.

Бегчы, знікнуць адсюль...

Ззаду забрахаў сабака.

Падступіўся азноб, — нехта працягнуў па целе шурпатую ледзяную руку, як намерзлую яловую карыну.

Стала блага.

— Нас сямёра... Бригада. З пня валім. Ферма ўвесь лес калгасны падцісціць... Узяўся наш старшыня з Авар'янам...

Дзедзіха гаворыць, нібы апраўдаецца. Не разбярэш.

Прыйшоў ён, як добра сшарэла. Вырас, што пень з-пад снегу. У фуфайцы, у ватовіках; шапка з апушчанымі вушамі. Намораны, спрацаваны, відаць, памахаў рукамі за дзень. Перацяты ў паясніцы пілой — пузатай, новай, зусім белай: зімой смала не ліпне.

— Калгасная, мілы, пілка ў цябе, глядзі якая... Твая ж, помню, старая, вузенькая. Добрая была, дык і зрэзалася так. Гэта не дажыве...

Два чалавекі бачаць адзін другога навывёт, гавораць жа богведама што...

Двое другіх — стары і малады — толькі павярнулі галовы. Не здзівіліся, не спалохаліся. Лішнія вока — бяда. Але ж гэтае за сваё слыло.

Снег вытаптаны, чырвоны, аж буры, калі доўга глядзець. Як свежы гліняны ток у пуні.

Яны — у самай яміне, даўнейшай зямлянцы-канюшні. Згорбіўся — і не відаць. Каля Андрэевых ног снег бы ўсыпаны журавінамі; ля рудога, без кары пня, дзе Выжлятнік, нехта мо' нацярнуў дробненькіх, як мак, бруснічак. Чырвоненькіх — пераспелых і перамерзлых.

Людзі атрасалі ад крыві рукі.

— Ты тут, мілы, з канём? Пугоўе ў руках...

— Тралявалі лес да Масткоў... Пад машыны...

— А як?..

— Што «а як»? Вы нарабілі такога стуку... Дурных няма... Толькі...

— Мілы, не страш. Што толькі?

— Я адзін на след узбіўся. Другім часу не было лыхаць па лесе. Працавалі. А я... Пачуў ружжо сваё. Яно ж у Пярца ад той нядзелі засталася, ты ж, здаецца, браў... Пачуў — і душа замёрла.

Выжлятнік і веруў і не веруў.

Селі на разасланы Джвучкаў кажух. Дзедзіха бы і не бачыў Мірона. Сачыў — як Платон ёрзаўся нагамі па разасланай мяккай, ліпкай і слізкай чырвонай скуры, сыкаў і бурчэў на Пярца.

Ад жывёлы засталася нязграбная чырвоная гуда на снезе, як куча насечаных альховых дроў пад варуўнёй на дрывотніку ў Выжлятніка.

Скура сабе, мяса сабе...

Толькі галава лася ляжала воддаль, як жывая. Закінула са снегу ўгору рогі, навастрыла вушы, падцяла губы...

Выдавала — дыхне праз храпы, разадзьме снег, страсяне рагамі... З зямлі вырвецца жывёла, якую сцяло мерзлай грудай, здушыла, змардавала, але не загубіла сілу і прагу да волі, да ляснаго святла і цемры... Грукнуць капаты — застогне лес.

Дзедзіха ўгледзеў вочы, — там, дзе сівая крэсачка праз нос, — чорныя і мокрыя. Яны плакалі...

Выжлятнік сачыў. Ён ведаў, што думае цяпер гэты чалавек... Закурыў, сплюнуў:

— Шкадаваць, мілы, нечага... Пацягаў нас... Сам таго не варты.

Ты тут, мілы, з канём. Прама скажу, зрабіць трэба, каб на ферме было ціха. Ацямнеем жа. Каня затрымаем. Цяпер не сунешся: уся ферма ў зборы. Хаця — кумпяк любое горла заткне. Толькі ж іх не хопіць на ўсіх. А табе...

— Дай чаго мацнейшага дыхануць... «Беламор» сёння, што трава...

— І ў мяне «Беламор». Памянаем. Бывае, пачка трапіцца... Мілы, сам бачыш... Блізка да вёскі. Добра, што ў яміну загнала падлу гэта. Хаця нішто, раз'еўся. Кумпякі-калоды. Пальчыкі, мілы, абліжаш... Стараваты толькі. Варыць і смажыць годны. Блізка да вёскі, кажу. Хаця, мілы, не пацягнеш куды ў Чар-чаг. Каб толькі ціха. Але ж больш нікога не прынесла. А так што? Быў стрэл ці мо' толькі дзяцел дзюбаў — хто скажа? А ты... Я ведаў, што пра летнія знаў... Я думаю, і па-твойму, як і па-мойму... Што тут, мілы, такое сталася? Дзяцел чарвячка клюнуў... З-пад карыны дастаў. Хе-хе... Наш лес. Дзе захацеў, там і пралез.

Чарнее крывавае вытапчышча, нібыта на зямлі перавярнулі дагары скуру.

Пасля поту за спіну лезе холад. Дзедзіха ўздрыгвае...

У ваччу — чырвонае полымя... У памяці — далёкі ўспамін...

Было адразу пасля вайны. Па лясх сноўдаліся ваўкі. Адкормленыя, адужэлыя. Ніхто іх не кратаў аблавамі. Пачалі ўлетку браць дзяцей — з двароў, з выганчыкаў. Накідваліся на людзей у дарозе. Звяры асмеліся за вайну ды пакаштавалі за франты і блакідны чалавека... Гаварылі — былі аўчаркі, што разбегліся з Паліка пасля разгрому адной эсэсаўскай часткі нашай рэгулярнай арміі.

Ліха іх ведае...

Цяпер ваўкоў зменшала: павынішчалі паляўнічыя. Гнёздамі бралі малых на сконе лета; білі старых, дзе пападала. Адзін Тодар ля скаціны колькі вунь збідаў...

Была якраз такая пара. Вяртаўся ён з раённай нарады старшыня. Адзін. Каня не браў: на лесавыязцы тады і старое і малое цягло жылы рвала. Каняка які за дзень вунь на колькі падганяў план. А з'явіся ў райком на кані, калі вывозка гарыць...

Пад'ехаў машынай па шашы пад Дзераўно, злез. Пайшоў пешкі. Вецер у вочы. Мароз. Пальцы мерзнуць на руках, — станеш, адатрэш і далей. Кіламетраў з дзесятак да Грынёў дыбаць было. І дыбаў. Час такі, работы заўтра зраніцы па горла, па вайне мацваліся якраз, на ногі ўзбіваліся. Мінуцы спакойнай не выкраіш. А тады ў райкоме паслухалі, параілі, памаглі былі. — Перапёлка тады сакратаром першым стаў. А думаў жа за план папруць, дзе Макар козы пасе, — дык ногі не чулі ні дарогі, ні марозу.

Выйшаў на поле, пад Грынё. Абапал хмыз, разгаты, натапыраны. Мяльцешыць усё перад вачыма, як жывое. Ачомаўся, прывык да страху-шораху за плячэма. Поле — Гальдарада. Некалі хутары былі там, у калектывізацыю перавязлі іх на канец Грынёў. Цяпер там бульба неблагая расце. Дайшоў якраз да гальдарадскіх дубоў... Паспеў толькі прываліцца спіной да камля, не помніў, як асунуўся, сеў у снег. Знямеў, — заткнула глытаўку. На шашы замітусіліся зоркі, мо' то неба ўначы пад'яснівалася, — вецер дзёр сыпкі снег і нёс у вочы, скуголіў, выў, екатаў... То быў не вецер. Ваўкараззе... Пёрла насустрач. З-пад Грынёў...

Апамятаўся ён аж на загародзі, ля калгаснай фермы. Выбіўся на двор, дабег пад Бусліныя сосны. Адсопся. Не мог сцяміць — чаму здубела раптам вопратка, пакрылася льдом. І цяпер не скажа — бачыў тое ці мо' прыдалося: пярэдняя ваўчыца спынілася ля дуба... На яго палілося нешта гарачае і праціўнае. Ён быў закрыў вочы...

Насланне мінула. Звяры не зачэпілі. У тую ноч ён не дайшоў да Закалюжжа, зваліўся з ног у Грынях. Назаўтра трэ' было ў МТС. Спыніў каня ля дубоў, злез. Нічога не пазнаць: сляды занесла. Але пад Дзераўно, калі з шашы звачоўца на МТС, конь захроп, даў у хамут. Прыйшоўся злезці. За кустамі кінулася ў вочы нешта змятае, чырвонае, — як бітны ў крыві. Падышоў туды — гэта з мастка спусціцца ў лагчыну. Снег быў убіты, як і тут, у зямлянцы, спысканы крывёю, саследжаны звяр'ём. Нацярушаная поўсць тырчала са снегу, — як шылле ад жухлай сасны, — жоўтая, доўгая.

Рэзаліся звяры. За самку ці з голаду... А мо' хто з іх раздзёрся на здзіду, і яны ўчулі кроў? Канцы таму... Глынуць...

Звяры рвалі сябе...

Тады ён укуліўся ў санкі і гнаў каня да МТС як толькі мог.

І цяпер яму захацелася выбегчы з ельніку на дарогу, ускочыць на кары і гнаць, гнаць з лесу каня.

— Што маўчыш? Дай пвыкуру... Замерз, пакуль спарадкаваліся...

Да Дзедзіхі цягнуцца рука, не вымытая ў снезе ад крыві, не выцёртая аб паліну кажуха, як ні стараўся Джвучка.

Заду за Платонам — Пэрац. Пераменьваецца з нагі на нагу. Картовыя штаны мокрая, прыліплі да каленя.

— Змардаўся хлопец, прама скажу. Ці не захварэў ты? Чырвоны, што рак. Цяплей трэ' было апранацца. І не спаць. Нічога, мілы, хай чучэ сціснецца — будзем дома. А там — гарэліцы і ў пасцель. Як рукой здыме, прама скажу.

— А-а... Пройдзе. Дзядзька Андрэй, дзе сёння Аркадзь быў? Мо' на рамонце? — голас сіплы, з кашлем. Хлопца ціснула прастуда.

— З намі. З пня валілі. Заўтра трактарам тралянем, калі старшыня закамандуе. Бо коні — жылы. Напнеш лішняе — лопнуць. Не тое, што трас.

Пэрац падышоў і тупаў вінаваты і ад гэтага 'шчэ больш хворы. Не прасіў закурць, лізаў толькі языком па вуснах, даставаў рукамі штаноў і выціраў неўпрыкмет пальцы.

Дзедзіху здалася, што хлопец баіцца людзей, і яму стала шкада-шкада яго, і тая злосць, якая была сцяла некалі ў хаце, ля акна, зноў варухнулася ў душы. Стала гарача. Ён нагнуўся да зямлі, зачэрпнуў жменяў снегу, сцяў у кулаку. Скамкалася снежка. Растапырыў пальцы — яна скацілася і знікла ў наві.

«Задліжыць, глядзі. Заўтра з цяплом возьмемся за тралёўку...»

Пэрац трэсла.

Над ім павіс камень, і ён, хлапчана яшчэ, гатовы ўжо быў на ўсё, каб стаць ранейшым — гарэзай, верхалазам, назолай, — толькі б не мець ніякай віны. І ён даўся перш-на-перш хваробе.

— А цяпер... Каму што. Не шлэпай, Джвук, сядзь. Мітусішся шмат. Сваё палучыш. Не абдзелім. І ты, хлопец, марш бліжэй, марыгуліць будзем. Не юнься, ты зарабіў. Такую тушу скінуў, яшчэ і за тапаром у вёску збегав. А то раскіс... Бы наеўся ўжо...

— Абсалютна...

— Што?... Давай, Андруша, намацаем, дзе мякчэйшае. Для цябе, прама скажу...

Людзі заставаліся ў лесе. Чакалі цямна.

Пахла падзолай ад растапанага ў зямлянцы на самым дне гнілога слупка, струхнелага, сырога.

Наставала мяккая, з лагодай ноч.

Лес сціх-стаіўся. Натапырыўся-слухаў.

Злягаўся снег. Здавалася, чуваць было, як патрэскае пад ім сухое сучча і папараца.

Сабака грыз косці, туды далей, за шліхтай бяргення, у вяршаллі. Прагавіта, гадка.

Там, дзе зімаваў леспрамгас, загулі машыны. Гэта пад Ваўкаўню, ля вёскі.

Людзі не чулі. Не да таго было.

— Я люблю цябе...

— Перастаньце! Прашу... — ёй невыносна.

— Скажыце... Мне дваццаць чатыры. Магу я з вамі гаварыць адкрыта? Я нікога з дзяўчат не меў яшчэ...

— А я не пытаю, меў ці не меў. Знайшоў, чым хваліцца, ты падумай...

— У дваццаць чатыры гады пацалаваў першы раз... Вас пацалаваў... І то ў халодную шаку.

— Ха-ха-ха!.. — звонка, ядрана, бо на марозе.

— Смешна... Толькі, чаму вы мне нічога не адкажаце? А я вас так...

— Васіль Міронавіч!..

Яны ўдваіх. Выйшлі на лыжах на поўдні. Ён — пасля ўрокаў; яна — па дзяжурстве ў бальніцы. Выхачылі былі з Грынёў на зімовы бальшак, прыцёрты машынамі, — яна паперадзе, ён заду, — дабеглі да маста, звярнулі ля лавацкага саду на поўнач, вынырнулі з альшэўніку на выган ля самага Закалюжжа і прайшлі праз усю вёску, знікшы ў сасонніку ля Ваўкаўні. Там, за хатай Андрэя Дзедзіхі.

Цяпер былі ля Масткоў.

Пакінулі ўбаку леспрамгаскія будынкi—дзе доўгія канюшні, кузню, лесапiлку. За студняй, па другі бок дарогі, дзе натралявана дроў і даўгоцца, — мінулі стагі сена, высокія, гарбатыя, па-гаспадарску аскупленыя ля долу і абгароджаныя ў колькі вунь жэрдак.

З кузнi ад кавадла ляцеў звон, сухі, высокі. Шумела машына. Там згружалі вугаль.

Усё знікла, усё заступілі Масткі.

Галіна спынілася, каб прычакаць Васіля Міронавіча. Разгуляіся з такім, крыкні, каб шукаў цябе... Згубіся...

— Галіна Фёдаруна... Не-не... Я пра Петушонка. Выклікаў учора да дошкі вучня: «Дзе Баб-эль-мандэбскі праліў?» Яго любімы канёк... Ну, хлопец тыц указкай у адно месца... «Не туды!» Той тыц у другое... Такое Петушонка выпаліў... Вушкі звянуць.

— Культура... Вучыце дзяцей.

— А сёння... Ваяваў цэлы дзень супраць швейнай машыны. Яна ў нас пакуль у настаўніцкай стаіць. Гітары і мандаліны ў калідор шпурляў. На дырэктара новага зуб мае: «Да яго ў кабiнeт — гэты лом! Гэты політэхнічны лом!.. — крычыць. — У настаўніцкай не павярнуцца...» Разумееш, політэхнічны лом... Во, тэрмін. Самы навёсены!.. Школа цеснаватая ў нас яшчэ, а прыбораў — заваліся. У лабараторыі і ў складзіку не ўмесціш. Пакуль узвядзем новы корпус, пастаіць швейная машына і ў настаўніцкай у парозе. Кожны ж перапынак з класа ў клас соўгаюць. Павісяць і мандаліны...

— Ведаю я вашага Петушонка і не хачу слухаць. А ў вас настаўнікі ёсць і з высокай культурай, знаёма. Толькі няньчыцеся, вось, з Петушонкам. А вы, Васіль Міронавіч, заігрываеце з ім, пацяшаецеся. Тэрмінамі любуецеся... Вам смешна, што чалавек сваё, відаць, адрабіў. Мінуў яго век. Хай саступіць.

— У яго яшчэ рука у райана. Ну чаго гледзіце? Што вы ўчынілі, га?

— Ты падумай... У райком пайшла б. База політэхнічная ў школе ёсць? Есць. Майстэрня трэба? Трэба. А загадчык майстэрні ёсць? Няма. А географа вам прышлюць. Заяўку дайце. Хапае ў горадзе цяпер настаўнікаў без дзела. А да вас недалёка. Можна штосуботу на праспект ездзіць. Я ведаю такіх, што без работы па тры гады там сядзяць. Хочучь уладзіцца ці ў самім горадзе ці каля блізу. Хутка месца зоймуць, хай толькі пачуюць. Дык вы даражыце «інтэлектам». Выгадвалі... Адукацыя, палёт думкі, «гіяграфія»... Я шмат гавару, праўда?

Яна ў шарсцяной белай кофточцы, у белай шапачцы. Белы шалік далікатна прыціснуў заду на шыі смешны кутасік-пупсік. Так і цягне Васіля патузаць за матузкі. Ад спакусы смешна, і ён хітравата зазірае ёй у вочы. Ён у спартыўным рудым касцюме; на шыі — у чырвоную клетку шалік, пыжыкавая шапка аж на патыліцы. Высокі, стройны,

калі трымаецца за кійкі. Сёння ён да спадобы Галіне. Мо' таму яна і папусцілася, калі ён папраўляў у яе мацаванне на лыжыне, у Ваўкаўні. Пасля надзымлася і не размаўляла. Ішла паперадзе, плаўна, прыгожа, адштурхоўваючыся смела і пругка. Ён падступаўся адтуль і адгэтуль. Тады стаў прасіць прабачыць. Для чаго і што? Загаварыла зноў, мо' каб не чуць просьбы і прызнання. Зімой, сярод лесу? Нашто яно ёй? Ніколі не думалася пра такое, і цяпер не хацелася думаць. Нядрэнны ён хлопец, з розумам, бывае часам не можа сябе паставіць...

Лес глуха гудзеў, крактаў, бы разгінаўся стары — млява, нехаця.

Ад Ваўкаўні да Масткоў — калгасны абшар. Закіданы вяршаллем, суччам. Працярэблены, рэдкі, — бо свіціцца, што вышарпанае палатно. Пні лучаюцца аж па грудзі — гэта мо' ад таго, калі наспех будаваліся пасля вайны. Але ж дагэтуль можна было прыбраць, агледзець чадавым вокам. Відаць, гаспадарылі тут па Джвучкаваму закону: калгаснае — усіхнае, не мае адно. Дык начорта мне аднаму апрагацца. Хай нарад дадуць, працадні запішуць, што лішні раз нагнуся падабраць за сабой...

— Прывыклі... Шмат каго трэба...

— А па-мойму, Васіль Міронавіч, — забраць лес у такіх. Пад дзяржаву. Есць жа праект. Пачысее. Адразу. Як ён летам дымам не пойдзе, калі ўсё гэта сухое?..

Скіравалі дарогай, што вяла ад Масткоў на лугі, пад самую Вілію да Жоўтага берага. Ішлі ціха, ён стараўся быць побач.

— Дзяцел стукае, як хто пяткай тапара дзюбе...

— Як хто пальчыкам у дзверы. Просіцца...

Перайнач яе думку, вазьмі звярні на свой бок...

Смяяліся. Маўчалі. Сышлі на лінію-прасеку. Гэта летняя дарога па карэнні. З-пад снегу ўзбоч лезуць абцярушаныя галінкі верасу, — мо' шчэ спіцамі і восямі, ці абабітыя капытамі. Па купі шныраць чырвоныя гілі, пырхаюць шчэ здаля, пакідаючы на снезе крэсачкі ад лапак і пацярнушку ад верасу.

З купіны скаціўся камяк, як белая шапка-вешанка, падняў за сабой снег, панаторкваў слядоў-ямак і лінуў праз дарогу ў пакурчаныя багунны на імшары.

— Ты падумай... Заяц... Нацярушыў іголачак. Па ўсёй дарожцы. Шэранькіх, відаць на снезе...

— Што кот поўсці. Выкубся са страху. Не выліняў да зімы добра. Худы, мо' хворы. Вам бы паслухаць яго. Мо' ён драпака даў, доктара ўчуўшы? Пёр, што лапамі з-пад бруха, недзе аж скуру злупіў...

Спыніліся, нагнуліся.

— Сам ты кот...

— Ліса рыжая...

— Ты падумай, ліса... Не ведала.

Лёгка і гнуткая, яна сыпанула яму за шалік снегу, — і была ўжо зноў наперадзе, ішла без аглядакі па рэдкалессі.

— На пень не ўзбіся... Лыжы скалечыш!..

«Ы-ы-ш...» — глухое, зімняе рэха. Там, адкуль прыйшлі, панёсся стрэл — далёкі, працяжны.

Васіль нагнаў яе.

— Галаву скруціць можна. Барысаўна тады мне харакіры зробіць. Чуеш, адгалоскі?..

— Ага.

— Леспрамгас. Далекавата адсюль. Праз граду. Чуеш, як звіняць электрапілы? Што чмялі, як у гняздзе точацца.

— Ага.

— А ты чула калі?

— Ага.

Яна зноў наперадзе. Ускочыла з лыжамі на пень, атрэсла рукамі снег з калень і нырнула, як спалоханая курапатка, у разгаты бярэзнік.

— Галіна!

Спынілася была, мо' што ўчула ў голасе трывогу. Вярнулася, бо ён клікнуў яшчэ. Выхачыла з бярэзніку і зноў была на пні. Пакалыхвалася, пакуль супакоілася.

Ён калясіў, дзе загіналася ўлева дарога на летні разор ад пажару.

— След... Гналіся... Раніцай... Свежа зусім. Паглядзі. З Асіпаўскага. Да Віліі, відаць, бо ля грады электрапілы...

Яна бачыла толькі чалавечыя сляды, побач — бы хто паленам торкаў глыбока ў снег, аж да зямлі, — і ўсё.

— Ты падумай... Кроў. Як хто вунь ёдам пырснуў...

— Ідзем следам.

— Не...

— Ты думаеш?.. Яны ж паранілі. У іх сабака. Угледзелі след?

— Я не егер. І не люблю палявання, не люблю забіваць. І глядзець не хачу і слухаць не стану. Каб мая сіла — забараніла б падымаць ружжо на ўсё жывое.

Прайшлі колькі следам, ісці было цяжка, нязручна, бо па ельніку.

— Лес. У лесе ўсё бывае...

— Вы апраўдваеце? Філасофія. Што ў Леаніда...

Сказала, асеклася. Памаўчала, спытала яшчэ:

— Не піша? Сябры ж...

— Не.

— Такі лес. Ляснік адзін, а браканьераў... Леснікі павінны не толькі лес сцерагчы, а і душу жывую ў ім.

— У нас яны сперагуць... Браканьеры самі. Здаўна. Выжытнікі нашага знаеце? Не ўсе, праўда. Але ж каму не спакуса, скажам, лася аблажыць? Ды і ў лесе кожнаму свая галава — закон.

— Выдумка. Судзіць за гэта. Варта... Для мяне і ў лесе існуюць агульначалавечыя законы... — сказала, звярнула са следу і пайшла адна. Лёгка, шыйка...

— Галі-іна... — ён змог сябе, скіраваў на дарогу.

Яны плылі асіпаўскай пасекай — аснежанай і ад таго бясконцай у надвячэрняй мяккай сінечы. Малады, дваццацігадовы лес-сасняк, прыцяршаны, драмаў у мроях. Васіль не помніў, з расказаў чуў, як колісь тут гуў адвечны бор, пасля сплыў Віліёй, — агаліўшы асіпаўскі

бок. І ўжо за Васілёвай памяццю тут зазеленелі, заслалі дол калматыя пахнучыя сасонкі, — прыняліся на добрай зямлі. У вайну пачалі былі нішчыць сасняк, карчаваць пні і ўздзіраць пасеку пад жыта. Месцамі. Па-звярынаму прагавітыя да аднаасобніцтва і дармавой нажывы рукі рвалі, палілі маладыя дрэвы. Ці не Выжытнік гэта, ляснік цяперашні, з Джвучкам лезлі тады? Самыя першыя.

Раслі жыты, на лес глядзячы. Ды не неслі багацця. Не мог дайсці сваёй мазгаўней ненажэрны чалавечы, не мог сяміць — дзе і адкуль браць яго. Думаў нацяршыць з капы-другой жытца... І з рук сышло тое людзям, даравалася вунь як мо' дарма.

Праз гады, праз немалы час тут зноў будуць ласы, збуялыя на зурадлівелай ад прыроды зямлі, — цёмныя, несціханыя ад жыцця.

Пад Вілію — града. Былая граніца ад Польшчы. Грады не пазнаць, не ведаючы. Парасла сасняком, — і ён зраўняўся з тым, што на пасецы, а дзе-кольвечы стаў абганяць. За градой Жоўты бераг — паграніца става да трыццаці дзевятага года.

Шорхаюць лыжы, дзе цвярдзейшы, злеглы снег. Зверху сыпле крупамі, парывае вецер, — паволі ўсталёўваецца на спакой.

Васіль у знямозе-паветры. Яна ад таго, што дзень плыве ў смуглярэжы, наганяе нязвыклых думкі, як усхліпы. Усхліпвае вецер, усхліпвае душа, тады зноў замірае, супакойваецца, ды не стыне, — яе ўзбудзілі, мучаць, трывожаць...

«Я кахаю цябе, Галіна...» — гэта пье ад радасці душа, ад нязведанай раней стомы. Так ад самага лета. Нязносна, балюча... Каханне — мўка. Неспакой, утрапненне...

Ён стане гаварыць пра тое, не адступіцца, бо стань маўчаць — не жыццё...

А яна — здзек, жарт, усмешка. Бо ў душы мае другое. Хто для яе Леанід і Аркадзь з Закалюжжа, што так часта бывае ў клубе? Хто той, зусім далёкі сябар па школе, пра каго памкнулася раз сказаць?

Як прыкра ісці ззаду...

Абмінае ледзьве не ўсё на свеце, калі абыходзіць каханне...

І чаму ён такі, са сваёй прастатой? Нягеглы, зусім жа не для любові... Але так любіць душа... Чаго 'шчэ трэба дзяўчыне? Каб жаніўся? Хоць сёння, сярод гэтых дзікіх і калючых саснякоў...

Ды не. Дзяўчына хоча кахаць, а не замуж... А ён? Хіба ж без любові мае такі намер? Не любіць яна. Але ж за шчасце трэба змагчы, адолець няўрымслівы мо' лёс? Яна 'шчэ можа пакахаць яго, калі ён будзе таго варты.

«Кахаць... Кахаць...» — шумяць лыжы.

Бралася на сутонне, асмужала.

Была пара, калі пахмуры дзень сваёй вяласцю і знямогай дае пазнаць, што заходзіць сонца. Яна цяпер ззаду, над Закалюжжам; зірнуць туды — там святлейшы кут неба, нібы дзе з хаты праз вокны цэдзіцца блеклае, слізкае святло.

Драмалі сосны.

Скрозь бялеў снег.

Яны выйшлі на пысаную выспу — абрывісты, вышэзны бераг Віліі. Да яго, Васіль памятае, падступалі будынкі заставы. Цяпер тут — пустэча. Цяжка н'ат угледзець напамін жыцця. Усё адгэтуль звезлі пасля трыццаці дзевятага года, а якія-кольвечы рэшткі ў партызанскія часы спяклі паліцэйскія, адтуль, з-за Віліі. Самотны кут, засыпаны, схаваны ў снягі.

Прыкметны зімою вечар у лесе...

Накляваўшыся з настыхлых бяроз, што пракідаюцца між сасняку, пупышак-почак, халодных і цвёрдых, як гарох, набіўшы туга воллі, падаліся пад Цянні-імшары і асіпаўскія лесасекі чародкі камлякаватых пецерукоў, — пахінулі пасеку. Шмат скіравала іх і да Віліі — на лугі. Вунь ішчэ якіх можна ўгледзець на рэдкаверхніх высокіх соснах, што бліжэй пад беражніцу. Адтуль, з вершалін, сыплецца рэдкі сняжок: варушацца леныя птахі, чысцяць дзябы аб цёплыя нахохленыя грудкі, а мо' чуоць адкуль трывогу там, уверсе. Сядзяць, спачываюць, пасля даюць нырца проста ў снег — у імгненне, са спрытам. Праклёўваюць лёганыкі шарпак, кешкаюцца, што куры ў пяску, рыхтуюць ямки, пасля зашыюцца ў бачок пад самы снег і паснуць на ноч. Не пройме іх ні вецер, ні мароз. Хай трашчыць сабе па пнях і па кары, хай прабірае да стрыжня сосны, даймае ў лесе ўсё жывое і галоднае, — цецярук не чуе. Ноч пад снегам для яго цяплей, чымся марозны дзень на насклелым бярозавым голлі.

Як толькі збяжыцца пемень, — з-пад натапыранай у снезе елачкі выткнецца палахлівае зайчо, паківае-паводзіць вушамі, пачмыхае і патрухае з беражніцы пад Вілію, дзе лозы і асінік — на жыр.

Скочыць асцярожнае зайчо са стромкага берага, ссунецца па снезе, перакуліцца праз галаву, не ўтрымаўшыся; замрэ, чакаючы богведама якога страху; адсапнецца і ішчэ з большай асцярогай паскача-паклыпае логам пад вілійскія лозы ля затокаў.

Раптам з-пад зямлі — фантан снегу... Зайчо хтось шпурляе ўгору, сцёбае калючым і шорсткім, лупіць поўсць аж са скурай... Вусатая мордачка зайчаці натыкаецца на штось чорнае, страшнае... Кінулася зайчо ў бок — там другі жывы камяк, скокнула ўперад — зноўку! Грыміць беражніца, віхрыць, бы ўзнялася-ўскруцілася бура-мяцеліца. Чарнее снег, варушыцца, жыве. Хлопае, хлюпае, стракае...

Палахлівы звярок лінуў, як апантаны, назад, пад асіпаўскую пасеку, у снягі і саснякі, без аглядак, без галавы. Уперадзе яму — галодная ноч: пецерукі не далі павячэраць. Чаго ім... Ляжалі б сабе, апрагаліся сном, дык не...

А хай пырсне за Віліёй на ўсходзе зара...

Па шэрані лёгка падысці-падкрасціся да самага птушынага сховішча. Счакаць, покуль заіграе дзень, заіскрыцца сінкай белае прырэчча; прыпомніць, што вунь там ля пахілай лазінкі закапаўся ў снег — белы пясок — самы крайні, нахохлены, санлівы, лены ад тлушчу самец... Зайсці ад яго, падступіцца на стрэл. Успароць з-пад снегу таго лёгка: чуткі птах і ў сне ўловіць крокі здаля...

Вастры вуха... Лёгка будзе зрабіць два-тры дуплеты... Цёмная, аж сіняя на белым снезе пецерука, хлопаюць крыллем, засыпаюць снегам з ног да галавы, засцяць свет. Будзь спрытны і ўтрапёны... Шрот падсякае напэўна, як мае быць рэжа крылы. Сытыя камякі чвякаюць у снег, што качаны ў кадзь на шаткаваную капусту...

Яна чуе, як цёпла дыхае побач Васіль Міронавіч, як гаворыць, бывае аж заікаючыся.

Няпраўда, што яна не любіць паляваць! Яна ўжо гатова ўсю ноч чакаць світанку, мерзнуць, склець на холадзе побач з ім. Тут ён цікавы, лагодны. Разумныя вочы зусім не хітрыя, як бывае, калі ён хоча жартаваць...

Яны на выспе.

— Гэта ў нашым баку, Галіна, самая большая гара...

Здаду лес — сцяна. Цёмная, аж бурая туды, дзе Асіпаўскае. Мройная, суровая, строгая пушча неспакойна ў сваім сне і цішы...

На поўначы — січеча. Далёка-далёка там памнее вёска — гэта ўжо ў другой вобласці. Справа прымярэжаная, сцямнелая роўнядзь без краю, густая, ціхая. Казачная, таямнічая...

Лясы... Прасцяг... Там партызанскі Палік, пра які столькі наслухалася Галіна. Яна першы раз бачыць яго адсюль, з высі. Ён зманьвае, вабіць ва ўлонне, зычыць дзівы-прывіды, навявае мроі, далёкую фантазію, шэпча песні-явы...

Спакой пасля гораду — здзіў... Веліч і суровасць. Любоў і развага. Думкі, загадкі, наведы радасці, — бясконца, без аддухі...

Яна не можа даць веры сабе, не можа сазнацца, што спявае ў душы ад найся велічы і красы, ад утраплення, ад маладосці... А як хочацца гаварыць, выказаць, што снуецца ў галаве, што гарыць на душы...

Жыццё — веліч... Радасць і каханне. Жыццё — мары... Ад веку і праз вякі... Жыццё дае бачыць і тварыць. Падсячы, падрань яго, — і ты не птушка, ты — камяк, ты чвякаешся ў снег, у гразь. Жыццё — крылы... Яно дае вялікія правы выявіць розум і годнасць...

Лясы... Яны гарэлі ад вайны, ад пажараў — шалаў людзей і прыроды, але іх не знішчыць.

Яны — жыццё...

І яны не могуць згарэць — захліпнуцца ў агні і небыцці ад таго, што могуць прынесці — трасца ім! — неразумныя атамныя галавы. Нават звер з лесу, драпежны і вечна галодны, каб ведаў тое і мог, — крычаў бы, роў супраць пажару-вайны... Ён — жыццё, і ён — за жыццё...

За жыццё — людзі. З розумам, са светлымі думкамі, вялікай, шчырай душы і дабраты...

Яны ўратуюць яго, яны заступаць мір ад немачы-гвалту...

Галіна ўспомніла ўсіх малютак, якіх давалося пераняць на свет, узяць на рукі і панесці ў жыццё — вялікае, здаровае, светлае. Ужо колькі калыхала яна на руках людскога шчасця...

Мяккая мярэжа спавівае лес, усцішае яго нанач. Бадай садліжыць.

На душы неспакой, на душы агонь... Хочацца жыць, кахаць...

Недзе глыбока-глыбока варухнулася тое даўнейшае — гарадская сустрэча з Леанідам і летні вечар, калі яна засталася ля калгасных садоў. І ад гэтага чалавек, што стаяў поруч і ў задуменні хмурыў навіслыя бровы, узіраючыся за раку, стаў халодны і незразумелы. А тады вярнуўся, наблізіўся Леанід — той, каго колькі ўжо во не хацелі падпусцаць блізка думкі, гналі прэч. Васіль не разумее яе. Леанід зразумеў бы... Як хочацца марыць-гаварыць... З кім? Не з Васілём толькі. Ды і ні з кім на свеце... Пра сваё можна дзяліцца з чалавекам, з якім звязваеш усяго сябе...

Вечар навяваў стому, балелі ногі. Стала сыра.

Маўчалі доўга. Думаў кожны сваё. Васіль неяк згас — ад змору ці ад думак. Цяжка бачыць ля сябе чалавека, які мо' вунь як кахае цябе. Але ж за гэта не гавораць дзякуй. А яна і не ўдзячна яму, не; яе хутчэй працінае злосьць. Назойлівасць з'ядае павагу, нішчыць, як палын мяту... Каханне нараджае каханне. А не здолее — прападае само, знікае, уступае нечаму другому. Так думала Галіна, ды так не мог Васіль. Ён знебываўся. Абываў парогі, тырчаў у бальніцы, хадзіў па пятах. Сачыў, нерваваўся, — не загавары ні з кім. Сёння яна павінна сказаць усё. Раз і назаўжды. Нямаведама, як і чаму пераступаеш чалавеку дарогу? Ну і што, калі яна прыйшлася па душы? Чыя віна? Але скажы яму тое... Хаця... ён з розумам.

Яна, відаць, шмат думае пра сябе...
Не сказаць? Дзеся чого тады перліся на край зямлі? Гоніць ліха, ды не дае адвагі...

Яна ўгледзела, што ўвесь бераг уславы шліхтмі, высокімі, роўнымі, прыгожымі. Іх тут — не абмерыць вокам... Яна ніколі 'шчэ не бачыла гэтулькі лесу. Звезенага, нагатаванага, колькі разоў перакочанага чалавечымі рукамі, — потнымі, натруджанымі, у смале. Лес чакае вясны, пакуль на Віліі не сарве лёд, ды пасля паводкі не ўтопіцца ў берагі цёмнай рака, не забруіць роўнай плыню... Тады пасыплецца з адхоністага берага ў ваду, загрузае-завініць бяверне, — як тая бульба ў загарадку. Запрудзіцца, забурліць, як на кіпені, рака, застогне і павалачэ камлі, што двум чалавекам толькі пад сілу ў абхват, пацягне ў блізкі свет, дзе нагатавана прыстань.

Цямнеў заходні край неба, хапаючы ўсё з воч. Загуло далёка-далёка, ледзь лавіла вуха. Колькі разоў там зжахнулася сутонне, пабурэла.

— У Камене... Электрастанцыя. Міжкалгасная. Самая большая ў нашым баку. Летась кончылі... — чуе яна, ды нічога не можа сказаць. Усё ўляглося, што было ўсхадзілася пасля шыбкай дарогі. Пацягнула дадому.

Цямнела хутка, дрыжала, мітусілася над галавой шэрае неба. Зашумеў ззаду лес — адтуль ішла ноч. На твар упалі сняжынкі, прыліпі, як шматкі паперы. Пайшоў рэдкі снег, павеяў вецер, густы, як тады, пался полудня. У прыродзе бралася на адлігу.

За плечы краўся холад...

Галіна ўзмахнула кійкамі і знікла з воч недзе там, унізе, дзе пад снегам прэла Вілія і чарнеліся ля затокі густыя лазнякі.

Васіль не памятаў, як нынуў услед.

...Аснежаныя сосны шумелі глуха. Аснежаныя сосны заўсёды глуха шумяць.

Двое выбіліся на Ваўкаўню, калі ў Закалюжжы міргалі агні.

Выйшлі на ферму — дыхнула цёплым, абжылым. Здалёку праз расчынення ў парнік дзверы было відаць, як палае ў печы агонь і мітусяцца ля парога людзі.

Ярка адсвечвалі лямпачкі ля дзвярэй у кароўнік. Мычэлі каровы, шорхаліся аб драбіны, аб сцены.

Бразгаў ланцуг, звінелі вёдры ля студні. Гаманілі жанчыны, лёгка апанутыя, што летам.

— Гэта старшыня памог нам вытурыць сёння яе на канюшню.

Капала гной разам з усімі, як прыпёрлі. Нідзе не дзелася. Як міленькая... А то пачурылася колькі, як леснічыхай стала.

Васіль пазнаў Улляну, — Аркадзеву маці. Гэта ж яна на тым праўленні першая падтрымала старшыню, калі той за Выжляцічыху і Джвучку ўзяўся быў. Смелае праўленне было.

Жанчынам цёпла ля работы. Некалі ўслуховацца, што нанач загуў лес, што сыплецца мокрадз, калі трэба даць і карміць жывёлу.

Прыпыніліся ля студні, прывіталіся. Ветру з-за будынкаў не было чуваць, — што ў хаце за сцяной. Змораныя ногі цягнулі прысесці, хацелася піць.

Пасля перасеклі гарод з расцягнутымі платамі і пад'ехалі да двара — першага з краю вёскі. Пакінулі ля варот лыжы, пайшлі пастукалі ў дзверы.

Толькі тады Галіна ўспомніла, што яна тут бывала, калі на парозе з'явілася захутаная Анэта.

— Дзеткі мае... У такі снег... Мокрыя... Адкуль вы? Заходзьце, заходзьце. А я вас не пазнала. На сына паглядзіце. Расце. Сядзіць ужо сам. На рукі ідзе.

Атрэслі снег, увайшлі ў першы пакой, селі ля стала.

— Мо' чаю вам — сагрэцца, а мо' чого цяплейшага? Мы тут мігам. Андрэй... — паклікала Анэта, расчыніўшы дзверы ў другі пакой.

За сталом там сядзеў, відаць, муж. Адварнуўшыся плячыма на хату, налёг, нагнуўшыся, на край стала. Не зварухнуўся на голас, не абраніў і слова.

— Не трэба. Нічога. Мы нап'емся. Толькі, калі ёсць, хатняй вады... Каб не цяпер са студні. А хлопец хай расце вялікі. Не будзіце. Халодная я, мокрая: на рукі яго не возьмеш. Другім разам... І дамоў не пускайце сына, пакуль зіма. А нам — яшчэ дадому з Васілём Міронавічам... Ацямнелі.

— Андрэй... Людзі ў хаце... — паклікала жанчына, пасля зноў да іх: — Намарыліся... Далёка недзе?

— На Жоўтым безазе...

— Ага, ага... — нічога не зразумела жанчына.

Васіль маўчаў, глядзеў праз акно на двор.

Ля хлева — конь, на плот ускінуты лейцы. Сані-кары — пустыя, без бабы. Чалавек аднекуль прыехаў. Не ўсё, відаць, зрабіў за дзень, а змору досыць. А жонка дома дыхнуць мо' не дае. І таго нештае, і тое трэба...

Першыя творы

У гэтым і наступных нумарах часопіса мы пазнаём нашых чытачоў з дыпломнымі работамі сёлетніх выпускнікоў мастацкага факультэта Беларускага дзяржаўнага тэатральна-мастацкага інстытута.

Барыс Ус нарадзіўся ў 1929 годзе ў Палтаве. Атрымаўшы сярэднюю мастацкую адукацыю, працаваў некаторы час у майстэрнях Беларускага аддзялення Мастацкага фонду СССР, а пасля паступіў у інстытут. Дыплом мастака-жывапісца атрымаў пасля абароны карціны «Знайшлі таварыша».

Скончыўшы інстытут, вярнуўся на ранейшае месца працы.

Юры Тышкевіч нарадзіўся ў 1929 годзе ў Мінску. Атрымаўшы сярэднюю мастацкую адукацыю, служыў у Савецкай Арміі. Беларускі дзяржаўны тэатральна-мастацкі інстытут скончыў сёлета, абараніўшы дыпломную работу — серыю каліравых лінагравюр «Родны Мінск».

— Мо' перанацуеце ў нас. Чаго ўжо так. У першым пакоі, калі трэба, ніхто не спіць. Мы ў другім месцімся. Цёпла ў нас. Малака можна будзе згатаваць. З холаду ж вы...

— О-о... Дзякуй... За запрашэнне, за ваду... Цянькі дома не начуюць, як кажуць у вас. Бывайце здаровы. Хай расце вялікі сын...

Галіна была ля парога. Васіль сядзеў 'шчэ колькі ля стала, не кратаўся. Мо' хацеў застацца, каб яго воля. Кінуўшыся ля дзвярэй у знак павагі, ён зморана выйшаў на двор.

Грыні не спалі. Позна вярталіся на канюшню з пустымі санямі калгаснікі, турылі былі гнаі пад лавацкія сады. Глядзі, дзень і ноч. Па вёсцы гойсала машына, рانیцай яна памчала была ў раён па ўгнаенне. Разам паехала і Нінка, — аптэкарку падмяняе пакуль, тая недзе на курсах. Вярнулася тады і Нінка. Вунь як добра.

У клубе блелі вокны. Там недзе страляў рухавічок. Пыхкаў, ляскаў. Меліся пускаць кіно. Гаманілі дзеці, рыпаў гармонік. Без яго ў Грынях ні кроку...

У Пракурорыхі, дзе на кватэры Галіна, цёмна. Жанчына жыла адна, любіла збіраць плёткі па вёсцы, бегала тады па хатах, лапатала, нават пераказвала ўсё да макавага зерня, што чула па радыё. Бы без яе такога і не чулі і чуць не маглі. Бывае спецыяльна сядзе ля рэпрадуктара, аж разавіцца, слухаючы «апошнія ведамленні», а тады апанецца, хату на замок, — і пайшла па вёсцы з двара ў двор. Выдавала, што яна і на работу ішла, на поле ці на ферму, толькі дзеля таго, каб перадаць навіну. Чалавек, бывае, і не жыў, калі не наладзіла пра другіх. А хто колькі на працяг прывалок з калгасных свёрнаў, а чаму ёй каня далі, а Тодару з Уллінай машыну падганялі. А што хто прывёз з горада, што купіў, што новае закінулі ў магазін... А ці дорага, каб зусім і не танна было, бо таннае не вельмі добрае... Каб штапель ці шэрсць... А чаму тая замуж пайшла за пастуха, за трактарыста ці шафёра лепш, ды і настаўнікі ж ёю не ганьбавалі... І так без скону. Адкуль толькі ў жанчын памяць і ахвота мяніць языком. Дзве такія сарокі ў Грынях — Пракурорыха ў адным канцы вёскі, Раіна ў другім. Між сабою не жывуць, нават бывае зусім не мірацца. Пракурорыха толькі гамоніць і ўсё тут, дзеля веселасці бывае, каб душу ўдаве адвесці; Раіна ж на ўсё плёткі глядзіць другімі вачыма. А колькі б далі цяпер за свежае сала, а як бы выгнаць самагонкі, каб ніхто не ўчуў, а ці будучы якія льготы, а мо' старым пенсію дадуць вялікую ці помач добрую, а мо' на работу ісці не вельмі стануць чапіцца. Цяжка ўжыцца такім людзям.

Распывузгала была Пракурорыха сёе-тое і пра Галіну. Ды спахпілася, прыкусіла язык, — смецце з хаты не выносіла. І дзяўчына ж ёй падабалася. Памагала дома, плаціла добра, прыветная, ад кашлю заўсёды вылечыць. У апошні час хваліць яе стала на людзях. Дзяўчыне цані яна. І жаніха таксама. Ні Мірончык (так яна звала Васіля Міронавіча) ні той Дышлеўчык з Закаложжа, што ў клубе ўсё танцуе з ёй, — ніхто не падыходзіць. Хіба той яшчэ, Гаўрылішын хлопец, што вучыцца ў горадзе. Дык жа ён не пад бокам. Той нішто. І пісьмы слаш стаў. Такая дзяўчына... Няма ёй тут хлопцаў, няма. Ды я і сама, каб была такая, — а ні глянула б на нашых Пэрцаў. П'юць, лаянку ўстраюць на кожнай вечарынцы, соваюцца адзін да аднаго. Няма культуры яшчэ. А дзяўчына добрая, з пекнатой...

Так яна будзе галяшыць штодня. Адно і тое ж.

Ключ ляжаў за вушаком у праёмніцы, дзе пісьманоска заўсёды заторквала газеты. Галіна зняла замок, аддала Васілю. Увайшлі ў цёмныя сенцы. Запахла бульбай-паранкай, нечым кіслым, але прыемным.

Яна ўзяла ў яго замок, вобмацкам паклала на лаўку. Падышла да дзвярэй, намацала клямку.

— Не трэба... Пастаім тут.

Яна маўчала, не адчыняла.

Яму карцела застацца ў цемнаце, а адчыніш дзверы ў хату — уключай святло... Ён стаяў блізка ля яе. Нагнуўся быў, узяў за рукі. Яна не вырвалася. Ён прыгарнуў яе і ў цемнаце пацалаваў у валасы.

— Галя...

— Лыжы прынясі ад варот. Забыўся. Свае можаш кідаць і на вуліцы. А я ў Барысаўны брала.

Ён кулем кінуўся на двор, рызкуючы рассадзіць аб вушак лоб. Калі ў вокнах ад двара ўспыхнуў агонь — аж зжухнуўся.

— Пастаўлю чай. Пагрэемся. Пайду да сябе, пераапануся. Ды і вам, Васіль Міронавіч, мо' лепш у сваё цяпло? — яна ўсміхнулася, хітрая, лёгкая, нібы і не стамілася і не намерзлася. — Толькі я вас не ганю, не падумаўце так. Вячэру сама гатую заўсёды. Гаспадыні вечарам дома не знойдзеш.

Ён сядзеў адзін ля акна ад вуліцы.

У хаце пахла медыкаментамі.

Прыкручаны рэпрадуктар шаптаў пра канькабежцаў.

У сенцах шумеў керагаз.

Яна выйшла ў лёгкай летняй сукенцы-таянцы, з шырокім поясам, дэкальтэ. Чырвонашчокая, з намоклымі ад снегу белымі валасамі: яны блішчаць ад яркага агню. Вочы вільготныя, цёплыя. У іх — усцішанасць, гэта што ад стомы. Любае, недасяжнае для яго дзяўчо...

Сеўшы, прыхінулася да спінкі канапы плячыма, глядзіць проста яму ў твар — блізка, добры чалавек...

Цёпла ў хаце. Васіль Міронавіч расшпіліў куртку. Пашкадаваў, што наслядзіў ля стала, перасеў на канапу, да Галіны, прыціх, утаропіўся на яе... Якая яна прыгожая... І як ён яе кахае...

— Хочаце, я пакажу вам кнігі, якіх вы 'шчэ не бачылі...

— Не трэба...

Ён падсеў бліжэй. Сціх. Пасля раптоўна абняў яе, зусім знянацку і неяк палахліва, і стаў цалаваць у лоб, у шчаку, — куды папала... Яна адняла яго паслухмяныя рукі, адапхнула ад сябе.

— Вы ведаеце, чаму я дазволіла гэта?

— Не кажыце... Маўчыце. Я не ведаю, што рабіць. Я кахаю вас... Я жанюся на табе, Галя... Сёння... Цяпер. Я люблю цябе... Усю, да макулінікі.

Яна ўстала і перасела на стул, дзе нядаўна быў прысеў ён. Пасля адыйшла да акна і адварнулася спіноў на хату.

Ён не ведаў, як быць, бо думаў, што цяпер трэба ўчыніць тое, пасля чаго яна прывяжацца, палюбіць сама...

Яна не ўцякла ад акна. Ён узяў яе на моцныя рукі, занёс на канапу. Хутка... Быў ашалелы, лавіў яе вусны, дыхаў гарача, цяжка.

— Галя... Галя...

Ударылі яго, мусіць, по воку, бо аднекуль са столі раптам пасыпаліся іскры, вострыя, колкія, бы там хто растружыў лямпачку на дробныя вогніцы.

Ён раз'ятрыўся, быў у шалёнай злосці.

— Не стань крычаць... На сваю галаву... Пачуюць...

— Пусціце... Не ламіце рукі... Ой, спіна...

— Падумаеш... Што там у цябе...

Ударылі не шкадуючы. У злосці і ў крыўдзе. Так мог зрабіць чалавек, якому спрацівеў нехта да агіды.

Яна была ў парозе. На якую толькі адну хвілю ўсплыло ў памяці, як да яе лез у гарадскім парку летась п'яны, круціў рукі...

— Якія гадкія словы... І рукі... Я дазволіла была вам пацалаваць сябе, каб вы зразумелі, што я ніколі вас не кахала і не змагла б пакахаць...

Ён не ўгледзеў, як яна ўскінула на плечы паліто; учуў толькі, як бразнулі дзверы, і цёмны прывід мільгануўся ля акна.

— Галя! Галя!.. Я не хацеў... Паслухай...

Стала ціха. Цікаў-бразджэў у Галіным пакойчыку будзільнік, шпатель нямаведма пра што радзі.

Ад цішы стала нудзіць. Нахлынуў сорам.

Васіль Міронавіч кінуўся за парог. Ні ў сенцах, ні на двары Галіны не было.

Выбег на вуліцу.

— Добры вечар...

Як з-пад зямлі вырас Аркадзь. Не хапала...

— Васіль Міронавіч... У нас жа сход камсамольскі. Шукаем вас... Дамовіліся ж былі. А Галіна Фёдарэўна дома?

— Не там мяне шукаеш, хлопец!.. — Васіль Міронавіч у злосці саўгануў па снезе весніцы...

Стуку не было.

У галаве боль, ломіць яе, крышыць; нязносна, калючы...

Не павярнуць вачэй — рэжацца.

Нехта сцяў зубамі пераноссе, жвакае, ірве...

Тахкае сэрца, і ад гэтага бы хто чым тупым месіць па галаве; аж іскры ў ваччу.

Круціць усяго, узнімае з ложка, кідае ў бяздонне, вось-вось разарве... Блага, падварочвае пад грудзі. Хапаюць колкі. Не дыхнуць.

Калоціць, аж падкідвае, вось страсе з ложка. Не ўратуецца ад холаду, не сагрэецца. Маці знемаглася, тупаючы ля ложка, зносячы ўсё, што было ў хаце: коўдры, фуфайкі, нават кажушок стары, які ўжо ніхто не насіў, дастала з куфра і ўкрыла ім ногі.

Зноў круціць-носіць, зноў ломіць галава, трэскаюцца вусны, спірае дых. У вачах снег... Працягнеш руку — гарачы, як агонь, не даткнуцца; круцяцца елкі, падаючы, скошаныя, на дол і верцяцца, як утрапёныя... Вось дагоняць, прыдавяць да зямлі, прасадзяць. Гэта не елкі, — лось гайсае за ім. Яго халодныя рогі кранулі спіну, колюць, пратыкаюць на вылет...

— Га-а... Я не біў... Не думаў... Сам наляцеў... — сіпла, натужна.

Пэрац трызніў; яго пакідала свядомасць.

Хлопец кідаўся на ложку. Гарэў, што ў агні, дыхаў з сябе, горача і суха. Чорныя валасы змоклі ад поту, блішчаць растрэсеныя па чырвонай навалачцы на падушцы. На іх паналіпала белая пер'е, бы хлопец толькі што прылёг адпачыць ад малатарні, дзе яму ў потную ад працы галаву насыпалася насення малача.

У хаце вымечена, напалена. Чыста, утульна. Нядаўна пабелены сцены, на вокнах фіранкі. На судніку марлевая занавесачка, не зусім свежая, прыжоўкла знізу. Гэта што заўсёды мокрая.

— Як на ногі ўзнялася — апарадкаваліся хоць... І вось скажы, дачушка, насланне нейкае на нашу хату. Ніяк хвароба нас не пакідае. Я ўстала — хлопца скінула. Хаця б толькі не надоўга. Як жа я без по-

мачы ў такія маразы? Дроў жа палкі некаму будзе нарыхтаваць. Ён у мяне паслухмяны. Пакрычыць, пакрычыць і зробіць. Адзін сын... Ах...

Маці Пэраца, хворая на ногі Гануля, плакала, стоячы ў яго ў галавах. Выцірала пальцамі вочы і глядзела са смуткам і надзеяй на Галіну.

Галіна тут ад самай раніцы. У Барысаўны пасля прыёму абход у палатах, — засталася. Галіну падкінулі да хворага на бальнічным кані. Пазваніў з канцылярыі старшыня — Станіслаў Пракопавіч. Проста прасіў. Хлопец ля трактара патрэбен якраз, рамонт канцаць некаму, а тут элэг. Галіна спачатку не пазнала старшыні, пасля апамяталася, паабяцала зараз жа быць на месцы. Яна паважала гэтага маладога, цёмна-тварага хлопца, разумнага, неспакойнага. Яны пазнаёміліся бліжэй, калі ў вёску ўключуўся грып і прыйшлося рабіць па хатах прывіўкі і дэзінфекцыю. Старшыня сам хадзіў з двара ў двор. Папрасіў халат. «Як гэта, — кажа, — дапусціцца, каб хвароба аблажыла калгаснікаў? А рабіць тады хто будзе? Вы ў нас, медыцына, глядзіце... Мне каб семнаццаць маіх калгаснікаў на ногі праз два дні паднялі... Кім я іх замяню? У мяне будоўля, у мяне торф... У лесе, на ферме людзі трэба. Не дай бог яшчэ трактарыста грып абложыць ці шафэра... І яшчэ... Каб хто пад грып не хаваўся. Цяжка бывае разабраць. Баліць галава жанчыне — і ўсё. Не на завод, кажа якая, — і не ідзе на ферму. Як з хворай галавой гной капаць? А сама адваліцца на ложку, пруткі ў рукі — і пальчаткі рабіць. Або, чаго добрага, «І адзін у полі воін» чытае. Вось і грып... Хварэць лягчэй, чымся гной з праварын на сані накідаць... А зімовы дзень, як і вясенні, — год корміць...»

Галіна глядзіць на Пэраца і ўспамінае старшыню. Два хлопцы лічы. Наколькі адзін старэй за другога — ну на гады чатыры, з выгляду — равеснікі, а як не падобны адзін на аднаго. Таму людзей даверылі, калгас, а гэты... Галіна ўздыхнула, ад таго шчэ больш захліпала Гануля.

— У бальніцу забярэм. Можна быць запаленне лёгкіх... — сказала і асеклася. — «Яно ўжо яго сцяло, двухбаковае, — падумала. — І як гэта вырвалася ў мяне пры маці. Не стрымалася».

— А куды ж вы яго забераце?.. А хто ж за ім хадзіць будзе?.. Хто вады падасць... А я дома сама яго дагледжу... — жанчына пачынала прымаўляць.

— Супакойцеся. Вам нельга. Забярэм ненадоўга. Трэба хутчэй бліжэй хваробу. На месцы лягчэй. Не буду ж я тут сядзець пры ім. Ён жа не адзін у нас. І ўрач не зможа адарвацца надоўга... Кіньце, кажу. У нас конь. Апрацем хлопца цяплей. Паглядзіце чым. І ўкрыць што трэба ўзяць. Пасля забераце...

Жанчына сціхла, замітусілася па хаце.

— А можа я яму сама банкі пастаўлю? Нашто ж звозіць з дому. Я яго ад акна на гэты ложак, да печы, перанясу. Я ж не магу без яго. Сэрца парвецца...

Галіна больш не гаварыла, рабіла ўсё сама.

— Укол... Зніміце яму кашулю. Хутка...

Жанчына зноў заплакала...

У вазок быў запрэжаны бальнічны мышак, у перадку сядзеў Мікіта — конюх. Ён ніколі не заходзіў у хату з дактарамі, каб лішніх слёз не бачыць. Сэрца мяккае меў чалавек: убачыў слёзы ў другога і — у самога раса адразу пакапае.

Галіна вяла пад руку Рамана праз увесь двор і вулачку, збоку кльпала маці, бедавала і не так трымала хлопца, як сама старалася ўчапіцца за частакол. Знясілела, — такое не для жанчыны са слабым сэр-

нам. Усадзілі хлопца з правага боку, укруцілі коўдрай ногі, паднялі каўнер у паддзёўцы, падвязалі шалік.

Хлопец абвіс, асунуўся ў вазку, прылёг. Дыхаў з сябе, спатнеў, покуль дацягнуўся да варот; плюшчыў вочы — балела галава.

— А сыноч мой, а глядзіце там яго... А як я прыйду да цябе балючымі нагамі...

— Не стойце на холадзе, Ганна. Кіньце плакаць. Я сама за ім буду глядзець...

— А дзіятка ж маё...

Конь узяў з месца рысцю, сыпануў снегам з-пад капытоў на коўдру, і вазок адразу ж знік за павароткай — звярнуў на аселяцы да маста.

У вочы з ветрам несла поўсьць, — Мікіта тузаў лейцамі. На дварэ браўся мароз. Пакруціла было, пакруціла гэтыя дні і не дало змен, не сцяплела.

З горкі на горку, з рытвіны ў рытвіну, — міналі грэблю. Маўчалі.

— Скруціла хлопца як, га?... Тузае. Малады, а паддаўся. Насклеўся недзе добра. А мо' хапнуў дзе — і на мароз. Душой можа загавець. Добра ведаю, не пасылалі куды. Самахоць хваробы нажыў, не па нараву. А ў такі мароз... Мой брат з Лагойска прыязджаў... Дык там адзін набраўся ў тыя вялікія маразы і звіўся быў пад плотам. Адубеў за ноч, што корч. І малады, засватаўся толькі... Моладзь — дзеці. Не могуць ні піць, ні выдыхаць... А не ўмееш — не бярыся. Гэта ж за адну ноч можа паспіватца ўся блазнота і... вымерзне. Уся вёска... Добра, што гэту гарэлку цяпер надта не ставіць на паяўку, ды і «смалакураў» прыціснулі... Ой не люблю гэтай гары... Паскудства...

Мікіта не піў і не курыў і ці не ад гэтага любіў кідацца ў філасофію. Цяпер ён гаварыў і гаварыў, не адварочваючыся; заносіў руку назад і мацаў, як укрыты ў хлопца ногі.

— А нашто вы нос трыце снегам, дзядзька Мікіта?

— Мерзне, чую. У старога перш-на-перш нос мерзне.

— Зусім забараняецца расціраць абмарожанае месца снегам... Яшчэ больш ад гэтага ахалоджваецца абмарожаная тканка. Пры расціранні з'яўляюцца ледзяныя крышталікі, можна занесці праз ранкі ў скуру любую інфекцыю... Трэба носам кратаць, альбо хусцінкай сухой ці мокрай асыярожна церці...

— Не-е... Якая там фекцыя... І дзяды нашы і прадзеды снегам толькі і ратавалі сябе... Народнае лякарства... Простае. А па медыцыне дык носам яшчэ трэба ўмець кратаць...

Абое рассмяяліся.

— Куды везаць?... Спыніце!.. Спыніце!.. Тр-р...

Хлопца ўскруціла, патузала было на чыстым паветры, відаць, яму налегчала.

— Не падымайся. Нельга гаварыць на марозе. Лёгка хворыя...

— Якія лёгка? Куды цягнеце? З пасцелі сцягнулі!.. Назад...

— Не брыкаўся б хлопец. Загавееш... — умешваецца Мікіта.

— Слухай, стары. Куды везеш? А ты, — глядзіць ён на яе, нашарсценіўшыся, — чаго тут? Што я, радзіць сабраўся?... — сапе, дыхае зморана, цяжка, пацее, аб'інеў, а рвешца, аж са скуры лезе. Гарыць увесь.

— Я — фельчар. У цябе запаленне...

— Запаленне... Фельчар... Пупы адразаць толькі...

— Ну і ўрэжу я табе зараз... Краніся яшчэ раз...

Ён ірвануўся, знайшоў недзе сілы, і вываліўся з вазка тут жа. На снег. Выцягнуў коўдру, ахапак сена. Вываліўся і не змог устаць.

Яго ўсцягнулі зноў на ляжалае месца, укрылі. Ён маўчаў, пасля па чаў кідацца і мармытаць, няўцямна, голасна. Да яго зноў падступіўся пал, зводзіў са свету.

Ачнуўся ён яшчэ за лавацкімі садамі. Змізарнеў на вачах. Не дыхаў, а хаўкаў.

— Не вешай, хлопец, галавы. Думаў, што будзе пасля, калі пойдзеш на папраўку. А то за якія суткі... Я ўчора ад родаў аднаго прыняла... Чатыры дзевяцьсот... Дык гэта мужчына! На ўсю бальніцу падаў голас.

— Што думаць... Ой як не хацеў бы... — Пэрац занерваваўся. Закашляў і загаманіў моцна і натруджана:

— У бальніцу? Га?... Не хачу, дзе Нінка, не хачу!..

Крычаў, сціхаў; мармытаў і шаптаў пад нос; прасіў піць, клікаў Нінку, Выжлятніка... Некага палохаў і палохаўся сам.

— Паганяйце, Мікіта... Хутчэй. Ён, здаецца мне, дастукаўся... Схапіў крупознае...

Сані-вазок выскачылі з рэдкага, выразанага на дрывы альшэўніку і нырнулі ў лагуну, да маста, дзе перасякала ездавую санную дарогу шаша. Гэта тут, па канец Грынёў, пад бальніцу. Пэрац жыў, глядзі во, далекавата. Тады, увосень, яна, Галіна, нежак хутчэй, здаецца, прыйшла ў Грынё. Мо' таму, што сустрэўся быў Аркадзь? Яму было па дарозе: на праўленне ішоў, старшыню хацеў бачыць. Нешта з трактарам не ладзілася, яна не памятае што. І не да старшыні ён недзе ішоў, бо колькі прастаяў ў яе на двары. Тады, калі ён з'явіўся першы раз у хату сярод начы, ён быў, што гэты Пэрац. А цяпер... Хто яго ведае... Здавалася б, пра што з ім гаварыць... А сустрэнешся — час знікае неўзаметку. Толькі занадта ўжо ён з дзявочай душой...

Сані мчалі пад самую шашу, мышак ірваў угалоп, — паспрабуй, стрымай...

«Сані — вецер...»

Галіне прыдалося, што яна мчыць з гары на Жоўтым беразе пад Вілію, пад калючыя голяы лязнякі. Дагнаў Васіль Міронавіч, падсек, скінуў з ног. Абое паляцелі потырць... Праламаўся быў лёд, і Васіль Міро-

навіч праваліўся ў жоўтую жыжу з каленам. Неглыбока, вядома, з краю. Усё ж добра, што ён збіў з дарогі. Ля затокі можна было праскочыць і тады не звярнуўся б, — трэ́ было б скакаць у рэчку. А лёд мог падапрэць пад снегам...

Ухаба... Сані падскокваюць, нахіляюцца, выпроставаюцца і мчаць роўна і напорыста — займае дух...

Мінулае цяплее ў памяці...

...Яна ляціць на веласіпедзе з маторчыкам. Села сама на Аркадзеў веласіпед, яшчэ тады, увосень... І панёс ён па вуліцы, па выгане да рэчкі... Разгубілася... Апамяталася — забылася, што да чаго, не можа затармазіць. Дзе ты з першага разу спомніш... Услед тады бег Васіль, крычаў што было сілы, куды і што круціць... Збеглася ўся вёска. На хад падахпілі з сядла... Як цяпер памятае, павісла на руках у Аркадзя, а ў лужыне пад Васілём храпе пракляты маторчык...

Мышак суцільны бег. Сунуліся цяпер марудна, сцішна, — узнімаліся на насып, каб перакуліцца праз дарогу.

«Нейкія яны падобныя... І Васіль і Аркадзь. Адзін характар, не тое, што...»

Яна не ведала, чаму раўняла іх з Леанідам.

Сані зляцелі з дарогі ў лагчыну, дзе перамерзла рака, і схаваліся ў Грынях.

Гануля сядзела ля акна і ўзіралася на дарогу, на лавацкія сады, што цымна выступалі здалёку. Іх ахувала зімняя смуга-мярэжа, а мо' ўжо старыя вочы не хацелі добра бачыць?

Адзінота прынесла сум і трывогу. Ганулі не хацелася, каб хто прыйшоў у хату — богведама за чым з'явіцца чалавек?

Сядзела доўга. Часам падыходзіла да печы, апранала кажух, скідвала яго з плеч на ложак і зноў садзілася на лаву да акна.

Пасля рашылася. Выйшла ў насцярозе на двор, патэпала ля парога, зірнула ўкрадкі на вуліцу і пачала паціху перакочваць дзежачку з сеначак у бок хлева, за варывеньку. Рабіла ўсё ціха, прыслухоўваючыся. Апасна днём, ды трываць нельга. Прыйдучь яшчэ ў хату, узнімуць вечка, капануць... Далей ад воч куды, каб і падумаць не магло...

— Сабакам вытрасці... Праклятая ялавічына... Хлапца з'ела і са свету зжыць можа. Праз яе... Праз іх. Пайду да іх, пайду... Сэрца маё не вытрымае. Жыва не буду, калі не прасаджу якім ражном Выжляціну старую... Ён хлапца ў магілу ўгоніць... І так увёў... Хаця б ціха абышлося, хаця б. Божа крыў... Мой Раманька...

Жанчына была ў трывозе.

— Пане Куцка... Ведаеш, чаму баб у салдаты не бяруць?

— Не. Ну-ну...

— А знаеш сакрэт, каб жонку ўлагодзіць?..

— Давай...

— Га-га-га...

Рогат узнімае столь, здаецца гэта ад яго зверху ўпала тоненькая палоска пабелкі, якраз на руку Выжлятніку. Ён расцірае яе аб лоб, змахваючы пот.

— Дзяцей убяры, языка за імі не павернеш...

— А ну, дзеці, марш у першую хату. Не знаеце, ці што?.. — Ян Куцка ўстаў з-за стала, сцягнуў з сябе вязанку-світар і застаўся ў адной клятчатой рубашцы-каўбойцы. Ну і замарыў ты, Мірон, мяне. А ну яшчэ што-небудзь скармнае. Люблю анекдоты, як... як чорт знае што. Ад гарэлки адказаўся б...

— Хто цяпер не любіць, мілы, прама скажу. Добры анекдот, што добрая чарка...

Бутэлька са стала прыняты. Засталася закуска. Калі хто ткнецца ў хату, ну што? Госці вячэралі. Куцка не вельмі хацеў, каб бачылі, што ў яго ёсць свая сівуха — нікуды ж не бегаў купляць ці пазычаць.

Надзьмуты, русявы, аж рыжы, з чырвоным носам, набеглым ад хмелю крывёю, з рэдкімі ўскудлачанымі валасамі, падслепаваты, ён сядзеў цяпер з краю стала, заклаўшы нагу на нагу і сашчапіўшы рукі на калене.

— А ты што, Дзедзіха-дзед, галаву падкруціў? Адставаць стаў ад хлопцаў? Колькі там...

— Мілы, прама скажу, ён больш за нас сёння ўзяў. Хай адпачне, не руш. Дамоў далё-ёка...

— Не сплю, усё чую... — Андрэй гаворыць цяжка, аж плечы ўздрыгваюць.

— А-а, ты чуеш? Дык слухай. Я помню, колькі ў мяне засталася не заплачанага ў ваш калгас за лес. По-омню... Мая распіска ў вас. Ты яе здаў пры перадачы?

— Не, Куцка.

— Дык на трэцюю чась... Згода?

— Не.

— Папалам!

— Не.

— Гм... Слухай Дзедзіха...

— Не ўпарціся, бвадзяга...

— Мілы, прама скажу. Глядзі, брат...

— Слухай Дзедзіха... — Куцка ўсхадзіўся, загуў-загугнявіў. — Галаву тваю я заўсёды цаніў. І цаню. Сам ты сёння ведаеш. Людзі жывуць і жыць збіраюцца. Я са сваёй дурной галавой і то гавару: вайны не будзе, не туды павярнулася, няма дурных. Людзі жыць хочуць, і добра жыць. А мы? А я? А ты? Падумай. Калгас — калгасам. Адтуль на твае працадні заўсёды дадуць. Не прападзе. А дзе ты яшчэ падкалыміш? А я добра даю. Ну і ўсё. Скажам, не хочаш так, ну зробім там другую распіску на якіх рублёў пяцьсот, а астатняе — папалам...

Выжлятнік усахпіўся з лавы, заскакаў-задрыгаў нагамі па хаце і запеў чыста і выразна:

— Руб іграе,

Руб маўчыць,

Руб у дзірачцы тырчыць...

Падскочыў да Яна Куцкі, паляпаў даланей па яго лысаватай патыліцы, што лыжкай па цесце, і падзьмуў праз нос:

— Ішоў лысы і пляшывы,

Знайшлі яны грэбень,

Кажа лысы пляшываму:

— Нам ён не патрэбен...

Джвучка павесялеў, закурыў, зліваў гарэлку са шклянкі ў шклянку. Распіліў каўнер: пацеў...

— Праўда ў хаце говача. Добвыя сцены, дух трымаюць. На дварэ халадэча...

Ян Куцка выбег у першую хату і ляпнуў дзверцамі ў шафе.

Адзін Андрэй як абмёр, узваліўся локцамі на стол, звесіў галаву. Шырокі, белы сталовы нож блішчаў у яго пад барадой.

У шыбы стукала часта і глуха, як бы нехта цадзіў па вокнах ад вуліцы мышком — атрасаў яго ад мукі. На рамках з двара павіслі гурбачкі сняжку. Па шкле шорхала, грэбала, як тым венікам-разгачом — гэта хацелі змесці снег, ды дзе ты прыладзішся надта з гальніком...

Андрэй раптам узарваўся, — аж задрыжаў стол, — павярнуўся да акна.

На дварэ неспіханая, белая ноч, ашалелая ад радасці і волі, бо яе нагнала, каб засыпаць-захаваць усё благое на свеце. Стаяць, стогнуць ад буры старыя, збуялыя таполі, хістаюцца, не гнуцца. Бура для іх — жыццё, абуджэнне. Ім цяжка спаць на ціхім марозе.

Чарнеюць будынкі, гараць-свецяць вокнамі; падставілі пад вецер свае скабы платы, што абступілі вуліцу...

Вецер ірве дах, трашчаць бэлькі, стогне гарышча...

Новая, гладка склюдаваная хата. Вялікая, цёплая... Хаця, сцены грэюць любога чалавека...

У коміне цененька пішчыць вецер, ные, што шчанятка дзе за печчу. У такім гарлатым коміне і так мізэрна? У такой вялікай хаце і такая дробная істота — яе гаспадар... Гавораць, у чалавека душа бывае як суконка. Не-е... У гэтага душа — гнілая нітка... Не рвецца толькі, жыве — цячэ з яе гніль...

Гаспадар — былы хутаранін. З год, як падсяліўся да вёскі. Кулачок. У калгас пасля вайны ледзь-ледзь угаварылі. Пан жа Куцка... І як сталася, што і Андрэй з ім выйшаў на адну дарогу? Вядома, праз Выжлятнікаву сцэжку...

Ян Куцка — каменскі. Камена да трыццаць дзевятага было за Вілэй, за граніцай. Пасля — немцы. Пры іх Ян Куцка быў у самахове... Было што ахоўваць. Прыязджаў аж у Закалюжжа, у Грынці дапінаў са сваёй малатаркай-прыводам. Дзёр дабро і скуру з людзей. Пачаў з гэтага... А пасля і з паліцый рабаваў. Аброс, вайна не дастала яго.

Абдудаваўся пасля вайны на хутары. Было за што. Тады ж знохаўся з Выжлятнікам: у таго ж казённых лес. А калі там не было як разганацца — пад бокам калгасны...

Які дурань тады змусіў пайсці на ўступку Куцку — прадаць калгаснага лесу? Хаця, другі клопат быў. А лес... Колькі там яго прасіў Куцка. А пасля колькі разануў... Прышлося гаварыць сур'ёзна. Даў распіску... Яна ў кішэні. Не аддаў Андрэй яе новаму старшыні. Лішні дакумент — лішняя бяда. Па распісцы было відаць, колькі лесу турануў Куцка... А хто дазволіў? Праўленцы маўчалі напачатку, а цяпер узяліся і за гэта. Камісія хадзіла... Да пня лічылі, куды што пайшло. Новы старшыня кожны сук палічыў... Быў бы Дзедзіха сам, падумаеш, — гэта на будоўлю, гэта на дошкі, на рамы пайшло... Спісалася б... Для вока апраходвалі б суму якую, падставілі кубатуру: хто пойдзе правяраць старшыню... Ды надта ніхто і не рваўся. А цяпер...

Трэба аддаць. Усё. А гэта тысячы...

Не адзін жа лес. А сена колькі ўперлі гэтаму Куцку з лугу... Праз Вілію ўсе ночы ў касцю прылі калёсы. І за што? За гарэлку...

І не толькі Куцку... Куцка памог пажыць не аднаму ў Камене. Як свой і ты тут цяпер, паспрабуй, зайдзі да любога. І накормяць, і напояць. У пухавікі спаць пакладуць неразутага. Нажыў павагу за калгаснае...

Што тая распіска ў кішэні... Калі яе і атаварыць — не аплоціш. Да пнячка падлічылі. Куцкавай дзялянкай назвалі... Бачыў народ. Сачылі людзі. Дзед Тодар нават запісваў, куды хто пацягнуў быў. А цяпер адкажы. Без распісак, без папер. Паперы людзям не трэба. У іх ёсць вочы...

Дзедзіха зжыхнуўся...

У людзей — вочы... О каб у людзей не было вочы...

Не, гэта загаварыў стары, ранейшы Дзедзіха. Не-е...

Добра, што ў людзей ёсць вочы... Цяжка цяпер глянуць у іх, але ён, Дзедзіха, дажыве і да таго. Змыецца ўсё, сам змые. Працай. Сваімі рукамі з сябе бруд атрасе...

Як добра, што ў людзей ёсць вочы...

Ён змусіць сябе глянуць у іх чыста і адкрыта... Пасля гэта, пасля... А цяпер?

Цяпер усяго будзе. Пачалі з лесу, а прыйдуць і ў хату. Дзіўна, ніводнага старшыню ніколі так не кантралявалі. Стары Тодар вадзіў праўленцаў да кожнага пня. Лесніком быў і вартаўніком доўга палявым. Вось і вартаваў... Паабяцаў і мяшэчкі памагчы пералічыць, куды тыя «паплылі-пайшлі»...

Былі ў старога вочы. А чаму ён тады не прыйшоў ні разу не сказаў усё на праўленні, не даў па твары?.. Лягчы было б знесці, чымся цяпер... А ці падпускаў ты, Дзедзіха, так ужо блізка да сябе людзей, што праўду хацелі сказаць? Падумаі...

Як добра, што ў добрых людзей ёсць вочы...

Як добра, што ў шчырых людзей ёсць душа...

Ян Куцка кпіў. Хітры і пранырлівы яго позірк працінаў наскрозь і яшчэ, здавалася, за табой ззаду тачыў сцяну. Паставіў на стол аплецы рудой лазой буталь. Што ў ім — чортведама...

— Піць і есці!.. Каб арэхі на пузе біць можна было!.. Ян Куцка мае сваё. Мазалём заробленае і зробленае... А ты, Андруша, кінь думаць. Пра што? Хопіць часу, змяраеся. А цяпер...

Закон Куцкі вядомы — скінуць з ног, заліць глытаўку, а там усё будзе, як ён захоча. Так звыкся. Ад веку. Так было...

Пачыналася ўсё нанова. Выжлятнік выдзігнаваў на хаце, гарлянячы «руб», Джвучка ёрзаўся за сталом, выціраючыся і ці не распыразваючыся.

— Г-гуляем да дня, мілы... Танцы да ўпаду... — Выжлятнік лез чалавца да Куцкі.

Куцка — з пугам; як умудрыўся нажыць, не скажаш, пры яго, як ён хнычыў, «беднасці»... Стаць цяпер, хітры і задаволены, пагладжвае жывот, рад.

— Ну, Андруша, першую з бутля з табой... — позірк праніклівы, насярожаны... З рота плыве сліна, як у звера перад здабычай... — Ну, палымі, наліта. Ты ж нават не ведаеш, што... Пальчыкі абліжаш... Праўда, Мірон? Ну, кінь. Усе свае. Да нікі. Я перш, прызнацца, горш думаў пра цябе. Хаця, адкуль было здагадацца, што ты ўсё дзеля начальніцкага вока так касавурыўся ў наш бок. Хе-хе-хе...

Агідна. Нудна, брыдка...

Вось-вось вырве Андрэя на стол...

— До-о!.. — голасна, моцна, на вуліцы недзе чуваць праз ашаляваныя з двара сцены і акітаваныя падвойныя вокны.

Ціха. Мужчыны атарапелі, як ад стрэлу. Інстынктыўна вылупілі вочы ў кут, дзе ля шафы стаялі ружжы. Бы толькі гэты сухі трэск расшчэплення стала даў напамін, дзе яны валачыліся, білі цэлы дзень ногі і чаго апынуліся тут.

Андрэй выпрастаўся на ўвесь рост. Дрыжаў... Ад злосці і нянавісці. Тросся падбародак, аж ляскалі зубы, вочы лавілі то аднаго, то другога, калолі. Рукі сціскалі шклянку — першае, што трапілася пад іх. Закапала, пацурчэла штось са стала на падлогу...

Плецены буталь стаяў, на'т не ўздрыгнуў: пузаты, мошны, як і гаспадар. Удар па ім, паспрабуй. Аплецены... Агідны, яго нельга трываць, прырка зносіць, як і самога гаспадара...

Цяжкія рукі ўзнямаюць аплецены пасудак... Віхор нясецца праз хату... Мужчыны анямелі. Узварваліся з месца пасля, калі глуха і цяжка завінела шкло. Рынуліся былі ў парог, чаго і што...

Выжлятнік ці не інстынктыўна заступіў кут, дзе стаялі ружжы, мо' баяўся, каб цяпер не трапіла што такое пад рукі Андрэю?

Джвучка таптаўся ў парозе, зашпіляў каўнер і зыркаў вачыма па сценах, — шукаў вяртатку.

Загаварыў гаспадар. З усмешкай, сціха:

— Хопіць, Андруша. Пазабаўляліся і годзе. Супакойся. Я сам калі, бывае, лішняга вазьму — пальца ў рот не кладзі. Хе-хе... І плячэнка не ўратавала шкло... Хе-хе... Закурым, хлопцы, ці што?

— Лішняга, кажаш? Твайёй атруты? Лішняга, многа лішняга за гэтыя гады я твайго сербануў... До! Людзі адракліся. Бо хто я быў? Старшыня? Чалавек? Вы мне тут сёння ўвесь вечар дзяўблі, што за маім старшынствам жыццё было... Каму? Вам! Вы апрагаліся за маёй спіной... А я за вамі людзей чэсных не бачыў. Праз мяне калгас колькі гібеў. Што, я адзін гэта рабіў? Адзін? Не-е... Вы! Вы давалі!

— Чакай, чакай... Чалавек. Пры розуме ты, ці не?.. Чакай... — Куцка забегаву ля стала.

— Мілы, што гэта? Свінства, мілы, свінства з твайго боку, прама скажу. За чалавечую дабрату...

— Кепска выйшла. Пваклята...

Мужчыны сунуліся да стала.

— Я свіння?! А вы — людзі?.. Чысценькія, чэсненькія?.. Выбудаваліся, нажыліся. Можаче і без калгаса абыходзіцца? Колькі ты, Куцка, уклаў мазалі ў такую хату? Дзяржаўны і калгасны лес! Што ж, раней і за злынь можна было будавацца. Толькі не... Не хапае ў маёй душы цяпення. До! Хто вы мне? Хто ты, Куцка? Сват, кум? Пілі разам! Парадніліся... Заўтра ж пайду і да Авяр'яна і да новага старшыні. Усё выкладу на стол, давяду. І сведкі будуць. Сам пакладу, што трэба, у калгасную касу, але і ты пакладзеш. Усё, што чарпнуў. Вернеш. Праз суд, калі на тое пойдзе. Лес калгасны... Не ведаю, колькі ты ў дзяржаўным чэпнуў... Выжлятнік скажа. Разбяруча і там. Я рашыў... Даўно... З плеч цяжка было сцінуць, а рукі лёгка атрэсі...

— А-я-яй... — заекатаў Джвучка, як сабака, з якога нажыва лупілі скуру. Тэпаў валёнкамі ля стала ў вар'яцкім танцы, бы таптаў, мяшаў з гразёй чалавека, які, незразумела для Джвучкі, невядома чаму, адурнеў і вёрз чорт ведае што, пра якое даўно забылі, пра якое лепш не ўспамінаць. — Не, Андвэй, дарэмна ўсхадзіўся... Адразу будуць ведаць, куды і як падзеліся кучы пшаніцы са свірна яшчэ тады, пасля вайны, калі з усіх шнуроў у адно месца малаціць звозілі... А лён, а семя?.. А жытцё, калі ў Лаўках сеялі? Кожны год. Усё пералічу на пальцах. Маўчы! Заткні лепш глытаўку чым. Хто ты цяпер? Хто паверыць? Сталы ломіць... Судом страшыць. За табой туды нам давога... Ад калгаснага чыста рукі атрос, сам пачатку паклаў на стол... Лепш не прыдумаеш...

— Мілы, скажу прама... — Выжлятнік адціснуў ад стала Куцку, які

не мог нічога сказаць, лыпаў вачыма, дрыжаў. І за такімі сценамі баяўся, што могуць учуць, набегчы людзі. — Мілы, зарапартаваўся. Гэта табе не ў калгасе на сходзе, старшыня. А ну, заткні рот! Прамовы гаворыць... Няма нікога з раёна, ніхто не чуе... Ды і слова твайго больш могуць не ўчуць... Знаеш гэта?

Кулак павіслі былі над сталом, пасля апусціліся, ляглі на край, ззыбнулі стол і пасунулі яго да лавы.

— Не збаюся! Гэта ж не на тым хутары ў Куцкі. Калгас — людзі паучуць. Тут не тое што ты мяне змог, дык і з ног... Помню, Платонька, і пра пшаніцу і пра лён. Помню. Каго пад суд калгаснікі хацелі аддаць? Цябе з Выжлятнікам. Сам заступіўся, пашкадаваў. Пасля вы мне аддзячылі... Калгасным жа. Бачыў, сказаць не мог. І людзі не зналі, як вы мне язык звязалі... Нічога што з раёна нікога няма. Сам пайду да першага сакратара. Заўтра ж. А не — аж да Перапёлкі ў абком.

— Не дойдзеш, заваза... Галаву скруціш...

— Дапаўзу... Ад пачатку і да канца выкладу. Хай судзіць, хай што хочуць робяць — заслужыў. Вінаваты... Толькі ж не будзеце вы больш прысмектвацца да калгаса, не будзеце падкопы строіць пад новага старшыню...

— П'яны... Хай пагаворыць... Пваспіцца.

— Пане Куцка, не прынімай да сэрца... Здурнеў, чэсна кажу. Гарэлка твая можа адабраць любую галаву...

— Што вы, хлопцы, што вы... Андруша, ну сядзь, чым я табе не дагадзіў?..

— А старшыні не рушце... Рукі кароткія. Ён ужо не новы. Стары. Наш. Людзі палюбілі... Але што вам... Што вы разбіраеце... Я таксама такі быў... Сам цягнуў, думаў, што і другія... Не-е... За ім пайшлі... Усе. Калі гэта было, каб у мяне да аднаго на работу ішлі?.. А ў яго Раіна і тая... З місачкай пайшла на балота ямкі пад слупы капаць... І выганяць не трэба... Мароз — векі ліпнуцца, балота... А капаць трэба. Высакавольтную лінію вялі... Гляджу я за гэтай Раінай... І ў рукі ёй не холадна... Сагнецца, пастрэпае ў яме лапатай, ды місачкай гразь чэргае, вадзі выплэхвае... І гэта, калі мароз такі?.. І гэта Раіна?.. Пры мне яна і з печы не злазіла... Яна ж мяне і летам матам крыла... І варта было. Што я ёй даў? На працадні хіба што людскае?.. Як я жыў?! Хто я быў?!

Дзедзіха крычаў. Натруджаны, усцырванелы. Абхапіў рукамі галаву, пасля апусціўся на застолле і заплакаў. Горкімі слязьмі...

Усё аціхла. Замерла і першая і другая хата.

Па гары бегалі адзін за другім каты — рэзаліся. Скуголіў вецер.

— Усхадзіўся... Пасудзіну такую распляжыў... Не было з ім такога. Прыгледзець трэба... — Ян Куцка нагнуўся да Выжлятніка: — Добра ж, калі прайдзе шалёны пал! А так...

— Абломім рогі... Рыміць па старшынству... Заткнём глытаўку... — Выжлятнік гаворыць, бы сам сабе.

Джвучка, апрануўшыся, ссоўваў у качарэжнік аскалёпкі:

— Такую пасудзіну расхвастаў...

— Галаву тваю трэ' было б... — Андрэй Дзедзіха адсунуў стол, выйшаў на хату. Стаў сцішаны, зусім цвярозы.

«Не ўзяла яго, заваза, гарэлка... Уцягнуўся. Крэпкі...»

— Рот, значыць, збіраецца заткнуць? А вёсцы, а калгасу? А Раману Пэрцу?..

Джвучку прыдалося, што па стане забегалі чорныя кошкі... Ясна, што з чалавекам... Не скінеш таго з ног — кладзі сваю галаву на калодку.

— А лось? Няхай пшаніцу пасляваенную не пераважыш... А мяса? Ляжыць. Не зачпіў. У горла не палезла. Ляжыць... Удзельнага чакае...

— Мілы, у штаны накладзеш!
— Паскуда ты, Выжлятнік...
— А чаго цягнуўся сёння новым следам? Скажаш, ты ў баку?...
— Сёння я тут, каб табе па мордзе даць! Цярпеў такога, калі старшынёй быў... Гладзіў... Шкада Рамана. Давялі. У магілу ледзь не загналі. Ну, Куцка... Заўтра можаш ісці ў канцэлярыю. Сам чашы. Не чакай, пакуль паклічуць.

Чалавек змяніўся на вачах. Такога не чакалі, і не ведалі, што чыніць. Заступілі напачатку дарогу, прасілі, не давалі апрануцца.

Куцка збялеў, — ад гарачкі.

Хітры, праныра, з галавой... У новай хаце атынкавачка трымаецца гладзенька, не трэснула нідзе. Учуй, калі бэрны ўсохлі і злягліся, не пспяшыў. А вась у чалавеку, мусіць, хібіў... Не разабраўся... Што цяпер?

— Адкасіся, Куцка!.. Чуеш? Ты такі і здохнеш. Ад цябе калгас карысці ні на грош не возьме. Не руш толькі маладых. Я з табой яшчэ згаваруся... А маладых не руш! Не зводзь Пэрца. Не спойвай. Не тыя вяды. Не зробіце вы з ім таго, што са мною. Не-е... Я не ўступлю хлопца... Заместа бацькі...

— Ты нам зубкі, мілы, не замаўляй... Пра пшаніцу плявузгай што хочаш... Вечер! А вась з ласком патрымай язычок, мілы, за зубкамі! Справядлівец... Пэрац прыстукнуў. Сам. З твай ружынкi. Мілы, помні — лес лесам. У лесе лґа... — Выжлятнік толькі цяпер скеміў, што за ліха можа зваліцца на галаву. — У лесе можна... Мілы, не крычы. Не на тых... Адстаршынстваваў сваё, падумай... Мо' і аджыў заадно... Ведаеш, што рыхтуеш, чым нам пахне... Знай — табе раней засмярдзіць...
— До! Хлопца затравілі, а мяне... Сыдзі!..

Яны былі сялі яго, здушылі, каб суцішыць, угаварыць, «абразуміць»...

Адсочылі потым, як мухі.

— Прэч!.. Псіна!..

Новыя дзверы бразнулі суха, моцна. Зазвінела, недзе ледзь-ледзь, як змораная муха, шыбіна. Не ўсё падагнаў Куцка... Не дагледзеў мо' макулінкі...

Прыклад старога ружжа праехаў быў, зачапіўшыся, па вушаку і нырнуў за парог ззаду за чалавекам.

Дзедзіха як і не радзіўся.

— Ай-яй-яй... Што навабіў... Што чыніць? — Джвучка хліпаў, як баба.

Выжлятніка тузала ў качарэжніку ля грубкі.

Куцку абступілі дзеці, прыбеглі з першай хаты.

— Мы баймся... Прагані і гэтых...

Стала холадна. Калі агледзеліся, — дзверы на двор стаялі расчынены. Мароз ірваўся да стала — каціў сіваю кудзелю, гнаў перад сабою, як вецер.

Куцку прыдалося, што пад нагамі гарыць падлога. У новай хаце...

— Ай-яй... — мітусіўся Джвучка.

— Не пашкадуе... Шалёны сабака і гаспадара ўкусіць... Хлопцы... — Куцка пачаў у гарачцы апранацца. Спешна.

У хату прыйшло ўтрапненне. Усёдзець ніхто не мог. Вываліся на двор, што галодныя ваўкі.

— Ай-яй...

— Заткні, Джвук, чорную ляпу!.. Знайшоў калі нюніць! След глядзі дзе...

За вёскай скуголіў вецер. Цемень жэрла белы снег.

Ноч пахла трывогай.

Да чалавека чэпіцца даўнейшае...

Ён быў тады за старшыню другі год. Абжыліся ўжо, мацаваліся. Сталі пакрысе на ногі...

Касілі ўсе Доўгія балоты. Летам па крыніцах брылі мужчыны, месцам аж па пояс. Жагчыны не бралі ўжо тады кос. Не іх гэта работа, хаця заўжды ў першыя гады па вайне на балотнай сінюсе выцягвалі па дзве нормы.

Сушылі Доўгія, зносілі вязкамі, а дзе было можна — ссоўвалі коньмі копы да стажар'яў, на бугрыны, дзе сушэй... Муравалі высачэзныя, шыракаплечыя стагі, — было работы дзеду Тодару. Хапала яго рукам латам, не адпачывалі яны і зімою. Стагі заўжды зімавалі. Не перацягне іх праз Доўгія крыніцы на Пагурак, куды лґа было пад'ехаць з падводай. Ды і пунь не хапіла б. Добра, калі мураті ўдавалася ўсе прыхінуць. А звозіцца летам з балота — ніхто ў Закаложжы не любіў, і першы дзед Тодар. Лаяўся і заўсёды даводзіў, што па калдобінах і выпраж з калясмы пасадзіш і ўрону не абярэшся. Лепш тое сена, што растрапецца, на подсіл пойдзе.

Так і рабілі. Тралявалі Доўгія зімовай дарогай.

Тады былі на трох падводах. Абвечарэлі. Пачалася мяцеліца. Праз рэдкі альшэўнік несла снег з поля, з-пад Ваўкаўні, заносіла дарогу. Хутка цямнела. Чапурыліся коні, рыпелі па снезе палазы. Шалёў вецер, ірваў з вазоў сена. Ахалкамi. Збоку ля воза не пойдзеш — цаліна. Пярэдні — Джвучка — сядзеў на сене. За ім быў дзед Тодар. Ішоў за возам. Курьў увесь час і бурчаў, бы прадчуваючы нядобрае. Апошні воз — самы большы. Яго мудравалі Раман з Дзедзіхам.

Першыя крыніцы мінулі без бяды. Пад Пагурак зусім занесла дарогу. Коні не чулі следу. Збіліся. Сталі.

— Но-о... Завазіна... — Джвучка мэрз і мацюкаўся. Не злазіў з воза. Лупіў каня пручіной як мог. Не паспелі заднія падбегчы да воза, як конь таргануў быў з месца, скочыў і асеў у крыніцу па бруха. Воз кульнуўся і лёг на бок, шпурнуўшы прэч Джвучку.

Спалоханы конь стагнаў, біў у хамут, боўтаўся і граз у твані. Яго трымалі аглоблі. Перамяшаны снег пажайцеў, счарнеў. Граз блішчэла ў каня на спіне...

Доўгія крыніцы — згуб галавы, прорва. Дрыгва без дна, смактуха. Летам заўжды абганяліся ля яе са скацінай. Доўгія крыніцы — затока. Праз яе былі аж два масткі. Летні і зімовы. Зімовы заўсёды рамантаваўся з першымі маразамі. Конь жа, згубіўшы след, саскочыў у крыніцу далёка ад мастка. Пад раку аж...

Каб не ён, Дзедзіха, Тодар адхаладзіў бы тады Джвучку. Стрымацца не мог стары...

— Безгаловы! Абібок!.. Галава дзе... Азадак толькі заткнуць ёй...

Крык крыкам, а каня трэ' было ратаваць.

Першы сунуўся ў твань Раман. Хлапчанё тады быў зусім. Трымаючыся за аглоблі, па пахі ў ледзяной твані, перарэзаў супонь і церася-дзельнік, сарваў гужы... Вылез увесь чорны, мокры да ніткі. Сівер абдаў яго парошай, залубянала вопратка. Не гнуліся рукі...

Конь, пазбаўлены апоры, захлынаўся, але быў свабодны, без прывязі. За грыву падцягнулі яго да берага... Доўга валтузіўся, біў галавой аб грудзі і старадаўні насціл-гаць, ды выбіўся, вылез. Страсануўся, абдаўшы іх кіслым холадам.

Трэ' было ратаваць і хлапца і каня. Мігам скінулі сена, перацягнулі вобмаккам па мастку сані на другі бок, запрэглі.

— Хлопец, топай... Ні хвіліны не стой. Скідай мокрую фуфайку. На сухі кажух... Танцуй, будзеш жыць, ліха яго матары... — Дзед Тодар скінуў кажух, застаўся ў фуфайцы. — Не сядзі... Дуй за санкамі, зняможаш, падсядзь... А там зноў на ногі... А дома чаю. Чаю гарачага з рускагоркай... Давай, Андрэй, імчы. Глядзі хлопца. І каня паставіць нанач лепш у парніку... А я тут з Джвучкам дацягнуся... А ну, Джвук, марш да Раманавай падводы, дома выцерыш нос ад гразі...

На санках ён, Андрэй, і хлопец. Знямоглы, змучаны. Счарнелы ад холаду. Выехалі на Пагурак. Выспа. Дзьме: як прыскам сыпле ў твар... Бялеюць у Рамана шчокі... Мерзнуць.

— Тры шчокі... Рукой... Як ногі?

— Не чую...

— Кратай, кратай... Но-о-о... Бяжы за саньмі...

— Не магу...

— Скіну!.. Скіну, загібееш жа...

— Скідайце!.. Усё роўна... — хлопец хапае паветра, як рыбіна на пяску на беразе...

— Тры рукамі шчокі... На рукавіцы...

— Не гнуцца пальцы... Не чую...

Да Закалюжжа яшчэ кіламетра паўтара. Хоць бы лясок, зацішак які. Не пагоніш, замяло. Грузне конь, збіваецца з тору.

— Давай падсунься... Шчокі патру... Выедзем на ездавую дарогу — саскочыш... Толькі б да першай хаты...

Абышлося. Хлопец назаўтра ўстаў, як нічога і не было. Прышоў сам на ферму, запрог каня, успароў з печы Джвучку, і паехалі на Доўгія крыніцы за абярнутым возам...

Такі хлопец быў у тыя гады...

Каб павярнуўся крыху інакш лёс, Дзедзіха мог бы быць ягоным бацькам. Не родным праўда. Гануля паганьбавала ім у маладыя гады, не выйшла за яго. Муж яе, добры чалавек, калгасны каваль, — не вярнуўся з партызан. Загінуў з ягоным, Андрэевым, братам, калі райцэнтр бралі...

Не пайшла дзяўчынаю за Андрэя Гануля, не схацела і па смерці мужа.

— Не да замужжа. Не дуры, чалавек, галавы... Згінь ты, благое, прападзі... У мяне сын які... Жаню хутка...

Сказала — адрэзала. Раз назаўсёды... Што з таго, што ў яго ў сэрцы нешта жыло здаўна...

Людвіг Асечкі нарадзіўся ў 1929 годзе ў Вабруйску. Пасля заканчэння Мінскага мастацкага вучылішча служыў у Савецкай Арміі. Дэмабілізаваўшыся, паступіў у Беларускі тэатральна-мастацкі інстытут, мастацкі факкультэт якога і скончыў сёлета. Серыя лінагравюр «Настрычкі на Беларусь» была паспяхова абаронена ім як дыпломная работа. Цяпер працуе мастаком у Міністэрстве культуры БССР.

Быў бы Дзедзіха за бацьку, — не стаў бы такі Раман.. Ён любіў Рамана, патураў, бывала. І вось дайшло... Да чаго гарэліца давяла.. Андрэй выкарабаецца сам, вырве Пэрца, бо вінаваты. Мог многаму пераступіць дарогу і тады. Не як бацька хоць, як старшыня, як сталы чалавек...

Нічога. У яго, Андрэя, расце сын. Ён будзе не такі, як цяпер Пэрац, ён будзе не такі, зусім не такі, як цяпер ён, Андрэй... Ён выўчыць яго. Вялікім чалавекам зробіць... Яго сын будзе не так глядзець у вочы людзям, Яго бацька сам змые з сябе тванішча...

Перад вачыма ўзнікла Анэта, з сынам на руках. Вялікі сын... Чужых пазнае ўжо... Нават прозвішча гаворыць: «Дзе-е, дзе-е...»

Прыбегла на памяць акушэрка, што ўляцела тады ноччу ў хату як утрапёная. Як яна ўвіхалася ля Анэты, старалася, бегала... Ніколі ён, Дзедзіха, не стараўся так дзеля Анэты, дзеля жонкі... Як мала мо' быў шчыры... Часта крычаў на яе дачку... Не будзе больш такога. І без гэтага можна абысціся. Можна пражыць век, не папракнуўшы адзін аднаго...

Была ж і яшчэ раз акушэрка. Як прыкра... Ён н'ат не ўстаў з-за стала. Збаяўся. Не пазнаў быў, што за чалавек з ёю. Толькі што зняў з саны ў ласіну тады, у хлёў ледзь справіўся пад сена схінуць. Па слядах, думаў, людзі прыйшлі аж з лесу. З таго ж боку выкаціліся, з двара відаць было.

І праз тых выжляцін... Чаму я тады не кінуў ім у ляпу тое мяса... Як ваўкі, на яго глядзелі, калі дзялілі... Ірвала.

Шкада хлопца. І яго ледзь не з'елі. Тады, на Доўгіх крыніцах, не так было і — знёс. А цяпер... І Гануля зусім дойдзе з хворым сэрцам.

Крывапіўцы... Абраслі. Уеліся ў людское, як шашаль у калоду...

Ногі ступалі зморана, але цвёрда. Шукалі дарогі, узбіваліся на цвёрды, уезджаны грунт, гублялі яго і зноў мясілі ўцэла колькі во, ліха яго спомніць.

Сцямнела. Зайшоў мо' месяц-маладзік. Закруціла снег, віхрам.

Чалавека несла ў поле, гнала проста да лесу. Перла, тоўхаючы ў спіну, ірвучы з плеч вопратку. Свістала недзе сабоку, мо' побач дзе быў лазняк. Не відаць яго ў цемені. Хутчэй бы ў лес. Там ціха. Там дарога. Да самай Ваўкаўні. Лес — ратунак ад немачы.

Вецер пёр да Віліі.

Ірвала з-пад ног снег, кідала далёка ў поле. У Камене брахалі сабагі. Рэдка, глуха, — далёка ўжо ззаду. Злева ўспыхнула святло, на паў-

Людміла Ізмайлава нарадзілася ў 1931 годзе ў Невелі. Пасля заканчэння Мінскага мастацкага вучылішча працавала ў майстэрнях Беларускага аддзялення Мастацкага фонду СССР. Беларускі тэатральна-мастацкі інстытут скончыла як жывапісец, абараніўшы дыпломную работу — карціну «На сплыве».

неба, бы пажар дзе. Чаму так раптоўна?
Там электрастанцыя... А дзе Жоўты бераг?
Ён тут, ён зараз павінен быць. А святло
яркае, бо сцямнела так.

Стагнаў побач лес. Вось ён, чорны, як
сцяна. Але дадыбай да яго, дайdzі...

Ногі ньюць, дрыжаць. Цяжка ступаць
па калена ў снезе. Цяжка дыхаць. Горача
за плячыма. Горка ў роце.

Стогне змораны чалавек... Скрыпіць на-
мерзлы снег. Нясецца, шалее вецер.

Стогне ўперадзе лес. Лес — ратунак.
Супачын. За ім — хата, дом.

Снег глыбокі. Мясіць яго цяжка, няз-
носна да злосці. Снег дастае да паясніцы.
Ногі лезуць недзе на той свет. Дзе Вілія?
Дзе Жоўты бераг?.. Дзе дарога?..

Схавалася за лесам зарыва. Зласней за-
скуголіў вецер. Значыць, недалёка лазнякі.
Там Вілія... За ёй лес.

Ісці не стае сілы. Ісці трэба...

Наперад... Дадому... Ззаду — звяр'ё...
Туды няма ходу. Уперадзе — дом. Людзі,
якіх знаеш да аднаго. З якімі жыў і праца-
ваў колькі год. Араў, саяў, збіраў хлеб...
З якімі пачынаў ладзіць калгас, лічы — на
папалішчах...

Вецер сціх. Не круціць, не мяце. Стогне,
як у хворобе, недзе блізка лес. На снезе
льга ўгледзець, як чарнее лаза, што рэдкая
мярэжа на белым абрусе. Рака...

Ногі рвуцца самі... Ногі лезуць у снег,
крышаць нешта цвёрдае і хрусткае пад
сабою — гэта ступаюць у парозе на шкло,
трушчаць яго на друзачкі... Холадна, золка.
Гэта ён, разуты, топчацца ў Куцкі ля грубкі
па мокрай падлозе. Мокнуць ногі, мокнуць
анучы ў ботах... Мокнуць галёнкi, паясні-
ца... Сцюдзёная дзяга, здаецца, павязана па
голым целе... Ліпкія, настылыя сырамят-
ныя гужы спавіваюць, давяць грудзі... Не-
чыя рукі, мерзлыя, дубаватыя, ціснуць гор-
ла...

Зноў узвіраіўся вецер...

«Заткніся...» — ашчэрыўся аднекуль Вы-
жлятнік.

«Захлыніся... — Джвучка лье за карак

халоднае, знобкае... — Пі, задавіся, заваза.»

— Гэ-э-эй!.. — невы голас рэжа ноч, калыша стужу.

Скуголіць вецер...

Плача Анэта:

«Вазьмі на рукі сына... Вазьмі малое, Андрэй...»

Плача сын, заліваецца, кідаецца вобземлю на падлозе...

Хрась... Тузанулася на плячах вопратка...

Холад хлынуў у горла... Ірвала, тузала... Распірала грудзі.

— Ъх... Ъх...

Мощна-мощна ўдарыла ў галаву...

Знікла з сынам Анэта...

Быў вецер. Заносіў чорны пралом на Віліі, туды, пад электрастан-
цыю, правей Жоўтага берага, калі глядзець з выспы, ад Закаложжа.

Яшчэ быў уначы стрэл. Адгукнуўся, як рэха, на невы голас. Данёсся
з Жоўтага берага, з-пад лесу. На тым баку ракі, збіўшыся са штыху,
разам з Куцкам мерзлі двое. Варнуўшыся, яны хутка налучылі на след,
дабеглі да прорубкі.

Прышоўшы ў Закаложжа, тыя ноччу паднялі на ногі ўсю вёску.

Закаложанцы хто ў чым, хто як падаліся на Жоўты бераг.

Да раніцы не гаслі ў хатах агні.

З начы аціхла было ад ветру.

У насцярозе ззялеўся дзень.

Якая ў яго гарачая галава...

Нінка нагінаецца, прыпадае на калені, гладзіць яго рассыпаныя на
падшвы чорныя валасы.

Гарыць, што агонь...

Адкуль такое гора? Ён траціць прытомнасць... Маўчыць... Не пазнае
яе другія суткі. Былае крычыць, гоніць ад сябе прэч. Толькі гоніць...

Ён добры, такі мяккі, паслухмяны. Ён любіць... Ён цяпер яе...
Яна можа папраўляць падушку, абтыкаць ля спіны прасціну, глядзець
яму ў вочы...

Ён стаў такі блізкі для яе за два дні. Яна робіць з ім, што захоча.
Супакоіўся, прынік. Змарыла хвароба.

Былае, мінае пал, тады хлопец глядзіць на яе невядушчымі вачыма.
Маўчыць, піць не папросіць. Не ведае ён, як крыўдзіць гэтым...

К начы ў яго зноў палезла ўгору тэмпература. Стала блажыць.
Ставілі банкі. Уводзілі сываратку. Рабіла ўсё Галіна Фёдараўна: Бары-
саўна на раз'ездах. Галіна пакінула яе, Нінку, пры цяжка хворых. За-
гадвала не адыходзіцца. А куды яна кранецца?..

Былі хвілі неспакою, узбуджанасці. Яе ўскручвала з месца, насіла
бог ведама дзе. Падступала гора, урывалася пасля радасць, як праз
расчыненае акно вецер у духотны пакой.

Ён тут, на руках, яе, родны... Яна кахае яго. Колькі баялася, калю-
чага і насмешлівага... Як магла падступіцца, калі так хацелася парой
абняць за плечы, прыпасці і сарамаціць, сарамаціць на вуха ціхенька
так, каб ніхто нідзе не ўчуў... За ўсё, што ён робіць, што вытварае... Во
як яго любіць за гэта і як не любіць? А мо' ён проста смелы і рашучы?
Не душа ў яго — вар... Шалёны ён, гарачы. Прыгожы, непаслухмяны.
Колькі разоў ён гаварыў ёй, што кахае... А дзеля чаго? Каб жа хоць не
хадзіла па вёсках за ім тая слава, мо' яна б, Нінка, і паверыла. Каб жа
ён кахаў па праўдзе... Каб жа... Яна збаялася, яна не магла папусціцца
тады летам. А яна і тады нямала ўжо кахала яго. А так выйшла... Яна
аблаяла яго... А ён? Хіба ён не абразіў яе? А мо' і не? Хто ведае, што
робіцца ў такім разе... Але не. Нінка адчувала, што не кахаў ён яе так,
як хацела яна. Яна 'шчэ не зусім спазнала, што такое сапраўды кахаць,
паддалася тады мо' першаму парыву... А ён, Раман...

Яна пасля пазбегала яго. Ён і не хадзіў за ёй. Быў сам сабой. Са-
ромеўся, а мо' і ў яго гордасць ачнулася?

Пасля на яе найшла была хваля, гарачая і густая, як летам перад бурай. Цяжка ставала знайсці спакой, адолець сябе. Душа ныла, трымцела. Яе ўзварухнулі, спалохалі. Усё гэта пазней уляглося на дно. Тады эноў усплыло. Спачатку нешта ціхае і мяккае, а пасля — горкае, балючае, яно не давала знайсці месца. Яно не ўляглося, не мінула... Яно жыве.

І вось ён ля яе. Рахманы, паслухмяны. А такі ў жыцці неслух... Ён добры, прыгожы, любі. Самы ціхі і мяккі на свеце чалавек. Не, не быў ён настырны і ваўкаваты... Гэта — нагаворы на яго. Не назаліўся, не лез ён да яе, і тады на беразе ў іх нічога не было. Гэта так... Сон. Мроі. Туман. Усё сплыло. Не крыўдна... Толькі цікава...

Ён ля яе. Такі хворы і такі любі...

— Раман... — шэпча яна.

Ён замёр, супакоіўся. Заснуў мо' пасля гэтакай мукі. Звёў вочы. Яму лепей...

— Рома... — шэпча яна, нагнуўшыся. — Рома... — цалуе яго ў вусны, прыпаўшы да ложка на калені.

У палаце яны ўдваіх. Ля другой сцяны пусты ложак. Былі паклаці ўчора дзедз Тадора: грып ў таго ці што. Уцёк стары раніцай, накрываўшы на Галіну...

Хутка дзень. Мо' патушыць начнічок? Мо' задрамаць самой? На душы лёгка і так спакойна...

Ён спіць...

За перагародкай, дзе жанчыны, нехта кашляе... Бухае, як у бочку.

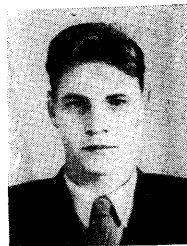
Застуджаныя грудзі...

Ён спіць. Дыхае роўна, працяжна.

-- Рома... — яна кладзе яму руку на лоб.

Яна не можа адысціся.

(Працяг будзе.)

Мікола Воранаў нарадзіўся ў 1936 годзе ў вёсцы Вірок Суражскага раёна на Віцебшчыне. Скончыў сямігодку і працаваў у МТС, а пасля служыў у Ваенна-Марскім Флоте. Цяпер працуе літсупрацоўнікам раённай газеты ў Міёрах.

Мікола ВОРАНАЎ

ЛОКАЦЬ

Уцэх такарны я ступіў
Упершыню нясмелым крокам.
І толькі ў ход станок пусціў,
Адчуў я побач майстра локаць.

Шугалі квеценню сады.
Я з клуба выйшаў з сінявокай,
І ўзяў узрушаны тады
Дзяўчыну любую пад локаць.

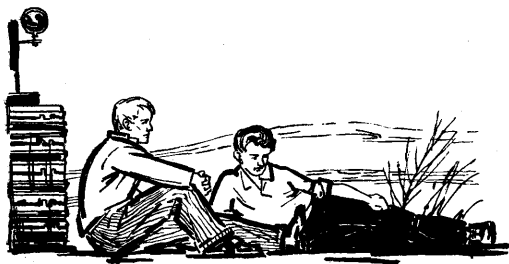
На палубу эсмінца стаў.
Даносіўся прыбою рокат.
І ў службе мне дапамагаў
Матроскі неразлучны локаць.

І дзе ён ні быў. Якой ні йшоў
Дарогай — блізкай ці далёкай,—
Усюды многа ёсць сяброў,
Заўсёды іх адчуеш локаць.

ЭЛЕКТРАЗВАРШЧЫК

Ледзьве дакрануўся электродам
Да ліста металу — з-пад яго
Іскры па-над вокнамі завода
Юнака абсыпалі ўсяго.

Іван ПТАШНІКАЎ

ЧАКАЙ У ДАЛЁКІХ ГРЫНЯХ

Раман

Мал. М. Савіцкага.

За шыбінай сінела раніца.

У гарадах пад рэчку бялеў снег, свежы, бо з начы. На вуліцы шарэла працёртая да дня дарога. Са стрэх валіліся долу познія дымы.

Ля варот спынілася машына — калгасны газік. Бразнулі дзверы, бы гэта на двары ля студні Выжлятнічыха ўпусціла з рук пустое вядро. Ля акна махнуліся Авяр'ян і Станіслаў Пракопавіч — старшыня. Ціха зайшлі ў хату, нячутна прывіталіся — кіўком галавы. Тлум было сціх, і зноў зайшлася Анэта.

Аркадзь павярнуўся на хату...

Выжлятнік сядзіць ля стала, у павалаканцы, не распрануты, бы і не ў сваёй хаце. Скінуў толькі шапку з галавы-вожыка, курыць-слюніць. Авяр'ян са старшынёй прайшлі да стала, селі.

— Прагноз перадаваў... два дні пратрымае на морозе. Пасля снегапады пачнуцца. Трэба снег на поле, трэба. Павыдзімала, пазносіла. Не стане вады. Гэтай зімой яшчэ ў нас короткі былі рукі, каб на поле шчыткі выкінуць...

Голас у старшыні звонкі, зусім як у хлопца.

Хата неяк уздыхнула, закраталася вальней, ажыла. Ля парога зашапталася Гануля з ягонай, Аркадзевай, маці, якая ківала галавой і не спускала воч з Авяр'яна. А што ён скажа?—відаць, думала. Закрактаў,

працяг. Пачатак у № 9 і 10.

закашляў дзед Тодар, патэпаў, расстаўляючы ногі, да старшыні, — браў закурыць. Рыпнулі настыла дзверы: Волька прынесла вядро вады, паставіла ля печы на ўслончыку, не распраналася. Відаць, чакала, калі ж яны — усе гэтыя — ачысцяць хату. І чаго ім трэба ад Мірона, ад іхняга дома?

Аркадзь думаў, што вунь як не хоча таяць снег — прыкарэў да вядра ля дна, прыклеіўся. І ля печы ж...

Захныкала, расплакалася малое на руках у Анэты.

— А мой сыно-ок... А мы ж, родненькі, адненькія засталіся-я...

Усё зачыналася спачатку.

Холад краўся за плечы. Ад акна цягнула сырасцю. З-пад стала пахла падзолай, — там стаялі два гаршчэчкі з прывялай бальзамінкай. Пад акном ля падлогі чарнелі два вянцы, гнілі. Сям-там пасеяўся грыбок, бы гэта хто пазатыкаў шчыліны між пазоў жоўтай ватай. Гніль лезла і вышай, тачыла падаконнік, — ён хістаўся пад локцямі ў Аркадзя.

На сталае пад рукой у Выжлятніка шорхала пажоўклая ад даўнасі газеціна. Відаць было, што на яе не раз ставілі патэльню. Са сцяны ля акна звісаў провад ад радыё. Туды, пад абраз, — тырчаў памяты, запыланы кардонавы рэпрадуктар, жоўты, што свіное вуха.

Шыбы ад вуліцы адтавалі павольна; у хаце не было цяпла, хаця Волька зачыніла юшку яшчэ разам з чадам, і ці не ад таго ў Аркадзя пачынала балесць галава.

Была хвіліна цішы, калі ўсе думалі пра нягаданае гора, што прыйшло ў Анэціну хату, падкасіла жанчыну; што прынесла клопат і трывогу ў Грыні — загінуў жа нядаўні старшыня, з якім у кожнага грынёўца ці закалужанца былі штодня свае сустрэчы, размовы, сутычкі. Хто б так ведаў чалавека і яго характар, калі б чалавек не быў там, нават, адкуль часта чакаеш пачуць патрэбнае слова. Хай ён сабе стаў напасля і дрэнны старшыня, але ж сваю лысіну тры гады не заўважаюць. А чалавек ён быў неблагі, свой, і гора перанёс шмат разам з усімі. Любіў, праўда, выпіць, але ж любіў, бывала, і працаваць... Што ж, дарам нішто не прайшло — гарэлка са свету звяла, думай цяпер як хочаш, і рабі тут што хочаш...

Над сталом вісеў дым — мужчыны курылі.

Людзі пасля загаварылі смялей, аж уздыхнулі. Ад таго, што тыя, хто прыйшоў пазней — Авяр'ян і Станіслаў Пракопавіч — былі спакойныя, задуманыя. Разважалі, гутарылі спаважна — прынеслі спакой, роздум. Распрануліся, селі ля стала — здалося, пацяплела ў сырой хаце. Людзі памкнуліся да іх, — чакалі рады.

Знадворку ўсталёўваўся дзень. Пасвятлела ў хаце, праясніліся твары. Стала чутно, як зашаптаў ля акна выключаны рэпрадуктар.

— Не ў сілах вы яшчэ за ўсім адны ўправіцца, старшыня, прама скажу. Хоць мая цялячка да гэтага справа, але ж што вам пакінуў...— Выжлятнік сказаў і асекся. Зноў стала ціха.

Людзі назнарок мо' загаварылі былі пра будзённые клопат, каб даць зразумець, што жыццё на гэтым не скончана, калі загінуў адзін чалавек, што ўсё роўна ідзе вясна, бярэ сваё. Не варта складаць рукі нават ёй, Анэце, каму цяжка цяпер глядзець на белы свет. Памогучь калгасам знесці гора, пакуль жыццё возьме сваё, — забудзецца душа. Не паміраць жа класіся ёй, ды і сын, во, на руках, гадаваць трэба.

«Выжлятнік плявузгае 'шчэ... Асуджае...»

Цяжка, злосна на душы.

Аркадзь узнімаецца з лавы, ідзе да стала:

— А ну, скажы ім, куды дзеў дзядзьку... Скажы старшыні, скажы парторгу, усёй вёсцы... Дзе чалавек? Не дарма ён захлынуўся ў віры!..

Гаварыць цяжка, трэ' аж крычаць: заходзіцца ў плачы Анэта. Выжлятнік курчыць, варочае, торкае нервова галавой, як свіння лычам у паркан, маўчыць. Асунуўся за суткі; высахлы нейкі, нос стаў даўжэй, выгнуўся, бы толькі цяпер Аркадзё угледзеў, што ў чалавека гарбаносіца.

Пасля закашляўся, зачмыхаў дымам, вызверыў вочы і выцягнуў коратка стрыжаную галаву, застыў. Бы гэта з нары выткнуўся вожык і сціх, стаіўся, учуўшы бяду.

— Я ўжо казаў... Усе ўжо знаюць па вёсках. Я, мілы, табе прама скажу: не пыхці. Не я павінны ў Андрэвай смерці. І ніхто. Ні Куцка, ні Платон. Сам чалавек сабе на лоб гуза шукаў. Сам пад лёд пайшоў... А што я з ім тады піў... Дык з кім я не піў? І, мілы, не страш мяне. Не падганяй маё жыццё пад суд... Я ўжо чуў, што ты стараешся плясці на вёсцы... Не выйдзе. Віны маёй няма. Я і старшыню скажу, я і каму хочаш пайду скажу. А што я люблю піць з людзьмі... за гэта, мілы, не судзяць...

— А як усё ж такі здарылася, Мірон? Не трэ' было пускаць аднаго чалавека па начы... Вы ж бачылі, што, як вы гаворыце, ён на нагах не мог стаіць. Што ўгодна магло спаткацца, не толькі рака...

Авяр'ян кінуў курчыць, устаў, пайшоў па хаце.

— Мілы, прама скажу... Ты чалавек з галавой... І Андрэа знаў. Гарачы ён быў. Слова попрак не скажы... Завяліся за чаркай. Такое бывае з кожным. Ты думаеш, мы ў крыўду яго ўвялі? Адсохне хай язык, калі зманю. Жывыя сведкі ёсць. Схадзіце, спытайце Куцку ці Платона, што тыя забяяць... Ніхто і слова супраць не сказаў. Наадварот, улагодзіць хацелі, як разышоўся быў. Што ён толькі не дарабіў... Усё пасу-да, вунь, у Куцкі ў глум пайшла.

Нам не даюць веры. А не ўваскрэсіх Дзедзіху, не спытаеш. Ён бы, мілы, тое ж самае сказаў. Чаго Андрэй толькі нам не прышываў. І зладзеі мы, і бандзіты... Не буду ўсяго гаварыць. Не ў яго карысць. Пасля смерці пра чалавека блага не думаюць. Але ж, калі мы зладзеі, то хто ён? Сведкі жывы. Платон і сёння скажа, як пшанічку са свёронка тралявалі. Маўчаў чалавек, пакуль Дзедзіха ў старшынях хадзіў... А ты, Анэта, не вызвярайся на мяне. Яго не вернеш, а я сваю галаву за нішто не панясу пад суд. Мне яна дарага...

Вы тут, старшыня, пра лес пыталі...— галава-вожык натапырылася ў бок Станіслава Пракопавіча,— скажу. У Куцкі з ім быў свой рахунак — у таго і пытайце. Куцка будаваўся — купляў лес і ў вас, у праўлення, і ў нас, у лясніцтве. У нас ёсць дакументы, у вас — праўленцы жывыя... Я да гэтага не прычасны...

І я не вярну цуды-беды на Дзедзіху... Жылі мы з ім не блага. Анэта сама скажа. І не далі б мы яму загінуць, каб на след адразу ўзбіліся. Ён быў пад добрай мухай і рвануў недзе напрамую цераз гароды. Тодар бачыў сляды. Лагчынаю, Каменскім ярам напрасткі лінуў чалавек да Віліі. Ноччу... Мы думалі, дарогай скіраваў. Сабакі не было. Ды і не хацелі мы Андрэа з хаты пускаць, сведкі ёсць. Я, мілы, прама ўсю праўду... Можнае апрасіць Куцку. Я, мілы...— Выжлятнік пачынаў нервавацца, злаваць. Што ён хацеў яшчэ сказаць,— немаведама. Працягнуў быў руку да старшыні, пасля апусціў, бразнуў локцем аб стол і заёрзаў па лаве.

«Вожык» не зусім быў смелы. Яго спалохаў хлапачы голас.

— До зубы замаўляць! Нечага дурніць... Людзі маюць галовы. Усё ведаюць і дазнаюцца. Во-о... Дзядзька ўжо самы першы злодзей у калгасе... Так выходзіць? Ведаем мы і пра пшаніцу на горш Платона...

Усе помняць, каго апраўдалі ад суда... Знаем Чар-чаг і знаем, што ты там выбраў! А цяпер дзядзька лішні стаў, бо ён больш усіх ведаў вас... Ты, бандзіт, яго са свету зжыў. Я то знаю...

Аркадзё зрываўся, ахрып, відаць, з начы застудзіў горла. Хваляваўся, стаў чырвоны, як жар.

— Пасядзі, сын. Аціхні. Ды дай старэйшым сказаць... За табой старшыні, вунь, слова нельга абраніць...— Уллына ўстала з ложка, падышла да стала, дзе, расставіўшы ногі ў чорных валёнках-бурках, прырос да падлогі дзед Тодар. Ні з месца за ўвесь час. Курчыў толькі, курчыў...

— Не, мама. Маўчаць не буду. До! Такіх бы з галавой пад лёд. Што яны, што ён даў добрае калгасу?.. Хоць слова людскае за ўсё жыццё пачулі мы ад яго ці не? А столькі натварыў. Не-е... Я пайду ў райком... Да сакратара пайду... Хопіць людзей на той свет адпраўляць. Не такое цяпер у нас жыццё. Не-е... Я пайду ў райком...

Авяр'ян забарабаніў пальцамі па сталі:

— З райкома званілі самі. Сакратар. Не так то ўсё проста, як думае Выжлятнік. Адтуль так і спыталі — дзе дзелі старшыню? Там яго зналі. Ім лепш, чым нам, відно, што чалавек не заслужыў прорубкі... Пракуратура ўжо дасведчана. Але як, як знайсці чалавека?..

Дзед Тодар уздрыгнуў, ззыбнуўся ў каленях:

— Нічога не прыдумаеш. Вілія і пад лёдам шалёная... Ногі адбілі. Цэлыя суткі не прыселі. Правал якраз на Жоўтым беразе. А там круціць. Глыб дай божа. Знясло яго. Прасякалі лёд далёка паперадзе. Пад самым Каменам... У Цыбульскім бродзе рэчку калкамі перабілі... Баімся, што позна... Слухай, старшыня, з электрастанцыяй трэба згаварыцца... Каб сячылі. Можна там каго свайго паставіць? Хаця... За суткі вада далёка ўцякла... — у дзёда Тодара ад бяссонніцы слязіліся старыя вочы. Барада была ўскудлачана, задзёрлася ўгору.— А лядок, дзе след, чучь лінеў. Там з-пад берага ад затокі крыніца біла. Падпарыла пад снегам. Ды і не сцяло там ваду як сцяло, хоць і восень нагальца пякла. Андрэй жа ведаў той вір... Э-ха...— дзед Тодар уздыхнуў, густа, хрыпата, бы гэта дзе ў кузні знянацку парвала ўздуты кавальскі мех.

І тады ад гоману застагнала хата...

— Выжлятнік яго ўспёр... Вылюдак!

— Утапіў... Жывасілам... Сам!

— Ён даўно масціўся! Не падзялілі ж...

— Не плач, Анэта... Пакідай яму сына цяпер... Хай гадуе.

— Скулля яму, Анэта... І сына ўгробіць...

— У суд бандзюка... Як яго ў лес пусцілі?..

— І Джвучку разам. Нябось, у хваробу кінуўся. Ля рэчкі так шчыра рваўся шукаць, што сам ускочыў.

— Вінаваты!.. Чую за сабой віну...

— І брукхач той каменскі з імі. Абдзіртус... Добра помню, ён прыязджаў наша Закалюжжа грабіць з паліцыяй у блакаду. Чысціў хаткі. Зрэб'е н'ат цягнуў...

— Такія і Грыні спяклі...

— Хаця не дакажаш... Зашыліся, сведкамі абраслі... Партызанскія справачкі падаставалі, як Сабольскі...

— І ніхто не правярэў ніколі іх паперкі... Мо' самі накрэмзалі...

— І дакуль гэта, старшыня, Джвучку будзе ўсё сыходзіць? На работу — рамацізма ў нагах, а цягацца па лесе з «ламачынай» і зда-роўе ёсць... На праўленне яго!.. Падлечым!..

- Забараніць такім жывёлу ў лесе нішчыць...
- У Джвучкі і ружжо без права...
- Заявіць... Пазвані, старшыня...
- Маўчыш, Выжлятнік? Заняло?..
- Назаўсёды яму 6 заклала...

Жанчыны ўсхадзіліся. Услед за Уллінай. Трасуць кулакамі, грозяць. Крычаць на чым свет стаіць. Скубуць Выжлятніка за павалакан. Цягнуць з-за стала. Дай волю — выпатрашаць, не ўгледзіш калі. У людзей набалела.

Маўчыць толькі старшыня.

Людзі казалі праўду. Застаўся ў вёсках, у добрых вёсках, сярод жылцоў, што рукі гатовы пакласці на працы, застаўся, не звёўся шашаль. Не можа ён раз'есці душу чалавека. Аслаб. А за апошнія гады, лічы, змізарнеў. Але варушыцца, точыць, порацца на дрывотніках, шукае падгнілую калоду...

Калгас на нагах. Калгас асталеў. Людзі — золата. Людзі з-пад носа адзін у аднаго рвуць работу. Праўда была сакратара райкома. Праўду казаў і Перапёлка ў абкоме... Дарэмна было ўпарціцца, баяцца. Людзей зварухнуць варта было. Узбудзіць. Пераступіць ручай, звярнуць плынь. Бо цёк ён не ў тым кірунку, стаў заплываць цінай; бо аціх быў, супакоіўся стрыжань.

Ціна...

Яна засмактала Дзедзіху, у ёй пагруз Раман Пэрац...

Толькі ручай жыў — булькатаў спадыспаду, гаманіў. Яго напайлі свежыя дажды і паводкі. Ён акрыяў, забурліў пасля навалініц і вясновых вятроў з-за ракі...

Станіслаў Пракопавіч з праўленцаў больш усіх ведаў Авяр'яна, Уліяну і дзедзю Тодара. Яны першыя прыйшлі да яго назаўтра пасля агульнага сходу, памаглі скласці нарад на ўсе брыгады. Першыя павялі калгаснікаў на работу па-новаму. Яны — а не ён. Ён пакуль вучыўся ў іх з першага кроку. Яны — сіла. Яны — плынь, стрыжань.

Доўга і шмат прыйшлося ў свой час сутыкацца і з гэтым настырным хлопцам Аркадзеям...

Але ж хіба не ён узварнуў увосень усе лавацкія палі і разоры, што ад вайны на зіму мо' ўспорваліся які раз ці два, а дзе і зусім не краталіся, выганам сталі? Хіба не ён памарозіў рукі, траляючы штодзень у такія халады лес пад Бусліныя сосны на дзядзінец і да лесанілі? Ці не ў яго гэта пішчыць Пэрац і скардзіўся быў на сходзе, што дзесяцікласнік прывязаў да прычэпу, жыцця не дае?..

Нагадаўся Васіль Міронавіч, маладая акушэрка... У іхніх руках клуб і днём і ноччу. У іхніх руках моладзь...

Далей — болей...

Паназалялася настырная Раіна, пасакатала вясёлая Пракурорыха. А цяпер робяць дзень пры дні, дык што яшчэ пра іх льга сказаць тады?

Не можа і такіх сяць ціна. Не падточыць болей шашаль... Крынічная вада не баіцца цвілі. Чарвяк не бярэ смаліную калоду.

Ваяваць 'шчэ прыйдзеца. Мо' і шмат. Але калі такія людзі, як Авяр'ян і Тодар, упоплечкі, хіба боязна?

У хаце зноў стала ціха. Толькі плакала дзіця на руках у Анэты. Моцна, басавіта. Ля ложка стаяў Авяр'ян, суцяшаў малое, браў на рукі, калыхаў, угаворваў, як толькі мог.

Выжлятнік аж пажайцеў. Не глядзеў на хату, не падымаў воч. Не глядзелі на яго і жанчыны.

— На электрастанцыю ў Камена лепш за ўсё падысці каму самому...

Я сазванюся... — Станіслаў Пракопавіч падышоў да шафы, дзе на дзверках вісела ягонае паліто, стаў апранацца.

— Я падбегу... — вырваўся Аркадзь.

— Не падбегчы, а згаманіцца трэба з імі. Ды пакаравуліць самім гэтыя дні. — Дзед Тодар зноў браў закурыць у старшыні. — Я першы пайду. Загарадзь пад льдом агледжу... Пасля падменіш... Мянцаца будзем. Нідзе ж не дзенецца чалавек.

Маўчалі. Загаварыў старшыня.

— Я сёння ў раён падскочу з Авар'янам. Выклікае райком. Пасяўная на носе. Думаю, нас яшчэ не пахваліць. Вось што... Улліяна і вы, Тодар... На вечар мы ўчора намецілі праўленне, не адкладаць жа. Не забудзьце... Прыйдзеш і ты, Анэта... Там памяркуем. Людзей больш. А ты, Аркадзь, куды сёння? Шмат яшчэ дрэва ляжыць у снезе. А торф? Трэба, каб ты сам спланіраваў, як лепш... Каб «націк» ні трохі не стаяў... Работы шмат. Напарнік твой злёг. Падумай, скажаш...

Людзі ўжо збіраліся пакідаць хату, як на двары ляснулі вароты, суха, што на вялікім морозе.

Ля акна прайшлі двое. Мужчыны. Пастукаліся, абівалі ў першым пакоі снег, абое гаварылі з Волькай, — яна выскачыла ім насустрэч. Пра што, надта не разбярэш. Ці не пыталіся Выжлятніка...

Людзі насцеражыліся. Гаспадар занерваваўся і зашархаў локцем па рудой газеціне — адсунуў на край стала.

Увайшоў Васіль Міронавіч і ляснічы, — малады, такі ж высокі, як і настаўнік. Прывіталіся з усімі за рукі.

Васіль Міронавіч адразу ж атакаваў старшыню.

— У вас праўленне, дарагі, а ў нас — лекцыя. Значыць, палавіна калгаснікаў не прыйдзе? Я не згодзен. Хто будзе пераносіць? Ну, вядома хто. Мы. Заўсёды так. А мо' вы ўступіце, вам жа на бюро? Хоць адзін вечар? Не?

— Саступіць то мы вам саступім. Другім разам... — неяк нясмела ўсміхнуўся старшыня. — Вам лягчэй. Перанясіце на зўтра. Лепш падрыхтуеся. Хто даклад робіць? Мо' Петушок? Даўно ён...

— Абыдземся. Самі робім... І яшчэ, Станіслаў Пракопавіч, артыкульчык для насценгазеткі забываеце. Сёння тэрмін...

Людзі гаварылі пра тое, чым жылі, што меліся рабіць.

Васіль Міронавіч стаяў блізка ля Анэты, у парозе. Бо тут быў старшыня.

— А што чуваць?.. — Васіль зірнуў на Анэту.

— Бачыш. Нічога... Нічога! Галовы сямү-таму пазносіць мала... — Станіслаў Пракопавіч гаварыў ціха, ды чулі ўсе, бо былі ўстрыжаныя, узрушаныя. Чакалі штохвілі свежага слова.

— Гм... Недарэчнасць... Нагласць. Чым памагчы толькі?.. Дык не забудзецца, Станіслаў Пракопавіч? Я ўгледзеў машыну — забег. З'ехаць жа маглі, а хто б за вас...

Старшыня зірнуў на яго добрымі вачыма, усміхнуўся.

— Ну, пайшлі, таварышы. Апранайся, Авар'ян. Пазнавата.

Аркадзь падышоў да стала, падкруціў рэпрадуктар. Гаварыла Масква.

— Хадзем, Анэта. Пад'едзеш у кабінэ дадому. Як ты з малым? Не насі яго па морозе... Дзе тое Закалюжжа па снезе. Нічога не выходзіш... Глядзі сябе. — Авар'ян трымаў дзіця на руках.

— Калі ж не сядзі-іцца-а... Адненькай у ха-аце-е... — слёзы сыпаліся ў жанчыны, як відук, дробненькія, густыя.

Людзі пакідалі хату.

— А я з табой буду цяпер доўга гаварыць...

Учулі, што гэта сказаў ляснічы. Угледзелі яшчэ, як прыгорбілася ў запечку Гануля, ахіла, забедавала. Што найшло на жанчыну? Яна, здавалася, баіцца людзей. Выйшла з хаты апошняя. Прыкарэла на ганку.

Па вуліцы плыла гаманіна. З двара было лёгка ўгледзець, як пёрлася сюды, што было духу, расхрыстаная дзятва. Ці не са школы вярнулася з паўдарогі? Махала шапкамі і партфелямі.

З вуліцы на двор шмыгнуў сабака. Убачыўшы чужых людзей, таркануўся, хацеў мо' адсесці назад, але ж там гоман... звон, трэск. Нехта біў у бляшанае вядро. Ззаду страх, навала, якая ўскруціла яго, гнала аж з Ваўкаўні — і сабака, скачучы да паркана, паклыпаў снегам да ганка. Абыходзіў людзей. Спачатку цяжка было ўцяміць, што ён нёс у зубах. Ці цягнуў снегам сасновы сук Выжлятніка на дрывотню ці мо' дзе зашчаміўся з галавой у верхаліну, адвіхнуў яе жывасілля ад дрэва і цяпер во шукае ратунку ад пагібелі.

Дацпаўшы да ганка, сабака ўскочыў на абледзянелыя чорныя прыступкі, страσανуўся. «Сук» глуха і цяжка бразнуўся аб настывлае дрэва. Сабака разавіўся, дыхаў з сябе, пусціў сліну, стаў скуголіць і дзёрці лапамі мокрая лязеры.

На парозе ляжалі рогі. Вялізныя, галіністыя — рогі старога лася. Свежыя, чырвоныя ад крыві, з мясам, там, дзе яны былі адбіты ад галавы. Жоўта-бурыя, каштанавыя, а то месцамі зусім чорныя. І зусім жа тупыя.

— Выжлятнік лася аблажыў!.. Выжлятнік лася зб'едаў!.. — разлагалася вуліца ад пісклявага крыку.

Людзі на двары стоўпіліся ў кучку.

Адчыніліся дзверы. Паласаты Жульбас скачыў на грудзі Вольцы і знік за парогам.

У акне матлянулася стрыжаная галава Выжлятніка, пасля высунулася з-за дзвярэй на двор.

— Чаго пасталі? І сабаку з-за вас жыцця няма!.. — Выжлятнік, у павалакане, валасаты, вываліўся на ганак. — Утаропіліся... Ну і што? Сабака костку аднекуль прывалок. Галодны. З зубоў вырваць у псяці захацелі?.. Разавіліся... — ён падняў рогі і шпурнуў іх пад хлёў на дрывотню.

Авар'яна ўзарвала. Не сцяпеў:

— Пратры вочы! Не пазнаеш сваёй работы? Ці не таго абсадзіў, за якім летам лыхаў? Знаем... А гэты «сук» аддай нам.

Рогі былі ўжо ў руках у Аркадзя.

— Закінь іх, браце, у кузаў...

Людзі былі на вуліцы.

Авар'ян памог Анэце падняцца на падножку.

У кузаў пасыпалася дзетвара. Залівалася ад смеху, ірвала адзін у аднаго з рук сукаватыя рогі.

— Выжлятнік лася забіў!.. — неслася з машыны на ўсе Грыні, свежа, гулка на марознай рانیцы.

Ніхто не ўгледзеў, як змянілася з твару Гануля, ніхто не ўчуў, як яна заплакала-загаласіла, як да яе падбегла з вуліцы маленькая Волечка, пачала сццяшаць. Зараўла машына.

Аркадзю добра ішчэ было відаць з кузава, як на ганку стаяў валасаты Выжлятнік, як ляснічы доўга размахваў перад ім рукамі.

Аж пад канец Грынёў ззаду за машынай улягаў Жульбас. Брахаў, заходзіўся. Калі ля маста падбег быў зусім блізка — дзеці шпурнулі ў яго рукавічай.

Зіму з горада гналі галкі.

Іх перла, як хмару, адтуль, з паркаў, дзе аўтазавод. Яны неспіхана дралі горла, рассыпаліся, як чорнае, спаленае лісце ад кастра ў паветры, раіліся, што пчолы, і тады аж шарэла неба.

Яны прыляталі ў горад над вечар, тады, калі сонца за далёкімі будынкамі на ўскраіне абмывала густыя, цяжкія аблогі ядранай барвай і яны бурэлі, загараліся, трапяталі, пасля цямнелі, тухлі, сплівалі, лезлі туды за дахі ўслед за сонцам, дзе бывае закурэцца-заснуецца рэдкая сінеца-дымка і рассецца: холад, нанач яшчэ браў мароз. Вясна прапачувалася здаля. Яе гукалі галкі. Прыляталі і гукалі. Глушылі трамвайны перазвон і шум машын, сыпаліся з гары на высокія старыя ліпы ў гарадскім скверы, аблеплівалі, гойдалі асохлае ад нехалоднага ўжо днём сонца голле, палохаліся, узляталі ў неспакой і трывозе, — паднімала іх і кідала зноў аж на дахі. Пасля яны расцягваліся над усім горадам доўгім шнуром і, заняўшы ад ўскраіны, кіравалі праз увесь горад, туды, дзе ў бурых, настыхлых, яшчэ зімовых хмарах-тулягах асядала сонца, — гналі перад сабой зіму.

Знікалі надоўга з воч, губляліся ў прычарнелых аблоках, таялі, зноў вярталіся назад, кіравалі на паркі — змораныя, рассыпаныя, леныя. Пасля іх аціхала неба. Тады званілі трамвай; вярэдзілі спакайту над аэрадромам самалёты. Цэнтральныя вуліцы стагналі ад машын. Горад жыў на ўсю моц, як і ўранні, калі прачынаўся і спяшыў на работу, — кіпеў.

Шарэла. Бралася на марозную ноч. Гусцела ўвысі блакітнае неба. Бялеўся ад інею мокрый днём голы асфальт — падсыхаў; шуршалі пад нагамі, як бітае шкло, ільдзінкі, і трашчаў, як пражаныя гарох, жарсцвяк. Астаўся ад галалёду, калі пасыпалі алеі і тратуары.

Счарнелы, у густой смуге-гразі, паторканы каблукі і каблучкамі снег ляжаў гарбатымі кучамі ля прысад, зледзянеў. Днём слімачыўся, пацеў ад сонца і не хацеў таяць. Толькі ўзбіць і вывезці за горад, — бо будзе з-пад яго цячы ўсю вясну. Соўгалі лапатамі, шасталі венікамі-дзеркачамі, стукалі-дзёўбалі ламамі апранутыя зусім па-вяснавому жанчыны-прыбіральшчыцы. Ссоўвалі ў кучы чорныя груды ільду, адбітыя з трудом, рыхтавалі на раніцу, калі падкоціць сюды машына і пачне заграбаць падсохлыя за ноч шурпатыя, як праснакі, крыгі і ссыпаць іх у жалезныя кузавы самазвалаў.

Горад чысцей, рабіўся свежы, утульны і радасны. Маладзеў на згон зімы.

Цёмны і аціхлы, задрамаў на ноч гарадскі парк, што над ракой. Здалёку чарнеліся леташнія грачыныя гнёзды на дрэвах, бы гэта іх абляпілі птахі, — леныя, змораныя: не варухнуцца, не павядуць крылом. Зблізу — гнёзды пустыя, шэрыя, самотныя. Пахіленыя, растрэсеныя ад зімовых сухіх вятроў. Тырчыць голле, як пруткі з сукоінага вялізнага клубка, белае, калі ўгледзецца днём — выветранае на сонцы і марозе. Самотны зімою парк. Ажывае толькі ў мяцеліцу-буру, — стогне, гудзе, свішча, махае дубцамі. Зімою у ім зусім, як у лесе.

Парк чакаў вясны. Здавалася, праз кожную ноч прыбывала гнёздаў на тополях, выпроствалася абвіслае голле, а калі нарывала вецер, —

яно шумела густа, натужліва, не так, як маразамі, — суха, злосна і дзіка.

Вясна недзе была не за гарамі. Вясну чакалі і людзі, ірваліся ёй насустрач. Параскашнела ў тралей-бусах і трамваях — народ валіў вуліцай і на работу і дадому. Мо' што нават і бярог якую гадзіну ў запасе, каб лішне прайсці, пабыць на свежасці.

Раскоша, воля. Густое зыркае сонца. Усмешкі. Шчырыя вочы.

Вечарам высыпала на вуліцу моладзь. Разагрэтая і ўсцешаная яшчэ мо' ада дня, сонечнага і ўжо не зімяга, яна шпачырвала, апранутая па-вяснавому. Тулілася, грэлася, бадзёрылася, гаманіла. Надыходзіла, асцярожна шчэ крадучыся здаля, іх дзівосная пара — час трывогі, знаёмства, кахання. Пасля зімы гарыць астылая душа. Ажывае, дрыжыць, ірвецца на волю. Вясна для яе — радасць, усмешка.

Вясна — цяпло, хмель, пакута, чаканне... Вясна — шчасце. Усяму на свеце. Ёй ідуць насустрач, яе клічуць здаля.

Вясна прыносіць шчасце для ўсіх — ды не пароўну...

Была тая часіна, калі мрок толькі церушыўся з гары, 'шчэ рэдкі, спалоханы далёкай зарой на захадзе; калі спіналіся ўвысі блакітныя пісягі-латочныны сярод бурых, цяжкіх аблокаў, якія не сплівалі, — змерлі, паснулі, як жывёла на пашы, рады былі мо' правесці ноч над узбуджаным, трапяткім ад агню горадам. Яны звывкліся, злюбліліся з зарой, — бо пры ёй яны — золата, барва, чырвонае лона. Зара стухла, зблекла, сплыла, — пакінула іх начы, чарнае і самоце... Хутка ўспыхне, заірдыцца горад... Яны зноўку ажывуць, заграцца. Яны сплывуць толькі на світанку, як усюль ім лагода і даброта, — зара, свято...

Такой парою, калі яшчэ не ўспыхнулі агні, не загарэлася гарадская ноч, лёгка зблытаць людзей. Тады яны падобныя, — і выдае, што ў цябе шмат-шмат знаёмых...

Леанід угледзеў яе.

Яна магла вось-вось згубіцца ў натоўпе, у вячэрняй цемні.

Ён пусціўся з усіх ног. То бачыў яе, то зноў губляў. Чамусьці здавалася, калі сёння знікне яна, — то назаўсёды. Адкуль такая трывога? Яна была знікла.

Тады ён спыніўся, астыў. Дакараў сябе, чаму не аклікнуў. Сапраўды, — завязала язык ці што? Ён ніяк не мог дадумаць, чаму змоўчаў.

Гэта не яна. Ён абазнаўся. Прайшоў час — тыдзень, — і яму здаецца, што кожная дзяўчына — яна. Ды і дзе ёй тады быць? Не застаў жа дома — у інтэрнаце. Хімічкі-трэцякурсніцы — яе сяброўкі — нагаварылі такога, што яна ўмудралася сядзець ледзь не ва ўсіх бібліятэках горада. Нідзе не ўгледзеў. А чаго тады бегаў? Убачыў бы заўтра.

Але душа не любіць развагі.

Стаяў, думаў. Астыў, супакоіўся. І калі зноў убачыў яе — паволі пайшоў следам. Зусім спакойна, бы ішоў проста за выпадковым чалавекам, які чымсьці кінуўся ў вочы. Не хваляваўся, — думаў чамусь пратое, як сустрэліся яны пасля канікул. Ён вярнуўся з Масквы — з вучэбнай практыкі, яна — з Кубані — з дому. Хаця, хто ведае адкуль?.. Шкадаваў чамусь, што не выпала быць зімою дома. Можна суткі выкраіць было б, але ж — снягі. Заедзеш, замаце — зімуй...

Ішоў за ёй, бачыў яе, каго чакаў і пра каго мо' столькі думаў, — а ў галаве быў дом. Дом — з усім на свеце... Дом, які жыў у пісьмах маці, які стаяў у ваччу...

Даўно ўспыхнулі ліхтары, вырвалі з цемні вуліцу, адагналі ў да-

леч цені. А ён не заўважаў. Не заўважаў людзей, што тоўхалі, міналі, абыходзілі яго. Быў, як нежывы, — бы яго не ў час узбудзілі, раскатуравалі, паставілі на ногі і пхнулі: ідзі! І вось ён ступае, каб толькі ўтрымацца на нагах.

Яна была не адна, і ён добра ведаў з кім.

Карантышок, па плячо ёй, тоўсенькі, як гарбуз, з поўным, круглым, як гарбузік, сімпатычным тварам, пад капелюшом — пляшывы, з кучаравымі чорнымі завіточкамі ля вушэй і на патыліцы, трыццаці аднаго году лавелас, — ён ступаў цяпер ціхенька, уперавалачку. Кароткае паліто наросхрыст. Пусты, пухлы, задаволены. Аблізваўся, выціраўся хустачкай, марудна, нехаця. Ці не з рэстарана выйшлі?

Трымаў яе за локаць, здаля ад сябе, а то набліжаўся, клаў руку на плячо. Не глядзеў на яе, слухаў, відаць, толькі, думаючы сваё.

Яна — аж лезла з зімовага раскошнага паліто, абціскала ля шыі каўнер-лісу, забягала ўперад, глядзела яму ў твар. І шчабітала-шчабітала. Моцна, смела, на ўсю вуліцу. Пляваць, што на іх азіраюцца...

Леанід добра знаёмы з тым. Выпала напаткаць яго яшчэ пры паступленні ва ўніверсітэт. Спалі на адным ложку ў спартыўнай зале, што адвялі былі часова пад інтэрнат, пасля паўгода жылі ў адным пакоі.

Чалавек ночы прападаў у рэстаранах, днём поўзаў сонны і занезданы, як муха, якой пашчасціць, бывае, вылезці з ліпкай паперы-атруты.

На языку — жанчыны. Толькі. Браў, што ляжала на версе. Плявузгаў пра тое — цэлыя дні... Яго шукалі ў інтэрнаце і дзяўчаты і пажылыя.

Яго выкінулі з універсітэта. У першым жа семестры. Не нуў. Жыў яшчэ ў хлапцоў з месяц, пакуль камандант сам не вытарабаніў яго чамаданы на калідор. Бадзяўся і пасля даўгавата па пакоях, шукаючы дзе нанач свабоднага ложка, — да зімы мазоліў вочы. З'явіцца ў тыдзень раз, аплюе каманданта і зноў, бы ўтаніўся дзе.

Пасля знік. Куды і што — ніхто не ведаў, як і ніхто не ведаў, адкуль і як ён прыехаў паступаць.

Забылі яго. Гасця, які напаскудзіў у хаце, стаяюцца не ўспамінаць.

Прайшло тры гады. Ён з'явіўся зноў. Паступіў на першы курс наргаса. Таваравед.

Леаніда абліло варам. Пацягнула падысці, аклікнуць, забраць яе ў таго «жаночага тавараведа». Дамаўляліся ж сустрэцца адразу ж пасля прыезду...

«Сустрэліся...» — падумаў ён. Стала духотна. Шарф душыў. Угравіў да поту. Прышлося расшпіліць паліто.

Аклікнуць ён не змог, хоць словы лезлі і лезлі чортведама адкуль: і добрыя, і брыдкія, — ледзь спраўляўся глытаць.

Быў поплеч. Гарэў. Цяжкія сталі ногі. Іх было трудна падымаць, яшчэ горш было ўстаяць: слізка. Ён не бачыў, што гэтым месцам голы лёд, змецены днём ад пяску.

Муліла ў плячах паліто. Было гарачае, бы яго толькі во дасталі з пецы з-за коміна. Упацелі рукі. Сталі лішнія пальчаткі.

І ён не аклікнуў.

... — А помніш, Сева...

Было чуваць усё да крупіцы, пра што гаварылі...

— Помню... Дзяўчына ў маладоўсці, што кветка, калі пачынае брацца на цвет. Цягнецца, гнецца да сонца... А расцвіла — змёрла. Мёртва. Ёй усё роўна, з якога боку свеціць... Яна ўсё спазнала — раніцу, поўдзень, вечар. Каля яе таптаціся, пашчупалі, пабалавалі ў руках, памялі. Ёй цяпер усё адно... Усё роўна, чья рука...

— Ха-ха-ха... А я думала, рэўнасць уласціва толькі зелён... — Яна памаўчала. — І кінь мне гаварыць гадасці! Я яшчэ вартней тваіх чэсных, якімі ты выхваліўся...

— Люда... — голас у таго мяккі, ліслівы. — Я дажыў да таго, што пра кветачкі стаў напываць... Праз цябе...

— Сева... — яна крыўдзілася. Нечога мо' баялася яго, бо раптам размякла: — А помніш, як мы з табой?.. Помніш?..

Доўга не чуваць голасу. Мо' перашэптваюцца, а мо' маўчаць...

— А я думаў — у нас з табой усё. Пасля таго...

— І я так думала. Колькі перажыла... А помніш?..

Яны зніклі. Узбеглі па ўсходках і шмыгнулі ў кінатэатр. Адноза другім. Спазняліся, відаць...

«Сябры» сустракаліся зноў. Сыходзіліся...» — думаў Леанід.

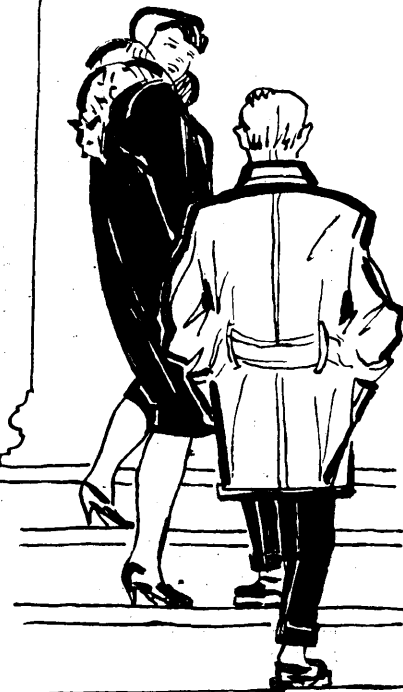
І гэта пасля ўсяго? Пасля іхняй шчырасці? Столькі часу... Фальш, прыкрытая далікатнасцю і самаахвярствам. Да апошняга дня. Цікава, што яна запяе заўтра? Хаця ні слова яе не трэба...

Не, яго не абвялі, ён сам зайшоў далекавата і не туды. Вярнуцца можна: не пераступлена. Бяда, што не выведзеш з «манакі» яе — маладога і нябрыдкага чалавека. Хаця, не трэба быць скептыкам. У іх — сваё. Яны яшчэ вунь як пацяшаюцца з яго... Яны сваё бяруць і возьмуць. І на крывых яблынях салодкія яблыкі.

Шуршаў пад нагамі асфальт, а дзе — хрумсеў лёд. Яго не расціснеш: хоць і не моцны, ды коўзкі. Гэтак жа, як і раней, гаманілі людзі, і мігцелі, мігцелі бясконца легкавыя і тралейбусы. Горад круціўся, знікаў, з'яўляўся зноўку і плыў, імчаў насустрач. Жыў сваім жыццём — у мітусні, у тлуме, спешчы.

А мо' гэта шумела і стукала ў скронях?

«А помніш-ш?.. А помніш-ш?..»

Здалося, зблудзіў. Не. Горад ён ведае. І ніхто не саб'е з дарогі...

Над галавой шумелі дрэвы. Парк... З цяжком, глядзі во, узняўся вецер. Халодны, сівер. Насустрач прабеглі два валасатыя стылягі ў зялёных плашчах. Панастаўлялі каўняры. Рана выпырхнулі. Зіма не любіла іх. Гнала, як падцыглытых галодных ваўкоў.

Угары варушылася неба. Краталіся бурны груды, цягнуліся нямаведама куды, леныя, як загнаныя коні. У іхніх грывах мігцелі, бывае, агні, — праразаліся зоркі, ядраныя, чыстыя. На мароз.

Ён не заўважаў, што доўга ўзіраўся ў неба. Стала зябка. Зноў учуў — ад ветру гудзе парк. Ўгледзеў, што над галавой калыхаўся жоўты ліхтар, ля самага чорнага сучча, бы дзе з высокага плоту звісаў гарбуз. Даспяваў. Кратаюць за жэрдку, — і ён матляецца сюд-туд. Знізу цёмны, з плямкай. Туды набілася мошка, ад лета 'шчэ. Ды змерла недзе, вымерзла такой зімой. Вясной яе высыпле манцёр, як смецце на вецер...

Дадому трэ' ісці праз гарадскі парк.

Пад нагамі снег, сцяты марозам, як грудка. Калюча, нялоўка ступаць.

Нешта гарыць і тут жа стухае ў душы. То трывога, то сум. Палын на языку.

Вецер пачынаў шалець. Парывісты, востры, колкі...

На ўскраі парку самотна нўў залаты смароднік. Не гнуўся. Падстрыжаны ўвясну, ён не шмат адскочыў за лета і тырчаў пругкі, што дрот. Вецер калоўся аб яго, ірваў бакі і ад таго плакаў, гудзеў. Трапятаўся недзе ліст — высахлы, шасткі, чудам трымаючыся дасюль. Сцебаў па голлі, як бывае адзежына ад ветру, калі яе кінучь на плот.

Шумеў ад ветру залаты смароднік...

... Недзе далёка дома, на канец лета шумелі ў гародчыку, што ад вуліцы пад хатай, чырвоныя вяргіні... Высокія, як лес, яны лезлі на двор, вывальваліся праз паркан на вуліцу, гарэлі яркім вогнівам на ўсю вёску. Вечна свежыя, у расе, яны не вялі праз усё лета. Цёмна-зялёныя з ліста, лапушыстыя, яны, здавалася, будуць бясконца сыпаць і сыпаць кветкі...

І сыпалі б. Калі б не восень, калі б не маразы.

Шумяць вяргіні ад ветру...

У гародчыку бушуе чырвоны пажар. Дзень і ноч. Ураніцы і ўвечар. З лета да восні. Загараўся ён пад канец жніўня, калі лета бралася на цішу, калі гусцела без хмар неба і свяжэла ноччу пад дзень. Загараўся раптоўна. І — надоўга. Чырвоны, барвовы, светла-малінавы. Не гас да кастрычніка, калі ўжо ў гародчыку нічога не заставалася. Вяргіні тады буюлі ад радасці і ахвоты расці.

Нішто іх не гняло. Студня на двары. Вады не вобмалъ.

Гараць яны і ў туман і ў золкія вераснёвыя дажджы, калі ўжо не ткнешся босы на двор у гразь, ірдзяцца і ў першыя ціхія марозікі ўвосень, калі раніцай, бывае, заблішчыць непрывычным срэбрам пад нагамі трава і стане слізкай.

Цягнуцца да сонца кветкі ўсё жыццё — заўжды ў маладосці і свежасці. І паміраюць маладыя і свежыя — усцілаючы барвай прыжухлую пасля лета макрыцу і падарожнік у гародчыку.

Вечна радыя сонцу, стракатыя ад сваёй чырвані, кветкі аж круцяцца на дудзі — гэта каб бачыць святло, каб не застыць, не змеркнуць, не сагнуцца.

Кветак — як маку; пупышак — што бобу. І так да кастрычніцкіх свят, калі мароз пачынае сцінаць лужыны і бярэцца груды. Яны тады чарнеюць, нікнуць. Адразу ж. Пасля першага подыху суролага ветру. Яны не любяць блекнуць. Яны гараць і тут жа зміраюць.

Бывае, позній восенню адпусцяць маразы, выдасца сонца, адтане зямля. Стане на цяпле, як летам. Тады дома пераворваюць бульбянішчы, дзе былі не паспелі да груды, калі не ўсадзіш у зямлю плуга; тады зелянее, зноў пачынае расці трава. І тады разгінаецца прычарнелы вяргіннік, падймаецца лісце, і глядзіш — блішчаць дзе, як гарачыя вугалькі на счарнелым вогнішчы, чырвоныя вочкі-кветкі. Яны жывыя, іх не сцяў мароз.

Жывое думае жыць... Жывое хоча цвісці...

Не... Для жывога не ўсё роўна, з якога боку свеціць сонца...

Хацелася дадому, цягнула. Гэта было ўтрапненне, парыв.

Там — Галіна... Там неспазнаная маладосць, — уся ў загадцы...

У памяці ажыла восень, тая халодная ўжо, з сырм туманам пад раніцу... Тады ён прыйшоў з клуба, калі чырвань заліла на ўсходзе густыя, навіслыя над лесам аблогі... Пыліла ад першых ранніх леспрагаскіх машын дарога ля лавацкіх садоў, бразджэлі, падскокваючы па ўбітых калдобінах прычэпы; звінелі на ферме ля студні вёдры і гаманілі дзяркі. Клякаталі, як буслы, жураўлі ля калодзежаў — рассохліся: даўно ўжо не было дажджу.

І тады ён успомніў, што ўчыніў мо' недаравальнае. Як вярнуў абліло. А хіба ён вінаваты? Вінаваты! Яшчэ і як.

Пыліла снежка ля платоў і парканаў. Расы з начы на вуліцы не было. Камення — не ступіць.

Ён зусім пайшоў брукам. Аж бег. Здалёку ўгледзеў, як нехта павярнуўся на двары ў Пракурорыхі ад варот і ледзь-ледзь, як знямоглы, пайшоў у хату. З-за частаколу не было відаць хто. Калі чалавек стаў на ганку і затрымаўся зусім на якую хвілю, — Леанід пазнаў знаёмую постаць.

Галіна... У касынцы, у плашчыку.

«Не спала... Усю ноч... З-за мяне... — мільганулася было. — Знайшоў што выдумаць. З-за яго, каб мерзла дзяўчына? Есць тут з-за каго... Мо' ў бальніцу выклікалі былі?» — рашыў ён напасле і, вярнуўшыся ўстрыжаны дадому, доўга стаяў на двары, апершыся на частакол, і глядзеў, глядзеў на вяргіні.

— А божа ж мой... А чаго ты, сын, тут тырчыш? Што з табой? Спаць бы клаўся. Гэта ж цэлую ноч недзе...

Маці з вярком ішла даіць карову. Спазнілася сёння: ужо за шашой пад Лаўкам галёкалі пастухі. Вытрубіваў, штукаваўся з берасцянкай закалюжанскі дзед Тодар.

Не да сну было. Хацелася сысці недзе туды, за лавацкія сады, дзе пастухі, сонца і раса. Адкуль з пагорка відаць шаша аж да Дзераўна, дзе дубы; адкуль пад сонцам у тумане сцеліцца поле і сінеюць далёкія далёкія прасягкі Асіпаўскага.

Хацелася ісці і ісці. Недзе шукаць яе, хто толькі што знік з воч.

Вярнулася, прагнаўшы карову, маці і зноў стала клікаць у хату.

...Тое было зусім нядаўна. Тое было ўчора. А Люды ён ніколі не сустракаў, ніколі не цалаваў... Забыцца пра гэта.

Ён не ведаў, куды ішоў.

Шумеў ад ветру залаты смароднік...

Гнуліся над парканам чырвоныя вяргіні...

Душа не знаходзіла месца.

У той позні вечар горад выклікаў Грыні.
Яны азваліся нечакана хутка:

— Бальніца... Бальніца... Радзько? Няма. Клікнуць? Не так то ўхопіш. Не блізка. І толькі што пайшла. Хапіла ёй за дзень. Я ўрач... Хто гаворыць? Што вы хацелі перадаць? Што сказаць?

Леанід пазнаў Барысаўну. А што ён мог перадаць? Што ён мог сказаць цяпер нават самой Галіне?

Гулі недзе далёка правады, ад ветру і холаду. Звінела ў трубы. Леанід маўчаў. Доўга яшчэ адклікалася Барысаўна, пасля змоўкла. Гусцей занялі правады.

— Пагаварылі? Пятая кабіна, пагаварылі з Грынямі? Алё, пятая кабіна? Выклікаю паўторна, гаварыце... — крычала тэлефаністка.

Блізка і ярка, аж рэзала вуха.

— Не трэба. Пагаварылі...

«Ленінград — пятая кабіна... Ленінград — пятая кабіна...» — пачуў Леанід і ўбачыў, як на ягонае месца кінуўся малады, вясёлы маёр, з бегу ўзяўшы трубку...

«Галіна... Галя... Ты чуеш мяне?..» — голас у маёра дрыжаў ці не ад радасці. Чуваць было нават з кабіны.

Леанід позна вярнуўся ў інтэрнат.

Усю ноч нылі правады: «Бальні-і-ца... Бальні-і-ца...»

Усю ноч шумеў ад ветру залаты смароднік: «А помніш... А помніш...»

Усю ноч Галіна палола вяргіні... Там, дома, у гародчыку.

Ён мучыўся ў сне.

— Ах, каб у тваім гародзе бульба вымакла, чорт стары... Змарозіць жа што, здумае...

— Раіна!.. Запела... Ат... Ніхто лаянкі твай не чуў... А я і не шкадуу свайго бульбянішча, калі хочаш знаць. У мяне што? У мяне гарод, як аўчына — з аднаго боку густа, з другога пуста. Пад раку, што ў ката пад носам, — заўсёды мокра, хоць і ў гарачае лета. Выгнівае ўсё. За вуліцай, як на поснай патэльні: што ні пакладзеш — згарыць. Сухоще. Што большы дождж, то больш пылу...

— Гавары, гавары, Тодарка... Жыў жа колькі з гароду...

— Ат, Раіна... І не з гароду. Гарод — на свінчо. Толькі. А мне з калгаса хопіць. І на мяне, і на Анцю. Дзяцём і іх жонкам, калі трэба, касцюмы яшчэ справім. Адкажуся. Нашто мне гарод. Пакіну пад рэчку на грады сотак семнаццаць, каб за першым агурком не перціся адразу ў калгас, і до. А нашто мне сорок сотак за вуліцай? Ферма хоць прагон добры будзе мець. Я, Раінка, не ты...

Яны ў амбулаторыі. У прыёмнай. Дзед Тодар прыпёрся, калі яшчэ нікога не было. Сядзеў жа аж дагэтуль. Не пусцілі яго да Рамана, казалі скакаць. І чакае. О-о... З Раманам ён пагаворыць... Шмат чаго ведае тая брыда. Увесь жа час з тымі выжлятнікамі. Ні на крок. Важна, каб яны яго і цяпер не перахапілі... Так ён і сказаў учора Авяр'яну: «Калі Пэрац наш — усе іхнія шэйды-марэіды нашы...» А тут не пусцілі. «У хлопца тэмпература. Гаворыць абы-што. Прыйдзе Барысаўна, мо' і дазволіць пасля. А цяпер нечага назаліць хворга. Можаче чакаць, можаче не чакаць. Вам важна гаварыць, а нам — не даць гаварыць...»

Ну і рассакаталіся, канарэйкі. Абедзве. Ён ім яшчэ пакажа. А тая, бела-галовая, накінулася яшчэ, што з бальніцы «даў бы чосу». Падае градуснік, гаворыць, пастаў, дзед, праверу, і калі што — не выпусцім... Я ім пастаўлю, я ім не выпущу. З'явілася Барысаўна. Выслухала. Сказала пачакаць. Яна сама, калі ён хоча, перадаць што. Яна перадаць? Ды яна ж сапсе ўсё... З падыходам да хлопца трэба. Ох, дактары...

І вось сядзі ў амбулаторыі, чакай. Чаго?

Пачаўся прыём. Павалілі людзі. Як на злосць, здавалася, пахварэлі ўсе. Не было б хворых — вальнейшыя ж дактары. А вальнейшыя — лагднейшыя. Упрасіў бы.

А тут яшчэ нахасала Раіну. Які ў яе ў чорта грып... На языку, мо'?

Ну і ўсыпаў ён ёй... За ўсіх на свеце.

У прыёмнай аж чатыры акны. Светла. Цёпла. Пахне ёдам. На сталае, што ля акна, дзе аблакаціўся дзед Тодар, параскіданы «ракі», «туберкулёзы» і розныя «грыпы»... З вірусам і без яго. Чытай, стары, лячыся. Убі ў галаву, што да чаго. Анцю дома падлечыш...

Грынеўцаў больш. Дзе бліжэй бальніца — хутчэй бягуць. Ад Залюжжа снегу ж памешваць трэба...

Сабраліся, падступіліся да стала. Хворанькія... І зубы ім не баляць і галовы не трашчаць.

Раіна стаіць на сваім:

— Расхваліўся... Ужо ён без гарадаў можа абысціся. На ўсё калгаснае падаўся. Ды цябе Анця з хаты папрэ. Ты глядзі, старлэбіна, адкажашся ад гароду, падасі моду — запраताколяць, а тады і нам сваіх старшыня скажа адчурацца. Ты мазгамі не круці. Я жыву з сотак...

— Магу абысціся без гароду, Раіна... Магу. А без калгаса не. Як той чалавек... Я ведаю аднаго, ды і ты яго знала. З памяці толькі збег ён у цябе. Напомню...

Прыціхлі. Было чуваць, як за перагародкай, куды зайшлі адразу двое, нехта стагнаў. Гаманіла са злосцю Барысаўна.

— Калі ты помніш, Раіна, — пасур'эзнеў дзед Тодар, — аднойчы, не так ужо і даўно, прыйшлі да нас немцы. З вайной, з паліцыяй, з воласцю. Калгасы разагналі... І вось быў адзін чалавек. Не дурны, не гультай. Распягнулі калгаснае джвучкі з выжлятнікамі па аглаблі, на шнуркі свае ўсселі. Пасечку рынуліся асіпаўскую карчаваць. А мой чалавек захварэў, злэг. Не грыпам, як ты, не. Душа забалела. Не мог ён ехаць поркаць свой шнурок на лавацкім полі. Душа ў яго пераварочвалася. Такія землі на межы глуміць... Не мог. Прывык да калгаса, да людзей, зжыўся. Гэта ж выйці з усімі з касой... Ці за плугам стаць...

Ляжыць мой чалавек у пасцелі. Месяц, другі. Трэці. Джвучкі і шнуркі заселі і пасеку ўзварнулі, а чалавек ляжыць.

— Гультай. Такі, відаць, ён і ў калгасе работнік быў...

— Ты, Раіна, не сунь языка пад патэльную, пакуль яна гарачая. Гультай... На выстаўку ў Маскву ездзіў у трыццаць дзевятым годзе. Гультай...

— А-а-а...

— Вось і а-а... Ляжыць і ні з куста. Схварэўся, змарнеў. Ні рукой, ні нагой не хацеў кратаць.

— Ну і што?

— Во... Сіх шчупак, ды зубы навастрыў. За табой рот не раскрыеш. Што? Чуе пад падушкай нешта пішчыць... Хоп яе на другі бок — дзірка. З рукой туды — мышаняты... Мокрыя... Вывеліся толькі... Вось што, калі ты слухаш не можаш...

— Га-га-га... Знайшоў героя...

— І знайшоў. Чалавек гэты на старасці ў партызанах эшалоны куляў разам з усімі, не пайшоў адзін поркаць свой загон. Што магло вырасці ў той час?

— Тое, што і пад падушкай...

— Га-га-га...

Пачыналі сыпацца рэплікі.

— Адзін ці на загоне ці ў ложку толькі мышэй пладзіць можа...

— Слухай, Тадорка, а ці не пра сябе баяў, думаю я?.. — Раіна ёрзала і кашляла.

— Пра сябе ці не пра сябе — няважна. Чалавек без людзей жыць не мог! А людзі каго і за стол садзяць, а каго і з-пад стала гоняць. І не пра такіх магу збаяць. Помніш «парашутыстаў» летаўшых? Забылася. А з майёй шаламэйкі яшчэ не выветрылася. Вунь як лес ля Камена быў закіпеў... Пад Асіпаўскае пажар ішоў. Помніш? Глядзім, самалёт над лесам з'явіўся. Даў кола, памахаў крыллем і сыгнуў сабе парашутыстаў, як хто з рукава. Дзісэнт... Шпіёны... Тады Дзедзіха за старшыню быў. Бягом той у канцылярыю ды ў раён званок. Што чыніць? З раёна пажарныя гужам, машына міліцыі — дзісэнт лавіць. Людзей з усіх вёсак папёрлі. Злавілі тых шпіёнаў, парашуты пазнаходзілі. А гэта пажарныя спецыялісты аж з горада былі... Шашкамі агонь тушылі. Узрываць пачалі, выбуху нарабілі, людзей з лесу павыганялі... Пасадзіла міліцыя той дзісэнт на машыну і прывезла пасля пажару ў Грыні. Людзі, хто ў магазін, хто ля студні мыецца... Глядзяць — хата гарыць... Дым над страхой... Яны — туды. На гару. Можна ты, Раіна, і помніш... Сядзіць на гары, сабе, бабка і дроўцы ля бітончыка памешвае... Самагоначка цурчыць...

— Дурная баба была, Тадорка. Хавацца добра не ўмела. Думала, што на гару ўзлезла, дык...

— А цяпер паразумнела? Хаваецца лепш? Э?..

— Э...

— Э...

— Га-га-га...

— Аднаасобна бабка і тады жыла, ад калгаса была далекавата. І хатку сваю па сваёй дурасці магла спячы з усімі мышанятамі... А як шары былі з кнігамі пазнаходзілі, га? Усе іх адразу ў сельсавет занеслі, а бабка тая, га? Шары тыя амерыканцы з кнігамі запускарлі. І кнігі не па-нашаму пісаны. Ветрам іх да нас у Асіпаўскае занесла ці промаху хто даў, не туды кінуў. У нас ніхто прачытаць не мог. Казалі пасяда, што ў тых кнігах Венгрыю чарнілі, з гразёй мяшалі. Пагаварылі пра тыя шары, папляваліся і аціхлі. Глядзяць, у той бабкі раптам плашч-накідачка белая аднекуль з'явілася. Такая зграбная, не прамакае. Нехта-дадумаў, што на шарах такая цырата была. За тую бабку... «Дзе брала?» «Купіла». «Дзе?» Маўчыць. «Пашыла», — кажа. «З чаго?» «Ды я... ды тады...» Пык-мык... Сазналася, нідзе не дзелася. Павяла і паказала, дзе тыя кніжачкі мохам закідала. Такая перажытачная прагнасць — паліцічная. Усе, як усе. Знеслі тую шваль. А яна — шарык той пад падол. Плашчык сабе пашыла... А ці знала яна, што гэтым самым адзінаварскія ці чые там кніжкі прыхоўвала? Была ліса, накінула на сябе лахман — ваўчыцай стала.

— Сам ты... А-а... Паскуднік... Ён маю хворую душачку выварачвае... Помніць усё, падзямельнік... Цьфу! На вочы ўскідае. Добрыя людзі забыліся даўно...

— Забудземся і мы, калі ты сама свае старыя штучкі кінеш. А то перашарсцілася ды не зусім. У лавацкі ельнічак дуды-струны адцяг-

ваць стала. Зусім ад людскога вока думаеш зашыцца. А не выйдзе. Перастала цурчыць твая самагоначка на гарышчы, зарве ёй і ў ельніку. Не дадзім. Пойдзеш з усімі гнаёк калаць — не захочацца і гары той. Нечага...

— А згінь ты, благое, прападзі... Кхе... Кхе... Каб гэта хто з начальства, каб гэта Авяр'ян, а то такі ж, як я... За ім скоро на двор выйсці не будзе як...

— Не. Я за табой не сачу. Я цябе навывёт знаю. Успомні, як кахаліся год трыццаць назад... Не перамынілася... Наша ўпушчэнне. То калгас ладзілі, то вайна, то зноў непэраліўкі якія. А цяпер мы цвёрды хлеб маем. І часу ёсць. Возьмемся і за цябе. Хоць на старасці ды нашага чалавека з цябе зробім. Вылечым ад вірусу.

— А чаго ж ён прыстаў... А галава ж мая шуміць... А ён са свету мяне жыве...

Раіна ныла. Знарок. Абціскала каля скаб старое паліто, папраўляла хустку. Матляла галавой, бы ў вочы лезлі мукі.

Іх абступілі. Гаманілі, перабівалі. Смяяліся, зводзілі ўсё на жарт. Стаялі на Тодаравым баку. Усе, хто хапеў што сказаць.

— Ну і трымаюць жа нас... Так і памерці можна...

Гэта нерваваўся нехта ў самым парозе, Тодар не ўгледзеў хто.

— Цярпі, брат. Ты ж бачыў, хто туды зайшоў? Ведаеш, каго цяпер доктар абслухвае?..

— Ойча Сабольскі? Падумаеш, святая шышка... Грахоў — у рызу не завяжаш...

— А ён ужо і не шышка...

— Ведаю.

— А не выкідаць, калі і не шышка. Горла ж у чалавека адняло. А як жыць без мовы? Асіп, асунуўся, закульгаў — аж барадой да зямлі дастае. Кажуць, у горле ў яго шышкі параслі. Надарваў. Не з папоўскім горлам у папы палез. Ад восені заняджаў. Пасля таго, як Гаўрылішын Лёнька ў клубе яго ўзяў у работу. Злёг. Не дзлэнгнуў ні разу. Нехта мне гаварыў, што ён нават у леспрамгас заяву насіў. У лесе хлеба хоча пашукаць... Во ўзяў на пуза чалавек... Надарваўся на клірасе... А цяпер — што за поп без горла? Што пэвнэ сіплы... І царква знадворку абцярушылася, шэрая нейкая... Цячэ ўжо, гавораць. Няма куды табе, Раіна, на споведзь лыхаць... Няма... Няма каму хаты свяціць у вёсцы... Няма... — дзед Тодар аж заліваўся: — Прывязджалі раз архірэй на «пабедзе» да яго. Тупалі ўсё ля царкаўкі. Рукамі разводзілі бароды гладзілі. Цмокалі ўсё. Не ведаю, што ім гаварыў ойча Сабольскі, але на званіцы цяпер каты марц спраўляюць...

— Ой-ей... Зубы ўзняліся, галоўка мая трашчыць... Не заложыць вось, чалавеку, не замуруе... Аднаго кінуў, другога з гразёй топча... Што яму зрабіў Сабольскі? Хай ужо я замуж некалі не пайшла...

Зноў у прыёмнай загулі. Ненадоўга. Адчыніліся дзверы, і Барысаўна пазвала Раіну.

Падняўся Тодар.

— А вы, малады чалавек, яшчэ ўсё тут? Да чаго даводзіць упартасць... Добра. Нінка! — клікнула Барысаўна. — Халат на мужчыну. А вы, малады чалавек, зніміце кажух. Пройдзем. Толькі — ні гуку лішняга. Там палата. У нас парадак хворыя любяць...

Прайшлі-праціснулі светлым калідорчыкам. Барысаўна паперадзе, ён заду. Тупаў, ледзь паспяваў за ёй.

Яна адчыніла дзверы зусім ціха, жаночай рукой. Адчыніла шырока, як для госьця. Стала і далей не пайшла. Ён злякнуўся і стараўся ўбачыць з-за яе высокага пляча, што там, у палаце.

«Не знаю... Не знаю... Абсалютна. Не скажу!...»
«Ты згубіш мяне... Ты хочаш згубіць сябра...»
«Што нарабілі... Што яны нарабілі! Чалавека забілі... Я не ведаю. Нічога. Абсалютна. Аркадзё... Дыхаць цяжка... Падымі падушку. Не знаю! Не пытай...»

«Ты рашыў згубіць усё на свеце. А я гэтага не хачу. Не дам. Усе мы не хочам. Ты скажаш, Раман... Усё...»

Барысаўна збочыла. Пасля паціху павярнулася да Тодара. Той угледзеў ля ложка Аркадзя, у белым. Сядзіць плячыма да дзвярэй. Размахвае рукамі. Гаворыць ціха, стрымана, настойліва. Затое на ложку б'ецца ўзнямозе хлопец, што рыба на пяску.

Барысаўна зноў заступіла праход, — нічога не ўбачыш. Пасля прычыніла дзверы.

Яны прайшлі назад светлым калідорчыкам. Ён наперадзе, яна за ім.
— Нінка!.. Галіну Фёдараўну мне... Свавольства...

З амбўлаторыі кулем выскачыла белаалосае дзяўчо.

— А вас, малады чалавек, дапусціць не магу. Хопіць сёння аднаго самадумства. Мы адказваем за хворых. Нінка!.. Халат у мужчыны...

Барысаўна была ўжо ў канцы калідорчыка, ля тых дзвярэй. За ёй пабегла белаалосае дзяўчо.

«Што ён робіць там, што ён робіць?.. Без падыходу да хлапца, без падыходу...» — дзед Тодар скаціўся з ганка.

Белы снег калоў вочы, хоць ты праз пальцы глядзі на снежку. Праз бязлістыя ліпы, як праз рэшата, падзілася вострае сонца. На паркане застылі два насцярожаныя пёўні.

Было свежа, ціха і цёпла. Недзе пад Закалюжжам балбатаў цяцарук, аж тут чуваць. На бліzkую вясну...

«І што сказаць старшыні? Часу столькі ўгробіў...» — дзед Тодар чмыкнуў — сагнаў пёўняў з паркана. Ад злосці.

Акно дзёрлі галінкі бэзу. Збялелі, зледзянелі, сцёбалі па шыбах, як дротам. Ад ветру.

Звечара была адліга. Яе прыгнала ветрам з выганчыка, дзе за Крашчанскім лесам ніколі не замярзала Вілія. Там вырывалася з балота Жоглаўка — рака-крыніца. Варушыла ваду, гнала, не давала астояцца.

Ноччу зачаў дождж. Хвастаў па сенах, стрэпаў, дзёрся, нібыта там на двары, як бывае перад вялікім ветрам-бурай, каты вастрылі кіпці аб бёры. Пад рань дыхнула сіверам. З Цянеў. Зноў стала на морозе. Сёлетняя зіма не цярпела слёз.

Сцяло намоклыя дрэвы. Яны скрыпелі ад ветру. Бразджэла голле, як жвір у бляшанцы, калі яе стаць адмываць ад іржы; шамацела, бы гэта на двары пад падстрэшкам вецер ганяў вянкi сухіх баравікоў. Усё было чуваць у хаце.

На двары было бела. Як шклянныя, блішчалі ля застрэшша правады. Здалёк, там, дзе яны цягнуліся да школы і на ферму, — былі белыя, што ватныя ніткі. Нібы гэта за ноч калгасныя манцёры неўпрыкмет знялі адны — чорныя, іржавыя — і павесілі новыя — алюмініевыя.

Цяжка было, відаць, хадзіць вуліцай, бо дзед Тодар праехаў з лагожамі з фермы да школы і да бальніцы, пасля скіраваў за мост у вёску, — пасыпаў пяском сажыкі.

Раман стаяў ля акна.

На двары — жыццё. Нейкае зусім іншае, як раней. Гэта мо' ад таго, што два тыдні — ні з пасцелі.

Два тыдні адабрала хвароба. Дрыжаць у каленях ногі, галава цяжкая-цяжкая, часам бывае зане пад вечар — тады блажыць. Слабасць яшчэ.

Не пускаюць адгэтуль, не выпісваюць.

На двары трашчыць голле. На двары — вецер, гудзе, стукае ў шыбы. Блішчыць далёка дарога. Не спіць. Прайшлі з фермы ў вёску жанчыны, з вёдрамі. Пра нешта былі справілі лаянку, бо паставілі на зямлю вёдры, пасталі ў круг і доўга махалі рукамі. Раман пазнаў Улляну — Аркадзеву маці. Яна нешта ўсё даказвала маленькай Волечцы. Успомніў і сваю, састарэлую зусім за гэтыя дні. Сама яна не магла прыйсці да яго ў бальніцу. Яе прывозіў на калгасным кані дзед Тодар, аж чатыры разы.

О-о, стары... Знае ўсё, відаць. Глядзіць такімі вачыма і бараду ўсё скубе. Ніколі ён так не робіць. Учора спецыяльна, казалі, прыходзіў. Добра, што не пусцілі.

З-пад Бусліных сосен некуды шалёна паперлі трактар. Аркадзё. Хто ж яшчэ? Па рыўках на павароце адразу пазнаеш.

Скора вясна. Зноў за плугі...

Нешта балюча пацягнула дадому, на летнія лавацкія палі, калі пасля работы саскочыш з плугоў увесь белы, наеўшыся пылу, і бухнеш на лагу на халодную траву. Млеюць ногі, млее душа. Хочацца свежага малака і маладой, але ўжо сыпкой бульбы-паспешкі, укапанай у гародзе пад рэчку і зваранай у саганку на двары ля дры votні.

Ён аперся на падаконнік і прыхіліўся да зледзянелай шыбіны.

Халодны лёд, халоднае шкло... Ён адагнуўся ад акна. У сполаху і насцярозе.

Вярнулася трывога: што будзе?

У вёсцы жыццё, работа, летнія вечары. Там не месца яму. Усё выплыве, калі яшчэ і ціха дагэтуль. Дазнаюцца. Чалавека будучы шукаць, не кінуць так. Наткнуцца на лася, калі ўжо не наткнуліся. Тут спакой, тут нічым яго не патрывожылі. А мо' таму, што ён яшчэ ў хваробе?

Збег бы, з'ехаў куды на цаліну...

А маці? А дакументы? Цяпер знойдуць усюды.

«Далёка я зарыўся. Абсалютна...»

За акном хрумсцяць галінкі. Выдае — гэта, каб падаслаць карове, маці ломіць у гародзе сухую гавылу. Ён ніколі ёй добра не памог...

Маці... Як яна яго любіць. Знебылася як. А што ён зрабіў добрае для яе? Ласіну пакінуў? Знойдуць — цягаць будучы. З хворым сэрцам не вытрымае...

За акном трашчалі дрэвы...

Стала халодна. Ён зноў адступіўся ад акна. Было ціха і самотна. Нешта гарэла ўнутры. Трывожыла.

— Скажы, Рома, скажы... Ты ж ужо раз сказаў, калі трызніў...

Гэта Нінка. Зайшла цішком. У белым. Чорныя валасы — вузлом ззаду на галаве. Пачырванела з твару. Узрушаная нечым, ці мо' са двара толькі?

Ён маўчаў.

Яму раптам стала дорага гэта дзяўчына, такая цяпер прыціхшая і сарамлівая. Ён не мог глядзець ёй у вочы. Было прыкрае адчуванне, што ў яго лішнія рукі. Дзе іх дзець? У халаце не было кішэняў.

— Скажы... Гэта важна. Андрэя яшчэ не знайшлі. Трэці тыдзень ужо. Раскажы ўсё, дзе ты быў з ім тады... Я не хачу, каб цябе міліцыя

цягала. Не хачу. Рома... Не хачу, каб ты быў такі, каб прападаў... Што ты быў нагаварыў тады Галіне, што? Яна мне расказвала... Дзе твая галава была? Чужой дзяўчыне... Такой дзяўчыне... Каб ты ведаў, што яна для цябе зрабіла... Яна пры табе ночы сядзела, калі ты без памяці быў... Ты з ёй пагаворыш, ты яе папросіш, каб даравала. Яна забылася ўжо, але я помню. Я не дарую... Я не хачу, каб ты быў такі...

У Нінкі на вачах былі слёзы.

Ён сцэпшаў яе.

Яна гладзіла яго рассыпаныя кучаравыя валасы і худыя пасля хваробы, вострыя плечы.

Ён не мог не сказаць ёй усяго. Ён любіў яе — гэта смуглявае, сарамлівае дзяўчо.

Адчуваў, як нешта мянялася ў яго ў душы, як адлегла, стала лепей.

Бачыў толькі яе вільготныя, напалоханыя і насцярожаныя вочы. Бліскучыя, што перасцеля ажны ўвосень на сонцы.

Душа цяплела. Побач быў чалавек, што разумее яго; любові і мо' даражэйшы за ўсіх на свеце, і яго не хацелася пакідаць.

Іх перапынілі, не даўшы сказаць усяго і аднаму і другому.

У палату клалі мужчыну. Вялікага, шыракаплечага — не месціўся ў ложка. З леспрамгаса грузчык, Раман яго знаў. Упаў той з пад'ёмнага крана. Зрушэнне мазгоў. Не кратаў ні рукамі, ні нагамі.

Барысаўна адразу за чымсьці паслала Нінку.

Рамана абяцалі выпісаць праз дзень.

Ён і хацеў і не хацеў пакідаць бальніцу. Стаяў ля акна ўвесь час і ўзіраўся ў віднату на заснежанай вуліцы, што вяла ў вёску. Хацелася плакаць.

На дварэ не сціхаў вецер. Скрыпелі і шасталі го́ллем дрэвы, як высахлыя і апаленыя.

Раскіс, разжыжаў снег. Расквасіла дарогу. Без пары. Зверху сыпалася імжака, як увосень. Халодная, зolkая. Падчас з ветрам хвасталі крупы, і тады выдавала — не белае поле перад вачыма, а перасохлая на сонцы папера — карабачіца, лопаецца, шамаціць.

Сакавік нёс цяпло. Раньняе, чыстае. Пасля марозаў, што не адпусkalі тыднямі, цяпер раптам усталёвалася на адлізе, падула з захаду, панесла густым, мокрым снегам, а то і дажджом. Надараўся бывае мароз — на суткі, не болей. Ледзяніў толькі снег, не выйсці, не высунуцца на дарогу. Пасля зноў круціў вецер і нарываў на адлігу. І так ужо во колькі.

Шашой да Дзераўна пад Гальдараду трэба падымацца на пагор'е-пэравал. Небрукаваная гэтым месцам дарога заставалася ў калдобінах ад лета. Выбоіны не заносіла і снегам, — яны трапляліся праз кожны крок, глыбокія, ёмістыя, зледзянелыя.

Сюды дзьмула праз усю зіму, дзёрла снег з пяском з поля, несла аж з-пад самых Грынёў. У студзені тут не праехаць было б, каб леспрамгас не пускаяў тралёвачныя трактары.

Дарогу расчышчалі, а то капалі занова ў снезе. Яе зноў заносіла, раўняла з зямлёй за суткі. Зноў ішлі трактары. Шаша не аціхала ні днём ні ноччу.

...Раўла машына, захліпалася, натужалася, дрыжала. Скакала,

ірвала з месца, як кабылка, што вунь не хоча вытарабаныць з крыніцы цяжкі воз, які лёг на бок, завяз у гразі...

«Вур-р-ф... Вур-р-ф... Гум-м... Гум-м...» — хрыпата, з кашлем-стрэлам. Ні з месца.

— Раз-два... узялі! Хлопцы, узялі!..

— Не стойце!.. Газу!

Дрыжыць, трасецца кузаў... Напаяліся, лопнуць на руках жылы... Стукае ў віскі кроў, як малатком хто. Людзі ў знямозе.

Ні ўзад, ні ўперад.

Да перавалу далёка. Перавал ля самай Гальдарады. Заселі аж ля Дзераўна. Ад самага паўдня прасунуліся кіламетры з чатыры ўсяго, згінь ты, благое, пропадам...

На захадзе заблішчэла неба, бы яго хто працёр ад смугі: пажаў-цела. Раз'ехаліся хмары, і тады над узвышшам паказалася сонца. Густое, чырвонае, маруднае, цяжкое. Захад адразу стаў малінавы, зардзеліся, папаўзлі над лесам барвовыя палосы. Роўня, ціхія.

Неба стала задумлівае, спакойнае. Цяжка было згадаць старому Тодару, на што варажыла яго. На мароз ці мо' шчэ на гусцейшую слату? Разбавіць сёлетняй зімой. Нанач, бывае, разгоніць хмары, ачысціць неба, заскачучь зоркі, захрумсціць пад нагамі сняжок. А раніцай — ускруціць цябе шалёны вецер, ірве страху, сцены гатовы абярнуць і сячэ, цэдзіць па вокнах буйнымі халоднымі слязьмі...

Хутчэй за ўсё паказвае на раннюю вясну.

Сонца нырнула ў хмары, знікла нека адразу, як чырвоны камень, выгарнуты ў лазні з печы і кінуты ў кадзь з вадой. Стухлі над лесам палосы, счарнела зара над узгоркам. Зашумеў вецер, наляцеў з поля, а здавалася, улёгся...

Зашасталі па снезе колы... Пырснулі ў твар холадам.

Завуў матор. Зноў задрыжала машына...

— Паднапнёмся, дзед!.. Яшчэ раз... Недалёка!..

— Адпусці, дзед, рамень... У чайной доўга сядзеў...

— А ну яе, машынерыю гэту... Я вам, дзеці, нічога не памагу. Тут на хітрыкі пайсці трэба ці — па трактар. А то ноч агорне... Ну, давайце, ра-а-зам!..

Дзед Тодар падпірае плячом пад кузаў. Дрыжыць машына, дрыжыць у дзеда барада, мокрая, закіданая размяклым снегам.

Леанід бачыць, як круціць галавою дзед Тодар, чырванее, што вішня, плюе і лаецца, тупаючы нагамі.

— Згінь ты, гэтакая машынерыя, цыфу!.. Ланцугі трэ' было захапіць. Шафёр, называецца... Балагол... — падбягаў ён і фыркаў у кабінку, як трус.

— Калі ж хто знаў, што развязе...

— Па груз едзеш, а не на вяселле. Кумекаць павінен...

Плэхае пад коламі халодная жоўтая жыва: прадзёрла да зямлі. Дарога тут гліністая.

Пад гару не возьмеш: пад снегам лёд.

Машына налягла на адзін бок. Леаніду здолку відаць, як цярушыцца з-пад брызенту праз борт суперфасфат, што мука. Здаецца, адсунуліся ад кабінкі, адскочылі цяжэзныя заднія калёсы да трактара «Беларусь». Іх два. З'ехаў да барта, зарыўся ў «муку» яго чамадан.

Машыну перагрузілі.

Леанід маўчыць. Маўчыць і Аркадзь. Яны ўпобачкі. З левага барта. Аркадзь злосны, сапе ад змору і гарачкі.

Па той бок машыны шамаціць па мокрым снезе гумовікамі Авяр'ян

і Станіслаў Пракопавіч. Спакойныя. Закурылі, бы і нічога не здарылася. Мала, здаецца, і думаюць пра машыну, месяц сабе нагамі халодную зацяруху, рэзенькую, разжыжаную, і гавораць, гавораць пра бюро. Бясконца. Не спускаюць з языка сакратара райкома.

— А ён за нас...

— А я адразу ведаў, што ён за нас, бо сваімі вачыма ўсю ферму агледзеў, усё лавацкае поле, калі тады першы раз прывозіў мяне. Усё поле, кажу, сваімі нагамі абышоў. Як прыйшлося, дык лепш за нашага агранома поле ведае, а мы...

— А мы што? Зробім усё, Станіслаў Пракопавіч. На ясны сёлета мы не вылезлі, а выйшлі. А не станецца дзе па-нашаму — дык ён за нас гарой... Чуў? Паможа.

— На райком надзейся, а сам хібу не давай... Райком табе не прыйдзе машыну падпіхаць...

На той бок перайшоў і дзед Тодар. Слухаў, не ўмешваўся, курыў, пасля не сцяпеў, зацягнуў, як пень:

— Эх, каб бабка стала не бабка, а дзедка... Была б і вавёрка і свісток. Што вы мне ўсё пра бюры?.. Тое на бюры, гэта на бюры... А ты мне за борт во бяры... Я сам чуў сакратара... А мне, во, цямяецца, людзі...

... — Пачуеш сам, што дома... Нарабілі. Пачуеш... Табе не ўсё напісалі. Выйшаў Раман з бальніцы. Адзін ён раскажаў, ды і то не ўсё. Пра Андрэя ён большага не мог ведаць, злёг жа на той час. Без яго рабілася... Цяпер ад следства хлопец ажыць не можа. І з раёна, і з вобласці да яго. Далей лася сцэжка не вядзе, абрываецца. А тыя — сваё: «Не знаём, не ведаем — хочаш судзі, хочаш садзі. Завярнуўся чалавек і пайшоў з хаты. Куды і што? Хто скажа. Мы ў яго не пыталі...» — усё ў адзін голас. Вось. Чалавек пайшоў з хаты... — Аркадзь маўчаў быў, не глядзеў на Леаніда, пасля здрыгнуўся, бы і цяпер на твар пырснула халоднай вады з лужыны: — Анэта злягла. Праз два дні з ног звалілася. І сын больш пры нас бывае...

Гаманілі і адтуль і адгэтуль. Лаяўся шафёр.

— Лапату, ланату сюды!.. Падналяжам!.. — даваў голас Авяр'ян.

Зноў напіналіся жылы, дрыжалі рукі. Кідала ў вочы халодным снегам і горкім дымам. Ледзь паўзлі пад гару.

Пад самым перавалам селі макам. Па вась. Колы залезлі ў калдобіны з жоўтай жывай, што ў два цабэркі з брагай. Беражніцу не скапаш. Лёд. Тут трэ' было браць правей. Хібіў шафёр. Нерваваўся цяпер, не злазіў з газу, машыну хутка зацягнула дымам, яна хавалася ад воч. Па лужынах пацягнуліся бліскучыя сінія пісягі — ад масла і дыму. Матор гуў на адной высокай ноце, што раз'ятраны малады бугай, які, бывае, упрэцца ў плот рагамі і ні з месца. Раве толькі. Колы шумелі ў вадзе, пырскалі ўзад, — не падступіцца.

Дарма напружваліся ў гарачыя нервы шафёра і напіналіся на руках жылы ў людзей, якія сцяжалелі ад стомы і работы. Грузы было зашмат для газіка з пашарпанымі лысымі шынамі. Што хочаш рабі, хоць разарвіся...

Авяр'ян са старшынёй астудзілі шафёра і цяпер паціху аб нечым перакідваліся словамі. Старшыня не згаджаўся, каб беглі па трактар, бо мо' машына падызде якая, днём жа леспрамгасаўскіх дагібелі, ды і са сваёй сілай возьмем, — падсякуць лапатай лёд, паднясуць дубноў. На гару ж толькі выскачыць. Там лес, чыстая дарога да самай Гальдары, а ад яе — брук.

Дзед Тодар дастаў з машыны свой новы доўгі кажух, у які ўсю да-

рогу ад райцэнтра кутаўся сам і захінаў ад золкага ветру «студзента» — Леаніда.

— Схадзе́на, студзент... У мокрых паўбаціначках... Ай-яй-яй... Малады, думае. Усе яны такія. Пэрчык таксама верх лесу голы насіўся. Скінула было чортава сына. Яно скіне, калі не беражэцца...

Цяпер усе былі мокрыя і халодныя. Ніхто нікога не суцяшаў, не сараваў. Не грэў дзеда Тодара і кажух. Што тыя плечы, калі кірзавікі поўныя вады. Сагрэйся вазьмі. Ён цёпкаўся ў лужыне, цыркаў праз зубы, нагінаўся, заглядаў пад кузаў. Мацёў крылле кажуха ў жоўтай каляіне. Бурчаў пад нос, мо' пеў, мо' лаяў «машынэрыю»... Людзям — ні слова.

Леанід не чуў бы, што мокрыя ногі, каб не пачалі ціснуць паўбацінкі. Выдавала, — стаіш, як на халодным ліпкім камені, босы, у самую халодную восень. Хлапчанё зусім яшчэ, смаркач, якому дазволілі папасвіць на выганчыку свіней толькі таму, што скуголіў цэлую рань, просячыся, адурываў маці галаву...

Пасля некай мільганулася перад вачыма жанчына, з якой давалося ехаць у аўтобусе з горада да райцэнтра. Жанчына была хворая і, сама таго не ведаўшы, села ў дарогу. Шафёр, рыжы, у рабацінці, з носам — жоўтым гузічкам, — зусім 'шчэ дзіцяне, дастаў з-пад сядзення старую жоўтую ватоўку, якой, ён казаў, «матор ацяпляў» і асцярожна захутаў ёй ногі. Шкадаваў, лаяўся н'ат, што «не работае» печка, што ўсіх памарозіць льга, і што наогул не машына ў яго, а кансерва.

Стала яшчэ сырэй у ногі. Пахаладнела за плячыма: стыла потная кашуля.

Змізарнела ў душы, пачало мерзнуць тое пачуццё, што раней наплыло, якое прынесла некалі з сабою Люда. Была толькі трывога, была адна згадка пра заўтрашніе. Што прынясе вясна, ці верне тое далёкае і раейшае, якім ён жыў, калі не ведаў, што гэта за Люда? Яна — вецер, які правёсся — добра, што краем, не захапіў, не застудзіў душу. Правёсся, знік, — там, адкуль і ўзяўся.

На душы становілася ціха. Пасля працы і холаду.

Блізка быў дом. Блізка былі надзеі.

І на гэтай разбітай раннімі вясновымі дажджамі дарозе змучаны чалавек адчуў сталасць.

Гэта яна парвала нешта старое і вывела на гэтую разбітую здаўна дарогу.

Уперадзе вясна. Уперадзе 'шчэ золкія вятры, дажджы, паводкі, — пакуль адбушнуюць веснавыя буры, што ўзімаюцца на згон зімы, пакуль абсохне, сагрэецца зямля...

Уперадзе вясна. Уперадзе ўсё жыццё...

— А ну яшчэ, хлопцы-ы-ы!.. Быць не можа!.. — Авяр'ян разгроб лапатай снег, выбаўтаў накойкі было льга з калдобін ваду і зноў заняў сваё месца — справа збоку.

Зноў заходзіўся матор, вась-вась захлапнецца, заткне горла...

Выдавала, гула не машына, а раўла ад натугі на загуменні малатарня, у якой дзед Тодар забіў цапы мокрымі снапамі.

Ад натугі трашчалі рукі. Цёпкаліся ў снежнай жывы насклелыя, намучаныя ногі. Матляліся намоклыя падалы кажухаў і паддэвак. Ад дыму падступаўся кашаль.

Было відаць, чалавечых рук мала.

Першы кінуў дзед Тодар. Адышоўся проста назад на дарогу, скрывіў галаву, прысеў быў, штось мяркуючы, пасля выпрастаўся, адварнуўся

і стаў насвістваць нешта старамоднае, даўняе, чаго ў Грынях цяпер не ўчуеш.

— Што, студзент, нос павесіў? — адварнуўся ён раптам да ўсіх. Людзі сшыліся: трэ́ было рашаць штосьці іншае, бо так не вылезеш. Ён жа выбраў Леаніда, падышоў, стаў насупраць, глядзячы крыва на яго, бы ва ўсім быў вінаваты «нешчаслівы студзент».

— Будзем чакаць машыны якой. Як на ліха, вымерла ўсё, — Авяр'ян быў спакойны, але стала відаць, што яму пачынае брыдаць непатрэбная ваджана на холадзе ў макраце. — І леспрамгасаўскія праскочылі на базу. Калгасных нешта рэдка сёння...

— Дарогу толькі размясілі... — Аркадзь нейкім чынам апынуўся ў сяродку. — Пабягу ў Грыні. Па трактар...

— Пачакай. Такую шчэ даль. Мо' лепш мне ў Дзераўно падскочыць самому. Бліжай... — Станіслаў Пракопавіч, відаць, паверыў ужо ў тое, што сваімі рукамі нічога не зробіш, хоць ты разарвіся, і нерваваўся.

— Іхнія ўсё ў эртэсе...

— Пакінем хіба тут гэтую лайбу. У мяне ногі сухія, пацярплю, не змерзну ж мо', пакуль Аркадзь трактар падгоніць... — шафёр высунуўся з кабіны і саліва папіраў на дарогу, адкуль толькі выбраліся. — Пасплю, хоць і ўсю ноч адбухаю, калі Тодар кажуха дасць. Усё роўна ў ім дадому не дадзяўбецца стары: цяжар, далеч...

— Вось і я думаю, што цяжка і далёка. Тодару да дому кіламетраў з пятнаццаць будзе. От, скажы, каб адна машына насустрач. Тут бы таркануць каб... — Авяр'ян верыў, што льга і самім добра падналегчы, але ж... Людзі і так змардаваліся...

Звечарэла. Слата не цярушылася, аціхла, не ўгледзелі калі. Сціналася вада ў лужынах, дубела вобратка, дзе была мокрая. Нанач магло прыгнаць ладнага марозу.

— Слухай, студзент... — дзед Тодар падышоў яшчэ бліжэй да Леаніда і ўзяў за рукаво: — Дарма ты на калгасную машынэрыю садзіўся. Змерзнеш у мокрых паўбацінках... Рук нарваў шчэ колькі. Дыбаў бы на сваіх панажах, — даўно ў Гаўрыліхі на печы ляжаў бы. Як кот. — Тодар выбраў для размовы Леаніда мо' таму, што нерваваўся і не хацеў гаварыць са старшынёй і парторгам, каб з гаражкі не наплясці людзям, якіх паважаў, абы чаго. — Гляджу я, як яны марыгуляць, во, і думаю... Мала чалавеку машынэрыю выдумаць, мала навучыцца ёю кіраваць. Прападзе чалавек, калі не будзе ўмець яе цераз наша балота правесці. Дарожка мне, называецца. Так і глядзелі... А то, як той Дзедзіха, у прорву ўскочыш... Колькі прайшло ад вайны, а як было гэта не забрукавана, так і засталася. Дорбуд... А дзе знак? Дзе язда, ты мне скажы? Ты вась пішаш... А ці напісаў пра такія дарожкі, што як раскалдобяць за лета, то і зімой не праедзеш... Га? Напісаў бы так, як пра Пярца тады, га? Ніхто ж сюды вялікі цяпер не едзе, дык і не ведаюць там. А хай бы ведалі, як гэта самае ўгнаеннейка на поле з раёна лёгка бывае давезці... Га?

— А нашто, дзед, пра гэта пісаць, скажы?.. Хутка над зямлёй на лайнерах будуць і самі лётаць і ўгнаенне вазіць. Дзед, павер, дарогі хутка адамуць. Дарогі, дзед, перажытак...

— Гм... А што гэтакае лайнер, га? А-а... А бадай ты, як я той лайнер з Лайкай зблытаў.

— Ты, дзед, відаць, хітрэй за ўсіх у-вёсцы. Толькі...

— Што толькі? Хітры не хітры, а галаву, мусіць, на карку маю і не ганою яе. Ты вась сваёй галавой пра лайнера філасофствуеш, а я ўсю жыццё думаю, як на бычках снапы лепш з лавацкага поля звесці, каб не

абярнуцца ля моста на дарозе. Твая галава і мая. Думаеш, твая надта ўжо далёка адскочыла? Ла-айнер... Я, можа, каб мог, то і на быку хацеў бы адарвацца ад зямлі і лётаць, як на лайнеры. Тваё шчэ наперадзе, а я не налётаўся. Адзін раз на «кукурузніку» ў горад ездзіў і то не сам. Пасадзілі, каб у кіно зняць, як калгаснікі на базар лётаюць... Тэк... Мы, старыя, налёталіся па такіх дарожках... Бензіну колькі сёння спяклі, гэта ж на бычках танней абышлося б. А людзей колькі рвалі... Налічы ўсім працадні за гэта, колькі будзе расходу? А што зрабілі?

— Дзед, ад тваёй лекцыі нясе перажыткамі... Ніякіх паветраных быкоў не трэба. Забрукаваць бы гэты правал...

Тодар не даў гаварыць:

— Пачакай, студзент. Табе жарцікі... Цяпер яшчэ не ліха. Мы пасядзім трохі, у нас груз, другі праскоча з пустым... А пачне разводзіць дарогу, га? Што? Ад раёна адразайся на месяц, як раней? А языком брукаваць можна... Яшчэ і як. Чорт знае што. Цяні высцяліць можа...

Зладу за імі стукала лапата. Аб лёд. Часта, гулка, са знонам.

Скінуўшы з сябе паддзёўкі, Авяр'ян са старшынёй напераменку ссякалі ледзяны бераг. Моўчкі, без слоў. Пагаварылі былі перад гэтым яшчэ крыху пра бюро і ўсё.

— Ацямнеем. Замерзне лужына за ноч, — пачынаў бяду дзед Тодар.

— Заўтра ж машына трэба. Другі рэйс сарваць? Не-е... Ці мо', дзед, расхапелася быць за грузчыка? — падцінаў яго Аркадзь.

— Дабавілі ўгнаення... А каб адмовіцца, не вывезці?.. З рук у другіх старшынь вырвалі, лічы. Каб не сакратар... Марудзіць нельга. Можна з дня на дзень парваць дарогу зусім... Пабудзе ноч без марозу і — канцы.

— Нічога, дзед, дарогу загародзім. Другія не праскочаць. Наша — нам.

Людзі тапталіся, размаўлялі, секлі лёд напераменку, пасля маўчалі, дыхалі толькі зморана і цяжка.

Шафёр вылез з кабіны і вобмацкам стаў калуцаца ў маторы. Лаяўся, кляў ваду. Ці не яе нагнала аж у матор?

Дзед Тодар пацёпкаўся быў у лужыне і ўзяўся за «сваё начальства».

— Во... Хай падзёўбаюць. Варта. Пазнаюць, як гэта добра. Я б на іх месцы... Яны ж сілу маюць, іх жа слухаюць і ў райкоме і абкоме. У абкоме ж Перапёлка, зямляк наш. Дык яны і не заікнуцца пра дарогі. Мо' цяпер калі ўспомняць, як свая блыха ткнула. Часцей бы так. І чаго там ужо чакаць ад дзяржавы помачы? Колькі тут угробоўлася машын... І леспрамгасаўскія і калгасных. Скінуліся б гэтыя самыя леспрамгаскія дырэктары і наскыя старшыні — брук бы аж заблішчэў. Дык не... Бензін лішні пячы іх справа, а каб на тыя грошы дабро ўсім зрабіць — не іх. Графы, відаць, у цэтліках іхніх такой няма. Не-е... Ты, студзент, носам не круці і не крышчуй мяне. Я век эжыў, а ты маіх бычкоў дражніш. А я табе, як Выжлятнік гаворыць, прама, мілы, скажу... Добра, што трактары ў калгасы раздалі. Цяпер засеў на дарозе — бяры свой трактар і цягні сабе. Бычкі адпачнуць. А перш? Увяз — бяжы ў эмтэс. А там... Зноў — няма графы ў цэтліках такой, каб дазваляла машыны з гразі цягаць. Бычкоў гані. Дзе ж, гразкім летам выходзіць было: вышнурыўся ўсяму эмтэсу і стой ля Дзераўна... Вось так, студзент... Матай на свой малады вус. Хаця, што я табе талкую... Ты і сам помніш, як я на сваіх бычках выцягваў дырэктара эмтэсу з гразі... Аж з Гальдаралы бычкоў гнаў. Талкую вась, бо няма з кім душы адвесці. Каб узяў толькі надумаўся — ды да аднаго сакратара дайшоў, да другога. Памагло б. Нябойсь... Нічога, я з табой пра гэта яшчэ паталкую. Прыйду некалі.

— Не зусім яно ўсё і так, дзед Тодар... Прыйдзі калі — пагутарым... Крытыка твая мо' і правільная, ды яна... Старыя мудрасці. Змудрыў бы, як лепш з яміны вылезці...

— Годзе грэцца на холадзе... — перабілі іх.

— Нанач сабраліся, распеліся...

— Тодару што ў кажусе... А табе, студэнт...

Са снегу з абочыны вылез Аркадзь. Мокры, аж па пахі. Прывалок ахапак альховага голля:

— Што ты ўломіш рукамі... Тапор бы. А снегу ля кустоў...

Голле патрушчылі, прымялі, падсунулі пад колы.

Захлебстаў матор, уздрыгнуў кузаў, — у вочы сыпнула белай мукой...

— Давай, давай, давай, давай, дава-а-ай!..

— Не адступаць!

— Выйдзем!.. Выкарабкаемся... Яшчэ раз!..

— Не здаваць!.. Газу... Газу дуні!

— Ад кола адыдзі! Хто там?.. На аладку расплешча...

— Давай!.. Давай!..

Калаціла кузаў, біла ў рукі...

Ад натугі ў ваччу стала сіне, зацярушылі іскры.

Леанід адчуў, як нешта тузанулася і разлезлася на плячах. Пасля ён праваліўся некуды на дно яміны, выкарабкаўся, дастаў да кузава і пхнуў, упіраючыся знямоглымі нагамі ў слізкую зямлю, колькі мог...

Па твары хлѣпала мокрым, праціўным цестам. Гэта шпурляла з-пад колаў раскідлым снегам і глінай.

Знізу патыхала дымам, — стала блага да рвоты.

— Давай, давай, давай, дава-а-ай!..

Гаманіў Авяр'ян. Голасна, з натугай.

Заходзіўся матор, бы хто дзе вадзіў палкай па частаколе; рыкаў, як

запрэжаны ў плуг галодны аромы бык; нуў, як шалёны сівер у тэлефонных правадах; стагнаў, што скінутая з ног хваробаю жывёла.

— Давай!.. Давай!..

Чалавечы голас бадзёрыў, даваў веру.

Кузаў раптам падскочыў, выпрастаўся і палез паціху пад гору. Шуршалі колы, пасоўваліся марудна, цяжка.

— Давай! Давай! — крычалі людзі.

Матор роў гучна, роўна. Рассоўваўся, распаўзаўся на бакі снег.

Лезлі вышай і вышай...

Пхнулі аж за перавал, далёка ўніз, калі ўжо і не трэба было. Спыніліся, пачалі змахваць з вопраткі снег і вадку. Адзін у аднаго. Былі ўзрушаныя, у радасці, бы нічога раней і не сталася.

— А дзе Тодар? Тодар дзе? — толькі цяпер у голасе Авяр'яна была трывога і неспакой. — Што лыпаеце вачыма? З кім ён стаяў?

Маўчалі. Пасля ўсе, як у змове, пусціліся назад, за перавал.

— Сцямнела, ты глядзі... І не ўбачылі калі... — старшыня намагаўся быць у спакоі. — Застаўся дзед, не бегчы ж яму за машынай, як нам, маладым.

Здалёку чалавека не было відаць. На дарозе сцямнелася на снезе купка. Ля самай калдобіны. Падбеглі бліжэй — жывая. Валюхалася, боўталася ў вадзе. Злякнуліся, уздыхнулі. Маўчалі.

— Ты што? — Авяр'ян нагнуўся над ім.

— Ды во, лапаты ніяк не знайду. Падсунуў незнарок... Ручка, глядзі, вунь, патрушчыла яе, што ў жорнах. А лапатка прапала. Куды і што? Ні на дне, ні на вярху. Проста дзіва...

— Кінь, дзед, давай паехалі. Цяпер трэ' хуценька ў цёплую хату заваліцца... — Авяр'ян хацеў падняць яго з зямлі пад руку.

— Табе ўсё кінь, — забурчэў дзед Тодар. — А лапата новая. Дзе шафёр? Хай сам тут пашнырыць, бо вочы мае не бяруць у цемні.

— Дзед Тодар! І так мы змагліся на гэтай чортавай яміне... Падзем. Спіша тую лапату Станіслаў Пракопавіч. Паехалі.

— Дзед, а дзе кажух?..

То быў малады, здзіўлены голас. Нейкі высокі, як ніколі. Нельга было пазнаць, што азваўся Аркадзь. Толькі цяпер усе ўгледзелі, што дзед Тодар сядзеў на цыпачках у адной фуфайцы. Ля ягоных ног ляжала мокрая аўчына. Бы гэта стары толькі што вырваў з воўчых зубоў авечку, нежывую, мокрую, убадзяную ў кроў і граз.

Аркадзь падняў са снегу ласкуты ўпэцканай кажушыны. З іх цякла вада.

Людзі збянтэжана глядзелі адзін на аднаго.

— А вы думаеце, яна б выскачыла наверх па тым голлейку? Не-е... — дзед Тодар падняўся, выпрастаўся. — Давайце закурэм і паедзем, калі не хочае лапаты шукаць. Халерная яміна!.. Я ўжо думаў, што нічога не паможа...

— Давай, дзед, у кабінку да шафёра. Забірай і студэнта з сабой, а мы са старшынёй пад брызент мо' як падточымся. Гэта ж падумаць... Тодар, Тодар...

Падышлі да машыны. Матор сакатаў лёгенька і суцішна, што маладая курыца-нясушка.

Аркадзь закінуў мокрае шмоцце ў кузаў.

— У калгасны музей некалі...

— Я табе дам, верхалаз, музей... Хопіць і так з вас выдумак. Паспрабуй мне языком і на вёсцы пра гэта... Пазнаеш. Сваёй Анці я сам раскажу. А астатнія не павінны знаць. Што гэта? — дзед Тодар быў

сур'єзны і крышачку мо' злосны. — Давай, студзент, — таўхнуў ён Леаніда, — у кабінку. У цеснаце, ды ў цяпле. Цяпер табе не будзе там на версе ў што закруціць паўбаціначкі. Змерзнеш. Прыедзеш да Гаўрыліхі і хвост 'шчэ адкінеш. Смяляк такі...

— Не злуй, дзед, — не адступаўся ад яго Аркадзь. — Які ж з цябе грузчик без кажуха? А ўсё наперадзе...

— Без кажуха мне 'шчэ больш на руку. У кабінке буду ездзіць. Са старшынёй. Кумекаеш?

Сіні мрок пачарнеў. Ад Дзераўна да пагор'я-перавалу бліжэй падступіў лес. Цямнелася цяпер неак усюль адразу, толькі там, дзе на сконе дня было паказалася сонца, дрыжаў аक्रавак барвянага неба, як ад далёкага пажару.

Ззаду на шашы ўспыхнулі, зжахнулі сутонне і згаслі фары. Даганяла машына.

Занылі ў галёнках ногі, як ад вялікай, цяжкай дарогі. Рукі сталі вялія; назывлі, счарствелі пальцы. Агрубелі. Патаўсцелі, пахлі глінай.

Леанід ледзь падняўся на падножку...

Перад вачыма ўспыхнула святло, — выхапіла блеклую дарогу, роўную, заснежаную, шырокую. Бы і няма на свеце калдобін, поўных вады.

Шумелі матор, шумелі недзе па счарствелым ад марозіку снегу колы. Шумелі машыны, што прайшлі насустрач, грузаныя сенам. Аж тры.

Недзе далёка-далёка згінаўся пад халодным ветрам залаты смароднік, і зусім жа блізка шамацелі за парканам вярціні ў цвеце... Усё, як у сне.

Насустрач ляцела ноч, спалоханая агнём ад фар. Было нязвыкла цёпла і мройна. І думалася, думалася. Пра горад, пра дом. Думкі збіваў дзед Тодар, дапякаючы шафёра.

...— Што цяперашні малады свет... Прышлося напяцца — і звесіў дзюбку, як шпачок. Добра, што не разявіўся і не хаўкае. Дык слухай, браце... — варушыўся дзед у цеснаце. — Дык вось я і кажу ёй: «Хочаш? Зраблю. Я знаю, што пакласці ў віно. Чарку-другую — і ён твой. Не адыдзеца». «І любога мужчыну можна?» пытае. «І любога», — кажу. «Добра, — гаворыць, — прыходзь». Вось я і пачаў... Падлабуніўся раз, другі. Тыдні са два пахадзіў так. Думаў, зусім ужо забылася пра варажбу. Аж не. Пытае неак: «Дык што ж усё-такі трэба пакласці ў віно, каб чалавек да цябе любоў пачуў? Гавары...» «А няўжо ты яшчэ не пачула да мяне ніякай любовсці, га?» — пытаю і я. «Абманіў!.. Абманіў!.. — крычыць мая Раіна на ўсё горла. — Пранцы на цябе...» Так што было і ў мяне ўсяго, было... — дзед Тодар пакруціў галавой. — Хаця я тады ў хлопцах хадзіў. Не тое, што ты цяпер... Ды і не застаўся я вінаваты перад Раінай. Яна да мяне ўжо колькі гізавала. А мне тады жаніцца час настай. Дзяліцца трэ' ад бацькі было. Як гарох спелы са струка, пярскалі мы ад бацькоў. Хоць і спешка падганяла, а на такой Раіне жаніцца не мог. І паехалі мы тады ў Камена ў сваты да Анці. Вось ты гаварыў тут, што старая любоў заўжды наломіць дроў, нешта такое... — Тодар зусім павярнуўся да шафёра. — Я калі абвянчаўся з Анцяй — забыўся і ў якім баку Раіна. І не цягнула ніколі. Анця ў мяне была дзеўка добрая... А ад Раіны, бывала, адбою не было. Ці на лузе — дык у капку падкоціцца, ці на таку — дык у снапы піхне. А колькі было, што паўлітэрку паказвала. Ні глянуў. А спакусы было, дзякуй богу. Вось з той пары я ёй вораг, змей. Цярпець не можа... Во якія бабы, ты скажы. А жонцы хіба дакажаш, што ты не ў муцэ? Стань хоць чужь поперак дарогі, дык мая Анця на ўсё Закаложжа: «Да Раіны вуны!.. Марш! Можаш!» І не начаваў у хаце колькі. На сене ўвосень мёрз, хоць ты, было, да гэтай самай

Раіны чэпай... Во. Так што, брат, твая жонка яшчэ нішто. З хаты цябе за твой мужчынскі грэх не гоніць. А можа і варта было б. Дзяціны бацька... Ты мне ў сыны па гадах, так што скажу без абрэзкаў...

Гаманілі доўга. То моцна, то ціха. Дзед Тодар не даваў шафёру н'ат рот раскрыць... І слухаць не хацеў, што той бурчаў, каб апраўдацца.

Леанід больш нічога не цяміў, што гаварылі побач. Глядзеў на белую-белую пад агнём дарогу, на цёмныя дрэвы, што скакалі ўперадзе ўзбоч шашы, і ўвесь ірваўся дадому. Перад вачыма стаяла Галіна — у тым плашчыку і касынцы, калі ён угледзеў яе ля варот на двары ўранку. Ён і сам не ведаў, што так свежа можа быць яна такая ў памяці. Мо' ад таго, што бліжэюць мясіны, дзе колькі пра яе напамінкаў?

Шумела ў галаве. Стала гарача і цесна. Захацелася наверх, у кузаў, дзе свежа. Ён сказаў пра гэта, але шафёр быў заняты сваім і нічога, відаць, не ўчуў. А мо' Леанід і не сказаў, мо' толькі падумаў так?

Шумеў надакучлівы матор, трэсла, падкідвала, — і ад гэтага 'шчэ больш цяжэла галава.

Ад Гальдарады ўжо замігцелі ўперадзе агні. Набліжаліся да Грынеў. Сцямнела зусім. Нельга было ўгледзець гальдарадскія дубы.

У Грыні з'ехалі з горкі ад саду, ціха, нячутна. Як скаціліся. Спыніліся ля маста. На вуліцы было поўна вады, як і на дарозе ў лагчыне за перавалам. Пад нагамі ламаўся слабенькі лёд, хрумсеў, разлятаўся, звінеў.

Людзі адразу разышліся. Авяр'ян клікнуў дзед Тодара да сябе нанач. Старшыня загадаў гнаць машыну на праціўно ў свіран, каб заўтра ранкам, не будзчы шафёра, яе лгя было разгрузіць. Ускочыў сам у кабінку, — пад ехаць мо' хацеў да хаты па дарозе.

Леанід пераняў чамадан з машыны ў Аркадзя з рук і запрасіў таго да сябе. Хлопец адмовіўся. Недалёка, ідучы, ужо не змерзне, дома чакаюць, ды заўтра раніцай зноў збірацца на пагрузку трэба, а ў чужых сушыцца не з рукі. І маці попусту знібудзеца.

Яны разышліся за мастом.

...Вароты аселі на снег, не хацелі адчыняцца.

Ён ледзь намацаў зашчапку. Падняўшы на руках вароты, прапхнуў іх па снезе. Дырчала знізу дошка, сунучыся па збітаму, зледзянеламу грунту.

На двары падцяло, было цвёрда і прыступна змораным нагам. Шас-талі адна аб адну здубелыя калошы.

Агню ў вокнах не было, — ён 'шчэ здалёку ўгледзеў. Легла маці спаць недзе.

У гародчыку снегу — роўна з парканам. Ён адышоў ад вуліцы, паставіў чамадан долкі і аперся на частакол. Снег быў цёмны, счарнелы зверху ад вады і пяску, які, мусіць, дзёрла і несла ў вятры з гароду з-за вуліцы. Адсюль была добра відаць ферма, — уся ў агнях, у віднае. Калі там заглухла машына — чулася доўгая гамонка, далятаў голас старшыні. Яго недзе акружылі жанчыны-даглядчыцы. Ля будынкаў чарнеліся ў шэрым мроку Бусліныя сосны, бы гэта сюды звязлі ўсё сена з Доўгіх і скідалі ў агромністыя стагі, — бліжэй да фермы, а то дзе тое балота за цалоткім светам...

Пад локцем зашмацавала, — трапілася нешта сухое, выпетранае. Ён намацаў і выцяг засохлую кветку вярціні, яна запала была, ушчамілася між адтапыранай частаколінай і лацінай.

«Адвільо... Змерла... Усё трэ' пачынаць нанова...»

Ён доўга стукаў у запёртыя з сеначак дзверы. Ніхто не чуў. Падышоў тады да акна, забарабаніў пальцам па шкле. Забразджэла шыбіна, —

не моцна была прыціснута цвіком. На руку пацярушыўся адталы кіт. Да акна з хаты прыпала маці. Пасля адагнулася і стаяла, не крatala-ся, каб пайсці адчыніць.

— Гэта я... Адчыніце...

Ён зноў падаўся да ганка, зноў стукаў у дзверы.

— Хто там?.. — голас маці строі, спалоханы.

— Гэта я... — ён сам цяпер пачуў, што ахрып.

За дзвярамі маўчалі. Не хацелі адпіраць. Маці вярнулася была ў хату. У вокнах успыхнуў агонь.

— Хто «я»?.. — пачулася пасля з хаты, адтуль, аж з парога. На гэты раз спакайней і цішэй.

Яго не пазнавалі.

— Я, Лёня...

— А сыноч мой... А бадай на мяне... Са сну гэта я. Сплю і сню, як бы партызаны ў шыбу стукаюць. А што ж гэта я...

Адхінуліся, бразнулі аб сцяну дзверы ў сеначках.

Маці выбегла аж на двор...

Калі ён пераступіў парог, калі запахла памытай падлогай і свежай варанай бульбай, — адчуў, што ён дома, што ад змору не можа стаяць на нагах, што вунь як хочацца есці.

«Хутчэй бы паваліцца на ложка...» — першае, што падумаў ён.

Назаўтра раніцай у бальніцы яму казалі, што Галіна ў горадзе. Паехала ўчора. Калі будзе? Хутка...

«Размінуліся...»

Ён доўга стаяў ля бальніцы на вуліцы. Не хацелася ісці дадому.

Вецер, што ўсхадзіў з начы, аж дзёр снег, гнаў вуліцай тонкія дробненькія ільдзінікі з вымерзлых лужын, шумеў, круціўся ў платах і стрэхах.

Памроілася — недзе ньюць пругкія, шорсткія, стрыжаныя кусты за-латаго смародніку.

Хацелася ў горад...

На душы было самотна, трывожна.

Ён не ведаў, чаго яшчэ застаўся чакаць на вуліцы.

Дайшлі, дабраліся і да Джвучкі, а то чакалі, аж знебыліся. Пытанне пра яго — апошняе, папярэдзе — больш важнае: у поле вось-вось рушыць трэба. А сёлета падышлі да пасяўной не так, як у мінулыя вёсны...

Пра гэта і гаварылі, пра гэта рашалі.

Дайшлі ўрэшце і да яго.

Праўленне — пашыранае, з актывам. Націснулася поўная канцылярыя, аж па дзверы. Каго давілі да сцен, той крычаў, каб перайсці ў клуб, дзе месца, як на полі, — але разгарэлася гамонка, людзі паспелі ўжо зачапіць адзін аднаго за жывое, і ніхто не хацеў нікуды выходзіць. Толькі забаранілі курыць. Галасаваннем. Адзінагалосна. Бо вокны ж не расчыніш яшчэ, хоць і дождж на дварэ.

Усе аціхлі, пасмірэлі, забыліся, што хвіліну назад вярнулі адзін на другога цуды-беды — ніхто не хацеў чуць, што ён гультай — і ні старшыня, ні Авар'ян тады не маглі супакоіць. Цяпер жа самыя заядлыя

«ненавіснікі» сядзелі ціха ўпопличкі, у цікаўнасці н'ат не кашлялі. Чакалі, што ж там пададзена за заява на самай справе, бо па вёсцы чаго толькі не наслухаліся за дзень і чаго не напяралі ўжо тут, на праўленні. У грамадзе языкі свярбляць.

Станіслаў Пракопавіч стаяў ускрай стала. Малады, зусім, смуглы, з адкрытым, прамым тварам. Валасы зачэсаны назад, ад агню блішчаць. Павольны чалавек, бо стрыманы. Паглядзіце, як разыдзецца... Колькі агню тады, задору, шчырасці. Гутаркі, як вады... Гаворыць заўжды чыста, проста і смела. Нікога ніколі не мінуў. І кожнаму — у вочы. Не любіць, калі хто хоча нагаварыць зачы.

«Прыйдзі і скажы ўсяму праўленню, раз ты такі. Мінуліся часы, калі праўду трэ' было неяк з-за вугла з мяшка па слоўцу перушыць... Праўда — не мякіна, і месца яе не ў мяху. Будзем гаварыць адзін аднаму прама... Не сумеем адразу — вучыцца станем... Выйдзе. Праўда, хоць вочы коле, — ды не любіць завуголля. Выезем».

Людзі слухалі яго і верылі: чэсны чалавек, з душой, з галавою. А што больш трэба? Хіба не пры лайдаках нагаварваліся?

Ён н'ат крыху адышоўся ад стала, каб быць бліжэй да людзей. Мо' хто яшчэ раз угледзеў, — гэты хлопец стройны і цвёрда стаіць на нагах.

Голас у яго не мяккі, але цяпер лагодны. Чытае спавагі: пра нешта ўсё думае, нечага 'шчэ сам мо' не рашыў. Чуваць у сціхлай хаце аж у самым парозе. Да слова.

— «На ўпраўленне калгаса...» Без смеху, там, ля акна. Чалавек пісаў сам, як мог. Нечага ўжо... — старшыня перадыхнуў: — «На ўпраўленне калгаса ад самага радавога калгасніка Платона Джвучкі. Заява. Прашу, як толькі магу, ўпраўленне свайго калгаса і самага нашага старшыню ўвайсці ў наша сямейнае палажэнне, разабраць заяву і паслухаць, памагчы выкруціцца са штрафу. Усе чулі, што міліцыі стукнула ў галаву абкласці мяне, хаця я таго лася не біў, а біў яго Пэрац. Я і ў міліцыі гэта казаў, дык не слухаюць. А дзе ж узяць сёння мне, самаму радавому калгасніку, гыя тысячы, калі запаса ніякага ў кублах няма, можна залазіць праўленцам на гару паглядзець, з калгаса летасць не палучыў. Не раздзецца ж мне нагала і везіцца спрадавацца з апошнім...»

— Га-га-га... — смех, як выбух.

— Ля акна!.. Моладзь... Цішэй там! Смешнае знайшлі... — старшыня падняў руку. Нават не ўсміхнуўся. Прадаўжаў: — «Увайдзіце ў палажэнне, а я цяпер буду адрабляць, хадзіць кожны дзень на работу. Нага мая на паправак пайшла, паглядзець можна. Буду рабіць. А так — дзе ўзяць? А міліцыя на мяне навалілася з вялікім штрафам незаконна, дык калі помачы не хоча даць калгас, тады хай даб'ецца, каб штраф спісалі. Можа б старшыня ў райкоме сказаў. Аднаго б штрафавалі, хто біў. А то дзе я вазьму? А ў калгасе грошы ёсць, хай памогуць. Прашу і ўпраўленне і самага старшыню. Ад мяне і ад жонкі. А рабіць я пайду. Я ўжо і цяпер сам стаў хадзіць, хай брыгадзір скажа. А грошы, калі ўжо так трэба будзе, возьмеце з майго працадзя. Не адкажыце ўвайсці ў палажэнне. Радавы калгаснік П. Джвучка.»

Не давалі дачытаць. Соўгаліся, ёрзалі, варушыліся, адкрыта гаманілі. Цяпер жа цяжка было разабраць, хто крычыць і адкуль.

— Ціха! Цішэй!.. Ціха!.. — старшыня намагаўся ўціхамірыць калгаснікаў. — Нічога не разбярэш... Хто мае слова? Па чарзе. Дайце сказаць членам праўлення...

Старшыню бы не чулі... Трашчала столь. Паўскоквалі ўсе да аднаго, хто сядзеў. Заварушылася канцылярыя. Стала духотна. Піхнулі насечж дзверы.

Галасы — вадапад, галасы — агонь...
— Наха-а-бства!..
— Хто яго наразуміў на праўленне падавацца з такой заявай?!
— Во... Карову яму лепшую з фермы за работу... Прэмія!..
— Калі летась не палучыў, мог ісці сёлета ямкі для слупоў капаць...
Мог бы зарабіць на цэлы штраф...
— А людцы, а што ж гэта?... А калі кожны стане такіх заявы пісаць?
Дык і мне дайце! Можна і ў мяне не хапае сёння тых тысяч?...
— Калгас разнясем!..
— Не збыднее калгас... Памаўчы. У чалавека гора. Дзе ён возьме?
— А ты сваю карову завядзі яму на двор... Памяняй на лася. Добранькі знайшоўся...
— Хай у Выжлятніка возьме. У таго яшчэ папоўскія недзе засталіся...
— Выжлятнік сам па вёсцы бегеа, каб пазычыць.
— Га-га-га...
Пасля смеху былі сціхлі.
— А дзе Джвучка? — спытаўся нехта, бы апамятаўшыся...
І зноў бы град пасыпаўся пасля сціханага.
— Напісаў, а сам не прыйшоў?..
— Насмешка!..
— Ды гнаць яго з калгаса! Ён рабіць будзе... Цешыць некага. Гнаць!
Як мы яго яшчэ дагэтуль не прапёрлі, я не разумею, старшыня?
— Ён на людзі саромеецца паказацца...
— Ды яны, бандзіты, не толькі лася ўгробілі... Яшчэ нейкай помачы просіць...

Усе неяк прыціхлі, павярнуліся на мужчынскі голас. Зашапталі: «Хто сказаў? Дзед Тодар, га?» Людзі перахварэлі ўжо, хаця не маглі звыкнуцца, што ў калгасе няма Андрэя Дзедзіхі. Перабедавалі, перагаварылі і цяпер — аціхлі. Што казаць? Пачні — зноў усё спачатку. Следства прайшло. Нічога новага, усё так, як даводзілі Выжлятнік і Джвучка. Андрэй, відаць, рызыкнуў нечага сам, а па п'яны...

Цяпер, калі пра гэта напамнілі, людзі сціхлі.

— За лася просіць, каб даравалі... А за чалавека? — Гэта сапраўды гаварыў дзед Тодар. — За жывёлу яго накіралі. А за чалавека? Следства закрылі... Няма ўлікі. А гэта не ўліка, што чалавека і цяпер не знайшлі?... А мо' ў яго чэрап прабіты? Колькі цягалі з яго, скублі, як быў старшынёй... Душу яму атруцілі. З-за іх свет яму мо' нямілы стаў. Я ведаў Андрэя... А цяпер гэты яшчэ просіць нечага. Пры Дзедзіху жыў за калгас і зноў думае тысячы яму калгас нарыхтаваў. Ні рубля!.. Я б яго з канцелярыі выгнаў, каб ён асмеліўся яшчэ тут вочы мазоліць... Лепш Анэце памагчы, з дзяцём вунь асталася. Хіба гэта жыццё ў бабы?... Кожную мінуту чакай... Слухай, дзе што шаркне... Вы думаеце, яна верыць, што Андрэя няма? Яна ж, як на агні, ночы-апоўначы...

— Паслухай, дзед Тодар, зразумей мяне... — старшыня перайшоў аж да самага акна, дзе Тодара абляпілі дзеці. — Не будзем сёння вяртацца да Дзедзіхі. Самі ведаеце, два сходы мы і гаварылі, і крычалі, і рашалі. А што? Улікаў няма. А следства не закрылі, хто табе сказаў? Не закрылі, пакуль чалавека не знойдуць. Як жа? Усе мы ведаем, усім нам хапіла. Мяне ў абком клікалі па гэтаму пытанню. Сам Перапёлка. Не ў нас адных баліць. Андрэй Перапёлку вунь у партызанах ад смерці выратаваў... Узнялі ж былі і Куцку, і Выжлятніка з Джвучкам. Узнялі і пусцілі. Доказу-то ніводнага... І няма ў нас часу штотараз валэндацца з Джвучкам. Пара б сапраўды рашыць: ці з калгасам ён ці... Мне здаецца, што раз у заяве ён абяцае хадзіць на работу і пайшоў, я сам бачыў яго два разы

на ферме з вілкамі, то пачакаем. Не будзем спяшаць. Выкінуць паспеем. Рабочыя рукі нам трэба. А там паглядзім. Будзеш рабіць — будзь калгаснікам. Не будзеш — ты, брат, не малое дзіця, хоць і прыкарэў там у кутку на лаўцы, як камар. А з заявай давайце рашайце, члены праўлення.

— Дзе ён? Дзе Джвук? Тут?..

— Во... У парозе. Пад спадніцу да Раіны схаваўся...

— Цішэй, разумнікі...

— Хай устане, хай раскажа, як было з ласём!..

— Знаем. У сценгазеце ж пісалі...

— Ды ён п'яны... З яго, як з бочкі...

— З гора сербануў...

— Раінінай гары...

— А ты што, піў з ім, калі знаеш?

— Ды не. У нас цяпер, акрамя Раіны, ніхто не цісне...

— А ты дакажы, Тодарка, калі на тое пайшло. Дакажы. Злаві!.. — Раіна краталася, як адцяты хвост у яшчаркі.

— І дакажу. Не раз'яўляйся, любоў мая... І дакажу, і злаўлю. Даю слова ўсяму праўленню. Знаю ўсе твае хады і выходы... А Платону ты цяпер дарма падсоўваеш. Чалавек за розум мо' ўхапіўся, то хай галава ў яго будзе здаровая. Лягчэй яе будзе нам павярнуць да сонца...

Зноў зрэзаліся два «старыя прыяцелі».

Зноў схапіліся тыя, што не хацелі быць гультаямі. Доўга дзёрлі горла, колькі маглі. Ніхто не пярэчыў.

Пасля гаварылі праўленцы.

Апошні выступіў старшыня, каб абвясціць усім, на чым пагаджаецца праўленне.

— Таварышы члены праўлення і калгаснікі... Просьбу Платона Джвучкі адхіляем. Але ідзём на ўступку. Будзем даваць яму штодня добрую работу, каб, скажам, з працягнення яму было лёгка разлічыцца, калі, скажам, ён пазычыць у каго грошай... А з работай вырашыць брыгадзір... А калі Джвучка недавольны чым — хай падае заяву на агульны сход. Урэшце ж, рашаюць калгаснікі, а не адзін, скажам, старшыня ці Авар'ян...

Ціха слухалі старшыню. Пасля зноў прыняліся за Джвучку.

Праўленне закончылі позна.

Людзі разыходзіліся нехаця.

Гаманілі на ўсе Грыні. Не маглі нагаварыцца ў той вечар.

У клубе, пасля рэпетыцыі, далёка ўжо за поўнач, сабраліся камсамольцы. Сышліся ў купку, акружылі Аркадзя.

— Чулі, што адмовіла Джвучку праўленне? — гаварыў ён. — А хто гэта казаў, што і Пэрцу падаць заяву трэба?..

— Цяпер гэта неразумна. І смешна...

— Хая Пэрцу памаглі б. Не раўня Джвучку. Рабіў жа ўсё лета на трактары.

— І гутаркі не можа быць пра помач.

— А што ж стане з хлопцам? Хацеў на цаліну з'ехаць, дык маці ж хворая. І не пусцяць цяпер, пакуль штраф за ім. Унясі. Пэрац, Пэрац... Махнулі мы былі на яго рукой...

— Чаго ты? Тады тое было. Ды і заслужыў ён. А памагчы цяпер яму трэба...

— Дайце я скажу... — Леанід саскочыў са сцэны, дзе быў прысеў яшчэ ў час рэпетыцыі. Усе павярнуліся да яго. — Памагчы трэба і памажам мы. Хлопец з бальніцы выйшаў, маці хворая, яна ж нічога не зарабіла ў калгасе. Ды і Пэрац цягнуў, дай божа... Усё гэта так. Але ж, не дасць дзядзька Гірша — дасць нехта іншы. Калі не мы — то Куцка. Той выставіць руку. А тады хлопец не наш. Зусім... Тут, відаць, пара за чалавека даць бой. Як думаем?

— Не возьме ён ад яго.

— А дзе ён возьме?

— Паможам самі. І я, і Васіль Міронавіч. Гэй, Васіль?.. І ўсе... Збярэм?

— Васіль задумаўся...

— Роль напамыца зазубрывае...

— У яго любоў... То не было, то раптам так нахлынула, не ведае, куды дзець. А дзяўчаты не цэняць гэтага...

— А-а-а... Гэта ж сёй-той адлучыўся з Грынёў... А я ўсё... Што гэта з ім...

— Ён думае, як яшчэ раз супроць Петушонка выступіць...

Васіль Міронавіч быў сумны, і ніхто не ведаў чаму. Ён моўчкі згадзіўся з Леанідам. Згадзіліся і ўсе. Дамовіліся, што заўтра збяруцца ў Васіля Міронавіча перад рэпетыцыяй.

Шуміць ноч. Бушуе вецер у адталым ліпавым голлі, ірвецца з выганчыку ў Грыні, ліжа снег — з'ядае. Асядаюць гурбы, што былі ўпоплеч з парканам, з-пад снегу чарнеюць платы, абмётныя халодным дажджом. Свежае, ліпкае жэрдзе; краніся яго — скаўзнецца рука.

У застаўках, дзе лесапілка, стогне рака. Гэта па той канец Грынёў, пад Закалюжжа. Там, казалі, бачылі ўжо сёння на Тодаравай вярбе, што ў аселицы ля рэчкі, каткі.

Вясна не чакае.

Жыццё — прабіваецца з-пад снегу, жыццё будзіць і хмяліць настываючую шчэ зямлю. Сёння бачылі каткі на вярбе, заўтра прынясуць з лавацкага логу падснежнікі...

Вясна дыхае цяплом, вясна саграе зямлю.

Цёмная, цёплыя ў дажджы ночы над Грынямі ўжо во з тыдзень. Яны расквасілі снег, не саступіць з зімовага прыбітага тору — правальваецца да зямлі, да вады. Калі пад снегам вада — прыйшла вясна.

Булькочуць, звіняць ручаі, рэжуць-крояць на скібы-астраўкі снег на вуліцы і ў гарадах. Імчаць да ракі, зносячы туды шуму, трасочнік з двароў і растрэсенае яшчэ зімою, сапрэлае на дарозе пад гноем чорнае сена.

Цяжка прайсці вуліцай у Грынях ля Раінінай хаты, куды нанесла зімою з выганчыку горы снегу. Гурбы аселі, раскілі. Спрабаваў нехта зрабіць сцэжкі полем, у аход, ды там адтала ралля — грязь, калатуха. Лепш тады боўтацца ў вадзе, чым у гразі. Людзі ціснуліся да паркану, скакалі з месца на месца, пакуль не дабіраліся да брукаванай сцэжкі ля хаты, дзе жыў Васіль Міронавіч. Тут усю зіму расчышчалі на вуліцы снег.

Неба — нізкае, шэрае. Неба — імжа-туман. Яно праясніцца мо' толькі недзе днём, к поўдню. Тады вылезе з вязкіх аблокаў сонца; апагодзіцца начыста; і забушуе ручаі, запеніцца снег, — на вуліцы і на дарозе.

А к начы зноў вечер з выганчыку, зноў нарывае дажджу. Паказвала на раптоўную вясну — паводкі.

Шуміць ноч. Гнуцца, крэкчучь таполі, туды, пад рэчку, дзе бальніца. Гудзе далёкі лес, там, за лавацкім полем.

Вясна разбудзіла ноч.

Пад ногі трапляе зямля. Чорная, цвёрдая, яшчэ ўмерзлая. Уранні тут зусім не было прагалін. Ты глядзі, — снег, што карова языком ліжа...

Па свежых праталінах лёгка ступаць. Лёгка нагам і ўсяму целу. Здаецца, памаладзеў, здаецца, ты дзіця. Хочацца пабегчы да маста, дзе вірыць, стогне ў застаўках вада. Чорная, золкая, густая, — верхаводдзе. Таропкая, настырная. Чыстая ад лёду. Крыгаходу ў Грынях сёлета няма. Лёд падапрэў даўно, асунуўся і сплыў ракой яшчэ да паводак.

Гамоняць, не спяць грынёўцы. На ферме звіняць лапаты — скопваюць снег, ачышчаюць дарогу вадзе. Казалі, што там затапіла скляпы-сховішчы.

Трывожачца, не гасяць агні і гаспадары. Скрыпяць вароты, чуваць, як нехта там на двары, дзе старшыня, сячэ тапаром лёд. Хлынула мо' аднекуль знянацку вада. Цяпер хоць ты і стой заўчасна з лапатай і ломам.

Ля клуба яшчэ адклікаецца гармонік. Гарманіст — назола. А мо' чакае, мо' кліча каго? Ці на злосць усім не дае спаць, бо пакінулі яго аднаго, — збегла якая дзеўчынёха, дзеля каго мо' ўвесь вечар так стараўся?

Ранняя вясна раней трывожыць сэрца.

Леанід з Аркадзем ішлі ўдваіх. Выйшлі пазней, калі ўжо на вуліцы не было чутна ні знаёмых галасоў, ні смеху, да якіх прывыклі за вечар у клубе.

— Туман і ветру не баіцца... Такі, што і агнёў з фермы не відаць.

— А вунь яна, за бальніцай. Там бурае неба. Ад агню... — Аркадзь ідзе поплец, бліжэй да частаколу. Леанід чапае, не гледзячы пад ногі, — усё роўна паўбацінкі поўны вады.

— Раўе як, га? Разлілася. На лесапілцы яшчэ ўчора, гаварыў старшыня, панесла было колькі лесу. Аж пад Закалюжжа да павароту затурыла. Надумаўся ж нехта на самы бераг на згон зімы дрэва класці...

— Я надумаў. Ніхто не чакаў такіх паводкі. Ды і цеснавата ля лесапільні. Загрузілі ўсё. — Аркадзь сціх, пасля ажывіўся: — А я люблю, як стогне рака. Люблю слухаць. Тады я нечага чакаю і чакаю... Здаецца...

— Пакуль буслы прыляцяць, чакаеш, гм? — у голасе ўсмешка.

Аркадзь маўчыць, тады пытае:

— Доўга будзеш?

— Месяц які. Дыпломная пара.

— Застаўся б у горадзе. Усё роўна ж не дома. А да раёна па разводдзі...

— Гм... І ты б не застаўся, павер.

Маўчалі.

— А Пэрцу трэба памагчы. Добра гэта... Ён ужо трохі не такі. Ты бачыў яго? Не? Мы ўсе не маглі даць яму рады, а Нінка яго чалавекам зрабіла. Адна.

— Не. Відаць, не адна. Чалавек, Аркадзь, проста перахварэў. Усё перахварэў.

— А ты ведаеш, які ён цяпер з Нінкай? А быў жа...

— Маці нешта гаварыла... Я не ўнік.

— У яе з ім, відаць, сур'ёзна...

— Ну?... Люблю сур'ёзныя рэчы...

Ім не зусім па дарозе.

— А чаму ты не пайшоў у Закалюжжа праз Лавацкае? Бліжэй.

— Пайду шашой. На полі магло развесці. Ды і цябе правяду.

Выйшлі з-за павароту, скіравалі да маста. Пайшлі шпарчэй, бо па сухім.

За Пракурорышынымі ліпамі ў знаёмым акне ад гароду і адзін і другі ўгледзелі агонь.

І адзін і другі падумаў: «Прыехала...»

Абое раптам спыніліся.

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

ГАРЭЛІ СІУЦЫ

Пасля зімы чалавек пазнае зямлю нанава... Сцежкі, што вытапаны ў познюю восень, калі ўсюль прастор, свабода, — ступай, дзе назе цярдзей; барозны, якія развярнулі на зіму плугі да жаўтапёску на полі ля дарогі пад Гальдараду і ля Лажкоў у Лаўках; шашу з леташнім жарсцвяком ля маста і ўбітай глінай, якую не зняслі воды, — а вясна ж мыла, шаравала, як дзеркачом, асмужаны ад зімы дол; кідаецца ў вочы старая счарнелая крапіва ля рэчкі ў голым альшэўніку, высахлая, зляжалая, з-пад якой адскочыла ад зямлі чырвонае лісце маладога жыцця...

Лісце падымае стары высахлы крапіўнік; ён аж шуміць-лускае, бы гэта, учуўшы цяпло пад ім, варушацца, точацца з сухадолу дажджавы чарвякі.

Чырвоная крапіва — на цёплую вясну.

Чалавек успамінае, што з чырвонай крапівы пачыналася і летаўшая вясна і тая, калі прагналі немцаў, і тая, партызанская, калі грамлі нямецкі гарнізон у Камене, і тая, калі ён першы раз назбіраў пралесак, каб падарыць дзяўчаці, ды не было каму, і аж тая, незлічона далёкая, калі ягоная бабуля прынесла ў кошыку ад ракі такой жа чырвонай крапівы, несамнога, з прыгоршчы, і ён — шчэ зусім дзіця — палез з рукамі да яе ў фартух...

Чалавек пазнаваў пасля снегу зямлю; чалавек пазнаваў далёкага сябе.

Свежая зямля, — свежыя ўспаміны, свежа на душы, свежыя думкі.

Ля ракі — крапіва, на лозах — каткі, на лавацкіх лагах — чырвоная трава. Дала ў рост за ноч. Востранькая, калючая, бо зусім жа маладая. Высыпалі пралескі — і адразу ж на цвет.

З-пад Цянёў-балота з імшар Раіна прыпёрла ўчора кошык чарнагалоўкі. Карове.

У бары ў Ваўкаўні дзеці спускалі бярозавы сок. Там выспа, — суха, там хутчэй, чым, дзе, грэецца зямля.

Кранулася жыццё.

Чалавек чуў яго. Быў утрапёны, неспакойны. Працавіты, як мо' ніколі.

Бо гарэла агнём не адна крапіва, бо браліся на цвет не адны пралескі...

Бо гарэла душа... Зацвітала на вясну маладая сіла.

Падсохла зямля; забялелася на гальдарадскім убітым жывёлай ржэўі абмытае каменне; палезла ўрост зялёная азіміна на лавацкім полі, — прабівае, точыць, падымае зямлю на чорных галоўках горкі куколь у Ваўкаўні.

Пахне зямля, пахне бульба з пачатых капцоў ля фермы.

Не аціхае, не тоўпіцца ў берагі рака, шуміць, стогне, прыціхаючы днём і ажываючы нанач, калі супакоіцца змораная вёска.

Устрывожыліся ў Ваўкаўні камары, ці не павылазілі на свет з пустых ям ад бульбы, куды забіваліся на зіму, і цяпер таўклі мак дзень і ноч — аж дрыжала паветра, перасыпалася, што пысок.

Бачылі жоўтых матылькоў, а ўранні ля Ваўкаўні нехта задавіў веласіпедам на сцежачы тонкага пасля зімы вужа.

Ад сонца да сонца не сціхалі жаваранкі, — на раллі, над полем, над фермай. Ад сонца да сонца плавалі над вёскай буслы. Віселі ўтары, круціліся над выганам, складалі крылы і няўключна шыбавалі на Бусліныя сосны, не баючыся, а мо і зусім не чуючы, што там пад гняздом на дзядзінцы заходзяцца трактары.

Бусліныя сосны заняты. Значы. Два рухавыя, падыглыстыя птахі сартавалі дзюбамі разгатае голле — недзе паўдзідзіранае, натапыранае вятрамі, калючае, дубаватае, — не ўлезці ў гняздо.

Двое былі дома, пачыналі жыць і мала зважалі на тое, што вунь 'шчэ шмат каму няма прытулку. Яны ведалі, што гэта 'шчэ не ўсё, што за дом трэ' будзе даць не адзін бой, — таму былі спешныя і настырныя. Бывае, спынялі работу і доўга ўзіраліся ў неба, клякаталі кароценька — дзя сябе — і зноў варушылі рагачча.

Зверху, з гнязда, сыпалася шматгадовая шума-пацяруха, яе лавілі долька шпакі: яны тачылі пад гняздом свае норы-гнезды.

Ад відна да відна трапяталася, дыхала жыццё...

Вясна абуджала адвечныя інстынкты ў прыродзе.

Ад відна да відна ракаталі трактары ў Ваўкаўні і ў Лаўках.

.....

Ля Ваўкаўні — пясчанік. Туды, пад лес, дзе разыходзяцца дарогі на Асіпаўскае і на Жоўты бераг — выворваецца жоўтапёсак, летам у засуху адтуль гоніць ветрам усё жывое ў лагчыну пад лагі. Ваўкаўня тады гіне. Толькі летась узяла ды збуйла тут кукуруза.

Лагчына — ніжай, пад Лажкі, да рэчкі. Тут яшчэ сыра, а ля самага логу — гразавата. Сюды пёрла ўсю зіму снег, тут 'шчэ дні тры назад лёга было застаць лёд. Зямля толькі адтала і сохла марудна.

Ралля адварочвалася, як размешаная гліна, блішчала на сонцы; пад самы лог у барознах выступала вада. Плуці лезлі на той свет, як нож у сыры, ацеслівы хлеб.

Толькі тое і глядзі — пад раку круці і круці, каб не выворваць глюю; у лагчыне паднімі на сярэдняю праворку; а на выспе пад дарогу — зноў круці, каб не цягнуць наверх жартву, не выворваць жаўцяку.

Раман адкінуў далёка на ворыва шапку, шпурнуў пасля фуфайку, расшпіліў каўбойку, закасаў рукавы, — з-за плеч валіць пара, пот вісне на брывах, капае, як вада з падстрэшкаў у дождж. Сонца бярэцца на паўднёвік, — вострае, аж колецца. Увачавідкі чырванюць рукі: красавіцкі загар злосны, учепісты.

Раман не чуе Аркадзя, не слухае, што той бывае крычыць, высунуўшыся з кабіны. Ля плугоў кумекай сам, калі ранавата рваўся выска-

чыць на разорышча. Не падсохла ж. Плуці цяжкія, бы і ты на іх лішні. Саскоч, — і яны пойдучь роўна, проста, не станучь вязнуць на той свет.

Першы завор прайшлі ўчора. Старшыня вёў з Аркадзем. Бачылі, што гразавата. Ды стаіць жа на пагодзе, ля Ваўкаўні пыл за плугамі, не разявіўшы, пяску повен рот, — падсмягне за дзень і ля логу. На лавацкае ж поле ці на Гальдараду яшчэ не ўзаб'ешся. А чаго чакаць? Старшыня так і сказаў: «А чаго чакаць?»

Раман чуе, як раве, заходзіцца разарэты ад работы і сонца «націк»... Пасля ціхай зімы неяк адразу шуміць, звініць у галаве. Падкідвае, гушкае на сядзенні, бы ты першы раз на ім. Праціўна слухаць, як плугі чапаюць каменне.

На павароце ля дарогі матор аціхае, Аркадзь вывальваецца з кабіны, лезе з пальцамі недзе пад свечы. І калі Раман саскоквае на мяккую, збялелую зверху ад сонца раллю, чуе, што трасецца пад нагамі зямля, бачыць, што дрыжаць цяжкія плугі, — яму тады здаецца: не было зімы, не было супачыну... Яны ад леташняга не з'яжджалі з Ваўкаўні-поля...

Трактар будзіць зямлю...

Дрыжыць над ворывам пара, — падсыхае ралля, а пад лог аж дыхаць гарача, што ў лазні.

Сонца п'е веснавую смугу, смокча яе з угрэтага поля, з вільготнага прырэчча, з далёкай верасовай пасекі, што ў Ваўкаўні, там, за сасновым перашыйкам пад Доўгія сенажаці — крыніцы.

На лагу, куды хоцькі-няхоцькі ўзаб'ешся з трактарам, каб завярнуцца не па гразі, бо абрыдла ж вязнуць па самую кабіну, — хочацца выскачыць на чорны дол, праз які праклонулася маладзенькая травіца, сям-там белая, свежая. Выскачыць, — ссунуць з ног нагрэтыя ў кабіне кірзавікі і цёпкацца ў цёплых лужынах, свяжыць угрэтыя за зіму ў цяжкім абутку ногі.

Вада састоялася, пузырыцца, як зацярушаная белым макавым зернем, цёплая, яна-поіць чарнагалоўку, якой на лагу бы хто панаторкваў.

Дрыжаць ад ветру падснежнікі-кветкі на кургані — першая ўцеха вясны. Першая ўсмяшка чалавека пасля зімы, першая радасць.

Горача ў кабіне, і кветкі, што толькі зірнулі на сонца, мякнуць, вянуць. З'ездзяць разы са два ад логу да Ваўкаўні ў развілкі, пасцебаюць аб цёплае жалеза, — счарнеюць.

У кабіне мройна. Ад таго, што роўна гудзе матор, закладае вушы да ўсяго на свеце, і застаецца адзін адным... Відаць уперадзе зямля, шэрая, здрабжаная, чорная, недзе мяккая і слізкая, ралля ўстае ззаду за плугамі; бачыш здаля, як вісне сінеца над асіпаўскім лесам, калі коціш пад Ваўкаўню, і — над выганамі ў прырэччы, як вяртаецца пад лагі; відна ферма з высокім асферам над студняй; а за імі — Закалюжжа, прымружанае, сціхлае, — гэта ад сонца, ад цяпла.

І тады забаліць душа. Боль дрыготкі, мяккі; боль жаданы, гарачы. Ён — 'шчэ ад таго лета. Ён выжыў на вясну, каб вярэдзіць, не даваць супачыну.

Над Асіпаўскім — дымы. Выдае, што ў прыродзе такая ж часіна, калі ён, Аркадзь, не змог сябе першы раз, калі сарамяжна сазнаўся сабе, што лакахаў.

Каханне прынесла адзіноту, трывогу.

Мара часта губіць, калі спакусіцца, аддацца ёй. У думках, у душы ты, бывае, зжыўся з чалавекам, — з ім і на зорцы па расе рука за руку, і ў гарачы полудзень скачаш з Жоўтага берага ў Вілію на віры, і брыдзеш-блудзіш з ягад дадому ў позні летні вечар, калі сціхла, заснула

вёска ад скрыпу варот і гаманы, на ферме, калі рэдка-рэдка ўгледзіш каго на вуліцы на прызбе з агеньчыкам-папярской...

Хочацца тады, каб той чалавек быў самы шчаслівейшы. А што ён, Аркадзь, зможа дзеля таго? Пасадзіць на трактар Галіну, упэкаць у мазуту яе чыстыя рукі, халат, твар і адвезці ў амбулаторыю: жаг-найцеся! Знахарка!..

Жыў у ім мо' і другі чалавек. Ён кідаў трактар і вёз яе ў халодны свет, у сузор'і... Гэта блазнюк выскаляў зубы. Чаго і што? Падражніц-ца? Бо тое — фантазія ў неймавернай ступені, калі самая вясковая мара — паступіць на які механізатарскі факультэт хіба цяпер не фантастычная? Ну няхай. Паступіш. А тады? Трактарыст, у мазуце, у гразі... Прыбяжыш за цямно дадому... Адчыняеш дзверы — а табе насустрач кідаецца нехта ў беленькай сукенцы, у беленькай касынцы... Вісне на шы... Знебыліся па табе, сцакаліся. А пасля не спіць усю ноч твой дарагі чалавек — жонка. Топіць печ, гатуе вадку і мяе... Мые ўпарта, са злосцю... І перш-на-перш сваё. Бо ў што заўтра змяніцца, калі ты прыходзіш дамоў такі штодня? А колькі трэба рук, каб абмыць цябе, любы муж-гаспадар?

Не. Ніякая жонка, з якой любоўю яна ні была б, не абдыме цябе ўвечары пасля работы, калі так. Ні разу.

А вазьмі вымый кожны разок рукі, каб можна было расчасаць жонцы валасы ды зашпіліць кофтакі? Дзе ванна? Тапі лазню штовечар... Не, трактарысту трэба жыць толькі ў горадзе...

Саларка ж пабівае ўсе пахі... Усю медыцыну... Чаго добрага, правядзеш раніцай жонку на работу, — а там яе з бальніцы прапрузь з такой парфумай.

Аркадзь усміхнуўся. Злавіў сябе на тым, што думае, як Раман Пэрац. У Рамана другое... Ён можа і думаць і гаварыць такое хоць што-дзень.

Каханне... Мроі... Кожны дзень адны і тыя ж. Памяць захавала, узяла з сабой, відаць, на ўсё жыццё той зімовы вечар, калі ён сустрэўся ля Галініных весніц з Васілём Міронавічам. Няўжо той мае большае права на каханне і злосць? Сам ён — бо хто? — раструбіў пра сваё няўдалае заляцанне да Галіны... І хто вінаваты, што ад варот паварот? Аркадзь не кпіў з яго. Над сябрам пасмяяўся — над сабой плаплачаш.

Тады ён доўга стаяў ля весніц. Адзін.

Яна ішла недзе з гароду. У накінутым на плечы паліто. Мо' ад суседзяў? Угледзела — уздрыгнула. Не прывіталася, не адказала. Стаяла доўга па той бок весніц на двары. Не глядзела на яго. Пасля кінула коратка, злосна: «Зайдзі»... Пайшла сама, зачыніла за сабой дзверы. ляпнула-грукнула. Ён ні разу не быў у яе дома, не зайшоў бы і тады. калі б яна не выбегла яшчэ ў адной сукеначцы і не пацягнула за рукаво. Не запрасіла ні распрануцца, ні сесці. Стаяла ля акна ад вуліцы, адварнулася. Маўчала, тузала толькі, аж ірвала занавеску.

Што яму было рабіць? Шматаць, глядзячы на яе, сваю вушанку?

Загаварыла зноў, не адварочваючыся. Ціха-ціха... Выдала, што са слязьмі:

— Не падумай пра мяне...

Адварнулася, зірнула на яго, утаропілася, ступіла ў нейкай рашучасці і прыпала яму на грудзі, зашаптала-заплакала:

— Ты добры, Аркадзь... Ты сам не ведаеш, які ты добры... Толькі ты не думай больш пра мяне... Не хадзі... Не трэба. Чуеш? Не хадзі. Я хачу так. Так трэба... — Яна плакала.

Ён трымаў яе ў абдымках першы раз, баяўся, што яна плача, хацеў

супешыць яе, ён ведаў, што ў яе за гора, і не пытаў. Гладзіў яе рукою па плячах, кволах і цёплых, чуў, як яны ўздрыгвалі і сцішваліся. Ён толькі цяпер выпусціў з рук шапку, якая ціха шпакнула ля ног аб падлогу.

Галіна цяпер маўчала. Падняла галаву, аперлася рукамі яму на плечы, доўга глядзела ў вочы бліскучымі і чорнымі ад слёз і ад агню вачыма, пасля пацалавала асцярожна, ціхенька, — бы гэта матылёк крануўся вуснаў. Адштурхнула пасля, адскочыла сама да акна:

— Ідзі, прашу, ідзі, Аркадзь... Забудзь пра ўсё.

Вочы яе патухлі.

— Ён пакрыўдзіў цябе? Ён? Скажы... Я сустрэў яго...

— Бачыла. Не пытай. Я хацела мець сябра. Няма яго ў мяне...

Яна стала строгая і злосная.

— Ідзі цяпер, Аркадзь...

Яна падыходзіла да яго. Не, яна мінала, ішла адчыніць дзверы.

— Не крыўдуй... Я не помню, што рабіла. Магла нарабіць не гэтага...

Ён бачыў з вуліцы, што яна стаіць ля акна, мо' хочучы ўбачыць каго. «Не, — успомніў ён, — ад агню ж на двор нічога не відна». Яна засталася адна, сама сабой, як і ён тады, — неразгаданая, незразумелая, блізкая і зусім-зусім далёкая. Чужая.

Пасля таго было горай, было невыносна на душы; пасля цягнула да яе, — не знайсці месца. Тады прайшло, уляглося — тое стала, як сон, як згадка. Галіна была суровая, задумлівая, — незнаёмая. Такая, як і напачатку, калі толькі з'явілася ў Грынях. Рэдка бывала ў клубе, — і штовечар далёка за поўнач у яе акне свяціў агонь.

«Доктарскія кніжкі чытае. Вучыцца яшчэ паедзе...» — шаптала пра яе Пракурорыха на вёсцы.

Было — прайшло. Надышлі выбары, — і зноў яна сядзела ў клубе ў прэзідуме разам з Васілём Міронавічам, разам з ім хадзіла па хатах да выбаршчыкаў, заставалася дапазна ў клубе на рэпетыцыях і танцах. Зноў магла быць з Аркадзе, гаварыць з ім цэлы вечар.

Але мінулае недзе памяталася. Дзеўчына была адна-адной. І доўга. А тады прыехаў Леанід.

...Балая рукі ад рычагоў. Сёння іх давалася паняньчыць.

Ные спіна ад доўгай седні. Шуміць галава ад грукату. Трактар — не конь: іржэ без сціханага, горла яму не заткнеш.

Чарнее ўзвернутае поле. Стала шырокае, як вунь які абшар; сасновы перашыек адсунуўся аж куды — пад самую Доўгія, на пасеку. А мо' гэта яны за дзень наблізіліся да Закалюжжа? Упобачкі ўжо сядзіба канцавога Дзедзіхі на дзядзінцы пад ферму.

Ля логу стала зусім цяжка праехаць. Раман пускае плугі аж поверху. Грузне трактар, чэрпае лентамі гразь і глей. З кожным кругам усё глыбей лезеш у сівы сіпак, у падзолу. Побач на лагу — вада. Цэлая сажалка.

Іржавыя плугі валакуць гразь аж да Ваўкаўні, сунуць перад сабой пясок, не хочуць адкідаць кібу. Зноў спыняйся, адсядай, падымай плугі і шаруй іх развадным ключом...

Сонца ацяжэла; яно над самым Закалюжжам. Пабольшала, плыве за вёску, на лес, туды, дзе дымы над грынёўскай смалакурняй. Гусцее над выганам смуга, цямнее далёкае Асіпаўскае. У надвячорку некай шалёна ракоца матор, а мо' што вязнеш у размяклай зямлі?

Чуваць, як крычыць Пэрац. Падымаецца, грыміць кулаком у кабінку, — гэта калі не паспее выхапіць з зямлі плугі. Трактар не чуе, —

верне ўсё наверх: глей, іржавы сіпак, белае каменне. Налучыш на валун — угробиш плугі...

Спыняюцца, адсядаюць. Робяць з горам разварот, — і зноў пад Ваўкаўню, пад гару, пад сухім. Натужна раве матор, з перахлопамі, са стогнам. Матор — звер...

Зноў адлогу да Ваўкаўні... Зноў на лог... Шпарчэй, чымся днём.

Ірвецца ў халадку трактар; ажывае душа, спявае ў лад матору.

Ад Ваўкаўні да логу, ад логу — да Ваўкаўні...

Селі неўспадзеўку. Раман барабаніў ключом па кабіне — значыла — адсядзе назад. Пакуль Аркадзь пераклучыўся на задні ход — заглох матор. Не машына ж, не старцёр пад нагой, — вылазь, корпайся. Зноў захлопалі цыліндры і зноў змоўклі. Аркадзь скокнуў на раллю, увяз па калені. Плугоў за трактарам не відаць — адна рама ляжала на гразі.

Валэндаліся з пускачом, завяліся, адселі ўзад, паднялі плугі, вылезлі на лог і загнушылі матор. Падыбалі да лужыны абмыць ад гразі і глею рукі і боты. Аж па пахі абкарэлі. На новы заезд не збіраліся. Што тут ля логу за ворыва, калі праз плугі вада пераліваецца. Ссохнецца глей — як на такую будзе. Ды і годзе, напоркаліся за дзень. І логу напсавалі, і саяркі лішніцу спяклі.

— А я ўжо думаў, селі. Абсалютна. Тут можна заваліцца, што ніякі кажух старога Тодара не выручыць. Больш заязджаць — рызыка. Для чаго? Лета ўсё наперадзе. Справімся надарваць і матор і жылы. Абсалютна. Упэўнен. А кажух старога нашумеў. Аж у газету трапіў. Гэта ж наш Лёнька пісаў? Гм?

— Ён жа. А хто. Давай, Раман, закругляцца. Трактар пад Бусліныя сосны я табе гняць не дам, запром на нашу ферму. А сам пачпаеш паціху. Пылу няма. Лёгенька. Да захаду 'шчэ на вячэру свежую прыскачыш.

— А я думаў ужо, сядзем. Навечна зарыемся тут. Як і я...

Рамана, відаць, упарта грызла нейкая свая думка. Ён уздыхнуў, адагнуўся ад лужыны і стаў выдылігваць па траве ў бліскучых мокрых ботах. Пасля супакоіўся і загаварыў, гледзячы ў вёску і абтрасяючы ад вады рукі:

— Я сёння ўвесь дзень думаў. Пра сябе. Ну... і пра цябе. Асеў я — назусім тут. На трактары. І хай дае бог, ці яго няўдалы слуга ойча Сабольскі, перасесці мне калі за шафёрскі руль. Уграз я, як мы сёння. А ты... Ты пойдзеш вучыцца. Паступіш. У цябе дзесяць, стаж. Бяруць такіх. За інжынера выйдзеш. А ў мяне сем. Цяпер і калгаснік з маёй — не мода. Мо' калі яшчэ раз захацацца свету пабачыць — гайсану зноў на торф. Ды мне і асесці пара... Ведаеш. Не знаеш? Во-о... Нінка мне нічога не кажа, а бачу — будзе ў мяне сын. Абсалютна. Такое яшчэ чорнае цыганя на свет з'явіцца, як мы з ёй абое. Парадуе. Абсалютна. І мяне, і маю Ганулю. Адуляў я сваё.

— Браў воўк і ваўка ўзялі, кажаш?

— Ты думаеш, мне надта ўжо і дзеўкі былі ў галаве? Зусім я пра іх не думаю. А пападзеца, бывала, якая пад рукі, дык... Не так, як ты, хоць з большага прыцісну. А ты ці прызнаўся хоць Галіне, што любіш? Маўчыш? Дзе ты скажаш... Што ж, віні сябе. Калі дзіця не плача — маці не чуе. Цяпер хоць на ўсю вуліцу раві і стагні, што любіш, дзяўчаты не вераць. Абсалютна. А ты хочаш, каб табе па вачах паверылі... Нічога, выўчышыся, прыгабардзінішся, не такая 'шчэ знойдзеца. Сама тады прызнаецца. А Нінцы я прызнаваўся. Не верыла спачатку, ані. Не папускалася. А тады... Гаворыць раз, што сніла сад. Яблыні ў такім цвечце, не прайсці... І я там з ёй. І ўсё пасля гэтага... Вось і разбярэ

дзяўчат. Не мне, а ў сон паверыла. Ды я-ткі яе палюбіў. А да яе і любві той не ведаў. Цягнула толькі дзяўчыну якую лапнуць. А душа сухая была. Ніводнай слязіны не выціснула. А цяпер часам і вільготная стане... Толькі я Нінцы пра тое — ні гуку. Скажам, мы ж з Нінкай адхіліліся ад дзедаўскай нормы. Вяселле ж не згулялі. Але, маўчу. Сын будзе, ведаю, ды не кажу ёй гэтага. Хай сама яна пра ўсё мне скажа, бо падай моду, што з паўслова яе разумееш — усядзе потым. Абсалютна. А ўперадзе многа жыць. А папусцішся чуць — ужо табе не быць самім сабой... Канешне, буду яе слухаць, і вяселле можна будзе грывнуць, калі грошай збярэ...

— Спазнiўся ты з вяселлем. Сабольскага няма абвянчаць цябе...

— Тэк... А ён бы мяне абвянчаў... Бо я ж яго, лічы, бацька хрышчоны, ці як гэта. У Чар-чагу неяк давялося яго перажагнаць. Ды і ў царкве хрыстануў разоў і яго і бога. Было...

— Ну-ну...

— Праўда, не было тады ў Чар-чагу за што душу пэдкаць. Знаў бы — не сунуўся. Выжляціна рукі пагрэў, а мне — выкінуў там... Я нават сёння гатоў адаць Сабольскаму тое назад, каб гэта ягонае было. Але ж і ён нагарабіў.

— Гавораць, аднёс у прамгас заяву, а на работу не ходзіць. Ды і царквы 'шчэ не кідае.

— Не адважыцца. Лесу пасля «Чар-чагу» баіцца...

— А мо' і не ўзялі?

— Узялі. Раінаказала. Ды такія шырокія плечы каб не ўзялі... Так яшчэ будзе ля дрэва ішачыць, што чарцыям моташына стане...

Раман памаўчаў, пасля зноў за сваё:

— Знаеш што, Арка, я ўжо свае зажымончыкі адрэзаў. Годзе. Сам кажу. І ведаеш, пасля першай блізкасці з Нінкай нейк мяне перастала цягнуць да другіх. Абсалютна. Утаймаваўся. Тут, відаць, ёсць розніца, калі па любві і калі не. І што я табе магу сказаць. Ты ў мяне пытаўся ўчора, ці доўга я 'шчэ думаю жыць са сваімі перажыткамі... А я скажу — не з перажыткамі, а са сваім характарам. А характар мой — гэта мой. Блага я ў жыцці не зраблю. Піць я многа не буду, лацяцца таксама. Нінку люблю. Будуць сыны. Да чужых жонак, відаць, не пайду. Пападзеца мо' калі якая пад рукі — успомню маладосць. А мо' і не ўспомню, хто знае. Не цягне мяне да другіх, я ж казаў ужо. Мне ўжо, мусіць, як старому трактару, толькі па мяккай раллі хадзіць... Табе трэба, Арка, маё месца займаць. У цябе ўсё наперадзе — вучоба, любоў. Падумаеш, нейкая там белагалоная сказала, каб за ёй не бегаў... Плюнь. Не такая яна і... Абсалютна. Знайшлася мне... Васіля даўгальгага адшыла, цябе... Шукае некага. Я ж казаў, што яна гарадскога мае. А мне яна не падабаецца. Першы раз кінулася ў вочы, а прыгледзеўся — як і ўсе. Мая Нінка — не горш яе. Слухай, Арка, люблю браць трэба, галовы скручваю другім з-за яе. Скажам скруціў бы ты галаву Васілю Міронавічу ў той вечар — Галіна мо' на цябе і другім б вачыма зірнула. Любоў, брат, браць трэба. І ў сапернікаў, і ў саміх каханак-галубак. Нінка мне гаварыла, падабаешся ты Галіне, толькі нешта яна цябе палюбіць не хоча. Абсалютна...

— Добра, што табе ўзяць удалося. А адзін браў, дык вунь морда апухшы была... Нінка не расказвала?

— Гэ-э-э... Гаварыла. Знайшоў па кім раўняцца. Ты, брат, на мяне, на мяне кірунак бяры.

Раман зноў пачаў паласкаць рукі ў цёплай лужыне. Нагнуўся над вадой і Аркадзь — глыбока-глыбока на чыстым блакіце замiтuсiўся ягоны цень і нікі.

— Арка, а я чуць быў не папаўся са сваімі любоўнымі штучкамі. Абсалютна. Я табе даўно маніўся расказаць. Цяпер я нават вунь як рад, што жанюся з Нінкай. Мянэ ж Выжлятнік з Куцкам у Камене ў прымы да Антыкавай Амалгосі хацелі задэчыць, да паліцая да таго. Ну, ты знаеш... У яго 'шчэ золата яўрэйскае ёсць, ад нямецкіх пагромаў засталася. Дык яны на гэта білі. Дачка — носаль. Перастарак. За мяне мо' ўдвая. І не дзеўка ўжо была. Недзе з паліцаямі пры немцах... Абсалютна. Толькі мяне да паліцэйскіх на залатым ланцугу не зацягнуш. Дарожка да іх хрэнам зарасла. Абсалютна. А быў колькі разоў, бо п'яная галава ўсё рабіла. Выжлятнік яе паварочваў. А Антык — падкалоднік яшчэ той. Адседзеў за кроў людскую дзесятку, вярнуўся і плявузгае п'яны такое, што... «Прыйдзе наш час, — кажа, — аддзячым, аддзячым. Тшымай, Антэк, цэну...» Во што ў яго ў галаве, паліца кавалак... — вылаяўся Пэрац, — аддзячыць збіраецца... У Польшчу з Куцкам усё рыхтаваліся, шушукаліся. Ну, і я з Амалгосяй рушыў бы тады... Ха-ха-ха!.. А ў Польшчы цяпер тое, што і ў нас. Такім і там не месца. Не разгуляюцца...

Раман раптам утаропіўся ў бок рэчкі, дзе кусты. Яны вялі ад сасновага зашыйку паўз лог. Прыўзняўся, заціх, кратаў мокрымі пальцамі, пасля стаў выціраць рукі аб штаны.

Аркадзь зірнуў праз плячо. Ля Ваўкаўні чарнела поле. Мо' ад гэтага ў тым баку над лесам цямнела чыстае неба, а мо' таму, што сонца віседа над Закалюжжам над самымі хатамі, круглае, густое, цяжкае. Застыла, не ўздрыгне. У кустах пад рэчку забялеўся надвячэрні туман, распоўзся, як дымок ад стухлага вогнішча. Там недзе кракталі жабы. На Доўгіх крыніцах плакаў адзінокі жораў. Голасна, настырна, — чуваць ажно тут, ля вёскі.

Аркадзь нікога не бачыў.

— Гэй, рыба!.. А ну, плыві пад наш бераг...

Раман некага клікаў.

Аркадзь яшчэ не сора ўгледзеў яе. Яна тулілася ля кустоў, кралася з Ваўкаўні сасновым зашыйкам, кіравалася логам да рэчкі, да моста. Дадому, у Грыні. Ішла цяжка, паволі. Тарабаніла пудоўны кошык. Згіналася была, шчыпала травіцу, рэдкую, маладзенькую. Дыбала аж ад калгасных капцоў, з Ваўкаўні, дзе, відаць, па нараду разам з закалюжанскімі жанкамі перабірала бульбу ці што там. Але ж адтуль усе даўно пабылі ў вёску.

Яна б і не прыйшла да іх, божа ўпасі, калі б Раман не падскочыў да кустоў і не ўзяў у яе з рук кошык. Прынёс яго да Аркадзя, да лужыны, сеў на ручку, глядзеў Раіне ў вочы і свістаў. Пасля прыплюшчыўся:

— Што, дарагая, на лажку робіш пасля працы? Арамацікам дыхаеш? Муражок маладзенькі шчыплеш, га? Ранавата, раненька на ўловы выходзіш... Сонца яшчэ добра не прыгрэла...

Яна маўчала, хавала пад фуфайку рукі. Нарэшце, загаварыла, злосна, голасна:

— Крапіўкі назбірала. Што сляпы? Мо' ў мяне есці вясной няма чаго!..

— Ды я не сляпы, бачу, што і пад крапіўкай у цябе, Раінка...

— А ты не сунь, пляменнік, носа не ў сваю дзірку...

— Ціш... Пацярпі, рыба, пацярпі, пакуль мы табе кручок з жабраў вынем... — Раман узарваўся з кошыка і перавярнуў яго ўверх дном, пасля адкінуў на лог нагою. — Да крапіўкі, значыць, бурачкоў калгасных, га? Свежанькіх, з капца толькі... Чырвоненькіх, — рэпкі той на-

адкідала. А-а-а!.. Гэта ж табе нарад насенне адбіраць быў. Адабрала, значыць... Ну як, думаеш, добры халаднічок зварыш? Гм!.. Цікава, што цяпер запянеш?

— А, бандзіт... А гладамірнік... Хай ужо старшыні бяруцца, а то і саплюкі пачынаюць... А-а-а... Хабаль... Бабнік... Ты нашу Нінку сапсаваў, свет дзяўчыне завязаў... Чаму не жэнішся? Кінуць так хочаш? Не ўдасца. Судзіць будзем...

— Цішэй, рыба... А то зноў на кручок! Знаеш, чаму не жанюся? Дзяўчатак шмат на свеце. Чула? З'ела? Можа я і думаў калі Нінку браць, а цяпер, якая мне хэнць радніцца са зладзеямі?... Скажы, га? А пра суд ты праўду запела. Бачыш, хто ля трактара стаіць? Аркадзь Дышлєвіч. Як ты думаеш, у яго вочы павылазілі ці не? Сведка першакласны. Чалавек чэсны, чалавек — душа, калі мо' я не падыду, каб на цябе ў суд падаць. Хаця аднаго сведкі на цябе малавата. Паглядзі, хто ад рэчкі едзе? Бачыш?.. Гэй!.. Платон! — Раман замахаў рукамі. — Вярні на халтурку. Тут самагонкай до-о-брай запахла...

Аркадзь маўчаў. Перакочваў нагою буракі. Памыў быў адзін у лужыне і падсунуў да Раіны:

— Нішто. Адборныя. На гарадах ля фермы, здаецца, раслі. На суперфасфаце. Спецыяльна для цябе. Слухай... Дык я ж цябе ўчора такой парой з гэтым самым кошыкам ля ракі бачыў... Крапіўку ўсё, як і сёння, шчыпала. Ясна. Каторы ўжо дзянёк...

— І ты?.. А граматны, а культурны... Вучыўся яшчэ. А каб уважыць старой бабе... Усе, усе... Усе на маю галаву. Наце, ешце мяне! Усім калгасам!..

— Рыбка... — Раман цёпкаўся ў лужыне: танцаваў-віхляўся ля Раіны. — Есці гнілушачку ніхто не разывідае... Мы цябе самую накормім калгасненькім акуратненька, што адверне на ўсё жыццё, рыба. Га?.. Га-га-га...

— А не адна я... А не адна я...

— А ты, рыба, хаўкнеш разо-другі — і мы пачуем, хто яшчэ.

— Гануля... Гануля мяне выдала. Свае — вось хто яму раней другіх рые. Бач, расплявузгала сынку і старшыні недзе ў вушы ўвяла. Сама не зачала. Богачка такая...

Пад'ехаў Джвучка.

Ён з вясны вазіў з фермы жыжу на лавацкае поле. Прымаістраваў сам у кузні да цялежак бочку і праклаў ад кароўніка ля плоту дарогу да моста. Цяпер ён сядзеў на пустой бочцы, як балагол. Загарэў, стаў зусім буры. Выдавала, на вясну памаладзеў, паспраўнеў. Пад'ехаў да самага трактара. Саскочыў з цялежак. Падышоў да іх, моўчкі стаў ляпаць пугаўм па парожнім кошыку.

— Ну дык збірай, Ваіна, свае ягадкі. Парассыпала... Ды адвязу на ферму. Месца знойдзецца... Там якраз старшыня недзе...

— А-а-а... І ты, гнявоз, за старшыню? Выкінулі табе скарынку на сходы, дык ты і ў гнаі гатоў па вушы лезці капацца... І ён ужо за старшыню, падумаўце толькі... А той што? Не помніш, як табе фігу на праўленні ткнуў быў? Гэта мы, калгаснікі, табе помач далі, а не ён...

— Бачу, Ваіна, не хочаш ты згінацца... — Платон прысеў і пачаў кідаць у кошык па бураку. — Не-е... Старшыня мне памог тады са штрафам расплаціцца. Каб не ён, і людзі б не казалі за. Памог. Паглядзеў, як я живу, уважыў і памог. А кошык твой у кладовую звязу. Пэранае калі які раз і не ў цябе дома... Хе-хе... Памажы, Ваіна. А то палец баліць, учова сок з бязовы спускаў, пасек здовава, човт...

— А-а-а... Сам жа быў такі... — Раіна аж шкуматала на галаве

хустку, з-пад якой выбіваліся растрэсеныя чарнявыя валасы. — Не мы з табой ад малатарні пшаніцу пёрлі? Не мы? А цяпер... Думаеш, палепшаў? Знаю, чаму ў гнявозы палез. Конь свой у руках. Часу хапае. Летам зноў будзеш дзялячкі абкошваць у Цянях і звозіць сяно на коніку... Во-во... Ён перашарсціўся, скажы ты. Я ўжо ў яго злодзей. А сам чысценькі...

— Ну-ну... Не помніць свіння палена, а помніць, дзе ў чужым карыце ела... Не нас з табой пад суд аддавалі? А мо' мне ўжо абвядзела па судах цягацца?... Мо' мне тыя суды, як горкая рэдзька, жылот пваелі? Мо' я і табе хачу тое самае сказаць, га?

— А мо' і я апошні кошычак узяла, адкуль ты знаеш?

— А пва гэта ў цябе распытаюць, будзь здавоў...

Конь з бочкай звярнуў ад трактара і пакратаўся дарогай ка плоту.

— Тыр... Тыр... А гэта ад пваўлення залежыць, Ваінка, як яно паглядзіць на цябе і на мяне... — Джвучка з кошыкам, кульгаючы, улёг за канём.

Ля Раіны засталіся хлопцы. Стаялі ўпобачкі, крычалі на ўвесь лог. Жанчына рвалася «расчапіць галаву» Платону. Яе неяк трэ' было ўціхамірыць.

— Слухай, Раіна... На свеце ёсць бог... Бо пра каго пазвонім, таго чэрці гоняць. Глянь, хто там ля зашыйка... Каця, вунь, у руках вядзе, Станіслаў Пракопавіч. Глыбіню нашу замярае... Сюды кіруе... Рукой махае здаля. Мо, рыбка, яго пачакаем? Пабалакаем?..

Пэрац змоўк, і на лагу стала ціха.

Раіна патрусіла ля платоў да маста.

Хлопцы пастаялі і пайшлі раллёй на сустрэч старшыні.

...Трактар заглух на ферме. Цішыня занялася цяпер на ўсю ноч. Пачынала шарэць, па-вясноваму густа; з камарамі і мошкямі. Туман сноўдаўся ля рэчкі, валокся да маста, цягнуўся ўздоўж платоў аж у вёску.

Пахла дымам, сырой зямлёй, раллёю. Рыкала скаціна, і нехта моцна галёкаў па канец вёскі. Рыпелі асеры, і крычалі на вуліцы дзеці. Ракатала рака, суцішна, паволі, — уляглася, улезла ў берагі пасля паводак.

На выгане было сыра і халаднавата.

Раман пусціўся шпарчэй, думаў мо' дагоніць на лавацкім полі Раіну. Яго доўга 'шчэ бачылі з загумення Аркадзь са старшынёй.

На Доўгіх крыніцах крычалі гусі.

Калі яны змаўкалі — тады плакаў, не знаходзіў сціханага адзінокі жораў.

Сцінаецца дзень. Над лесам, у бок Камена, тлее вогнішча; над ім праразаюцца вострыя барвовыя палосы. Бялюць і спаўзаюць да зямлі паволі-паволі.

Стухлі воблакі, сцягнуў лес.

Сеецца, дрыжыць мрок. Здаецца, чутно, як нехта ўгэры водзіць дала-нэй па шурпатым палатне-рэшаце. Гэта ад нязвычайнай цішы пасля трактара шуміць у галаве.

Лавацкія сады застаюцца ў баку. Раіна звярнула на сцэжку і схавалася за шэрымі дрэвамі. Ён не пойдзе следам, яму не па дарозе. Скіруе на лог, на шашу, адразу выйдзе на другі канец Грынеў — гэта ля самага дому.

У садзе і на лавацкім полі — туман. Ля самай зямлі. Бы гэта днём там падсывалі сухі суперфасфат, надалі пылу, і цяпер ён доўга не хоча ападаць долу, хоць паветра набракае начной расой-сырасцю.

На лагу, дзе была некалі сажалка і дзе цяпер у чорнай яміне, што высохала штолета, поўна верхаводзя: аж заходзяцца жабы. Манатонна, дзярката. Яны збіваюць думкі; турчаць, як матор на вялікіх абаротах, — вушы затыкай.

Сажалка — у вербах. Гэта чырвоныя вербы, помніць Раман. Разгалістыя, з доўгім веццем, што вісне аж на лог у цішу, што шалёна трапеча і свішча пад ветрам. На лагу адны вербы. Толькі ўжо далей, туды, пад Грыні, ля шашы, атабарыліся прысады.

Вербы блізка ад сцэжкі; вербы ў катках і таму ў мроку — белыя, як у снезе.

Ад іх цягне мядункам, што летам з поля ад грэчкі; набрынялыя пышкі патыхаюць смаліцай; пахне зямлёй і летаўшым старым сенам лог; як свежа спечаны хлеб, зрывае нос падсохшая ў садах ралля.

За Грынямі, пад Гальдарадай, ракоча трактар: ціха, дык і чуваць здаля. Тыя, глядзі, і нанач выехалі, не спішча. Хаця з імі не з'яўняешся. У іх сушэй. Уз'ехаў на гару і — што па печы. І ўдзень і ўночы вярні.

Нарэшце змоўк трактар. Доўга чмыхаў і захлынуўся.

Свежая ціша зноў наганяла мроі.

Несуладдзе ў душы, што прыйшло з вясной, змушала ў які ўжо раз зірнуць на самага сябе недзе збоку, — бы ўсё адно, як з дарогі на маладую прысаду, якую сцябалі, гнулі, ірвалі з карэннем з зямлі вятры; грызлі, скублі з камля козы і зайцы. А яна расце, цягнецца ўвышкі, сталее, выроўніваецца на астатнія дрэвы.

Пара прыйсці да галавы па сталы розум...

Не-е... Ён не хутка забудзе маленства, ён не хоча кідаць яго.

Ад дарогі на лагу — бугрына, дзірван. Узвернутыя трактарам дзернякі стаялі ворахам праз лета, і сюды не дайшла каса. Збуяў сівец, яго не спасвілі скацінай: улётку хапае травы і апроч запыленага дуддзя ля дарогі.

Сівец выса ад сонца і вострага вясновага ветру. Шуршыць пад нагамі, што свежае ржышча; пыліць. Не стрываць, цягне, аж згінае да зямлі, — хочацца ткнуць агню. Хай выкаціць сухая гніль і травы-перастаркі, — вунь як тады пасля цёплага дажджу зазеленее лог... Так было ўсе вёсны...

Запалкі пад пахай у кішэні. Шашчыць карабок, калі мацаеш за грудзі.

Раман прысядае на калені. Лускае запалка, ломіцца, але ўспыхвае і гарыць. Ён тыча яе ў натапыранае ахвосце сіўчыны. Трашчыць леташняе разнатраўе, пішчыць, сквярэцца, не хоча гарэць: спадыспаду сырая зямля. Яшчэ каб днём, ды з ветрам...

Запахла смаллю. Над логам павіс ахапак дыму, як белай ваты, і павалокся, расцягваючыся па лагчыне пад сажалку.

Сівец не ўзяўся гарэць і вышэй, аж сюды ўжо, дзе шаша. Абрывлаа попусту згінацца.

Раман закурыў. Дастаў папяросу з кашалька, вялізнага, скуранага, чорнага. Ён пуставаў колькі ўжо без грошай і служыў за добрае сховішча для папярос, калі згубілася была лёгенькая алюмініевая табакерка, — 'шчэ летась вытраслася з кішэні і недзе папала пад плуг у баразну.

Папяроса — апошняя. Скурылася ўсё за дзень. Ды і Тодара раніцай частаваў у канцылярыі.

Кашалёк пусты. Матляецца ў руках, што ануча. Даўні ён. Колькі год у яго. Чужы... Не ягоны ж...

Раман часта думаў, якім варункам яму давалося прыдбаць гэты «партманет», як назваў быў яго Тодар, угледзеўшы сёння ў канцылярыі, — але ніколі раней не змог бы сказаць, што ён крадзены.

«Ці не такое вырвалася пасля гутаркі з той рыбакі, га?»

Раман таптаўся на ўздaroжжы і не заўважаў таго. Адчуў, як невыносна засвярбела падпаша, дзе колькі год муліўся, грэўся такі набытак.

Ён пацерабіў пад пахай. Скура гарэла агнём, смелела...

«А мо' загарэлася вата, калі паліў сівец? Гм...» — падумаў, агледзеў сябе і адразу забыў на тое. Тады галаву пачалі мучыць успаміны.

... У горад прыехалі ноччу. У самым прадмесці пераняў дождж, вымачыў да ніткі і Рамана і Платона. Яны ўдваіх туліліся ў кузаве на мяхах. Брызенту не было. Шафёр не калгасны, — тады, колькі год назад, пасля вайны ж, лічы, машыны 'шчэ ў калгасе і звання не было, — прысланы на ўборачную, Раман не ведаў адкуль.

Везлі нарыхтоўку. На дзвюх машынах. На другой быў Мірон Выжлятнік, тады ён 'шчэ ў калгас хадзіў.

Яны — грузчыкі. Ім толькі скінуць мяхі на склад і на тых жа машынах справіцца ў зваротны рэйс. Калгасы не спалі ў тую пару. Цяжка было размінацца машынам на дарогах.

Прыехалі на склад недзе на Даўгабродскай вуліцы. Сталі ў чаргу. Шафёр сцапіўся быў лаяцца за месца: яго падціскалі з двух бакоў «палутаркі».

Стаялі з гадзіну. Дачакаліся чаргі. На машыну ўскочылі дзве лабаранткі ў белых халатах. Узялі пробу. Вільготнасць — дзевятнаццаць. Склад не прымае, як ні прасілі доўгабарадага інтэлігентнага лабаранта. Трэба сушыць, не везці ж дамоў. А дзе? Як? Няма брызенту. Нервуецца, лаецца шафёр. Нарэшце барадаты лабарант сам прывалок аднекуль брызент, памог адваяваць у нейкага калгаса месца пад паветкай. Цягалі

мяхі з дзвюх машын усю ноч. Назаўтра распагодзілася толькі пасля полудня. Толькі рассыпалі ячмень па брызенту — вечар. Схмурэла. Хутчэй зграбаць у кучу ды накрываць сталі. Другі дзень быў увесёлы хмуры. Зрання да вечара. Рабі што хочаш. Хоць гвалт крычы. Апагодзілася яшчэ праз дзень. Ячмень падсох, узялі зноў пробу. Не праходзіць: засмечаны. Далі трыер — чысціць, калі не хочае назад везці.

Зноў пачалося спачатку. Апрыкрыў гэты ячмень, як ліха якое. Толькі Выжлятнік з Платонам ані шманалі. Першую ноч трывожыліся ўсё, цмокалі, што грошы з сабой як на суткі, кідаліся сюды-туды, пакуль нарэшце не прыцягнуліся аднекуль з бараку п'яныя. Тады і пачалося. Дождж — няхай сабе дождж. Чысціць — давай чысціць. Абы даўжэй гаспадарыць пры дабры.

Скажы ты, памятаецца ўсё, жыве ў мазгах ад таго. Мо' што Раман тады першы раз трапіў у горад? Нават у галаве стаіць і нейкі капітан, што ціскаў штовечар тоўстую лабарантку ў мяхах пад навесам. Адкуль з'явіўся і чаго там быў — невядома.

Выжлятнік тады адразу заявіў:

— Галадаць не будзем, скажу прама.

Яны і не галадалі. Галадаў Раман, круцячы ручку трыера і лапацячы збожжа. Выжлятнік прыносіў яму да хлеба яршыстую камсу, якую не глынуць.

— Мілы, сумесь сямлёдкі. У гастраноме бралася. Дваццаць шэсць за кіло.

Ад «сумесі сямлёдкі» толькі страшэнна хацелася піць.

— Мілы, на вадку часта брэшаш. Паменш трэ' давіцца...

— Не памвэш за дзень-два. Прывыкай...

Раз уночы ён наткнуўся на капітана. Той соп за мяхамі...

Тады, у тую ж ноч, Раман налучыў і на Выжлятніка з Платонам. Яны насыпалі ў мяшкі ячмень з-пад трыера.

З яго ўзялі слова, што «нідзе не пікне». Пасля гэтага перасталі марыць «сумессю сямлёдкі», клікалі да сябе. І елі і пілі разам. Дзялілі і грошы на траіх. Раман помніць, колькі перапала яму. Купіў тады шэры брызентавы плашч, бо куплялі яны, узяў у ларочку і скураны кашалёк, бо бралі і тыя...

Згарэў даўно ля вогнішча плашч, тады, калі ён першы раз плугарыў ноччу...

Раман жмакае ў руках халодную скуру. Вынасілася, зрудзела, працёрлася. Павыцягваліся з беражкоў ніткі, згнілі ад поту. І сама скура чучэ ліпіць. Ды жывая памяць...

Халодная чорная скура пяць пальцы. Пахне махоркай і яшчэ нечым старым, кіслым...

Раман размахваецца з-за пляча...

У сажалцы заплёскала, пасля боўтула, бы на дно пайшоў цяжкі камень. Аціхлі жабы, — іх знячэўку патрывожылі.

Раман выйшаў на шашу, звярнуў да дому. Было сцішна на душы, лёгка ступалася па свежай пасля зімы сцяжыне.

Раптам забылася ўсё на свеце — і Раіна, і Выжлятнік, і той кавалак скуры, купленай за крадзенае, якую цягаў з сабой колькі во. Захацелася да Нінкі, моцна-моцна, як мо' ніколі раней.

«Пераапрунуцца б толькі, ды павячэраць...»

У вёсцы ўспыхнулі агні.

Веснавая ноч застыла над Грынямі.

У альшэўніку, што за шашой пад рэчку, дзе вадастаў, — прачыналіся нанач дразды.

Хлопец спяшаў.

Красавік — месяц паху.

Зямля ажыла, угрэлася, набухла, як цеста на дражджах; здаецца, падышла на полі ўзмешаная з восені ралля: нахіні долу вуха, — чуваць, як пыхае, ходзіць хмель-жыццё. Аму цесна ў зямлі, ён не сціхне, не ўра-туецца ад сілы, — ірве на волю.

Зямля пахне хмелем.

Лес апыклі суравыя, калючыя ад гарачага сонца вятры; асушылі яго ад слізкай смугі, атрэслі адмерзлае за маразы шылле; загулялі-загулі на чорствых верхавінах, бы гэта пабегла па смалістаму сухаверху тра-скае поле.

Лес загарэў пад вясновым сонцам.

Лес пабурэў ад ветру.

Лес пахне воскам.

Высахлі, высыпаліся верасы, — адно дуддэ. Але гарыць сям-там маленькая бусінка-вочка ад леташняй асенняй верасовай кветкі, ірдзіца барвінкай-кропелькай. Крані нагой сухую галінку — вочка пысне на жоўта-чырвоны падапрэлы пад снегам бруснічнік, пакоціцца з лістка на лісток і стухне недзе ў скарпелым імху.

Угрэтыя верасы пахнуць чаем.

Тырчаць сіўцы скрозь па ўздaroжжы, высокія, густыя. Зялёныя ад зямлі, бы і маразоў не было ўвосень. Пасека аж белая ад іх, — бы гэта не сіўцы, іржышча выгарэла было на сонцы, адлежалася пад сонцам, вымакла, як пянёк ў вадзе, а цяпер зноў узнялося шоткай, натапыры-лася.

Высахла папараць. Паўставала з зямлі, прычасалася. Зусім мала-дая, бы і не змёрла, а толькі змяніла колер за зіму. Выдае, хай пройдзе суткі цёплы дождж, яна зазелее, пусціцца ў рост і дагоніць малады сасняк.

Папараць жоўтая, булавая, палавая; а то чырвоная, як агонь.

А мо' лісіцы туляцца ля ялінак, натапырыўшы хвасты?

Сухая папараць шорсткая пасля зімы, як і лісіны хвост.

Асмаргні ветку — абрэжашся.

Ад сухой папараці патыхае сухім дрэвам.

На ўздaroжжы — лужыны. Пад ялінамі, што звесілі каструбаватыя лапкі долу — яміны, поўныя вады. Яна жоўтая, рудая, як жыжа, — верхаводдзе, настоенае на баравых імхах, ашчэранных жоўтых яловых шышках, ацяршаных багунах, верасах і кіслых-кіслых з-пад снегу журавінах. Яно поіць засмяглыя ў сіверы і цяпер прагныя жыцця стара-даўнія яліны і сосны ў спакойным Чар-чагу, у цёмным Асіпаўскім.

У гушчары, у ямінах-лужынах кісе снег, вада пеніцца, як саладуха, па ёй плаваюць кавалкі льду, што праснакі.

Пахне цёплым бярозавым сокам, свежай рошчынай.

У бары высыпаў сон-трава. Блакітны, ён пабалеў ужо ад сонца. Гэта ўчарашні. А сённяшні — цёмна-сіні — заслаў суквеццем мох, парыжэ-лую дзеразу, зялёны чарнічнік і шэрыя сасновыя шышкі-грушкі. Лезе з зямлі і сам не ведае дзе — на ўспоратай леспрамгасаўскімі цягачамі-тралёвачнікамі пясчанай дарозе, на ўтаптанай-убітай сцяжыне; уздзірае, варушыць жоўтыя бугаркі пяску над кратовымі норами, бы гэта ніяк не асмельца пасля зімы выткнуцца на свет застаныя, схуднелыя зямныя паркуні.

З пасекі цягне свежай, сырой зямлэй. Абсыхаюць пні, лаўжы, — ад іх тхне смалою, палыном.

Ля пнішча на шорсткіх белых імхах — першыя грыбы, смарчкі. Цёмныя, мокрыя, слізкія — млосныя ад цяплэчы і сырасці. Ад іх пахне рыбным летам.

Ад пасекі пад Ваўкаўню, калі мінаеш Чар-чаг, — узбоч дарогі старыя партызанскія акопы мінулай вайны. На дне іх — вада, здалёку чорная, бліскучая. З накупаў-бруствераў спаўзае, цярушыцца на вадку пясак, бульбае каменчыкамі-жарствой, — ён сохне на сонцы.

Акопы параслі маладым бярэзнікам. Высокім, гонкім, разгатым. Тут зацішна, на сонцы аж гарача, і на галінках выскачылі, наклонуліся пупышкі, павыступалі кроплі вады-соку. Бярэзнік угрэўся, спацеў. Пахне распаранымі бярозавымі вёнікамі, — што ў лазні.

Ад дарогі, ад старых акупаў аж да Доўгіх імшар лясніцтва на ўсёй пасекі высадзіла малады лес. Залеташнія разоры пасля снегу зусім свежыя, як учарашнія. Ля мізэрных на пяску сасонак, што 'шчэ як тра-ва-кукаль, зелянее шыракалісты паземачнік — першы ягаднік вясны.

На сухіх сіўцах і верасах, на высокай лясной жоўтай мятліцы пад сонцам звіняць мухі, трымціць павуціна. У паўдзённай смуге з чыстага неба сыплецца сухі звон жаўранкаў. Стогнуць за лесам Доўгія балоты — іх дзеляць журавы.

Заходзяцца па лесе, аж разрываюцца дразды-белабровікі і бера-сцянікі. Вылазяць на сонца пчолы, ныюць рэдка, дробненька, поўзаюць па верасах, як нежывыя. Яшчэ не тая іх пара.

Дарога з Чар-чагу ў Ваўкаўню вільготная, зыбкая. Як лёгка і вольна ступаць, як звычайна на душы з вясной у лясным краі... Здаецца, тут жы-веш здавён, а далёкі горад — успамін, мроі. А мо' наадварот — гэта сон? І лес, і вясна, і людзі, што растрывожылі душу, — мо' толькі прывіды?

Далёка наперадзе тарахняць па карэнні калёсы. Ляскочуць глуха, дробна: днём знямела рэха. Там Мікіта з палводай.

Галіна ішла пешшу праз увесь лес ад Краснага. Саскочыла з воза, нічога не сказаўшы Мікіту, а той, як гаманіў-бурчэў усю дарогу, так і паехаў далей. Пасля недзе агледзеўся, што адзін, пакрыўдзіўся, бо не кліча сесці вась ужо праз увесь Чар-чаг, не адгукнецца. Сагнуўся на возе, знелюдзеў, н'ат не аглянуўся, але ж не пагнаў каня ні разу, хоць у яго на гэта поўная воля.

Здалёку з-за дробнага сасняку забялеліся новыя будынкі ў Зака-лужжы, пасля адразу ж выкацілася на горку ўся вёска.

Галіна дагнала падводу і ўкулілася ў брычку. Зашамацела сена, клятчатая коўдра скамчылася, скруцілася, з'ехала недзе ў ногі. З-пад колаў уставаў пыл ад перасохлага ў Ваўкаўні жаўтапёску, лез у вочы. Конь ступаў цяжка, было пад гару.

Мікіта доўга 'шчэ маўчаў, не глядзеў на яе, потым пачаў сваё з таго, чым кончыў. Гаварыў толькі гучней і шпарчэй, каб мо' выгаварыцца да вёскі і больш не чапаць задумлівага сёння дзяўчаці.

Яна напачатку не слухала яго. Успомніліся сённяшнія роды, рыжа-валасая дзяўчынка, што з крыкам на ўсю хату запела пра сваё права жыць. Білася цвёрдымі ручкамі, пальчыкамі, стрэпалася. Моцная, ду-жая, камлюкаватая. Звычайна, такія з'яўляліся толькі хлопчыкі.

— Гэта, што без бацькі... — не зразумеў: усміхаецца Мікіта ці мо' зусім незадаволены гэтым. — Ад леспрамгасаў. Можна н'ат ад таго здаравілы, што ў нас ляжыць. Яны, леспрамгасцы, такія. Дзе ў вёсцы пастаяць... Я табе проста кажу пра такое, бо не люблю таго. Але,

скажу, дзяўчына, скажу, Галіна Фёдарэўна, што цяпер, калі дазволена раней недазволенае — на свет меней раджаецца. Сто рублёў якая нагуляка ў зубы — і ў радзілку. Ох, няма каму лупцаваць гэтакіх... Дык вось раней, калі не выйшаў яшчэ абортны закон — Барысаўна ў ледзь спраўляўся вазіць да радзіх. Тады яшчэ і бальніцы ў нас не было, і радзілкі. Адна амбулаторыя стаяла, аднымі рэцэптамі лячылі. І вазіў Барысаўна да каго б вы думалі? Да гэтай самай Волькі ў Краснае...

— А ў яе прыгожы хлопчык вырас, — Галіна падсунулася бліжэй да Мікіты, той усміхнуўся і ў душы мо' ў гэты час дараваў ёй крыўду. — Прыгожы, але ж разбалаваны, не дай бог. Ты падумай... Крычыць, што не будзе калыхаць «дзеўкі». Ты скажы. «На чорта яна мне! — галяшыць на ўсю хату. — Каб хлопчык. А то — дзеўка...» Во, што значыць расці без бацькі пры «добрай» маме. І яна, гэта Волька, думае гадаваць дзяцей? Маці ў яе старая, хворая. Сама Волька на работу цяпер не пойдзе. На адну дзяржаву спадзявацца...

— Вы ж чулі, што яна кажа. Не? Гаворыць, замуж мне ўжо не зайсці, дык хай хоць дзеці будуць. За кім на старасці жыць, калі «дзеда» няма? Жартуе, а таго не знае, што праўду кажа.

— Я яе ўгавару, дзядзька Мікіта, хлопца ў школу-інтэрнат уладзіць. Там з яго чалавека зробіць. Тады і маці на старасці будзе за кім жыць. А так не. Ты падумай. Гаварыць добра не навучыўся, а ўжо лаецца. Во каго біць трэба. Дык жа маці шкадуе, сыноч яе, любы шчэ. Кажы, нікуды не дам сваё дзіця. Як гэта, кажы, ён будзе расці не на маіх вачах? Я ж і па ім знябудуся, і ён мяне адрачэцца, счужаецца. Зноў адна буду на старасці. А сама не ведае таго, што, глядзячы, калечыць хлапчанё. І паспрабуй тады вучы яго ў школе. А ў інтэрнаце — другое ўсё. Чалавека зробіць. А чалавек бацькоў помніць. Не, я сама ўсё-такі ўгавару адца хлопчыка ў школу-інтэрнат. Угавару, як бы там ні было. Ды і ёй жа лепш, лягчэй будзе, дзіўная яна.

— Вы ўсё за інтэрнацкую школу, знаю. Але ж у бабы сям'і не стане, калі забраць дзіця. Гэта не работа. Нікуды не гадзіцца. Мы ўсё спрадаўна сем'ямі раслі. Хоць без бацькі, дык пры матцы. Сям'я — гэта сваё гняздо. Гэта — прырода. Нашто бурыць яе...

Перад самай вёскай, ля фермы, дарогу перабег заяц. Цыбаты, ён выскачыў недзе з саснячку з Ваўкаўні, дзе раскрытыя на вясну капцы з бульбай і буракамі, пратанцаваў праз пясчаную дарогу і лупянуў за ферму па чорнай раллі. Шэры, доўгі, падцыглысты, беланогі і белавухі, ён 'шчэ доўга мітусяў на чорным ворыве, пакуль не шыгнуў у лязнякі на загуменні.

— Ох... кату твайму мышку!.. — аж падскочыў Мікіта. Здавалася, што ён рады зусім і не таму, што так разгаварылася Галіна, а гэта яго заяц раптам вывеў са спакою. — Прырода якраз уладзіла ўсё. Ёй усё роўна, замужам хто ці не. Яна свайго патрабуе, сваё гне. Прырода — гэта... такая штука, што яна не глядзіць табе ў пашпарт, ці ты муж па закону, ці ты пастаялец-леспрамгасец... Усякая любоў канчаецца прыродай. Вось як, дачушка, вось як... Галіна Фёдарэўна. Так што тут і на тую Вольку, вярні цуды-беды як хочаш... Так што тут і на яе і за яе... Прырода — гэта... — Мікіта зачынаў сваю філасофію на некалькі дзён. Галіна адчула гэта па тону і па задумлівай заклапочанасці ў свых вачах, што заблішчелі нейкім знаёмым ужо ёй агнём. Так загараліся вочы ў дзеда Тодара, калі ён кідаўся ў развагі. Так, відаць, яны свецяць ва ўсіх старых, якія думаюць, што ў кожным іхнім слове — новая мудрасць, што абапіраецца на іх сямідзесяцігадовы вопыт, новы закон; не ведаючы і не падазраючы падчас, што мо' малады свет за

больш кароткі час пераступіў іх мудрасці, з якімі яны самі ніяк не хочучь расстацца і перадаюць нашчадкам, як нешта ўсталяе, без чаго і кроку нельга ступіць; перадаюць, паўтараючы з дня на дзень адно і тое ж, часта назойліва і надакучліва, выклікаючы ўсмешку і спагаду, якая б зусім не пешыла старых, каб яны маглі яе ўбачыць, апазнаць.

Мікіта са сваёй старэчай філасофіяй брыдаў Галіне. І яна не першы ўжо раз уцякала ад яго з воза. Не, і старыя бываюць не падобны адзін на другога, хоць і вочы іх мо' свецяць адным і тым жа агнём. Стары Тодар заўсёды заставаўся бадзёры, малады, гарэў на рабоце і ў бальніцу з'яўляўся толькі за тым мо', каб дазнацца ў любых дактароў, як гэта лгва абмаладзіцца на старасці жыцця, бо ні ў якіх знахароў ніколі не верыў ні сам, ні яго бацька, ні дзед, які вунь калі 'шчэ быў у роце лекарам, калі служыў цару. Калі б лепшыя гады ў жыцці дзеда Тодара, хто ведае, мо' і ён быў бы ўрачом? Мо' сёння ён якраз бы і думаў, як абмаладзіць чалавека?

Мікіта не такі. Мудры па-свойму. Для яго дзень — пажытак. Прышла старасць — ён і ёй рады. А тое, што ён бачыў, што перажыў — закон. Для яго і для іншых. Добра ж, калі чалавек ішоў чалавечай дарогай. Але, відаць, не зусім, бо ў яго філасофіі колькі вунь знойдзеш апраўдання і Выжлятніку, і Джвучку, і ойчу Сабольскаму. Ягонае філасофія мо' і хіне яго да Раіны. Ён і неадлюбівае Тодара праз яе. Як жа — сапернікі. Пракурорыха ж не раз апавядала. Галіна ўсміхнулася. Ты падумай, да дзядоў ніяк не ідзе слова «сапернікі», хоць яны мо' недзе і вунь 'шчэ якія заядлыя.

Мікіта быў і няўстойлівы ў сваёй філасофіі. Толькі што ён збіраўся апраўдаць Вольку, спасылаючыся на прыроду, як зноў жа пачаў мяшаць яе з пяском і гразцю, спасылаючыся на неба.

Галіна зноў не слухала яго.

Яны ўязджалі ў Закалюжжа. Мікіта са злосцю пагнаў каня. На рысі мінулі хату Дзедзіхі. Галіна ўгледзела, як з двара выскачыла дзяўчынка з блакітным банікам у ручках, — за плячамі ў яе рассыпаліся расплеченыя валасы. «Цёця Галя... Цёця Галя...» — лапатала яна. Галіна пазнала маленькую Верачку. Хто ж яшчэ... Яна. Саскочыла на хату з калёс на пясак сярод вуліцы. Дзяўчынка пацягнула яе за руку дадому.

Калі яна была на двары ў Анэты, угледзела, як з лесу выскачылі і махнуліся ля варот два веласіпедысты. Першы быў шыракаплечы мужчына, сядзеў па нейкай дурной звычцы, звесіўшы галаву, калі цяжка пазнаць, што гэта за чалавек; другі змусіў уздрыгнуць. Другі быў Леанід. Не бачыла ж яго цэлы тыдзень. Паехаў у раённую рэдакцыю, — так ён казаў, — і прапаў быў дасюль. Ні слуху, ні духу.

Захацелася выбегчы на вуліцу, і Галіна спынілася ля парoga. Доўга пасля не рашалася зайсці ў хату, аж пакуль Анэта не паказалася сама з хлапчанём на руках.

Галіна нешта адказвала ёй, мо' дзякавала, а сама думала пра тое, што, каб была на возе, не саскочыла, то яны б нізашто не размінуліся б. А мо' пабегчы? Дагоніць, калі 'шчэ здалёку аклікнуць.

Хацелася бегчы, а ногі не крталіся з месца.

А дзе ж Мікіта? Не відаць каня. Схавалася брычка недзе за вярбой, што на паваротцы. Мо' ён кінуў яе і адзін, зазлаваўшы, скіраваў на Грыні?

Не, Мікіта не кіне. Чакае недзе, а тады і сам падыдзе клікнуць.

Толькі хай бы ён прыбег і клікнуў цяпер. Яна тады не змужала б сябе заставацца на двары. А так... Несціся па пясчанай дарозе за ўплетеным веласіпедыстам?..

Яна стала супакойвацца. Учула, што зусім блізка, недзе там ля лагоў, заракатаў трактар. Па вуліцы пранёсся вечер, закруціў салому з пяском і шпурнуў на двор, у вочы.

Яны схаваліся ў хату. Галіна пераняла на рукі малое і пачала выціраць яму хусцінкай вочы. Хлопчык невыразна гаварыў «ма-ма».

Відаць чакаўшы, каб аднаму вылаяць усю злосць, праз колькі часу ў шыбіну ад вуліцы забарабаниў пугаёўм Мікіта.

Трэ' было спяшацца, бо пасля гэтага ён мог паехаць адзін. Хаця, не вялікае шчасце гэтая бальнічная каламажка, якая за вясну адбарабанила ёй па калдобінах галаву і адбіла бакі.

Але Мікіта не з'ехаў і другі раз зайшоў за ёй аж у хату.

.....

Расчынена акно.

З двара ў сцяну б'еца вечер, сюды, у акно ад вуліцы, ён далятае зусім аслабелы — ледзь дыхае. Кратаецца бела-сіняя фіранка ля шалёўкі.

На рэдкім палатне застыў жаўтаваты васьміногі павук. Цяжкі, — стары. Выдае, гэта не вечер гуляе з фіранкай, а насякомае люляецца на цяпле і волі — знайшло забаву!

Павук — гэта навіны, гавораць у Грынях.

Ціхі, у сонцы вечар сыпле з-за акна мроі. Нясе іх адтуль, з поля, з-пад лавацкага саду, дзе дзявочая песня, з прырэчча, дзе разгалістыя старыя ліпы-прысады, — бальніца.

Бальніца — у садзе. Толькі сад вымерз у фінскую вайну, гавораць грынёўцы, засталіся разложыстыя, векавыя ліпы, што буялі на грынёўскай зямлі, шумелі-гаманілі над бальнічнымі дахамі. Далей ад бальніцы — школа. Яна збудавана нанова, пасля вайны, таму выходзіць за межы саду. Там, пад раку, на дзядзінцы — вальней. У прысадах — толькі адзін будынак школы — майстэрня. Пачалі яе на згоне зімы, падвялі пад кроквы і бадай кончаць да лета. Што тут ужо засталася.

Прысады зусюль абступаюць бальніцу. Прысады — у два рады. Між — алея, — дзе праз усё лета густы, духмяны цень.

«Алея — любое месца Васіля Міронавіча...»

Галіна ўсміхнулася. Гэта тут ён ёй прызначаў спатканні нават зімою, калі трэ' было мясіць снег па цаліне, калі сад зімой пуставаў, быў сіратлівы, а ў адліжныя дні — шэры, нудны.

Алея ажыла з вясной.

Першая вясна напаткала Галіну ў лясным вясковым краі. Яна нанова змусіла ўстрапянуцца душу; свежа, не як тады ў запыленую восень, дыхнуць грудзмі расяны водар халоднай 'шчэ адвячоркамі зямлі.

У акно, у шыбіну, б'еца жоўты матылёк. Успененае веснавым хмелем паветра тхне ў хату, цягне з сабой матылька — пустое дзіця вясны.

З акна Галіне відаць бальнічныя прысады, лог, ферма, Бусліныя сосны і край лавацкага поля-саду.

Над логам ля ракі крычаць кнігаўкі, сыплюцца, недзе адтуль, з Лавак і знікаюць за ліпамі. Песні іх узбуджаныя, устрывожаныя. Яны мо' больш, чым другое птаства, чуюць радасці вясны, — ад таго іхні неспакой. Яны падаюць за дрэвы, узлятаюць зноўку, — бы адтуль, з зямлі, вечер шпурляе ўгору леташняе высахлае чорна-белае лісце.

На ферме гудуць машыны, сцішана, мякка, не так, як зімою, — гэта што не на морозе. Недзе ў тым баку глуха і рэдка страляе трактар.

Аж стогнуць Бусліныя сосны, — даўганосыя птахі вясны сёлета ці не занялі ў Грынях самадумам чыё шматгадовае прыстанішча, бо ўжо во які дзень не маюць яны спакою ад неспіханах і назойлівых, змораных і злосных сваіх бяздомных суседзяў, з якімі мо' нядаўна ледзь валюхаліся, прысталыя, праз вятры, горы і вёрсты ў гэты ж край.

А мо' то вечны закон прыроды — ісці боем за жыццё?

Буслы мітусацца, клякочуць, шыбуюць на лагі, за прысады, пасля ўзносяцца ў высь, іх ледзь угледзіш, і, склаўшы крылы, падаюць кулем на сосны, зусім, што каршуны. Іх во шмат. Ці не аж са тры пары мкнуць абрадаваць Грыні сваім прыстанішчам...

Але сціхае бітва, знікаюць назойлівыя птахі, пусцеюць сосны.

Высока над Грынямі ў бясхмар'і вісне адзінокі бусел.

Гусце над далёкім полем вярчэня сінеча. Вечер ці не зласней скубе фіранку, — нервуецца, спяшае, каб хутчэй мо' тады аціхнуць нанач.

Плача, замірае, ажыве-ўстрапянецца і зноў стыне віяланчэль... Сцішана, бы дзе далёка, — бо прыкручаны рэпрадуктар.

Цягне з хаты; кліча пайсці, згубіцца ў вярчэнні дымаў на далёкім полі, застыць там, слухаць самотную цішу начы, глядзець на лясы, дзе згарае-тухне зара, пераймаць цёплыя туманы, што плывуць з асмужаных асіпаўскіх лясоў.

Стаяць, слухаць, марыць, чакаць. Згубіцца ў бурай начы, калі падкрадуцца туманы і завалакуць свежкі і толькі свецяць-ірдыцца зоры, — гараць недзе, як і твае вочы.

Згубіцца — і каб цябе шукаў той, хто дагэтуль мо' нават і не думаў, не марыў цябе знайсці, і дзеля каго ты гатова трымцець усю ноч у тумане-халадзе, як і тады ўвосень.

І чаго з'явіўся ён?

Каб не спаць начэй і цягнуцца, ірвацца да яго?

Галіна ўздрыгнула. Перад вачыма ўсё адно, як хто змахнуў даланей спатнелую шыбіну. Заблішчэлі на вуліцы белыя камяні, што ляжалі ля частаколу.

Галіна адхінулася ад акна: на плячо нехта асцярожна апусціў руку.

«Ты падумаў... І дзвярмі не было чуваць, каб скрыпнуў».

Яна павярнулася, утрапёная, — Нінка.

— Ты што?..

Дзяўчына апусціла вочы. Ад гэтага яе чорныя вейкі выдаюць 'шчэ больш загнутымі ўгору. Твар пахмуры, вільготны, што пасля слёз. Каса распаўзлася, звісла на плечы.

— Чаго ты маўчыш, Нінка?

Тая ні слова. Камечыць толькі рукамі зялёны плашчык, відаць, леташні, бо стары і цеснаваты. Нінка хутка расла ў яе гады.

— Што з табой?.. Чуеш? — Галіна была побач.

Дзяўчына ўздрыгнула. З касы выпала шпілька і шпюкнула на падлогу. Зноў ні слова.

— У бальніцы што? Здарылася? Гавары... Не трывож...

Тады на Галіну зірнулі вочы. Чорныя, вялікія, не такія, як заўсёды, мо' што дзяўчына падышла так блізка; вільготныя, бліскучыя, як мокрая спелыя вішні на сонцы пасля дажджу. Што ў іх — слёзы, туга, роспач? Усё, відаць, разам.

— Не... — загаварыла дзяўчына ўшэпт. — Я прыйшла дзеля сябе... Я хацела цябе застаць адну дома. Мне ты трэба... Я... Я не ведаю, што рабіць... Не ведаю, як быць. Я...

Пасля шэпту — раптоўны плач на ўсю хату. Пасля плачу — зноў шэпт, ціхі ўзрыд:

— Мне помач трэба. А як зрабіць, як راشыцца? Куды кінуцца?.. А тады што са мной?.. Нашто ж я гэта надумала? Надумала, а цяпер не магу. Не магу. А я не хачу, каб нават хто знаў. Каб маці ці каб ён. Я не хачу яго!.. Я не хачу мець ад яго... Колькі мне тут год, а як жа жыць тады? Мы ж не запісаны. Я не кажу яму... Маўчу... А што, калі ён тады зусім шчураецца? Скажы, кіне ён тады мяне? Кіне, кіне... Сама знаю. Нашто яму сям'я. Ён вольны, ён вецер... І нашто я яго палюбіла...

— Супакойся. Вада вунь у парозе ў вядрэ. Выпі і перастань хліпаць... — сурова, строга, што на хворага.

Нінка супакойлася. Галіна пасадзіла яе на лаву ля акна.

— А ты адкуль знаеш, што ў цябе?..

— Не было ўжо... Учора рвала ўсю ноч... І перш блажыла...

— Ну, ясна... Цяжарнасць на першых тыднях... Сядзі, сядзі, не ўзрываўся. Я ж яму, галубочку, сама задам, калі ў цябе язык адсох... Ты падумай. Скажы яму слова — баіцца, а на вунь што—рашылася. Ты ж ведаеш, колькі жанчын пасля таго — бяздзетныя ўсё жыццё... А ты — дзіця. І не знаеш, што такое сям'я. Не глядзі так — не гады, прафесія дазваляе мне такі тон. Я за сваё на рабоце ніводнага аборта такога нікому не зрабіла і не зраблю... Мо' толькі па няшчасцю выпадзе. А ты... Дзіця горкае... А скажы, чаму ты прыйшла іменна да мяне? Заўтра ж — да Барысаўны на прыём, яна ўрач, яна хай абследзе і дае накіраванне. А я нічога не хачу і знаць. І не надумай шукаць якую бабку з нямытымі рукамі ці глытаць што сама. З твай дзіцячай галавой і з тваімі ведамі — на той свет ступіш. Ты падумай...

— Галіна Фёдарэўна... Галіна... Галя... Як жа я скоро пакажуся на людзі... На работу... Я ўсё роўна не перанясу... Ты паможаш, я знаю... Ты толькі так на мяне крычыш... Не крычы на мяне... Што я, вінавата...

— Гм... Ты падумай... Я, па-твойму, вінавата? Я за цябе не ўстаяла перад якім? Ды ты і не па таму адрасу прыйшла сазнавацца. Пэрац жыве на той канец вёскі. Яму самая пара слухаць такія песні. Ты скажы. Во скромніца. Ні слова мне пра яго сур'ёзнага ніколі, а ўжо. Хаця я заўважала яшчэ зімой, у палаце, калі ты пры ім крукам выседжвала. Скажы, любіць ён цябе?..

— Гаварыў жа... — праз слёзы, з дрыготкай, і ад таго смешна.

— Значыць, ён твой муж і бацька дзіцяці. Табе самой не прыходзілі ў галаву такія словы. Маўчыш? Ну дык вось і добра зрабіла, што да мяне прыбегла. Ты іх тут пачула. А цяпер рушыш дадому, выпішыся, і заўтра раніцай, перад зменай чыстая і свежая з вясёлымі вачыма занясеш свайму Раману ў той канец Грынёў радасць. Чуеш? Занясеш радасць. І хай ён толькі спрабуе што сказаць.

— Не. Не... Што хочаш, а не пайду. Я з сораму згару, я рот не раскрыю, каб сказаць...

— Ты падумай... А тады табе не было сорамна?

— Я любіла яго, я люблю яго... Я баюся, баюся, што ён тады адрэцца. Ён такі, ён шчурацца можа. Чым дакажу? Я не знаю, што зраблю. Ускочыла... — Нінка раптам загаварыла раўней, рашуча. — А тое... дык чаму ты так... Цяпер жа дазволена. Барысаўна зробіць. Цяпер дазволена.

— Не ўзімай крыку. Барысаўна ціхенька ў цябе за печку не стане такога вытвараць. А ў Грынях сакрэты ніколі не плеснелі.

— Сама зраблю. Напляваць мне на такога мужа, як Пэрац, напляваць мне на ўсіх...

Нінка плакала на ўсю хату. Ірвала, скупбала чорную тоўстую касу, колючы рукі аб шпількі.

— Сціхні! Хочаш? Атрымаеш па шчаце! І так, што з ног зляціш, і мужа табе не трэба будзе... Дурасць якая... Ты падумай... Не адскочыла ад зямлі, а ўжо і ёй такога паспытаць хочацца. Ты спачатку радзі, памучся, як твая маці, калі цябе раджала... Яна з сораму згарыць... Падумаеш. Не трэ' было падсоўваць! Я цябе не баюся абразіць, калі ты сама сябе не хочаш паважаць.

Нінка плакала наўзрыд.

— Слухай, дзяўчынка. А чаму ты так смела гаворыш, што твой Пэрац не захоца стаць бацькам? А помніш, што ён на сходзе камсамольскім сказаў?..

— Тады... Тады яму памагалі, тады яго сарамацілі.

— Не. Тады з яго чалавека рабіць пачалі.

Нінка ўскліпвала, выціралася хустачкай. Твар яе, усчырванелы, гарэў, як сонца за акном на захадзе.

— Чалавека... Які з яго бацька. У нядзелю вунь... Прывёз аднекуль з лесу снегу на багажніку... На вясціпедзе ездзіў, відаць, шукаў спецыяльна. Прывёз да клуба і цэлы вечар у дзяўчат шпурляўся. Бацька... Дзіця горкае. Абрадаваўся сняжку ўлетку... А я яму ў галаве? Прыбляжыць, павыскаляецца, нагаворыць, што любіць... А ўчора? Абрадаваў. Раіну збіў... Раіна за даведкай да Барысаўны прыбегала, раўла на чым свет стаіць, сінякі пад нос тычкала. Яго ж зноў судзіць могуць...

— Не гарачыся. І даведкі той Раіне ніхто не даў, і сінякі ў яе чорт ведае якой даўнасці і чорт ведае ад чаго. Пракурорыха гаворыць, што яе на тым тыдні ля калгасных капшоў нехта ноччу добра пабіраў...

— Калі ж гэта так... — Нінка сціхла, насупілася. Глядзела, не мігачучы, за акно, дзе тырчала з-за частаколу зламаныя некім увосень яблыня-дзічка, якую абсыпалі почкі-пупышкі, што пчолы. Дрэва зачынала расці нанова, пускала атожылікі з камля. На дрывотніку, што ля студні, куры разграбалі трэсачнікі і пілі ваду з-пад лёду. У густой смуге над рэчкай вісеў каршун.

Нінка раптам уздрыгнула, падалася да Галіны, быццам дыхнула з двара ў акно гарачым ветрам... Бразнула ў сенцах клямка. Пастукаў хтось у дзверы. Асцярожна, але настырна.

Галіна адчыніла сама.

— Здаровы, дзяўчаты... Добры вечар... — з-за парога выскачыў Раман Пэрац, што певень адкуль з-за плоту. Пастаяў ля грубкі, шныраючы вачыма па хаце. — Можна прайсці? — спытаў. Не дачакаўшыся адказу, падышоў да Нінкі. — Ледзь знайшоў. Усё-такі людзі ведаюць, дзе ходзіш. А ну, убраць слёзы! Сёння павінна быць на душы, як на двары... Абсалютна... І чаго гэта ты сюды слёзкі пускаць прыбегла? З якой пары? Я думаю, магла знайсці і больш раднейшага чалавека,

праўда, цётка Галіна Фёдараўна? Думаю, што я маю права на яе слёзы. Большае, чымся вы. Абсалютна.

Нінка маўчала. Не падняла на яго воч. Ні разу. Раман доўга сачыў за ёй, тады ўстаў ішоў на Галіну.

Было ціха. Выдавала, людзі сышліся паслухаць сімфонію з рэпрадуктара, што цяпер прыглушана стагнала ў мажоры.

— Устаўіся... Непрыгожа рот раскрываць... — Нінка ледзь варушыць вуснамі, шэпча.

— Гляджу на таго, хто воч не хавае. Ды прыгожая дзяўчына — як сонца. Калі на яе глядзець — рот сам раскрываецца.

— Значыць, калі на цябе глядзяць разявы, ты прыгожая? — Галіна не церпіць.

Рассмяяліся. Моцна, шчыра. Пэрац — на ўсю хату. У Нінкі ўздрыгнулі бровы, пасвятлеў твар.

— Не будзем, Галіна Фёдараўна, прыціхнем. І я, і вы. І вы можаце, і я магу. Не да таго. Сёння прыйшоў да вас — за мірам. Гм... Забыўся н'ат, што першы раз у вас. Здалося, што я тут бываў. Вось, гляджу на вас, думаю. У нас жа было нядрэннае знаёмства, калі вы да маці ўвосьень прыходзілі. Абсалютна. Па шчырасці. Душа нарахрыст. Не ведаю, мо' я і ў дурня тады згуляў. Ды вы ўжо недзе і забылі. А калі б я сябе ямчэй павёў, ну як студэнт які, па-стыляжнаму так, мо', Галіна Фёдараўна, вы ўжо і за мной апынуліся б, га? Ну так, па-шчырасці? Ну вось... Даў тады хібу, калі так. Засыпаўся. Эй, бярозачка... Абсалютны пралік даў. А цяпер позна. Векаваць за мной будуць другія. Так што трэба некаму тут маліць бога за маю грубасць, хай даруе мне, Галіна Фёдараўна, і хай нехта паглядзіць таму богу яго кудлатую бародку за тое, што Галіна Фёдараўна не кінулася тады Раману Пэрку на шыю... Уключыце святло, слёзы хутчэй у маёй бярозкі высахнуць. Уключайце, шарэе ў вёскі...

Святло было зыркае, густое. Па хаце запыхалі два жоўтыя матылькі, што былі недзе стуліліся на падаконніку.

Нінка хавала ад агню твар. Ён быў цяпер зусім белы. Мо' ад таго, што яна перакінула на грудзі чорную касу?

Змоўкла музыка. З рэпрадуктара пасыпаліся сігналы. Усе зірнулі на стол, на будзільнік.

— А цяпер дазвольце, Галіна Фёдараўна, забраць у вас сяго-таго. Адны вы пасумуеце, мо' хутчэй тады якога другога Васіля Міронавіча нажывяць у нашым баку. Ну, Нінуса, пара нам да дому патэпаць. Годзе галоўку дурныч Галіне Фёдараўне. А я 'шчэ зайду да вас, Галіна Фёдараўна. Зайду-зайду... На выселле зваць. І сведкай у наш сельсаветкі загс пойдзеце... Ну, гэта ўжо вас Нінка прасіць будзе. Абсалютна. Рашыў ачалавечыцца. І матцы сказаў. Ну, бярозка, рушымы! А дома параймся, чаму ты чужым людзям слёзкі леш. Мо' за мяне не рашаецца? Мо' думаеш, знайшла павалюку?.. Ну-у... Нічога — сышліся на скорую руку, дык на доўгую муку. А мужык будзе добры: даўся ні ў бацьку, ні ў матку, а ў праезджага дзядзьку... Галіна Фёдараўна, не сумуйце... А мы, бярозка, парадзем яшчэ грывёўскую Ганулю сёння. Пацалуюцца са свякрывёй на ляту, паглядзіш, што да чаго, і ў сельсавет заўтра. З ног збіўся, шукаючы. Ну-у... Сядзіць, надзімаецца, што ў лапці абываецца. Не па душы, бярозка, што не дома сватаю? Дома толькі вар'ююцца, а на людзях зглузду едуць... Дай я цябе пацалую, мая бярозка... Га?

— Кінь, Раман, выскаляцца ў чужой хаце. Пацалую... — Нінка асцярожна, але строга зірнула на яго.

— Ну-у... запела... Ад гэтага осы не завядуцца...

Здавалася, яму не было спіханага. Хлопец быў у вялікай радасці. Падняў Нінку з лавы, прапусціў у дзвярах наперад і ўзяў на вуліцу пад руку. Ішоў, расказваў штось на ўвесь голас і махаў рукой. Аж падскокваў.

Галіна стаяла на вуліцы, пакуль не адчула, што зябне. Свежасць плыла ад ракі, з лавацкіх садоў. У канцы вёскі сівёў туман, якраз там, дзе села сонца. Неба над Грынямі было свежэе і празрыстае.

Ракатаў трактар, турчалі жабы. На шашы ляскалі машыны. Ля клуба стукаў рухавік. Дзяўчаты гукалі ў халоднай і ядранай маладой начы.

На тэлефонным провадзе, што хаваўся ў жоўтых кустах старой вярбы, аж звінеў шпак, бы гэта хто пальцам пстрыкаў па дроце, як па струне.

Недзе ў бальнічных прысадах плакалі кнігаўкі, не ўклаліся 'шчэ на ноч.

Забывалася пра Рамана і Нінку, думалася пра аднаго чалавека, які даўно стаяў у галаве.

Ад маста, з-за павароткі, выскачыла машына, абдала холадам і дымам. З кабіны кінуў галавой Станіслаў Пракопавіч.

Не хацелася ісці ў хату. Галіна ўгледзела, што агонь гарэў 'шчэ толькі ў яе адной. Яны вярнулася, каб патушыць святло і захапіць паліто.

— Паслухай, Лёнік. Дык ты ўжо іх у газету прапусці. Добранька. Ад мяне. Яны ж спаслі старую. Дзякуй ім, усім дактарам. Очынь совісна лячылі месяц. За іх совісныя адносіны... Хвала богу, нічаво сябе чую. Я прыпаўла сама ўжо да цябе, бо пісаць жа ў руках алавіка не трымала, лічы. Дзеткі, зрабіце. Я на вас буду помніць доўга ласку. Старшыня казаў, завязе мяне да цябе, дык мне дрогга, блажыць, ехаць нілья. Памаленькі пльву во, праз нагу пераступаю. І на работу так. Вось благая хвароба па гэтай сардэчнай балесці. Яна ж з ног валіць. Ні рукамі, ні шыі не дае варухнуць. А ў калгасе ж раней і каса была за мной, і конікі за мной, і лянок за мной. А цяпер сэрца зусім ніякае. І жыву з хлопцам удваёчках. Дзякуй жа старшыні, што саўсім не кідаюць мяне. Помач выпісалі. Я і цяпер іду, куды магу. А ў мяне так — узяўся рабіць, дык дзень і ноч. Ці ў коле, ці ў мяле.

Дык ты апішы пра іх. І пра дакторку самую, пра фельчарку і сястру, што пры іх. Тую, якая пры мне была. Нінка. Яна ж і адзене, і абуче, і націранне зробіць. Божачкі, што за людзі... Гэтак мяне цэлы месяц лячылі. Хвароба яна не такая, што лажыся і паждаравеў. Але ж добра мне цяпер. Я ж і ўвосьень ляжала і зімой мяне ўзялі на месяц. У мяне ўжо сэрца станавіцца было зачало. А цяпер і хадзіць далёка магу і кошыкі насіць.

Яны ж мяне, матка боская... як глядзелі... Дык ты пра ўсіх дактароў састаў, за іх аднашэння. Што я ім? А яны як усё роўна сваё радзімае, як сястру, калі касулася дзела. А я найперш дурная была. Баліць — а не ішла да іх. Плакала дома. На людзях ныла. А яно ж так: баба—бабе, жаба—жабе, — хадзі па шаптунах, кажуць мне. Было ж. А сэрца — яно і тахкаць перастала. Самлела недзе ад балесці. Я і на шаптуноў наглядзелася. Паскуднікі, во хто яны.

А ўрач — золата. Што за жаншчына... Яна ж заўсёды зойдзеца да мяне. «Як вы? — пытае. — А ці даюць якую пенсію з калгасу? — інці-

рысуецца. — Як жа жыць без пэнсіі? А сын, Раман, ці пасталеў? А ён жа ў мяне добры які. Надта харошая жаншчына. А што я ёй? Няможна ж богу грашыць, за іхні прывет. Дык ты ўжо ж глядзі, дзеткі. Адшкадуў ласкі для мяне...

Насакатала бабка і пайшла. Звініць у вушшу, не сціхае...

Самотна аднаму ў хаце вечарам...

Праз шчыліны ў акне цягне гарам — у агародзе маці паліць смецце і сухі бульбоўнік. У шыбіну б'юцца бярозавыя жукі; на мокрых рамкі ліпнячых камары: таўкуць жа мак плоймай над парканам.

У гародчыку пад акном лезуць з-пад прызбы зялёныя парастакі дзікай вяргіні, што цвіце жоўтымі кветкамі і ў зямлі не баіцца зімою марозу.

...Дзверы расчыніліся асцярожна, далікатнай рукой. У парозе зашпела, затрашчала; зачмыхала, бы дзе захлапаўся матор, — чалавек сказаў «добры вечар»...

Леанід даўся дзіву, угледзеўшы ойчу Сабольскага. Той стаў, маўчаў, чакаў мо', што папросіць сесці. Пасля падышоў да застолля, сеў сам.

Леанід спачатку не глядзеў на ойчу. Сядзеў, апершыся локцем на падаконнік, слухаў, як размашыста і суха шаркалі на сцяне ходзікі, і думаў пра сваё. Якая ў Рамана маці... Душу па ім роніць. На дарозе сёння раніцай пераняла... Думаў пра Краснае, куды выпала наведання, пра людзей, што сустрэліся ў дарозе і моцна заселі ў памяць.

Ойча Сабольскі напыжаны, рухавы, — відаць, ад нервовасці. Бародка кароценькая пасля ножніц, падсечаны ззаду і валасы. Вочы чырвоныя, — ад гарэлкі ці ад бяссонніцы, — пранізлівыя. Голас нізкі-нізкі пасля гарлавай хваробы, на высокім тоне — сіплы. Прыхінуўся чалавек да сцяны на лаве пад ходзікамі, пэцкае спіну ў пабелку, не заўважае. Маўчыць. Думае мо' недзе: «Чаго прыйшоў? Сталася ж вось так...»

Рыпнулі дзверы.

— Мама, пакінь нас адных... Гаварыць чалавек, відаць, нешта мае.

— Каб жа веданне — не адчыняла б...

Зноў ціха. Чуваць, як на вуліцы крычаць дзеці; стракочуць палкі па частаколу.

Сталі былі ходзікі. Леанід падняўся, падцягнуў гіру, крануў маятнік. Прайшоў па хаце і сеў у крэсла, што ў куце. Падпёрся.

— Прызнацца, ойча, я вас не чакаў...

— Дзякуй, дзеткі, за праўду. Але ж і я вас тады, помніце, не чакаў убачыць. Заварылі кашу — памажыце пахлябаць.

— Добра. На чым мы тады разышліся?..

— Я, помніце, з вамі не вельмі мяккі быў. Вы маладыя, даравалі недзе. Тады я на Пэрца ўсё падазраваў... Хацеў вас прыперці, як вашыя камсамольцы мяне... На тым мы і разышліся.

— Ага. Пра Пэрца я не блага думаю, ойча. Паштукаваўся некалі хлопец... Было... Ну і што?

— Стойце. Вы ведаеце, чым ён кончыў, пачаўшы з Чар-чагу?.. Пра гэта ўвесь раён чуў. З'явіўся на запусты ў царкву. П'яносьенькі. Разапхнуў людзей, пралез да клірасу і зароў, як жывёла: «У бога маць... дзе Сабольскі?!» Гэта ж нячystая сіла... Гэта ж у суд за хуліганства мог падаць на яго. Свінчо... Пакруціўся перада мной, жагнаючы мяне, бачыць, не спалохаўся, не ўцякаю, — давай багамазіць на прыхажан. Дажылі. У царкве ў бога маць крычаць. Ты інтэлігентны чалавек, скажы. Меў права ваш камсамол на такую вайну з царквой?.. Не

меў. Дакумент ёсць, дзе за нас заступаюцца. А пасля таго Пэрца семнаццаць чалавек я толькі налічваў. Больш не ішлі. На чым было жыць царкве? Адно свінчо нагадзіла столькі...

— А можа мы далікатней будзем пра людзей?.. Ды і па-святому ж так: прыйшла бяда — не гані яе...

— Слухайце! Я з вамі не спрачацца, параіцца хачу... — Ойча Сабольскі ўздрыгнуў: гаварыў мо' не тое, што хацеў, і доўга не рашаўся.

— Райдзеця...

Ойча Сабольскі пакідаў царкву...

Леанід зноў не слухаў яго. Глядзеў за акно, за дарогу, дзе на дзядзінцы здалёку свяціла каменне. Белае, пад пунсовым на захадзе сонцам, яно выдавала, як распаленае. Яно валялася колькі ўжо год пасля таго, як спяклі ў блакаду школу-дзесьцігодку. Вялікае, белае, пашчапанае, патрэсканае.

Успомніўся такі ж да болю ў вушшу ціхі і трывожны летні адвяхорак той далёкай пары, калі малінавы захад засцілі бурыя дымы ад пажараў; і сівы, густы, як хмара, пыл хаваў ад воч шашу — паўнюткую фашыстаў. Школа згарэла самая першая — з яе адстрэльваліся параненыя чырвонаармейцы. Пахавалі іх праз дзень — пахавалі тое, што знайшлося ад людзей. Колькі дзён грынёўцы абыходзілі пажарышча, ад якога валасы ўставалі дыбам...

Дзіцячая тады памяць забрала з сабой на ўсё жыццё тыя бурыя пасля агню каменні, крывавы захад за грынёўскай смалакурняй недзе на Віліі, буры пыл на шашы пад Гальдараду, дзе тырчалі дубы... Тады доўга стаяла ў дзіцячых вачах чырвоная, іржавая ад фарбы, пакручаная, пагнутая бляха са школьнага даху, — пабыла ў агні. Яна ляжала тады ворахам — вострая, калючая, ірваная, кручаная, — ляжала на відку ўсёй вёскі.

І тады на яе наляцелі, не даўшы н'ат добра астыць. Сталі цягнуць, ірваць кавалак ад кавалка, грузіць на вазы і звозіць на Гальдараду, — запыленай 'шчэ шапой, услед за немцамі.

Выжлятнік і Сабольскі адсяляліся ад вёскі на хутары ў Гальдараду. Будаваліся, укрываліся гарэлай бляхай.

Гарэлая бляха гарэла яшчэ раз. Праз год у блакаду немцы спалілі хутары — бо тыя былі далёка ад вёскі і блізка ад лесу...

Ойча Сабольскі адракаўся царквы...

А ці адрокся ён у душы ад усяго таго, што напамінае пашчапанае ад агню каменне... Ды і ці толькі гэта...

— Мы розныя людзі, дзеткі... Што значыць для мяне царква і для вас... Ведаю...

— Так. Мы розныя людзі...

Ойча на нейкі момант асекся: перабілі раптоўна, смела і груба.

«Скажы... Нават не ўзрадаваўся шчанюк, а яго ж уззяла, лічы».

— Думаеш, калі ты п'яеш — мы падскокваць павінны? Мы розныя людзі. Раскажы толькі, адракаючыся, пра ўсе свае грахі — царкоўныя і дацаркоўныя — судзіць можам. Табе здаецца мо'... — Леанід захаляваўся і пераскочыў на ты, — што нам вялікую ласку спускаеш з горкі? Даказваеш, што царква распадаецца ў нашы дні, людзі не ідуць... Гэта і да цябе ведалі, і табе штодня чаўплі і праз газеты, і праз радыё, і праз што толькі маглі. Не даходзіла да цябе, пакуль людзі ішлі. Адсыпаліся — тады ўжо дайшло. Выгаду, думаеш, нам падносіш. Вось як... Выгада не наша — твая. І тут ты хочаш выгадаць. Некага ў дурнях кінуць. Ну-ну. Давай-давай. Чашы. Быў бы ты выгядны поп для царквы, ды адрокся, а то... Хочаш нашумець, бо такім даюць дарогу, рукі падаюць і ў раёне і ў вобласці. Возяць, паказваюць. На работку на добрую ўладжваюць.

І ты, відаць, хочаш у леспрамгасе ці дзе там на што-небудзь лёгкае і выгадае наскочыць. Як жа, пасля такога можна, чаму ж не. Не толькі ў леспрамгасе.

— Дзеткі, менш гавары, больш пачуеш. Можа і лішне голас нам павышаць. Вы ж самі насядалі тады ўвосень. Удваіх прыходзілі. А цяпер...

— Думаеш, прамы прапорацца, а крывы пройдзе? Маніць, ойча, грэх. Успомні, хто насядаў? Тады ты быў яшчэ поп, а цяпер твая споведзь — пшык. Сазнаешся, што ў бога не верыш і не верыў? Дык мы і без цябе ведаем, што папы ў бога не верылі ніколі. Але ж, вядома, пасля споведзі будзеш мець большую вагу. Ці не так? Тапор леспрамгасаўскі ў руках пацяжэе адразу. Мах — і няма сасонкі. Рука напрактыкавалася ад крыжа... Што ж, думаю, табе цяпер лёгка будзе правесці рыжага сабаку ля апостала Пятра... Епіскап такога за рызу не стане навязваць. Што крывішся? Хіба не з тапаром рашыў у леспрамгас ісці?

Ойча Сабольскі перапыніў Леаніда — працягнуў руку, загарадзіўся даланей. Пасля сгнуўся, апусціў галаву і ўтаропіўся ў падлогу — злосна і прагавіта.

Маўчалі. Чуваць было, як на двары рыпчяць вароты і бразджыць вядро. На вуліцы тарахцелі па бруку калёсы. Несціхана. Ішлі падводзі.

Леанід варушыў памяць. Дзе ён бачыў гэты твар і гэтага чалавека?.. А-а... Ды гэта ж стары Тодар расказваў. «Ты скажы, тады мне ўявіліся такія ж злысныя і прагавітыя вочы, такія ж...»

...Дзед Тодар заўжды рагатаў, калі пачынаў пра тое «баяць». Пачне — і ў смех.

— Ехаў я са старшынёй. З новым, толькі выбралі мы яго. Авяр'ян з намі быў. Пад'язджаем сабе да дому. Па брыгадах цэлы дзень маркаліся. Дзедзіха калгас перадаваў. Якраз мы з Закалюжжа выехалі і так вось паўз лесапілку і праз шашу падаліся на Грыні. Думаю, ссаджу ля маста Авяр'яна, адвяду старшыню на кватэру і — на ферму адпрагацца. Усё як мае быць у галаве распісана. Едзем сабе, талкуем. Дзе што бачылі, дзе што на полі за гумнамі ў лазе валялася, дзе што мокла і гніло без дагляду... Апусціліся рукі ў Дзедзіхі. Забегаўся, задыхаўся, увяз. Што рыба ў лужыне — і жывая, і ледзь хаўкае. Людзі не слухалі. Мяркуем, што трэба прыхінуць на зіму, што адрамантаваць, наладзіць. Авяр'ян слова ўкіне, я, бывае, не змоўчу. І так усю дарогу. Адвёз я іх, звярнуў праз рэчку на ферму. Пазнавата ўжо. Сяджу, бумчу сабе пад нос думкі розныя. Чую раптам нейкі гаманок на могілках—гэта між Грынямі і Закалюжжам. Дзе лагчына, брадок у рацэ... Ну, ведаеце, дзе царква ў ляску. Царкве ў нас месца толькі на могілках. Была і лепшая, у самых Грынях стаяла, пры дарозе, побач з клубам. Закрылі былі яе, як у калгасы пайшлі, кладовую зрабілі, збожжа ссыпалі. Спалілі яе немцы разам са школай, салдаты нашы адтуль кулямётам адстрэльваліся. Масціў усё Сабольскі, каб царкву тую нанова ў ход пусціць. Ой масціўся... І хітрыў, і маніў, глытаўку дзёр. А — дулю!

Дык вось, чую я гаманок такі злысны на могілках. Вечарок асенні, ціхі. Тыр-р... — спыніўся ўзяў. Пасядзеў, счакаў. Лаюцца людзі. Добра ж, калі добра. А то пайсці ўціхамірыць трэба. Злез. Цішком, крадком — мне там кожны сук свой. Прыбліжаюся. Гляджу і не веру: сядзіць на каленечках поп, ускудлачаны, валасаты, злысны. Пад ім — Саўчык, белагаловы такі, гарбаченькі мой аднагодак з Грынёў, да Раіны разам хадзілі. Хліпае той, задыхаецца. А ўпобачкі абрус беленькі на травіцы. На абрусе — грошы, як лісце кляновае ў кучках.

«Не падзяляць, — змікіціў я. — Душу, думаю, адзін у аднаго дабудуць за капейку... І што ж, — думаю, — людзі за хлеб, дык і я — не

слепа». Нагнуўся ціхенька з-за кусціка, згроб абрус, склаў яго акуратненька ў чатыры столачкі і — будзьце здаровы. А яны — качаюцца па траве, якуюць, што сабакі па снезе ў паганую пару. Саўчык — ледзь клёвае. «Сунуўся, — думаю, — на воўка з цяляным хвастом, знай». Не спускаю так гэта з іх воч, сам задам, задам ад сасонкі да сасонкі. А яны якуюць, а яны заліваюцца.

— Паганец... Злыдзень... Сасматыка... Недавяраак... Хрыстапрадавец... Крывапівец... Анафема... Каін... Каб табе лысы ксёндз аблаткамі горла заткнуў прагавітае, як ты на царкоўныя грошыкі развіўся... Мала яму, мала! А на царку? А на рамонт? Царква ж цячэ, Іуда! Каб на тваю галаву патоп. Ну, ладна ж... Цяпер то я цябе прапру з царквы, годзе. А я думаю ўсё, дзе грошы дзяюцца. А тут адкрыта палез — дай яму тое, што і мне. А во! А во! Каго ўгодна возьму... А цябе — вон!

— Я ж толькі на сто грам папрасіў... На сто грам... — сіпіць з зямлі Саўчык, плюецца, пяску, відаць, наглытаўся.

— На сто грам, кажаш? Тут усё на маёй галаве... Тут, во, шчыплеш гуся так, каб ён, божа барані, не закрычаў. Не тая восень, каб з нашым носам дзяўбаць спелую рабінку. На налогі не хапае. А рамонт? Царква ж цячэ. За карак капае. А сама больш чалавек трыццаць сем прыходзіць на абедню. А то — семнаццаць. А яму сто грам... Крыж святы паганіць? Зараз я іх табе ўсе ў горла... Гы-ы-ых!..

Чуў я пасля, як падняў вэрхал Саўчык па ўсяму ляску — бег з могілак, ратуначку шукаў...

Я толькі справіўся ўкуліцца ў калёсы... «Галодны воўк, думаю, дужэй за сытага сабаку...»

А назаўтра прынёс грошы ў канцылярыю. Апрыходаваў. Пасля ўсе жываты рвалі ад смеху.

На гэтым дзед Тодар заўсёды канчаў «баяць».

Леаніда схопіў смех, — смяяўся, заходзіўся; ойча Сабольскі не падымаў галавы. Хацелася ў яго спытаць: праўду «баяў» на вёсцы дзед Тодар ці не. Не сцерпеў, спытаў.

— Праўду, — адказаў ойча. — Я яго тады і ад царквы адлучыў і анафеме аддаў, за выдумку, грошы тыя не прызнаў, а стары праўду гаварыў. Хто я быў? Абдзіртус. Праўда, мая работа царкоўная была такая. Але ж я абдзіраў па добрай волі. І не такі я ўжо бандыт, як ты, Лёнік, мяне летась перад людзьмі прадставіў. І не хачу, каб век на мяне так глядзелі людзі. Ты тады каменскім рабункам мне ў вочы тыкаў. А я — самаахоўца бамбіў. На Куцку зуб меў, памыліўся толькі ўначы. Усё роўна ж на самаахоўца наткнуўся. У Камене іх было, што чарцей у пекле. Куцка, вунь, не так мяне грабнянуў у апошнюю блакату. Дар — за дар. А я хоць і самаахову лупянуў, ды, прызнаюся, зрабіў чыста. Па адзінацатай запаведзі. А ты — фантазіраваў. Было прасцей і рана мая балела больш, чым у тваіх расказах-андрымонах. Ды годзе, бог з табой. Я ніколі не быў царкоўным папом. Па барадзе маёй — дык хоць у пекла... І не так я ўжо многа лупіў. Слухай, ты абяцаў, што пра мяне яго праасвяшчэнства будзе знаць. Дазнаўся. Мне ўсё роўна праз каго. Толькі чуў, ведаю — на маё месца другога зашлюць. А я кідаю гэтую музыку раней. А пастуха не будзе — авечкі распаўзуцца. Хлеў — цячэ. А тады іх не збярэш і ў хлявок не загоніш. Ды такую будыніну можна будзе і разбайдаваць. Слухай, я пра ўсё напішу. Толькі з маёй грамаццю... А я хачу, каб было разумна, каб людзі не смяяліся.

— Каб было выгада?

— І вам і нам.

— Нам? Прабачце. Сабаку і хвост адсячы, ён авечкай не стане.

Ойча бы не ўчуў.

— Мне выгады такой не будзе, як была за амбонам. Я іду ў леспрамгас. Ты паслухай... ты напішы за мяне. Я мог бы пайсці ў сельсавет ці да Авяр'яна, але... Ты ж некалі сам... Ну дык вось. У мяне не выходзіць пісьма. А хай ведаюць усе. Праўда, менш зарабляць стану, але з людзьмі буду. Ды я надта і пасля вайны ў царкву не лез. Людзі пайшлі. Улада дазволіла. А ад мяне пасля тваіх чытак адсыпаліся. Семнаццаць чалавек пастаянных, лічы, меў.

— Дык што ў вас ёсць? Давайце. Заўтра буду ў раёне. Перадам у рэдакцыю.

— У мяне... У мяне нічога няма. У галаве толькі.

— А-а... Не выветрыць за ноч?

— Што? Чаму? — чалавек навастрыўся.

— А заўтра ўстаньце раней і разам у райком. Ойча, не круціце галавой. Вы знаёмы з першым сакратаром? А-а... Бачылі толькі... І знаеце што, за ноч вытрасіце на паперу ўсё, што ёсць у галаве. Самі. Каб не было потым, што я вас гвалціў, што я вашай рукой вадзіў.

— Што ты? — ойча падняўся, затупаў па хаце, бадзёра і смела, што казёл па двары, выбраўшыся са шкоды. — Што ты?.. Згодзен. Згодзен. Толькі вось у райком не адчаюся ісці. Гэта ж...

— Веру. Райком — гэта куды чыстым людзям ісці прыступна... Але ж райком, як кажа дзед Тодар, там дзе за нас з табой добрыя людзі душу роняць, дзе з-за нас з табой людзям галовы бяляць. Дамовіліся?..

— Толькі...

— Толькі не будзем ацілягвацца. Сасуліць — яно можна. Але на кожнае божае «чмых» не наздароўкаешся. У мяне сёння... Не магу ж я... Думаю... Даб'ём бога заўтра ў райкоме...

— Нічога, дзеткі... Добра. Заставайся. Я сваім вокам угледзеў — яна прайшла ля варот. Ведаю. Прыходзіла тады агіціраваць разам, шчабятала. Вострая. З галавой дзяўчо. Не здзіўляйся, у папа большае вока... Праз акно ўгледзеў... — ойча Сабольскі ўсміхнуўся сам сабе.

Выйшлі з хаты з цямном. Пастаялі яшчэ на вуліцы ля варот.

— А мо', ойча, лепш самому перад прыходам кінучь слова?.. А пасля ўжо...

— Так сказаць, афіцыйна рызу з сябе сарваць?.. Не выйдзе. Яно можна, ды не выйдзе. Дзе ж сведкі? Як той цыган казаў — толькі жонка ды дзеткі. Афіцыйна адлучэнне, лічы, яшчэ з восені недзе адслужылася. Само сабой. Тады і горла нарку сыграла. А цяпер нават каб і званіць стаў увесь дзень — усё роўна больш семнаццаці баб не склічаш. А мо' як і ў пазатую нядзелю — адна Раіна прычапае. Самая набожная. А шкляначку цягне, як цялушка... Тэк... Хіба толькі старога Саўчыка па хатах спасылаць, каб загадаў сабрацца. І то на смех падымуць і носа не пакажуць. А тут я хачу на ўсіх людзей гаварыць. Як ні як, а я — поп. І з мяне ніхто яшчэ чыну гэтага не зняў. Я маю права выступіць ад грынёўскай царквы? Маю! А перад кім? А ў газеце не ўмею. Вось чаго і прыйшоў. І добра, што ты сказаў самому напісаць. Напішу. Ноч буду не спаць — а напішу.

Маўчалі. А што было гаварыць? Хіба яшчэ там, у хаце, яны не казалі адзін аднаму, што думалі?

Стары чалавек павярнуўся ад варот узрушаны, жвавы. Па вачах было відаць, што яму хочацца гаварыць і гаварыць. Недзе хоць усю ноч.

Яго зноў аклікнулі. Дагналі. Удваіх ужо.

Яна стала ля нечых варот. Глядзела здалёку, усміхалася. Кінула

галавой — дала здароўе. Рослая, стройная, вышэйшая, чым была тады ўвосьне.

«Падрасла...» — усміхнуўся ойча Сабольскі і неяк няўцям для сябе ўспомніў, што даўно перастаў быў так глядзець на людзей.

Падышоў толькі Леанід:

— Мне здаецца... Знаеце што, трэба будзе, як сабе хочаце, а падстрыгчыся і скінучь бараду. І касцюм каб... З'явімся ў раён, як людзі. І не заспіце. Прыходзьце з усходам да мяне. Ад мяне на шашу бліжэй.

— Ах, каб табе свет збрыдаў...

Абодва апошні раз змэралі адзін аднаго вачыма. Усміхнуліся.

Абодва разумелі адзін аднаго.

Бачылі адзін аднаго наскрозь.

Праз дзень у раённай газеце грынёўцы чыталі «Пісьмо ў рэдакцыю». Ойча Сабольскі адракаўся ад царквы. У той жа газеце ў вочы кідаўся артыкул «Абрыдла махаць кадзілам — памахаю тапаром».

Гаманілі грынёўцы, крычалі, здэкаваліся. Хтось хацеў угледзець яшчэ і партрэт Сабольскага, хтось даваў яму «Героя Працы», а дзед Тодар раіў угаварыць яго ў калгас, — нашто, каб леспрамгас перахапіў «такія плечы», калі яны і ў калгасе трэба, і шукаў спецыяльна Станіслава Пракопавіча, каб па «гэтай штучцы» склікаць праўленне.

Тры дні 'шчэ запар гналі з хат Раіну, якая, падняўшы спадніцу, з пенай на барадзе бегала па людзях клясці Сабольскага, і на гэты раз больш бога, чымся яго. Баба шалела. Чаго і што. Хаця — не выйшла на работу і ёй не было занятку.

Цёмная, аж чорная вада. На дне чырвоны, што кроў, пясок.

Стогне Вілія, варушыцца, адклікаецца здалёку-здалёку з-пад Каменя. Ёй цесна. Яна рве, шматае беражніцу, цягне з кустамі, з травой узাপрэлы пасля зімы мяккі тарфянік — глытае яго і тады чыкае, што звер ляпай. Грабе пясок з-пад Жоўтага берага, па ахалніцы, — мяккі, слізкі — што карова языком вылізвае. Плюхаецца ў густую вадку-мазуту лешаньяе рудое дзірванне, што мо' калі вісела над ракой, нарэжце адмякла, адвалілася. Гнецца, варушыцца, сцёбае па вадзе прыбярэжны вербалоз — голы, рэдкі, падатлівы. Бо шалее рака. Пасля разліву ёй цесна ў берагах, — ёй волю зноў дай, прастору...

Яна — сіла, што бруіць напорна адтуль, з-пад сініх у далечы лясоў — Паліка. Яна глынула ўсё верхаводдзе з улоння зямлі — апраглася, і ёй 'шчэ ўсё роўна мала. Яна змагла б, каб лёга было, пагуляць праз усю вясну, змыць, сперці, знесці з воч Жоўты бераг, — выпсу, што перагарадзіла дарогу, — мінай яе, збівай імпат на паваротцы, губі сілу.

Вілія стогне, бо злуе. Мо' ад злосці яна і нястрымная ў быстрыні, — гэта тады, калі вырвецца з-пад Каменя на лугі з-за Жоўтага берага і нясецца ў шалёных вірах на захад.

Сцюдзёная, слізкая вада, — гэта мо' 'шчэ дзе на Паліку ці ў Асіпаўскай пушчы пад лаўжамі і на імшарах, пад яловымі лапамі і карчамі на пасеках расце лёд, цвёрды, чорны ад попелу з выгары, жоўты ад размяклага імху, буры ад кары, што адাপрэла ад пнёў і апаўзла, адвалілася разам са снегам у першыя вясновыя адлігі.

Вілія сушыць лес, смокча імшары. Вілія мялее і ад таго цяпер прагавітая, — не хоча апасці ў берагі, дзе паволле, лень і санлівая спакаята. Вясна для яе — стыхія. Вясна — яе жыццё, страх, яе бура...

На чорнай плыні — віры і віркі. У затоки прэ пену, яна ўздымаецца, варушыцца, разлітаецца ад ветру, тухне на сонцы. Выдае, уклілі вясною затокі, запеніліся, падняліся, папаўзлі ўгару, схавалі ў пене-бразе белакорыя вербалозы і бурае карэнне-карчэўе, што агалілася і вытыркнулася з беражніцы, бы там шкелеты змёрлых у мінуўшчыне рыб-страшыдлаў. У затоках чарней вада, што каланіца: у затоках яна і цяплей. Ля іх на занесеным белым сіпаком узбярэжжы пратыраецца асака і травамчыка.

Калі яснее неба — у вадзе ад вербалозу рэдкі шэры цень — адбіваецца на жоўтым пясчаным дне. Выдае, гэта падставіў сонцу рабую бакаціну азяблы ў халоднай вадзе шчупак-перастарак.

Пад сонцам на дне Віліі ля берагоў мільгае белае каменне. Яно такое ж, што і пазыры на вадзе ў вірах, там, дзе ўпала падмытая альшэвіна і знікла пад вадой. Чырванее толькі ля берага абдэрты ад кары чырвоны камель. Альшэвіна вывернутая жывасіла. Пэўна не ўлежала ў шліхце бярно, скацілася, падварнула пад сябе хілае дрэва, згубіла яго, і знікла само, бо вунь і другое вісне на валаску ўгары над вадзяной прорвай. Ці не асеў пад невыносным цяжарам дрэва адталы і размяклы грунт? І глядзі, каб шліхты, што над самай вадой, не аб'ехалі з пяском у раку...

Дрэва з-пад снегу шэрае, чырвонае, абветранае і абсохлае. Здаецца, яно лёгкае-лёгкае, кінь на ваду, — закруціцца, як запалкі, яго падхопіць стрыжань і пацягне за сабой, панясе, як тыя саломінкі.

Шліхты падсыхаюць на вясновым ветры, — макаюць плытагонаў. Жоўты бераг іх прыстань, — пачатак бясконцай бурлівай дарогі.

За Жоўтым берагам Вілія коціць далінай — лугамі. Яна блішчыць на сонцы на ўсім прасцягу, аж пакуль не забірае зноў за лес. Луг пад раку — дзе ў куче лучкі не высыхаюць і летам — усыпалі журавы. Асеў, відаць, вырай нанач на папаску, бо далёка 'шчэ' на поўнач ягоны шлях. Галодныя, схуднелыя і змораныя пасля нуднай дарогі птахі, глядзі, во, не знаюць супачынку. Носяцца лугам, што ўчадзелыя, бо дзе той 'шчэ' корм надта.

Падсох на берагах намыты пясак, на самай выспе Жоўтага берага аж курыць. Павылузвалася голае каменне, абсохлае, выветранае ад пяску і гліны. Чырвонае, белае, зялёнае, што глей; бурае, як бярозавы цэр, ад жалезнай руды, якая разбаўлена ў пясчаніку — яно ляжыць дробнае, круглае, доўгае, — птушыныя яйкі размаітай формы і колеру. На пяску — сасновае іголье: жоўтае, леташняе; кара, прэлая, патрушчаная; трэскі — адшчэпы ад бяровенняў. На пяску свежыя чалавечыя сляды — ад ботаў-кірзавікоў, што на шыпах. Чалавек ішоў уздоўж берага і цяпер амаль не відаць следу — выспу раўнуе вецер. Бывае, аж на ваду шпурляе жарсцяк, — як сухі гарох на бляху, каб пражыць пасля ў печы.

У вёсцы на слядах на пяску пазнаеш, у што абуваюцца людзі. Па слядах апазнаеш і людзей.

Кірзавікі на шыпах насіў дзед Тодар.

След вёў з-пад Камена; блытаўся на шляху ля шліхтаў на Жоўтым беразе, адтуль стары ўзіраўся на захад, куды пёрлася рака; і губляўся на беражніцы ля броду, дзе зелянелася трава.

Дзед Тодар нёс на руцэ кажух-павалаканец, скінуўшы з плеч па поўдні, валок ногі, не падымаючы ад зямлі: хапіла ім ад усходу сонца. Скалісіў за скацінкай, дзякуй богу. І пад Доўгімі быў, і ў Ваўкаўні набе-

гаўся, і ў Асіпаўскім нагалёкаўся, аж горла балець зачало. Жывёла шалее ад вольнай хады на вясновым раздоллі пасля зімы. Толькі і ёй урвала дагэтуль. Не сунулася на луг да ракі — гола, буй. Не парасла трава. А ў лесе, на пасецы, што перад лугам — верас, сіўцы. Па зіме яно 'шчэ' і язык больш прывыклы да сухога гавылля.

Скаціна ў лесе — рассыпалася, распаўзлася.

Дзед Тодар адзіў на выспе, — дзе дыхае вясна хмелем і парнасцю, густымі і цёплым вятрам, дымам, гарэлым сухоллем.

Вясна — рака. Яна мчыць у свет, бурліць, стогне пакуль не сціхне, не застыне ў берагах, не ачахне.

Дзед Тодар памятае Вілію з маленства. На гэтых лугах ён мо' дзе нават не раз валяўся ў капе сена, калі 'шчэ' зыркаў на свет дзіцячымі вачыма. Запомніў Вілію з той пары, калі тут не было граніцы. Пасля раку перагарадзіў калок на самай сярэдзіне. Да яе не падпускала града, што ішла Асіпаўскім перад лугам. Тады ездзілі касіць лугі пад самы нос да палякаў. Крычалі за Вілію аднойчы, які цяпер ён помніць: «Ганіце пэйсатага са шнуроў, ідзіце закурэм!...» Ці не поп у той дзень там свяціў палоскі-шнур перад касёй?

Касілі грынеўцы калгасам. Гоніш, бывае, пакос, спяшаеш за пярэднім, разгонішся, не падымаеш галавы, — глядзіш, а перад табой, як з зямлі, пагранічнік вырастае. Што грыб які зялёны...

А як гарэў быў лес у трыццаць сёмым і агонь падыходзіў да кардону... Аж з гораду мчалі пажарныя...

А праз якія гады два знялі кардон, вылі пустымі вокнамі будынк заставы, аж пакуль вайной не пусцілі іх дымам.

Па вайне тут толькі лес, луг і рака. Ніякай заставы ці грады. Па вайне тут — вясна, лета, восень і зіма. Ціхія, без пагранічнай трывогі ўначы.

Пра мінулае цягне думаць выспа — Жоўты бераг, узбрыдзі толькі на яго. На ім ты, бы на маяку, адкуль відаць далёка-далёка, што там, унізе... А спусціся, сядзі да затокаў на луг, на траву, як адразу — другія думкі. А ці шмат было вады сёлета на лузе, а ці густа возмечца межыперснця і канюшынка, ці паляжа сіноха ў лучках, ці дастане да пах мятліца... А колькі больш стане стагоў, чым летась, а ці іх будуць «кідаць», як і раней, круглыя, ці мо' пярэйдучь на чатырохкутныя, якія лепш за яго, дзеда Тодара, ніхто не мог вяршыць.

Круглыя — толькі стажкі.

Чатырохкутныя — во, гэта калгасныя стагі.

Тодар «кідаў» стагі кожнае лета, калі выязджалі на луг.

...3 чэрвеня на ліпень лугі губляюць краскі. З чэрвеня на ліпень у Грынях касёба.

Трава ў пояс. Ад самай ракі да лесу. Мятліца, канюшына-дзяцеліна, рабінка, жоўтая медуница, павітуха, зайцаў гарошак: закладзеш касу — не сцягнеш. На ўсе рукі бяруць толькі мужчыны — вясковыя плечаўні, касцы-двухнормавікі, якіх вядзе Авяр'ян. Ад зоркі да мроку, з перапынкам на полудзень... Ад ракі да лесу — без спачынку на пакосе. На ілбе пот, млеюць рукі, баліць пуп, — стогнуць, крэкчуць ззаду старыя грынеўцы, якія яшчэ летась вадзіў за «авяр'янымым шнуром» дзед Тодар...

А ноч на лузе, — калі туман 'шчэ' з вечара схвае з воч касцоў, што завінуліся днём і цяпер дабіваюць у лучцы сіноху.

Кладзецца мрок, ападае раса, лезуць у вочы камары, стыне на беразе ля будана ў катле вчэра. Ціха ля агню, толькі трашчыць вогнішча, ды ўнізе, у лозах, у вадзе, што злечілася ад сонца, з цяжым купяцым рыбам. Далёка, за туманам, бы за сівымі лозамі, пняюць косы, гамоняць, эхаюць мужчыны... «Давай — давай!.. Падрэжу... Хваліў сваю васьміручку...»

«Мая новая і сёлетняя... А ты сваю царскую ў Вілію закінь, хай жабы аб яе лапкамі стрэпаюць... Манікюрацца... А я са сваёй сёлетняй дзве нормы...» «Яна ў мяне 'шчэ ў магазіне як брытва была... Язык жа парэзаў, калі выбіраў». «Яшчэ на пуф — два заходы. Не лопне...» «Не ўцёрплю... Да катла збягу». «Га-га-га...»

Па вячэры касцоў морыць сон. Ноч на пагодзе, халодная. Ціснешся ў будку пад стары шынель, дзе накурана ад камароў, і мо' ад таго цяплей. Пахне падсохлай за дзень травой-мурагом. Ціха. Бразгае толькі нехта конаўкай ля вядра, гамоніць нападўголоса, каб не палохаць сон, што цёпла і млява лезе ў будкі пад коўдры, павалаканцы і старыя-старыя ўжо шынялі...

Крычыць пасля драч, пад бокам, у лазе. У затоках чыркаюць качкі — выйшлі на жыр. Сёння іх не ўгледзіш — ніводную, не то, што ўчора: такі туман.

Пад раніцу ён гусцее, ападае на дол, мокрыць расой усё на свеце. Халоднай-халоднай, — не ступіш босай нагой у траву. У зубы коле. Падымаешся, калі неба на ўсходзе толькі пабурэла. Клепеш касу, а побач Раіна ці Улляна, закасаўшы рукавы, шаруюць катлы, разводзяць нанова агонь — на увесь дзень. Дыму не відаць у тумане. Туман і холад — на пагоду.

З усходам сонца з Грынёў прывозяць дзве касілікі... Кажуць, з адной пойдзе трактар... Гэта падмога касцам, што прыхалі ўчора на закоскі. Ды і нямаведама, хто каму стане цяпер на помач.

На пракосы сыплюць жанкі... Гаманкія, задзірыстыя, языкатая. Рупныя, бо сквапныя на працу. Выразаюцца з лесу — гэта дыбалі праз кладкі на Цян-балота; саскокваюць з фурманак — гэта каму ўдалося ўладкавацца, хто парупіўся, не заспаў падбегчы на ферму; другіх прывязе машына, тых, у каго дзеці і другой работы ля дому светніца... Так было летась, і год, і два назад... Так, здаецца, заўсёды пачыналі касіць...

Тодар любіў касьбу. Першы прыезджаў з касцамі, і апошняга яго пераймалі долкі са стогу.

Люба бывае да шычарасці і радасці на душы пусціцца па лузе са скацінай пад восень, калі ціха, пагодліва, калі луг шырокі-шырокі, пусты і сіратлівы... Калі абсядучь плячыстыя стагі, калі аднекуль возьмуць ды вытапчуцца па лузе сцежкі... Мо' гэта буслы іх выдратуюць, бо танцююць дзень і ноч у чарадах па лучках і прырэччы. Тады чакаеш няскорага 'шчэ лета, пачынаеш чакаць з самай восені...

Дзед Тодар ступае па беражніцы над бурай пеністай вадой; яна, беражніца — торф; мяккая цяпер пад нагамі, што сырая гліна, вось увязнеш. На вадзе плавае-снуче мошка. Дзіва, на такой кручцы.

Дзед Тодар сасморгавае шэрыя каткі з лазовага дубца і сыпле іх, што гаршак, на вадку, бы корміць рыбу... Над галавой разявілася кнігаўка, крыкнула-загаласіла, мо' шкадуючы, што чорная рака глынула яе крошкі-ежу.

Адзінокая, невядома кім узрушаная.

Дзед Тодар спыніўся, азірнуўся. Скаціна высыпала з лесу і пакіравала на Жоўты бераг. Ён не згадаў, думаў жа, што выйдзе ёй напярэймы. А дзе ж Волечка? Ага, аж вунь, ля самага лесу. Ледзь варушыцца...

Рыканне напачатку было ціхае, далёкае. Яно данеслася, як успамін... Успамін першага дня вайны, калі на ферму ночы пала бомба... Выбуху дзед Тодар тады не ўчуў, — яго ўскруціла з ложка нейкая шалёная сіла... Лопаліся, звінелі шыбы... З коміна на падлогу аж да стала шугнула чорная сажка. Завыў на двары сабака... Сарваўся і бег у лес, у Ваўкаўню...

Дзед Тодар у чым быў выскачыў на двор. Гарэлі на ферме сцірты саомы. За дымам не відаць было кароўніка... Не, яго зусім ужо не было. На ферму беглі людзі. Дзед Тодар кінуўся па раллі праз гароды да кароўніка. Помніць, бязьміць на агонь, глядзіць, — топча нейкую познюю бульбу, якая вунь як навастрылася ноччу расці, натапырылася, лезе з зямлі, — і ён заварочвае назад і бязьміць кругом, дарогай. Аднекуль з дыму з-за платоў выскачыла на яго чорная карова, з доўгім ланцугом на шыі, які канцом звінеў на каменні, збіла з ног і, равучы, скочыла ў Ваўкаўню, туды, дзе згінуў з двара сабака.

Раўлі каровы, бушаваў агонь...

Раўлі над загуменнем самалёты, паўзлі з захаду, з-за лесу...

Успамін — імгненне. Гэта пакуль не ачуняе ад трывогі збіты са штыху чалавек.

На Жоўтым беразе раўла скаціна, як і тады ў агні. Такая ж чорная карова-ялаўка і звярына на ўсю ферму — насілася беражніцай, як падбітая. Рыканне было дзікае, ашалеелае — ад яго браў шорах. Каровы збіліся ў кучу, таўкліся, паролі, ірвалі адна другую, ускідалі на рогі. Угору напачатку падняўся пыл, пасля паляцела цёмная зямля: скаціна драбязыла бераг, рыла, парола капыццем.

Дзед Тодар з голымі рукамі кінуўся ў стада. Недзе пад лесам нема крычала маленькая Волечка.

Скаціна была звернута на дарогу. Пусцілася пад Асіпаўскае пад дом. Каровы ішлі панурыя, змораныя, мокрыя ад пены і крыві. Рыкалі зрэд

на ўвесь лес. Над вечар далёка было чуваць. Рэха крычала сухое, калючае: доўга не хацела давіцца — заткнуць прастуджанае ранняй вясной горла.

Волечка пайшла следам за скацінай і неўзабаву схавалася ў лесе. Тады астыў, апамятаўся дзед Тодар. Знямоглы, ён, стаўшы на калені, паволі-паволі схіліўся над берагам і крануўся рукамі халоднай, густой і ліпкай, што каланіца, вады.

Там, дзе Вілія, абагнуўшы Жоўтую выспу, вырывалася на лугі, на паваротцы ля затокі, на леташнім цёмным і цяжкім барне, што прыбілася да берагу ў вербалозы, перагнуўшыся ў паясніцы, гібеў прыліплы чалавек.

І рукі, і галава, і ногі — былі ў вадзе. Толькі гарбом вытырквалася спіна.

Дзед Тодар па кажуху пазнаў Андрэя Дзедзіху.

Сярнічка трэснула ў пальцах і пырснула долкі.

Пад нагамі шуршаў высахлы пад вострым сонцам сівец, шорсткі дзідаваты верас; шамацела, што папера, выпетраная рудая папараць.

Ён у шаленстве ламаў нагамі сучча, гнуў-камячыў малады 'шчэ зусім, маленькі, як кукаль, саснячок — пазалеташнюю пасадку.

Яго выгналі з лесу, што зверга. Ён стаў баяцца пушчы, якая колькі год засланыла ад людзей і ад сонца ягоньня рабункі, стаў дзічыцца, паляхацца дрэў, што, выдавала, нагінаюць увававідкі дзіды, каб праткнуць-прасадзіць навылет нутро. Чалавек узненавідзеў пасеку, дзе пазалетаў сам садзіў маладую сасну, — яна апыркнула яму. Мітусілася ў вачу, калола ў твар шыллём, здавалася, даставала і стрэпала-дзёрла суччам грудзі пад фуфайкай і кашуляй, рэзала карой, як стамескай, па спіне між лапатак.

Выжлятніка прагналі з лясніцтва. Прагнаў новы ляснічы, які па прыездзе ў Грын' 'шчэ вунь колькі цяпеў мо' яго ці проста не хацеў паспешна што рашаць, пакуль не расследаваў і не разабраўся сам, што тут якое і да чаго.

«Далі пад зад каленам...»

Цяжка сазнаваць без злосці і нянавісці да ўсяго на свеце, што мо' лясніцтва было для цябе самай важнай палкай у жыцці, і якую цяпер, глядзі во, выбілі з рук.

Яшчэ хруснула ў пальцах сярнічка, адскочыла далёка ўбок, у кучу разрытага некім уначы мурашніка.

Мірон Выжлятнік збіўся са штыху, — поўзаў ад рання па Асіпаўскім, падаўся быў пад Вілію, звярнуў пасля на Доўгія балоты. Усюды была вясна. У пушчы над асохлай зямлёй, на пасецы над асмоленымі пнямі, на Доўгіх балотах над лужынамі і крыніцамі, што поўныя чарнагалоўкі, — стаяў густы водар зямлі і лесу. Ён хмяліў, зрываў нос, кружыў голаў, — ад таго скакала сэрца. А калі аціхала — балела. Совала ў яго вострым бодем, бы туды, дзе яно ў грудзях, насыпалася сухога і калючага сасновага іголля; тады, калі ён падзіраўся праз засохлы ад леташняга пажару малады сасняк у Чар-чагу.

Вясна была на зямлі, а ў душы чалавека ёй не было месца. Яна мінала яго. Яе адбівала ветрам, сухім і густым, зносіла ў лес, у бары. На душы прыкарэла злосць — як бывае чорны нагар ад вогнішча на балочце, дзе ўсю ноч кураўся торф.

Дрыжала рука. Круціла, ламала карабок з сярнічкамі, совала іх у зу-

бы, парола да крыві дзясны. Чалавек сплёўваў на чысты пасля дажджоў і сонца мох рудую сліну.

Выжлятнік паверыў — нішто і ніколі не верне яму таго, дзе ён быў гаспадар, дзе яго душы было і сытна і алавітна. Без лесу, як без рук. «А што тыя рукі? Вось яны, жывыя, здаровыя, сціскаюцца ў кулакі... — Выжлятнік падносіць іх пад нос, пазірае ваўкавата на іх, аброслых рудой шчэцю, як сіўцом, аж па самыя пальцы... — А дзе дзець цяпер рукі? За што зачапіць? За калгаснае што? Пайсці ў леспрамгас, узяцца за бомку і стаць перакочваць шліхты, дзе дрэва ў абхват? Хм-м... Знайшоў казу ў золаце, прама скажу... Хаця цяпер нешта варушацца ў калгасе, забегалі на тую работу, як мураўі з мурашніка дзе па зерне, калі яго натрэсена для дарогі. І старыя, і малыя. А чаго? Ды ім лепш відно. Хай бягуць. Хай напінаюцца. У іх сваё. А што мне да іх? Ды і чаго гэта мне накасаў нехта думаць пра гэты калгас? Думкі, як пчолы тыя, лезуць адусюль. Бы яны не думкі, а, праўда, пчолы з новых калгасных вулляў, што з вясной выставілі ў Ваўкаўні на пасецы... Знаю я, што такое калгас. Быў... Але ж тады людзі не ішлі рабіць. А цяпер пруща. Нешта іх укусіла. Пчолы тыя... Жыць пачалі... — усміхнуў ён, — пчоликі завялі. Мядку ўжо захацелася. Перш граму якому на прападзень былі рады, а цяпер мядок ужо разводзяць. На балота яшчэ палезлі. Асушку выдумалі. Туды і ў поле рэдка калі ганялі, а тут... Ад самага выганчыка ўключуліся. Канавы парылі. І вада, глядзі ты, пайшла ў рэчку. Трактараў нацягалі, экскаватар прыпёрлі. Да Доўгіх крыніц за лета дабярэцца. Мала таго, што кустарэз пішчыць праціўна дзень і ноч, дык нават бабы з дзеўкамі тапорыкі на плечы і з подбегам на Доўгія... Трэску, стукну нарабляць... Чорт яго знае, што там у іх, прама скажу. Хаця, на жывой касці мяса нарастае. Мо' за гэты час у іх свіння бабра нарадзіла? Лётаюць жа, носіцца з новым старшынёю, як чортведама з чым, крычаць. Сходзі, праўленні... І вызныя, і расхадныя. Жонку сталі цягаць. Пад гарод падкопваюцца. Мусіць трэба, каб жонка ступіла разоў колькі ў калгас цяпер, калі за гароды ўзяліся. Каб засеяць паспець, а тады... А то чахнуць цяпер па вуглы — скажы тады. Вылезь са штаноў — управы не знойдзеш. А што чахнуць — гэтага ў іх не купіць, прама, мілы, скажу. Калі так званыя — імша будзе. Будзе... Цяпер не тое праўленне, што пры Дзедзіху... Н-тэк... Рашай, Выжлятнік, прама... Калгас ці прагас. А на пуп і там і там узяць трэба... Гэ-гэ... На пуп... А скуля, прама скажу. Не для таго ён у мяне, каб трэшаў штодзень... Яшчэ, каб... Але ж цяпер да іх у лёгенькае не ўлезеш. А ў леспрамгасіку — норма. Там табе ўжо даведзена, колькі ты свой пуп за дзень павінен напяць. Норма — ёсць норма. Яна роўная і сёння і заўтра, як чарка тая. А як цяпер у гэтага Станіслава Пракопавіча? Гм... Трэ' будзе ў жонкі распытаць, яна ж бывае лыхае па вёсцы...»

«Калгас... Леспрамгас...» — лезлі чалавеку ў галаву думкі.

С-с-с... С-с-с... — свісцелі боты па густым суравым сіўцу.

Думкі білі злосць і трывогу.

«Дзе ўладзіцца? Хаця, будзе ранне — будзе і сняданне, але пакуль сонца ўзыходзіць... А цяпер... Кожны крок, які ступіш да вёскі, гэта ўжо не твой задуу кавалак, не твае сосны, не твае пні. — Ён ніколі не думаў, што гэта дзяржаўнае. Дзе ён — там яго. — І ўсё гіне — пераходзіць ад яго другому. Не вернеш, прама скажу... У кішэні — загад. На тоўстай паперы, машынкай адстуканы. Муліць, рэжа падпаша, бы там сухая яловая карына. Загад... К чорту матары!.. Началяства!.. Басякі!.. Бандзі-ты!.. Распарадзіліся... Хаця, на іх няма ўправы. У іх — усюды свае рукі. Дакажуць, дойдучы, ты віноўны станеш. Прыпішуць з-за якой сасны, што

ты ўвесь лес распашорыў, што ты і чалавека з-за дрэва пад лёд пусціў. Ім можна...»

Чалавек цяпер не думаў, хто ён. Ён ніколі пра гэта не думаў. Ён для сябе слыў чысты, чэсны, ён для сябе правільна жыў.

«Краў? Піў мо'? Свайго глядзеў? А хіба не ўсе такія? Гаварыце, гаварыце... Другім, во, басякам стала недзе разгарнуць рук — вось і цябе з дарогі. Новаму ляснічаму трэба таксама абжыцца... Домік адбудаваць, ды і так ляску перакінуць за грошыкі. Мала каму што нажыць уздума-лася — матацыкл мо' займець, як і старому ляснічаму. Прыслалі зара-зіну, скажы. Ён і старога ляснічага выпер. Выжыў. Недзе яшчэ, быўшы ў горадзе, вынюхаў, куды палец ткнуць, каму пад бок падсадзіць. А за тым жылі. А цяпер, дзе той чалавек? З'ехаў недзе, кажучы. Хаця, не пра-падзе нідзе. Абрыв меў не малы. Варта яму. З нас за праданы пень пра-цэнты ўжо стаў было скрабсці. Ажно самога за вантробы рванула. А гэты... Зялёны, гарачы. Праўды ўсё даходзіць. А сам — такі ж стане, прама скажу. Ад мяне не схаваешся. Прайдох, аж вочы круцяцца, 'шчэ далей таго пойдзе, памянць маё. А тут, а цяпер... Загад... З работы за рознае браканьства гоніць. У давер аж ліпне, аж млее, як хоча ўлезці перад лесгасам. Ё ўлезе. Такі ўлезе, а тады... Не тое 'шчэ вытварыць, прама скажу... Загад!.. Ён мне загад у зубы тыча! А я тым загадам па-цёр... Чуеш ты, сукін сын, чуеш?»

Смажыла, сушыла ў горле, горка было на языку. Бы пад нагамі пы-лілі не верасы, а трашчаў-малоўся на муку палын. Сонца вярнула з поў-дня, пякло, паліла твар. Усхадзіўся быў вецер, падуў з Асіпаўскай пу-шчы і сціх, як бывае ў асмужаныя пагодныя дні пад вечар.

Яго цягнула курыць. Ён сплюнуў сярнічку, якую грыз, што саломіну, і палез у кішэню. Сеў на пень на ўскраі пасекі, якраз на лініі-расцяробе, што адразала Ваўкаўню-пасеку ад Асіпаўскага і вяла на Доўгія балоты.

ЛЯ год сівец, верасы, кара, усыпаныя сухімі кропелькамі сасновай смалы, што пшоннымі крупкамі. Чалавек глядзіць пад сябе і нічога не бачыць — баліць галава, не зварыць гора, што ўпала на яе, як дрэва ад перуна.

Чалавек дастае сігарэту з пакамечанай пачкі, тыча ў зубы, прыкурвае і не ведае, куды кідае з агнём сярнічку. Пасля ўздрыгвае — у руках рап-там бачыць цвёрдую паперку, замусоленую за дзень у кішэні, паколатую шмат дзе тупой ігліцай. Загад...

«Сам друкаваў той ляснічы ўвачавідкі. Пры мне. Адным пальцам сту-каў некуды ў машынку, што ў сэрца дзяўбаў цэлую гадзіну...»

Тоўстая папера камячыцца ў руках, што бяроства, аж пальцы рэжа. Карына-карыной...

«Згінь ты, благое, прападзі... Думалі, спалохаюць, у казіны рог скру-цяць... Мо' ты і вялікі дуб, а для мяне разгач, дупло... Сук!»

Стрэліла сярнічка. Пырнула агнём у шыю. Чалавек зжахнуўся, бы спалохаўся таго, што робіць.

Папера чарнела і спачатку не было відаць, што гарыць.

Запекло ў пальцы... Чалавек вылаяўся і адкінуў полымя далёка ад сябе. Стаяў, бы чаго забыўшы, пасля падыбаў асцярожна, што воўк, паўз пасеку, каб выйсці на дарогу пад дом.

Стала духотна, гарачыня сцяла грудзі; ён ірвануў кашулю, — у сівец пырснулі гузікі, бы гэта адкуль зверху з бярозкі ўпалі жучкі. Ён 'шчэ доўга глядзеў на бярозку, якая пускала лісце, — што хацеў угледзець — і сам не знаў.

Быў ужо ля дарогі, калі за карак гарача дыхнуў вецер. Чалавек азір-нуўся — па твары сцэбанула дымам, што суравым, невыбеленым палат-

ном. Пасека была ў агні. Полымя бушавала пад самай ліній-расцярэ-бам, лізала дол, лезла ўгору па маладым сасонніку.

Ён бег назад, ірваўся са скуры, напачатку не ведаючы, куды і чаго. Агонь гудзеў, глытаў сівец, што галодная карова. Трашчалі верасы, заняліся смяляныя пні. Ля расцярэбу бушавала полымя — кіпела леташ-няя шліхта карчоў.

Вецер дзьмуў наўкось цераз пасеку. Агонь поўз на Ваўкаўню і на Доў-гія балоты. Агонь нішчыў малады сасняк.

Дыхнула полымем аж у самае горла. Ён закашляўся, адскочыў быў, атарапеў. Яго ўзяў страх. Здалося, што полымя халоднае-халоднае і яно лізнула плечы.

Ён 'шчэ не мог дайсці да думкі — ад чаго гарыць? Выламаў быў сас-новую галіну і сцёбаў па сіўцы, ашалела, часта, заядла, да знямогі, да адрантвення рук. Не было чым дыхаць, здавалася, вось захлынешся, рас-пластаешся долках і сам успыхнеш, зоймешся, як і перасохлы ад ветру і сонца сівец. Ад гáры і чаду пачынала блажыць, замітусілася ў вачу.

Супраць ветру нельга было ўстояць. Гнала гарачае, як вар, паветра, штурляла іскрамі і чорным дымам...

Быў момант, калі ён падумаў, што агонь — ад ягонай рукі, што агонь згуба, які гатовы глынуць і яго, — ён кінуўся, ірвануўся быў на шалёнае полымя, як паранены звер на свайго ворага... Быў момант, калі яму зда-валася, што ён распластаецца на зямлі, а змога, задушыць агонь, пера-цісне таму горла. Тады аднекуль бралася сіла, якая кідала яго ад пня да пня, ад куста ў агні да смялянога карча, ад сухой ляжалай варжавіны да чорных вежцяў верасу, да задымленага ягадніку і «воўчага вуха», што гарэлі марудна і трымалі агонь, бы зусім дзеля распалкі...

І калі чалавек у знямозе ўпаў на зямлю і, задыхаючыся, падняўся і ўчуў, што тлее недзе ззаду ватоўка, — да яго зноў падступіўся страх. Калючы і дзікі, як абгарэлыя дзіды, што тырчалі перад носам; едкі і пра-ціўны, як вогнішча; шалёны і ўз'юшаны, як агонь, што глытаў цяпер, зда-валася, увесь свет.

Падняўшыся, ён угледзеў, што абараніў толькі кавалачак сіўцу ад агню пад сабой, калі ўпаў быў, згубіўшы сілу. Пасеку каціў пад ветрам агонь. Ішоў туды, — пад вёску і на Доўгія крыніцы.

І толькі цяпер ён усвядоміў, што адзін не дасць рады агню. Яму рап-там здалося, што гарыць твар, — гэта кроў хлынула ў галаву. Ён памкнуў-ся выцерціся ад поту і гáры — рукі ліплі да твару. Былі ў смале.

«Выгарыць пасека... Сасняк... Агонь можа перабрацца ў пушчу... Та-кая суш увесну... Людзі, толькі людзі могуць уратаваць лес!.. Толькі людзі могуць заступіць дарогу агню!..»

— Людзі!.. Людзі!.. — зароў чалавек на ўсю пасеку. Глуха і сіпла. Надрыўна. Рэха не было. Пасека гудзела ад агню, — яна глынула і го-лас і рэха.

Ён кінуўся да вёскі, услед за агнём. Выскачыў на дарогу, злякнуўся і павярнуў назад. Бег цяпер у асіпаўскія пушчы, адкуль толькі быў вый-шаў да пажару.

— Людзі!.. Людзі!.. — крычаў ён, бегучы ад агню ў лес.

Спыніўшыся спопаразку, учуў раптам, як ззаду гудзе зямля і недзе далёка за лесам бешана раве скаціна.

Ён спалохаўся пушчы і звярнуў паўз Ваўкаўню на лозы, што падсту-палі да загумення. Калі выткнуўся з сасняку, угледзеў, як запылілася ў Ваўкаўні дарога, убачыў 'шчэ, як верхам на кані мчаў на пасеку, му-сціць, Авар'ян; той жа сёння быў пры бульбе на загуменні. Сяялі ж. З-за

фермы раптам вырваліся людзі і, крычучы немаведама што, беглі за тым услед.

Апусцела загуменне — стала ціха.

Выжлятнік яшчэ раз учуў, як за Цянямі раве скаціна.

Звечарэла. Сцямнела неба. Сцішылася Закалюжжа, нарыхтавалася спачыць у цёплай начы.

За ракой турчалі жабы, недзе далёка, аж у куце на лагу іржалі коні, там начлежнікі распальвалі нанач учарашняе вогнішча, — ля агню мітусіліся цені, як вялізныя чорныя матылі. Туман дапоўз да ракі і збаяўся мо' вады, не асмеліўся пералезці праз платы ў гароды.

З туманам прыцягся ў вёску пах гары.

Па канец вёскі, калі глядзець на Ваўкаўню, мігалі далёкія водсветы начнога пажару. Гэта на Доўгіх балотах, за лесам.

Цёпла, ціха на двары пад прызбай. Лезуць у вочы камары, што і цяма няма на іх — таўкуць мак ля хлева; звяняць над панадворкам жукі, шлёпаюць аб сцяну, шпокаюць долкі — Выжлятніку пад ногі.

У чалавека неспакойна на душы. Не сядзіцца ні ў хаце, ні на двары. Па вячэры ён вылеў на прызбу і курыў без аддухі. Ці камароў ганяў ці сваю нуду гнаў прэч, — і сам не мог згадаць. Курыў жа да гаркаты, да рвоты.

Парою ўздрыгваў. Гэта калі шлёпаліся побач жукі ці ляпалі дзвэры — Волька злосна клікала класціся спаць. Другі ўжо дзень, калі празвальненне дазвалася. Адразу яе верх у хаце, глядзі во. Качаргу збіралася паламаць на спіне разы са два. Стану на ногі — адрыгнецца. А цяпер... Хаця, парадаваў сям'ю, што скажаш?

Пра гэта хутка забывалася. У ваччу ўсё стаяў агонь — шалёны, сухі, калючы. Смыдзелі папечаныя пальцы. Пахла дымам вопратка, аж блажыла; і глыбока-глыбока ныла душа. Што будзе? Што будзе, калі дазнаюцца? Што, калі хто бачыў ці проста па чым-небудзь западозрыць? Пачнуць капацца. А тут 'шчэ Дзедзіха вісіць над галавой. Што будзе? Раптам не захацелася ні класціся спаць, ні ўставаць заўтра раніцай...

Стукнулі вароты. Ён аж здрыгануўся. Нехта ішоў з вуліцы. Авяр'ян? Чаго гэта ён мог надумаць зайсці? Выжлятнік хацеў падняцца, але не змог, адсунуўся толькі на другое месца на прызбе.

— Добры вечар у хату...

— Здароў. Не сядзіцца ў хаце цяпер...

— Ага, — Авяр'ян спыніўся насупраць і глядзеў на Мірона зверху ўніз, — вясна. Ціха такая, цяпло. Зямля дыша. Пасядзець цяпер добра на прызбе пасля работы, калі рукі ныюць... На, закуры маіх. А то сігарэты — толькі ж хіба ад камароў.

— Не хачу. Сваіх насмактаўся, прама скажу...

— Ну, то дай прыкуру. Ды мо' пасядзім крыху разам? Паталкуем.

— Талкуй, калі інтарэс маеш... Калі ён у цябе да мяне ёсць. З чаго б гэта? — Выжлятнік адсунуўся 'шчэ далей, нібы даючы ля сябе месца Авяр'яну.

Авяр'ян сеў на прызбе крыху воддалей ад Выжлятніка і доўга глядзеў праз гароды па канец вёскі, туды, на Ваўкаўню.

— Ледзь збілі агонь. Гэта ж падумаць. Каб не падаспелі з вёскі — увесь бы маладняк дымам пайшоў, Уся пасека... Каб веданне, хто падаткнуў агню — судзілі б. Без ніякай шкоды за гэта. Столькі ўрону.

І на балоты агонь вырываўся з ветрам. Праз крыніцы. Такая суш. І ноччу вунь кіпіць, бачыш. Хаця там варта. Уся старая гніль выкаціць з дымам. І леташняя і пазалеташняя. А то дзе былі тыя гады не касілі — касы не ўткнеш. Такое дуддзё... Што сучча. Толькі ж гарэць. А лес... Лесу, знаеш, шкада. Хапіла б і калгаснаму і Асіпаўскаму, як бы і адтуль не пераступілі. Ніколі б не даў веры, што вясной такі пажар захаца зможа. Не, брат, за гэта наказваць трэба, судзіць. Любога...

Выжлятнік грыз у цемні сігарэту. Звесіў галаву; пароў каблуком зямлю ля прызбы. Маўчаў. Каб чорна, каб бела. Соп.

— Слухай, Мірон. Я ў цябе сёння ўжо быў. Перад пажарам, 'шчэ. Не застаў. Ды няма выгады адкладваць гутарку. Нам рукі рабочыя на вясну трэба. Вунь як трэба, ты нават не ведаеш. Хоць ты кожнага і ў кола і ў мяла — усё роўна, здаецца, усяго не зробіш, што хацеў бы. А рабіць многа трэба і — зробім. А ты цяпер вольны. Чулі мы ў праўленні, што ў леспрамгас хочаш падацца. Справа яна рабочая, грашовая, а я сказаў бы — не хадзі. У калгасе ты большае будзеш мець. І гарод у цябе будзе, як быў... Ды ты і вырас у калгасе. Дык нашто на старасці пакідаць?

Выжлятнік заёрзаўся:

— Я, мілы, прама, мусіць, скажу... Гм... Хаця... Давай адкладзём гутарку на лепшыя часы. А то... Ды і ноч ужо на дварэ, а нам з табой агіціравацца выходзіць... Што нам дня мала? Хопіць часу.

— Не, не хопіць. І ніхто да цябе не прыйшоў дзеля агітацыі. Пра цябе ж думаем. Чалавеку бывае, спатыкнуўшыся ў жыцці, аднаму цяжка на дарогу стаць. А нам людзі рабочыя трэба, за гэтым і прыйшоў. Каб можна было, дык бы і на завод які за імі з'ездзіў. Сам знаеш, колькі закалюжанцаў ды грынеўцаў асела па заводах у горадзе за тыя гады. А гэта ж усе нашы людзі, што хлеб рабілі. Машынамі людзей усіх не

заменіш. А ў нас цяпер і машынам работы заваліся і людзям па самае горла. Слухай, многа гаварыць не буду, адно скажу — ідзі на балота. На асушку. Да машын. Там мужчынскія рукі трэба, як не ведаю што. А заробіш больш, чым у любым леспрамгасе, кажу табе, як камуніст. Ну дык як? Куды маеш чапурыцца? Я думаю, тут марыгуліць доўга няма чаго. Да нас, да нас ісці трэба. Хіба не бачыш, як людзі цяпер рабіць ідуць? А будзеш добра рабіць—ніхто і пальцам у твой бок не ткне. Я ведаю, пра што ты думаеш. Некалі ж трэба выкарабкацца і на сухі бераг. І мяркую, час ужо адумацца, ачалавечыцца. Вярнуцца да людзей трэба з лесу. Нечага быць, як шарсцень. За гэтыя гады, што ты ў лесе, людзі ў Закалюжжы змяніліся. Моладзі колькі нарасло, свет зусім другі. Выйдзі на работу з усімі, угледзіш, што гэта за людзі. Падыдзеш заўтра ў Грыні, у канцылярыю. Праўленне ў нас... Пра цябе гаварыць будзем. Калі мне сёння не хочаш даць слова — заўтра ў цябе 'шчэ цэлы дзень. Падумай. Хай Волька сваё скажа. Удваіх працуючы ў калгасе, вы.... Ды што табе гаварыць. У самога ёсць і галава і вочы.

Ужо добра сцямнела. Пацяснеў двор, бліжэй да хаты падсунуўся паркан. У Ваўкаўні занялася зара — дрыжэла, мяняючыся: то расла, то спадала — калыхалася.

— Гэта на Пагурку. Сіўцы гараць... — Выжлятнік не мог памыліцца...

— Дождж абмые выгарышча — такая трава шугане...

Маўчалі. Закурылі яшчэ. Кожны сваё.

За ракой гаманілі начлежнікі. На грэблі ўспыхнулі агні і сцебанулі аж па вярбе, што ў Выжлятніка на гародзе. З раёна варочалася калгасная машына. Значыць, і старшыня ўжо дома.

На лавацкім полі пад Грынямі заракатаў трактар. Адгэтуль, з двара, выдавала, што ён недзе далёка-далёка, аж за Гальдарадай.

— Слухай, сакратар, ці як ты тут лічышся, партыйны, у калгасе, скажы... Людзі вунь на цаліну вярбуюцца. Багацейшага чаго шукаюць. Куцка дык аж у Польшчу распрадаецца ехаць... А вы мне тут горы абяцаеце. Так я і веры даў. Свет цяпер шэры. Калі гэта тое багацце ў Закалюжжы было? Скажы. Да вайны мо' толькі...

— А ты вер. Мы не абяцанкі абяцаем. І чаму гэта для цябе нейкая другая вера трэба. Увесь калгас паверыў, а ён... Не буду трымаць цябе на камах пад прызбай — заўтра пагутарым, колькі трэба будзе. Прыходзь перад праўленнем. І пра цаліну, і пра Куцку — усё выяснім. І прыходзь са словам. Ну, годзе... Зачыніш вароты. Аселі, падняць трэба, а то кручок да прабоа не дастае. Ну, будзь здароў.

Яны ўдваіх моўчкі зачынілі вароты. Пасля разышліся. Адзін пайшоў шырокай вуліцай, туды, недзе насустрач зары, пажару; другі паклыпаў па вузкім ад цемні двары да сенцаў.

Усю ноч на Ваўкаўні стаяла зарыва.

Гарэлі сіўцы.

Водсвет ад пажару сцябаў па акне, жахаючы ў хаце цемру.

Выжлятнік аж да рання не звёў вочы.

Назаўтра праўлення не было.

Позна ўвечары хавалі Андрэя Дзедзіху.

(Заканчэнне будзе).

Рыгор БАРАДУЛІН

СНАПАВОЗ

Трасянуў сваім чубам — даспелым калоссем,
Падперазаўся вязьмом — і ў абоз.
Асмужаны, вусам асістым калоўся
І шлях па іржышчу прамяў

снапавоз.

Засклыгатаў перацёртаю воссю,
На ўзмежку ўстрывожыў дакучлівых вос.
Уехаў з налітага лета ў восень
На поўным разгоне таўстун

снапавоз.

Праце — і ўсё ў яго спорыцца, клеіцца.
Вачэй не зажмурыць ад рос і да рос.
І круціць баранку, натужае лейцы,
Пыліць па усіх бальшаках

снапавоз.

Ад тупату, грукату, гоману — тлумна.
І хлебам прапахлі утулкі калёс.
Пустыя такі, падхартаныя гумны,
Прымайце, —

вязе ураджай

снапавоз.

Зярнятамі зор Млечны Шлях зацярушан —
І там снапавоз у дарогу ўжо рушыў.
Шчаслівай дарогі табе,

снапавоз!

НАЧЛЕГ

Табун сярдзіта фыркае на росы.
Халодзіць зябка пысу мурава.
Агонь трасе чупрынай злосны,

рослы —

Не можа сухастою дараваць.

Іван ПТАШНІКАУ

ЧАКАЙ У ДАЛЁКІХ ГРЫНЯХ

Раман

Мал. М. Савіцкага.

Шлях кліча ўдаль...

Цягне пайсці, пусціцца пеша па шорсткаму жвіраку, што на абочыне шашы; дыхаць ветрам, што мкне насустрач; скалясіць да цямна паўсвєту — да зморы, да стомы, а выведаць, угледзець: што ўстае за той дымкай, якая завалакла, заступіла небасхіл, схавала-спавіла лясы і далёкія-далёкія белыя будынкi трактарных станцый ля шашы... А мо' гэта густая смуга ад таго, што дзень і ноч там дымяцца трубы?

Дымка — таямніца, далёкі свет з маленства...

Яна варожыць, чаруе душу; яна лье радасць, шэпча таямніцы з неагляднага прастору зямлі, над якой дыхнулі вясновыя ветры. За дымкай — шляхі; за імі — улонне ў маладосці і ўзбуджанасці; палі, засеяныя ў цёплую рань; вецер — вястун дажджу і свежасці, якая вунь як трэба зямлі пасля гарачага ўвесну сонца, калі пачынаюць пыліць дарогі...

А тады зноў шляхі...

І далёка, дзе яны знікаюць з воч, зноў — дымка. Мо' там ужо расцягліся дымы, што жывуць вечна над горадам?

За дымкай — шляхі, прастор... За дымкай — горад. За дымкай — далеч.

Далеч — песня непазнанай, неадкрытай 'шчэ сілы...

З кожнага кутка зямлі шляхі вядуць у далеч, з кожнага кутка жыцця чалавек выходзіць на шлях.

Мо' таму і леглі скрозь па зямлі дарогі, каб весці кожнага за парог, клікаць і клікаць неадчэпна, і ўдзень і ўночы, у апаленую сонцам і абветраную бурай прастору, дзе шырэй бывае душа чалавека, дзе ён бы пачынае жыць нанова. Мо' таму людзі спрадвеку сяліліся ля дарог, мо' таму цяпер вядуць да паселішчаў шырокія і гладкія, як паліва, асфальтавыя дарогі... Мо' таму цяпер і новыя забудовы ў Грынях падаліся да шашы, выбіліся за раку, сюды на выган, пад лавацкія сады...

Заканчэнне. Гл. №№ 9, 10, 11.

Шлях жыве дзень і ноч. Шлях ніколі не мае супачыну.

Шлях у прысадах.

Яны — маладыя, іх садзілі ў тыя гады, калі пайшлі ў калгасы.

Зазелянеў лавацкі сад, дыхнула вільготнай смалой з Асіпаўскай пунчы і чаромхай з Доўгіх крыніц. Вясновы вецер даўкі, густы, — настой на маладых пупышках і завязі, на свежых смолах, як на густым мёдзе.

Зямля ўжо ачарствела, калі запахлі лісцем дрэвы.

Збілі імпат жаўранкі, не збіраюцца шпакі, — яны цяпер паасобку ля свайго прытулку. Вылятаюць толькі на жыр з гнёздаў або садзяцца на тэлефонныя правады ля шляху і маўчаць, варочаючы на баках жоўтымі дзюбкамі.

Іх палохаюць машыны. Дарога пыліць ад машын.

Сонца пасля паўдня верне на лес, на Камена, дзе блакіт рабы ад рэдкіх аблокаў, што застылі-павіслі, бы там угары ніколі ім і не сніўся вецер. Выдае, што на захадзе гарыць нешта далёкае.

Цёплая, парная зямля... Мо' пасля ўчарашняга грому?

Дажджу не было, — толькі збіраўся; пайшоў бокам, над Каменам. Адтуль вецер нясе волку свежасць...

Яны на шляху, далёка за Грынямі. На гары над Гальдарадай...

Мінаюць дубы — разгатыя, шэрыя. Суровыя, магутныя. Дубы — толькі на пупышках. Моцныя дрэвы распускаюцца позна. Яны мудрыя, каб не рупіцца на холад, ад таго, што жылі шмат і шмат бачылі. Яны не спяшаюцца жыць, бо як ні рупся, а многа-многа ўперадзе ім 'шчэ шаптаць суравым лісцем у прыціхлых летніх вечары і стагнаць, здрыгаць зямлю ў ашалелыя ў гэтых краях буры.

Мчаць машыны, знікаюць з воч за дубамі ў лагчыне, пасля ўзлятаюць на белую ў далечы шашу і паўзучы, як мурашкі па бязровым камлі, паўзучы паволі ўгору, пакуль не стаюць у павіслай ля зямлі сінечы.

На шляху спакойна, суцішна ад ветру за лесам.

— Вернемся ў Лаўкі... Я люблю глядзець, як бялеюць сады. Я ніколі 'шчэ не бачыла, як пачынае цвісці вялікі сад. Хадзем... Лёнік... Там у лагчыне за мостам чаромха. Зацвіла...

— Я ніколі не любіў чаромхі... У мяне ад яе баліць галава...

Яна просіць. Не сціхае.

— Хадзем на крыніцы, — ён усміхаецца нейкай сваёй радасці. — Цяпер там... Цяпер яны белыя, што ў снезе. У нас Доўгія крыніцы завуць 'шчэ Белымі. Чаромхі там — не прайсці.

— Ты падумай... — яна памаўчала. — Хоць куды, хоць у самае-самае ваша балота...

Яны сышлі да маста і напаткалі сярод дарогі гурбачку дзяўчатак-школьніц. Тыя беглі з заняткаў і тут збіліся, нагнуліся над некім, хаваючы таго з воч, хто мо' сядзеў долгах ці нават ляжаў. Так выдавала здаля.

Убачыўшы незнаёмых, дзяўчынкі адскочылі на абочыну, і на дарозе на рваным гумавым коле-пакрышчы ад машыны засталіся ёрзацца два хлапчукі. Крычалі, браліся калашмаціць адзін другога, чагосьці не падзяліўшы.

— Ён яшчэ лезе... Я знаю... Каб зямля перавярнулася дагары нагамі, была б спачатку восень, тады лета, вясна і зіма... Мала што ў геаграфіі напісана... Еўдакім Мікалаевіч...

— Э-э-э... Грамацей, грамацей... Ніколі ўрокі добра не вучыў, а яму Еўдакім Мікалаевіч пяцёркі ставіў...

— Любімчыкі!.. Любімчыкі!.. — закрывалі дзяўчаткі.

Хлапчукі схапіліся.

Адзін з іх, цельпукаваты, расхрыстаны, круглатвары і ўмурзаны, «любімчык», замахваўся партфелем на тоненькага, рослага белагаловага хлопчыка. Той спрытна выкручваўся і скуб «любімчыка»...

Дзяўчаткі былі адбегліся 'шчэ далей, пасля напалі на расхрыстаніка і пачалі пярыць таго кнігамі дзе папала. Той прыціх. Тады нанова белагаловы пачынаў даказваць расхрыстанаму нешта пра «рэактыўныя ракеткі». Таму, відаць, не было што казаць, ці мо' не схацеў, — хутка згадзіўся і адлучыўся ад купкі.

Ля маста галініліся сцежкі ад шашы, і школьнікам трэ' было разы-ходзіцца.

Цельпукаваты адскочыўся па дарозе аж да кустоў, туды, пад Гальдараду, і, замахнуўшы рукой, крыкнуў:

— Гут бай!..

— Э-э-э... Гутбэка!.. Гутбэка!.. Э-э-э... — загамаў раптам белагаловы, дражнячы цельпука. Да белагаловага падбеглі дзяўчаткі:

— Давай, Сярожка, уляжам... Уляжам! Усыплем «любімчыку»! Усыплем... Э-э-э... Любімчык... Любімчык... Гутбэка... Гутбэка...

Дзяўчаткі пусціліся праз мост за «любімчыкам».

Той знік у кустах.

Праз колькі часу на горку пад лавацкія сады падымаліся дзяўчаткі з кнігамі. Іх вяло танклывае белагаловае хлапане.

«Ці не той гэта Сярожка, які нарваў летась званочкаў? — Галіна задумалася. — А расхрыстаны ці не задзіра, што збіраўся накруціць тады хвост белагаловаму?»

— Любімчык Петушонка... — сказала яна задумліва.

— Пры нас ніколі не было любімчыкаў у Петушонка... Мы яго не любілі.

— Гіяграфія... — яна рассмяялася. — Настаўнік... Вучыць чаму. Зямлю перавярнуць дагары нагамі.

— Нічога... Яго галаву ўжо не перавернеш... А пераварот у жыцці зрабіць можна. І зробіць гэта наш Васіль Міронавіч. Для «Настаўніцкай газеты» сёе-тое мне з ім давядзецца нядаўна абмазгаваць. Расказаў такое...

Ад лавацкіх садоў на Доўгія крыніцы лёгка трапіць праз выганы, пакінуўшы збоку шлях, што вядзе на Гальдараду.

Яны звярнулі на сцежку праз бярэзнік. Ішлі ўпобачкі, расхіналі ліпкія галінкі, слізгалі, бывае, па маладой траве, — тады стукаліся плячо ў плячо. Ад таго ўсміхаліся і пазіралі адзін на другога.

— А мо' ў цябе і тут выйдзе, як... — яна пасур'езнела.

— Ну, гавары, гавары... Хочаш сказаць, як і з Андрэем Дзедзіхай?

— Праз цябе аж два разы чалавека трывожылі з таго свету...

— Экспертыза. Нічога не зробіш. Я не веру ў вашаму Чыжыкаву і абласным экспертам. Не супакоілася ў мяне душа, калі і вышэйшыя медыцынскія чыны зрабілі заключэнне. Я не веру ім і яшчэ пісаў бы, куды ўгодна. Не думаю, што чалавек загінуў сам па сабе. Не веру, ты разумееш, не даю веры, што выжлятнікі яго не маглі стукнуць або не нацярнуць чаго ў чортаву тую гар. І цяпер не веру.

— А я веру. Эксперты — з галовам і вопытам. Не такое бачылі. А тут — проста чалавек нахлябтаўся столькі... Нават, калі апошні раз узарвалі крышку дамавіны — ляжыць... Заспіртаваўся. І што — ніводнай драпінкі ці ўдару. Цела такое чыстае. Нават не скажам, яго ж магло ў крыгаход пашматаць на кавалкі. Відаць, як сігануў пад лёд, — адразу тады прыгнала ў затоку, ён і... — Яна падумала: — А медыцына дае сваё заключэнне, не пытае, хто на

каго падазрае. Я ні за кога, але ж тром экспертам нельга не верыць. Ніхто з іх не хацеў, каб, скажам, апраўданне знайсці нейкаму Выжлятніку. Тым больш, абласны эксперт прылятаў пасля таго, як з абкома Перапёлка...

— Гэта я ў яго тады быў...

— І нам нічога не сказаўшы?

— Дзеля чаго? Ты верыш, а я, гавару, ніколі не пагаджуся, што выжлятнікі такія чысценькія, якіх яны з сябе корчаць. Яны яго ўсё жыццё тудзілі, нарэшце-ткі збяжалі. І чыста, нічога не скажаш. Мо' ён і сам, зблудзіўшы, пайшоў пад лёд, можа. А каб з ім тады такое не здарылася, думаеш, Куцка ці хто там выпусціў бы яго жывога? Ён сам стане канаць, а другім хваробу будзе думаць. А тут — не зусім было чыста. Разбярся. Недзе ад самай мо' вайны што хавалася і пачынала ўсплываць. Чаму ж цяпер Куцка тут месца не знаходзіць? Раптам мо-ташна стала. Выхаць надумаў. Каб спакойна дзе жыць, каб душа на месцы пад старасць была. Ён людзей байгя. І што ж, ішло, вярцелася, а цяпер каб дзе не дзелася... А Петушонак не Куцка і не Выжлятнік. Ён проста не тады радзіўся, калі розум раздаваў. І такой штуки не пазычыш... А цяпер кошка вочкі жмурыць, а кіпшоркі вострыць. На на-стаўнікаў пачаў плявузгаць у райна і далей. На Васіля Міронавіча... Яшчэ за той вечар увосень... Сораму, як у пёўня мяса на шпорах... Але тут не выгарыць. Васіль Міронавіч і з галавой, і з прыныпам. Не паду-май толькі...

— Хвалі... У мяне пра яго свая думка. Я табе ўсё расказала, каб...

— А я і да таго ўсё ведаў.

— Вось як?

— Трэба ведаць, хто табе жыцця не дае...

— На такое трэба мець права...

Ён змоўчаў на гэты раз. Задумаўся. Глядзеў пад ногі.

Яны былі на выгане. Ішлі паўз рэчку ў бок Доўгіх лагоў.

Калі бярэцца на цвет чаромха, калі яблыня хіне да сонца свае чыр-воная-белыя бутончыкі-збаночкі, — падае голас салавей.

Ён ажывае ўвечары, ён нямае днём.

Затое не моўкне івалга — залаціста-жоўтая птаха. Усюль — на вы-гане, і на выгарынах на Пагурку, і на кожным кургане ля ракі, на пад-балотці. Яна любіць, калі неспакойна і ветрана, калі наплывае смуга і мурзае сонца, калі шуміць, гнецца долкі непаслухмяны ланяк.

Пяе берасцянка; залівіста, устрывожана крычыць перапёлка; пы-хаюць стржы; не сціхае, во, не супакоіцца, носіцца верх лусу бакас-

ПЕРШЫЯ ТВОРЫ

Міхаіл Лісоўскі нарадзіўся ў 1931 годзе ў вёсцы Вель Мох Мсцислаўскага раёна Магілёўскай вобласці.

Вучыўся ў Мінскім мастацкім вучылішчы, скончыўшы якое, выкладаў у Віцебскім мастацка-графічным вучылішчы. У 1954 годзе паступіў у Беларускі тэатральна-мастацкі інстытут, які закончыў сёлет, абараніўшы дыпломную работу «Сувораўцы».

Цяпер працуе выкладчыкам у Мінскім мастацкім вучылішчы.

рагатун. Чуваць, як на Доўгіх крыніцах жыруюць качкі і кнігаўкі; дзя-руць горла драчы; лёга ўгледзець, як сноўдаюцца ў затоках журавы.

Доўгія крыніцы бралі пачатак ад ракі і цягнуліся праз поле-сена-жаць аж туды ў зашыек, куды Пагуркам падыходзіла Асіпаўская пушча.

Доўгія крыніцы — белыя ад ніцых лоз, ад чаромхі ў цвечце...

У нагах стома ад нязвыклай хады. Мокра ў абутку, — бо ісці даво-дзіцца прырэччам, пераступаць колішнія мо' глыбокія канавы, што глядзі як зацягнулі тванню, зацвілі.

Лёгка на душы, бо побач вясна. Ці ведала Галіна, ці верыла калі ў тое, што напаткае яе тут, на далёкіх Белых балотах за высокім Па-гуркам, у разгатых, бурых ад каткоў асінах перад самай пушчай, якую калі яна магла бачыць...

Успомнілася асення пара... Тады з Леанідам давялося быць у гры-бах, вунь за тымі асінамі, што, здаецца, зусім пад бокам... Мо' што яны высока на пагорку?

Варухнулася, ажыло ранейшае, што недзе стаілася, каб цяпер не даць супакою, трывожыць, наганяць надзеі. Ускруціла, панесла верх зямлі.

І тады чалавек, што, во, упобачкі, што з такім одумам глядзеў уда-леч, дзе рака, стаў свой — дарагі і любы... Яна пазнала гэта. Яна мела на тое права... Мела — і ўсё. Яно прыйшло само па сабе. Яно — яе...

Выдавала, яна ведала яго даўно-даўно, з маленства, з той пары, калі на ўскаіне горада пасля вайны шпурлялася аскалёпкамі бітай цэглы з задзірыстымі хлапчукамі... Ён быў тады сярод іх... Гэта яго яна, злавіўшы знянацку, калашмаціла за вушы. Мо' ад таго яны цяпер адтапыраны і велікаватыя? Ён амаль не змяніўся, не перайначыўся пасля таго. Нават не падрос. Ён — дзіця...

Ёй раптам наплыло жаданне прыпасці яму на грудзі, абхапіць за шыю, прытуліцца і цалаваць яго вусны... Няпраўда, што яны таўстава-тыя... Яны чуць-чуць прыпухлыя...

Яна не ведала, як тое магло быць, бо такога не знала яшчэ. Стаяла, уздрыгнула ўся, бо была кранулася яго пляча.

Дыхнуў вецер — на твар упалі цёплыя ад сонца пялёсткі.

— Я ніколі не любіў чаромхі. Я ніколі не любіў Люды...

— Не трэба. Я не пытаю. Не трэба...

— А я не магу табе змоўчаць.

— Ты падумай...

— Тое — толькі найсце. Нічога ў мяне не было. Проста яна ўстрапя-нула душу. Гэта не было каханне, а нешта... Ну, такое, што на чалавека нахадзіць. А да яе я ніколі не краўша дзяўчыны. Мо' таму... Толькі

Генадзь Дзянісаў нарадзіўся ў 1930 годзе ў г. Казані.

У 1949 годзе паступіў вучыцца ў Мінскае мастацкае вучылішча, закончыўшы якое, паступіў у Беларускі дзяржаўны тэатральна-мастацкі інстытут. Сёлет абараніў дыпломную работу — каларовыя лінаграфічныя «Буд-ні цалінныя».

Цяпер працуе ў беларускім аддзяленні Мастацкага фонду СССР.

вялікага ў нас нічога не было. Ды што я гавару. Я н'ат не зведаў, што такое кахаць. Думаў, што і любоў уся ў тым, як яна капрызна стрыжэ вачыма ў мой бок і хінецца, кожны раз уся гарачая... Я саромеўся, а яна сама... Я мог не спаць ночы, яна ж гатова была круціць мной, як хацела. І круціла. Я спярша не верыў і верыць не мог. Пасля стала прыкра... Але калі аддаляўся — цягнула ўжо да яе. Не-е... Не да яе. Гэта ў маіх думках недзе жыла дзяўчына, якую жадаў мо' напаткаць на жыцці, як і кожны хлопец у маіх гадах. А тады зімой 'шчэ я ўгледзеў яе з адным... Я ж расказваў. Яна не дражнілася ўжо, як тая кнігаўка... Не-е...

— Дурненькі... Ты мне каторы ўжо раз дуршш галаву споведдзю. Я на цябе за былое не наракаю... У маладосці... Вядома, здаралася недзе і большае, чым ты расказваеш... Але мне толькі было б шкада цябе пасля гэтага. Непрыемна, калі хто да цябе 'шчэ...

— Галя... Хочаш вер, хочаш не... — ён быў змоўк. — Але я хачу, каб ты паверыла, паверыла...

Яны ўзышлі на высокую мяккую беражніцу, пад разлапістай пахілай старой вольхай. У дзявочых руках быў далікатны букецік, ну кветкі тры — гэта ён падаў ёй яго 'шчэ на выгане, калі пераходзілі крыніцу.

Яна маўчала, глядзела ў рэчку, дзе кратала вада чорныя 'шчэ без лісця дубцы парэчак, што віселі з берага, думала, трывожылася...

Дзіўны. Ён дзень і ноч будзе цяпер закайваць грэх. Каму гэта трэба? Яна даўно паверыла, забылася на ўсё, толькі не хацела таго казаць. Ён — чысты, ён — добры. А што тады астатняе? Ды яго і няма! Яно — плынь, халодная і чужая, што сплыла даўным-даўно ў свет; знікла, як хутка знікае на вадзе асенні счарствелы ліст.

Яна пакахала. Пакахала тады, увосень... Яна сёння ўведала гэта. Яна скажа сама. Не. Ніколі на свеце, бо яму такое ўжо гаварылі...

— І сам ты не ведаеш, які ты добры... Ты дзіця... Дзіця...

Ён учуў, як яна прашаптала, учуў яшчэ, як яго шыі крануліся гара-чыя рукі...

Тады стала гарача. Гарэў твар, як апалены ветрам.

Яму выдавала, што 'шчэ трымае яе моцна-моцна ў абдымках, адчувае хілую, крамянную, сп'яnelую, а яе не было ўжо і звання.

Пасля, калі сплыў раптоўны адум, яму ўспомнілася, як яна скокнула да берага, дзе пахілая старая альшэвіна легла аж папярэкам ракі, пакаў-знулася спачатку па слізкай кары ў сваіх мокрых паўбаціначках, пыхнула на той бок у жаўтавай лёгенькай сукенцы і знікла з воч. Як назаўсёды. Доўга на тым баку дрыжала ля долы патрывожаная галінка ракі-ты і цярушчыся зверку, як з чыйей жмені, белы дождж. Гэта з чаромхі, што нагнулася над берагам. Было суцішна і чулася, як трапечацца недзе ўнізе на вадзе ліст лотаці: тах-тах... тах-тах... А мо' стукае сэрца, нягадана ўстрывожананае і спалоханае, бо столькі жадала такога ў глыбокіх потайках? Пасля было радасна і дрыготка ўсяму, як ад холаду. І гарача, гарача недзе ў душы — ці не хацелася плакаць ад нямаведама за што падараванай пяшчоты, здаецца, самой прыродай.

Яму ўспомнілася 'шчэ, як падумаў быў, што не, не ў горадзе расла яна, а тут, між ракі і крапівы, дзе знікла так смела, як не змог бы ён, хто да курганка перабраў нагамі гэтае прыбярэжжа на Доўгіх крыніцах...

Яна бегла ад самой сябе, ад шчасця, ад шчырасці... Ён не ведаў тое; не мог кінупца за ёй, каб не пачуць, што ўсё гэта насланне, наварот ад сп'яnelага дня, што гэта смех дзявочы, жарт, — на што мас права маладосць...

Ціха-ціха, як баючыся спалохаць спакой, азвалася берасцянка, зашу-

мелі на Пагурку асіны, неспакойна, як і тады ўвосень; нешта боўтнула ў вадзе, і ці не пасля таго зашваргатала рака за павароткай, дзе камяні і абрушаны зімовы масток.

То было імгненне, а выдала, — ён на вечнасць прырос да зямлі ў гэтых дзікіх лазняках ля крыніц, што родныя цяпер да болю.

Быў роздум і нявер'е. То мільгнула, што знайшлося на жыцці немаведама што, то мроілася — згубіў назаўжды вялікую радасць, — зусім жа 'шчэ неспазнаную.

— Галіна! Галя... — ціха, нясмела.

Каб што гукнула ў адказ.

Тады ўстрапянула трывога. Тады яму ўзгарэлася бегчы, падскочыла жаданне пусціцца на край свету, шукаць і знайсці яе, да каго мо' колькі неспакойных хлапечых год імкнуў насустрач. Знайсці, каб ніколі больш не дазволіць сабе згубіць праз усё жыццё.

— Галі-іна!.. Га-аля!.. — неспакойна, насцярожана і палахліва.

Зашамаеў вецер у лозах і далёкіх асінах, смела, вольна, як яму ўдзямалася. Кінулася аднекуль з высі кнігаўка, на самую галаву, закрывала. Яе спалохаў трывожны чалавечы голас.

Ачулася берасцянка, недзе зусім жа побач, над ракой.

Далёка, аж з кута Доўгіх імшар, узняліся ў неба два журавы і закружылі над Асіпаўскай пушчай.

Ля самых ног вада круціла кветкі, што хвілю якую назад былі ў дзявочых руках.

— Галя...

Ён кінуўся, сам не думаючы куды.

Пахла дажджом аднекуль здалёку. Над балышак на поўдні ўзні-маліся хмары, плылі адтуль паволі, марудна. На захадзе над лесам вострыя чырвоныя пісягі спаласавалі небакай, — там зайшло сонца.

У паветры мітусіліся белыя матылькі.

Драмалі лавацкія сады; пахла густа ўгрэтай зямлёй, як і заўжды перад навальніцай.

Але дождж ішоў краем; сюды далятаў толькі ціхі-ціхі гром, як рэха, бы то пад Гальдарадай заводзіўся трактар.

Нізка, над самым шляхам, дзе днём вісела густая смуга, жахалася неба, — тады там дрыжэлі бурныя тулягі.

Росна, свежа і трывожна стала ў прыродзе.

Ад лавацкай сажалкі ўзняўся бусел і паплываў на Грынё, на сосны. Да-рогай на лагі начлежнікі пагнілі коней.

Зямля стала вільготная; натапырылася, устала трава. Суха шамацелі перад ноччу насцярожаныя беразнякі. Аж ірвалі ў цішы і волі струны бярозавыя жукі. З поля несла летам — жытамі і кмінам.

Ад таго кружылася, аж балела галава.

— Ты дзіця... Дзіця маё... Ты і сам не ведаеш, які ты прыгожы... — яна хінецца, гарача ўся, трапяткая, як зямля перад бурай. — Ты любы... Каб ты ведаў, колькі я пра цябе перадумала... Ты са мной... Ты мой, мой... Я цябе нікому, нікому не дам. Я б не перанесла... Які ты харошы... Родны мой... Я тады не перанясу...

Ён туліць яе на сваіх грудзях, ён ахінае яе куртачкай ад вячэрняй свежасці, ён абдымае моцна, як толькі можа. Ён сам не свой.

— Не гавары таго... Я люблю цябе... Я так 'шчэ нікому не гаварыў. Ніколі... Галя...

— Лёнік... Не трэба. Не трэба... Прашу. Не цалуй так... Дай пера-

дыхнуць. Не трэба. Адпусці. Я ж усё роўна твая... Твая, чуеш... Не трэба цяпер, адпусці... Са мной 'шчэ ніхто так не быў!..

Ён цалаваў ёй вусны, шыю, грудзі. Ён быў гарачы, настойлівы. Яна адчувала яго рукі, дужыя, цвёрдыя. Яна дрыжала, яна спалохалася...

— Лёнік... Ну, не трэба... Я баюся... Ты ж мяне любіш. Ну, не трэба... — Яна задыхалася. — Ой, што ты... Лёнік... Ой... О-о-й... — яна абмякла, панікла, пала на халодную ад начы траву.

...Ён доўга 'шчэ трымаў яе ў абдымках, калі яна плакала ціха і многа; туліў асцярожна да сябе, — бліzkую на ўсё жыццё. Ён не мог, не хацеў, каб яна цяпер пакінула яго, і не пускаў.

Апаў мрок разам з расой. Густы, ціхі. Улёгся вецер, недзе там за бальшаком.

Над Асіпаўскай пушчай усплыў няпоўны месяц. Не адыходзіўся, доўга стаяў нізка над лесам. У лавацкіх садах устрапянуліся салаўі. А былі ж заціхлі, чакаючы буры. Далёка на Доўгіх крыніцах закувала зязюля. Адна на ўвесь лес. Звонка і неяк дзіўна, мо' што ноччу. Пад Закалюжам, там, на Ваўкаўні, гукалі совы; крычаў, аж стагнаў казадой — птушка начы.

У сады краўся рэдзенькі туман.

Стыла зямля. Нылі камары.

Навальніца плыла бокам, там, далёка за шляхам.

Хруснулі пад нагамі кавалкі шыферу. Яны пад кастрой. Прысыпаны. Ступаеш, што дзе па тонкаму ільду.

Зачапіўся быў за бярвяно:

«Ага... Гэта дрывы засталіся не спаленыя...»

Скокнуў праз шліхту, абышоў новую калгасную восець, дзе ўсю восень сушылі і мялі лён, а зімой — у тыя вялікія маразы — былі ўзялі сюды з фермы гусей, і — апынуўся на лажку, пад рэчку. Лажок зрыты — у ямах і бугрынах, — гэта рабункі не задратованых калгасных свіней.

Супакоіўся, не бег, бо трэ' было глядзець пад ногі.

Месяц то хаваўся, то выплываў з-за хмар-абрэзкаў.

Бусліныя сосны чарнеліся здала.

Перайшоўшы па кладцы крыніцу, што цякла з логу з-пад Гальдарады і лучала ў раку ля самай фермы, ён угледзеў, як цьмяна бліснулі ля кузні вышараваныя за вясну аб пяскі гусеніцы. Бліснулі жоўтым водсветам, бы агонь сярод дня, і стухлі: месяц заехаў у хмары. Пасля пырснулі зноў белай іскрай, бы хто там, ля трактара, курыў-дражніўся, — паказаўся тупы ражок месяца.

Грыні спалі аблогай.

Над вёскай павісла свежая веснавая поўнач. Над небакраем, туды, за шлях на Гальдараду, стаяла цяжкая навальнічная хмара, — жоўта-барвяная ад месяца. У цішы было чуваць, як бульбочка ля заставак вада, як бразгаюць у хлеве ланцугамі каровы — не ўлягліся во, — і брэша аж па той канец Грынёў, пад Закалюжам, сабака, — як хто коціць па бруку пустую бляшанку.

Халодная ноч не давала суняцца, супакоіцца: ад дрыжыкаў ляскалі зубы.

Былі хвілі, калі ён забываўся, куды бег; калі гэта сырая 'шчэ ноч, што пахла ліпай і свежай зямлёй, што свяціла цьмяна і скупа, скакала ў вачу, як сон, кідала ў нявер'е-забыццё.

Тады Аркадзь спыняўся, сцішваў сябе, губляў з галавы, куды бег, і мо' гатовы быў супакоіцца і вярнуцца адгэтуль па пясчанай вуліцы назад, у Грыні, каб пайсці дадому, у Закалюжжа.

Стукала сэрца; цягнула нямаведама куды; звінела ў вушшу. Такого перш не надаралася.

Недзе за бальнічным паркам хліпаў баян. Рэдка і ціха. Ля клуба ўсё. Глядзі, не разышліся. Хаця, усё роўна... Што каму да таго, як у яго на душы? Колькі людзей на жыцці мо' ў гэты ж час недзе ў шчасці. У яго — няма. Яно знікла, абышло цяпер узбоц, мінула. А як трывожыла да самага апошняга дня, — бо давала надзею...

Не было крыўдна, толькі балюча-балюча...

А чым сунінеш боль, калі не выкінеш з душы таго, хто ішоў поплечкі з табой столькі во, з кім патаемна раіўся пра ўсё-ўсё, на што ніколі не меў, ды і ці будзе мець права; з кім увайшоў у новы свет — які мо' завуць сталасцю, дзе аднаму няма месца, дзе адзін — нішто.

Адзін камень і сонца не захацела б грэць.

А хіба лёгка забыць чалавека, які адкрыў тваю душу, якая мо' і дагэтуль зябла б у адзіноце, і пайшоў сваёй дарогай?

У кожнага свой свет. І ў яе, і ў другіх.

Яна ўстала перад вачыма. Сур'ёзная, задумлівая і недасяжная... І прыгожая-прыгожая. Яе вочы, у якіх не заглянуў ніколі зблізку, яе вусны, якіх не крануўся ні разу... Яе воблік — што дарагі яму, бо стаў самі родны.

Ці меў ён права на такое? Меў. І мае. І ніхто ў яго ніколі не адыме. Яна — яго... Яго — і ўсё. Самая, самая родная...

Яго... Хоць яна зусім ужо чужая, бо цалуе і ласкае другога... І будзе ўсё жыццё.

Дзе знойдзеш сілы забыць яе?

Дзе возьмеш сілы ўгаіць боль?

Сэрца не сухое поле. З яго не выветрыш памяць па пясчынцы.

Ды і хіба можна выветрыць поле?

Белая ноч плыла над Грынямі, адтуль, з Гальдарады, разам з месцам...

Востра, аж кісла пахла зямля.

На лагах пад выган енчыла кнігаўка.

Нехта далёка-далёка за лавацкімі садамі спяваў — самотна, працягла, нязвыкла для душы. На шляху ў тым баку бразгалі па калдобінах прычэпы. Не было чуваць, як гудзі машыны, не мітусіліся агні...

Ці не гэта вярнула яго да жыцця... Кінула на дарогу, да фермы. Ён успомніў, чаму апынуўся тут.

Ён не мог, дазнаўшыся пра ўсё, быць на людзях, не мог быць дома хоць бы мінуто.

...Ціхая, белая ноч... Цёмнае неба, усыпаннае зоркамі. На поўначы над самай зямлёй — зялёная зара.

Раптам уздрыгнула ціша, зазвінела — знікла. Здалося, схінуліся з воч Грыні, апала з памяці боль.

Завяз у бурай хмары месяц. Сцімнела. І тады над Буслінымі соснамі ўспыхнулі фары.

Трактар ірвануў з фермы.

З шалёнымі паваротамі зляцеў з пагорка на дзядзінец, заскрыгатаў-залагаў па каменні-валунах, што ляжала ля калгаснай студні, і памчаў вуліцай да маста.

Ззаду падскоквалі плугі, скрэблі дарогу, вярнулі дзёран — цягнуліся, як сукаватая вяршаліна ад сасны-каржака па пнях на тралёўцы.

Ён толькі раз азірнуўся назад, — калі пачуў пад гусеніцамі камень.

Мінула. Плугі каўзануліся поверху, не зачапілі.

Чалавек быў мо' цяпер, як арол, што паранены ўзляцеў у неба, дзе

лечаць родныя вятры, адкуль сузіраецца ўсё жыццё зямлі, дзе лёт увясі — усё шчасце птахі...

Чалавек ірваўся да жыцця-працы, мо' нават не думачы і не знаючы, што яна можа суніме боль, што яна верне спакой...

Рукі спіскалі рычагі да дрыготкі, да болю.

Ён прагнуў вырвацца з цеснай вуліцы на волю, на прастор, на рог лавацкага поля пад Гальдарату, дзе скібавалі зямлю цэлы дзень і мо' толькі таму з'ехалі з базны, каб астыў матор і адышлі здрантвелья рукі за кароткую ноч да зоркі.

Свято выхоплівае з цемры вуліцу, парэзаную калясмі, падзеўбаную капітамі. Платы ад агню як пабелены, над імі вытыркаецца на вуліцу бліскае, што срэбнае, голле вішняку.

Ля маста крыжаватка. Вуліцу сячэ дарога, што выводзіць з Грынёў на шлях.

Крыжаватка спорана, скапана, зрыта. Крыжаватка — разварот.

На бугрыне-дзядзіны свято вырывае з зямлі белае каменне, абгародку, зялены ад агню, бы заплеснявелы высокі пень, які бывае ў лесе, дзе людзі з пілой баяцца сагнуць спіну.

Трэба браць правей, тор ідзе бокам...

Трактар ускочыў на бугрынку, зжахнуў-сцэбануў цемень вышэй, аж над платамі і парканнем, як доўгай белай растрэсенай ручайкай... На якую толькі хвілю ў вочы ўрэзаўся чорны, як галавешка, высокі крыж. Бліснуў аднекуль з сярэдзіны кавалачкам бляхі, як чорт вачыма ад злосці, і знік у цемры.

Яшчэ лгя збочыць, хапануць толькі на сябе рычаг...

Душа, што рвалася на волю, не змагла сцерпец замінішча... Рукі мацней сцялі рычагі... Забалела ў сківіцах, ён недзе заскрыгатаў мо' зубамі, зусім гэтага не ўчуўшы.

Зноў бліснула з цемні халодная бляха, і таркануўся з начы абрубак зялёнага палена, якога чалавек не мог зносіць з маленства і абыходзіў мо' толькі таму, што яго абыходзілі людзі...

Каменне стала белае-белае ад агню, бо зблізку. Задрыжала-замітусілася абгародка, бы сухое дуддзё ад ветру дзе ў заўгольніку...

Здрыганула, таўхануўшы, кінула ўперад; падпёрла пад грудзі рычагі... Завуў, як раз'ятраны звер, матор; зазвінеў, бы ў ім дзе ў сярэдзіне напаялася струна, — вось-вось лопне. Заскрыгатала, затрашчала спадыспаду...

— Плугі!.. Плугі!.. — закрываў ён, успомніўшы, і не пачуў голасу. Азірнуўся назад — у цмяных водсветах агню ўгледзеў, як плугі кінулі далёка ў бок белае каменне, кавалак чорнага палена і жоўтыя аскалёкі-трэскі...

Звінела ноч ад рокату; стагнала вёска.

Трактар выскачыў на дарогу, скіраваў да Гальдараты; шалёны, ірваўся ў халодную ноч.

«Справімся без Пэрца... На паваротах можна вярнуць здзічэлы дзірван дагары нагамі...»

Не спала той ноччу поле ў Лаўках.

Матор заглох пад дзень у базане, на незараным брылі пад дубамі.

Аркадзь вываліўся з кабіны змораны, угрэты. Выдавала, што і ўначы духотна. Пішчалі камары. Па канец Грынёў, туды, на Камена, палохалі неба заранкі. Над самым лесам. Навальніца абышла краем.

На вясновым паўночным усходзе палавела зара, бралася хутка і шырока, дрыжала.

У цішы стала трывожна. Холад браў недзе знутры, кінула пасля цеплыні ў дрыжкі.

Недзе ў дубах сонна пісклявіла разбуджаная без пары берасіянка. У лавацкіх садах пачалі дзень салаўі — заходзіліся, аж тут было чуваць.

Месяц — на поўдні. Лены, насцярожаны, строгі за рэдкімі аблокамі. Счырванелы, скрываўлены.

Стыў гарачы трактар.

Захацелася дадому, — пацягнула моцна, нясцерпна.

Заснуць мо', — і тады забыцца на ўсё на свеце...

Стома брала сваё.

Пускач не заводзіўся. Хліпаў, шыпеў, барабаніў.

Аркадзь не помніў, колькі ваджаўся з ім. Нарэшце брыдаў і ён, да нецярпення, да злосці.

Пачалі хістацца ногі.

Балела, рэзала ў вачу.

Ён прыхінуўся да гусеніцы, налёг...

У нецярплівасці і шалёнай злосці ад знямогі рвануў апошні раз за пракляты намоклы, слізкі і праціўны шнур...

Здрыганулася спадыспаду зямля, схпіла за грудкі, шматанула, што мела мо' сілы ў чорную яміну-вір, у густую слізкую ноч... дыхнула гарачым пажарам... Сарваўся месяц, скаціўся долу, на дарогу, на Грынй. Гарэла зямля...

— А-а-а-а!..

Доўга, нема, на ўсё поле.

На святанні стухаў барвяны месяц. З прыдарожжа крануўся заспаны туман.

У тую рань на лавацкіх лагах неспіхана плакалі разбуджаныя кнігаўкі.

У тую рань, не чуючы пад сабой ног, бег з Грынёў на лавацкае поле Раман Пэрца.

— Васіль, ты мне не круці... Я ж пябе прасіў яшчэ днём.

— Ёўдакім Мікалаевіч, аўтобус будзе, ды і машына калгасная ля райкома...

— Ну-ну, паглядзім... Паглядзім. Ты мне не кіпяціся...

Петушонак і не думаў падвесці да райкома ці падацца на рог вуліцы, дзе спыняўся аўтобус. Ішоў паперадзе, — у новым, расшпіленым рудым плашчы, у тоўстай чорнай суконнай кепцы, з сівым, калісь чорным, памятым і абдэртным партфелем у руках. Перакідаў яго з рукі ў руку, бы ён быў цяжкі-цяжкі ці гарачы-гарачы...

Яны перасеклі парк ля райбальніцы, дзе па зялёнай мураве хадзілі куры і на лаўках у куце валаводзіліся, відаць, рабочыя-леспрамгасцы, — у замасленых камбінезонах і засмаленых старых фуфайках. Крычалі на ўсё горла, — некаму недзе «зрэзалі прагрэсіўку».

Выйшлі на цэнтральную шырокую брукаваную вуліцу — якраз да гасцініцы.

— Васіль, позна... На любой тваёй машыне цямно застане... А ад Гальдараты...

— Дык што надумалі?
— Ідзём. Васіль, я загадаў нумар...
— Еду адзін. Я заўтра на першых уроках...
— Не хадзі... Не хадзі, кажу. Чаго ляцеш? Куды цябе ліха панясе?
Ды я з дырэктарам... Ды ў мяне заўраяна... У мяне з ім — ты ж сам знаеш. А дзяцей можна распусціць, калі замены не знойдуць. Ды цябе ж у райком выклікалі, а не куды-небудзь, скажам...

Петушонак ухажваў Васіля Міронавіча за рукаў, бы той хацеў кінуць яго богведама дзе. Аднаго.

— Не. Я — на калгасную. Ды і ніяк я вас не раскушу, Еўдакім Мікалаевіч... Мне можаце партфель аддаць...

— Васіль... Здурнеў? Што ён гаворыць?.. Прці ночы з такой сумай?.. Ды ўсю ноч дома вачэй не звесці? А заўтра — адразу ў школу, — на рукі. На мяне даручэнне выпісана... Я ў графе подпіс паставіў... Мая галава даражэй таго, што ў партфелі...—вочы яго лыпалі, рукі дрыжалі, аж трасся партфель. — Я два ложкаў загадаў, грошы свае наперад заплаціў... Мне ж за гасцініцу камандзіровачныя ніхто не дасць. Што, не ведаеш?

Петушонак топаў дробненька за Васілём Міронавічам да райкома і назад, да аўтобуса на прыпынку і зноў да райкома, сіпеў, ахрып, змарыўся і выціраў ад поту.

Здавалася, згубіць чалавек Васіля Міронавіча — канец свету.

Калгаснай машыны не засталі; аўтобус ішоў паўнюсенькі і яшчэ хлынулі да яго тыя лесспрамгасцы, якія і цяпер не перасталі некага ляцяць за тое, што «ўрваў прагрэсіўку»...

Ехаць не было на чым. Ісці ж — усю ноч.

Яны скіравалі да гасцініцы.

Адзін — дзяцініўся, аж падскокваў ад радасці; другі дыбаў са злосці, насуслены, угневаны, — зусім воддаць.

— Васіль, ты думаеш, чаму я цябе тоўхаў? Я мог яго сам па пальчыках раскласці, не сумнявайся. Толькі ж той за дурня мяне... Падумаеш, інструктар... Ставіць сябе... А я скажу: блазнюк. Сам балван! Лепш мяне ён лекцыі, мо' думае, чытаў калі... Я яго-ткі адшыў, свінчо такое, выпер. Прыцягся... Хоць ты што ад яго, а тут спаць гне. Ну, Васіль, давай захрапём. Вазьмі ў маім плашчы папярсы, падай... Не-не... Там, дзе маіх пяцьдзесят рублёў...

— О-о... Ды вы багатыя...

— Ціш-ш-ш... Галава... На ўсю гасцініцу зароў... Кумекаць жа трэба... Скідай штаны ды гасі агонь. Дзверы на ключ. Паглядзі, я, здаецца, запёр за тым.

Яны абое падаліся да дзвярэй.

— Дай я сам... Другі раз ключ перакруціць трэба... Во-во... Ды фортакчу зашчапіць.

— Дыму ж...

— Не захлынешся. Гасі агонь, — і дыму не будзе. А то лямпачкі без абажураў... Вочы мае аж гараць. А яны мне дорагі.

Пстрыкнуў выключачель. Стала цёмна. Сціхлі. Мо' думалі адразу ж заснуць.

Праз акно цьмяна цадзілася святло ад вулічнага ліхтара, — аднекуль з-за дрэва. На дзвярах калыхаўся разгаты цень. За сцяной недзе далёка гаманілі: ці ў суседніх пакоях ці на вуліцы. Загула за акном на двары машына і доўга грывела, вурчала, — аж захліпалася, пакуль не заткнула горла. Прышоў апошні аўтобус, і шафёр уладкоўваўся нанач.

Хутка мусіць ён гэта загрузаў-затупаў па калідоры і тузануў быў разы са два за ручку дзвярэй, пастаяў і пашлёпаў недзе назад. Зноў стала ціха.

Пад Петушонкам заскрыпеў матрац.

— Не дадучь, Васіль, заснуць... — голас у Петушонка ціхі, сціплы, насьцярожаны. — Хто гэта там мог лезці, га? Не заснеш жа, не заснеш. Ды пад галаву нізка яшчэ... Падушкі з рукавіцу... Партфель трэ' падкласці... Дзе партфель? Васіль, дзе? — Петушонак ускруціўся, зачыпаў босы па падлозе. Знайшоў на крэсле ля сябе ж партфель, супакоіўся, змоўк. Лёг.

Зноў заскрыпелі пружыны, затрашчалі.

— Нажыў... Бяду на сваю галаву... Хаця нікому не даручаюць. Мне. Ды і цяжка каго знайсці, каб рызыкнуў з такой сумай. Я не такі. Толькі што мне з таго? Ды яшчэ ў паперцы пішуць, што я заўхоз. Я з самага-самага вяду гіяграфію... А тут заўхоз... Ды мне, Васіль... Хаця... Усё адно, Васіль, не заснеш. Ты зашчапіў фортакчу? Холадна. Коўдра выскубленая, як рэштата недзе, каб на святло паглядзеў. Ленць толькі злізаць. Я б тую дырэктарку... Давай, Васіль, на мой ложка... Сагрэемся хоць пад дзвюма коўдрамі...

Петушонак змаўкаў, варочаўся, ссоўваўся з ложка, сноўдаўся ў цемнаце з кутка ў куток, клаўся і зноў пачынаў усё спачатку:

— Я не хачу абвастрацца з дырэктарам. А так бы... Хаця ў раіне ў мяне... Дарма ты толькі яму пра мае лекцыі... У райкоме, відаць, дазналіся. А Гаўрылішынаму за газету галаву некалі звярну... Васіль, не спі... Ты спіш?

Сну не было.

— Пракляты партфель! Муліць. Васіль, не спі... Васіль... А той Гаўрылішын — сопель! Ён пісаць пра мяне... Выўчыў шчаня на сваю скуру...

Па сцяне мітусіўся шэры цень да самай раніцы. Недзе на двары нехта назойліва дзеў у жалеза.

Да самай раніцы ні адзін ні другі не звёў воч.

І ўжо на самым світанку недзе пад падушкай Петушонак захроп на ўсе застаўкі, бы дзе хто дзёр новыя анучы. Можна было выносіць і партфель і самога Петушонка хоць на двор пад плот.

Васіль Міронавіч ледзь успароў яго.

«Казёл» выскачыў на шашу і памчаў насустрач лесу, пад мост, дзе вадастаў — электрастанцыя.

Адкрыты з вясной, без брызента, ён быў цяпер перагледжаны маладзенькім 'шчэ хлапчом-шафёрам на свой лад, — з лавачкамі замест задніх сядзенняў і бляшанымі скрынкамі...

«Казёл» — машына раённага аддзела культуры; на ёй развозілі па калгасах «новыя кіны», як гаварыў шафёр.

Даехаўшы да маста, шафёр спыніўся, вылаяўся, праўда, сабе пад нос, і загаманіў пісклява і злосна:

— Зноў забыў ерунду тую падкінуць па дарозе!..

«Ерундой» аказаліся дзве бляшаныя скрынкі з кіналентамі, за якімі вярталіся былі ў прадмесце гарадскога пасёлка ля самай ракі праз саянкі...

«Казёл» фырчаў, аж звінеў. У ветравое шкло, што ўперадзе, стукалі чорныя жукі. Шумеў у вухах вецер, сцёбаў на твары, як цёплай мяккай хусткай...

Да самай шашы падступаў лес, здавалася, далёка ўперадзе ён зусім перайшоў дарогу...

Ехалі хутка: шафёр быў рухавы і нястрымны. Яму трэ' было «абска-каць» вунь колькі клубаў па калгасах, вярнуцца ў раён і да ночы згай-саць 'шчэ ў два сельсаветы, што зусім на другі бок раённага гарадка. Меў ён і іншы клопат, відаць, да якога не так даўно прызвычаіўся, бо нерваваўся: пасадзіў жа пасажыраў — «рабчыкаў», як ён выціснуў быў праз зубы, — на што яму, відаць, была строга забарона і якую ён ня-цяжка ўмудраўся абыходзіць.

Хваліяўся ж кожны раз, калі насустрач выскакваў з-за павароткі ці з-за горкі матацыкл, — баяўся, відаць, міліцыі: лапаў сябе за кішэню, чысціў ветравое шкло, падымаўся з сядзення і глядзеў уперад зусім ужо не зваяжучы на вецер. Раз быў хуценька адварнуўся, спакойна сказаў, хутчэй загадаў:

— Вы ўсе бібліятэкары, калі што. З семінару едзеце. Ясна?

Бразджэлі бляшаныя скрынкі, звінелі ключы недзе ў перадку ў яго пад нагамі. І шумеў, шумеў і матор і вецер.

Ляцелі па выбоістым бруку, і вунь як гоцала.

«Бібліятэкары» маўчалі. Прыглядаліся адзін да аднаго.

Петушок сядзеў уперадзе, побач з шафёрам, і Васіль Міронавіч ба-чыў, як ён муштруе ў руках абдэрты партфель, а то тыча яго пад паліну плашча ці зусім пад зад. Але машына трасе, падкідае, і партфель вы-слізгваецца, падае пад ногі, дзе ў мазуце ануцкі і ключы.

Петушок зрэд забываецца, што трэба трымацца самому і хапаец-ца абедзвюма рукамі за партфель, — бы гэта баіцца выпусціць пеўня, за якім, бегаючы, вунь пазбіваў як і локці, і калені, пакуль не прыб'іў, — а той і цяпер яшчэ, як што дзікае.

У чалавека быў занятак, і ён мала зваяў на людзей.

Збоку, пад перад, ля Васіля Міронавіча высокая на бляшаных скрын-ках прымасціўся рыжы, кучаравы, без шапкі хлопец з гармонікам.

— У Дзераўно... Вяселле граем...

Больш ён нічога не сказаў і маўчаў. Не паслухаў і сыграць што-не-будзь, паказаў толькі белыя прыгожыя зубы і не хаваў іх усю дарогу. Усмешка яго зрабіла зусім дзіцем.

Насупраць рыжага музыкі сядзела мажняя, пасівелая, але мала-джавая з твару жанчына ў летнім зграбным паліто. Як завяла шчэбет, калі мінулі мост, дык не змаўкала ні на хвіліну, — што спалоханая саро-ка. З ёй сядзеў маўклівы стары, адмахваўся ад яе рукамі і злез хутка за лесам. Не зразумеў было, ці то ён пад'ехаў да дому, ці мо' ратаваўся ад жанчыны-назоля.

— Я — бухгалтар... Так што я вас не слухаў... — сказаў ён адно на развітанне. З шафёрам ён не спяшаў разлічыцца, але не паскупіўся і падзякаваў аж разы са два.

Зноў ехалі моўчкі. Толькі шафёр насвістаў пры кожнай сустрэчнай машыне і бясконца варочаўся ўперадку Петушонак.

Мінулі выбоіны, якія звалі нямецкімі, і выскачылі на цвёрдую і пра-мую шашэйку, — пад гару. Звярнулі ў вёску, пад'ехалі да калгаснага клуба, што быў на водшыбе на дзядзіцы. Шафёр сам адмакнуў кладоў-ку пры клубе, — у яго, відаць, ад усіх клубаў былі ключы, не бегаць жа шукаць кіноўшчыкаў у кожнай вёсцы, — скінуў туды дзве бляшаныя скрынчкі, і зноў выехалі на дарогу пад гару. Параскашнела, і рыжы музыка перабраўся на лавачку да жанчыны, каб ямчэй усесціся з гармо-нікам. Васіль Міронавіч застаўся адзін і ўзіраўся за дарогу, дзе на полі зелянела на сонцы жыта. Пасля яно нырнула за бярэзнік, што быў

у дробнай 'шчэ зелені, — знікла. Стаяла раніца, свежая, вясновая з гу-стым мяккім ветрам. Выдавала, машына стаіць на месцы, ёй не пад сілу ўскочыць на гару, а гэта вецер так натужня і раз'ятрана рвецца насустрач...

Зноў пачынаўся лес. Густы, яловы і яшчэ зусім сыры ад зімы. Дых-нула вільгаццю і глінай; аднекуль занесла ў машыну леташняе сівое высохлае лісце, кінула пад ногі і доўга пасля ганяла па бляшаных скрынках, пакуль не выхпіла ў белы свет.

Маўчалі. Жанчына не расалася зачапіць музыку. Падсоўвалася ўсё да яго, зазірала ў вочы, але рот не адкрывала.

Ад'ехалі ўжо кіламетраў з сем; на крыжаватцы дарог, дзе тырчаў слуп-вярстак у палосы і над ім нагнуўся другі, — зялёны і крываваты, з шылдай «Астанаўка аўтобуса», — падабралі смуглявае дзяўчо з ча-маданчыкам, у белым плашчы.

— У Грыні мяне... Вось ужо дзякуй...

Дзе яны тых. Ногі адбала. І казалі ж мне аўтобус чакаць, дык не сядзіцца... Ну, ця-пер дабярэся... А вы ў самыя Грыні?

Голас у дзяўчыны мяккі, густы, ад та-го строга. Вочы задумлівыя, чорныя, аж бліскучыя. Сама яна выглядае на дзяўчо ў гадах, бо спакойная, упэўненая і спа-важная. Яе ж чакалі, а яна паволі-паволі падала чамаданчык Васілю Міронавічу і наперад ужо сказала «дзякуй», нават не зірнуўшы на таго. Такая спаважнасць заўсёды раўняе чалавека з кампаніяй нека адразу, знаёміць, асвойтвае.

Толькі ніяк не вязалася са спаваж-насцю дзяўчыны яе гаворка — неспіха-ная, смелая і нават свавольная.

Дзяўчына села ля Васіля Міронавіча, насупраць жанчыны ў паліто. Тая нека усміхнулася, ажыла, адвесіла пухлую губу, павяла па ёй языком і пачала свае старыя прыгаворы нанова.

— А вы ў Грыні? Дык і я ж у Грыні. Да сястры сваёй, да Раіны... Я ў яе ад... ад якога ж гэта года не была?... Ну, лічы-це проста гады чатыры... А вы, дачушка, з Грынёў самі? Чые жы, абач?... Гарад-ская, мусіць, бо ў Грынях такіх, мусіць... Абач...

Васіль Міронавіч успомніў, што гэта жанчына таксама пачала гутарку з тым бухгалтарам: «Да сястры сваёй, да Раі-ны... Абач, чалавек, а ці ёсць у вас уда-вец?» Нешта такое вярзла таму...

Дзяўчына не спяшалася з адказам. Доўга разглядала яе пасля ўсіх, уважлі-ва і павольна, тады сказала кароценька: «У Грыні, а куды ж...» Нібыта даўшы зразумець: «а табе, цётка, не ў сваё мо' і не варта лезці», — і ўжо не змаўкала:

— Вас Васілём Міронавічам зваць? Са школы вы? А я Наташа. Вось і пазнаёміліся. Калегі тады, выходзіць. Нечакана так пазнаёміліся. Проста ў дарозе. Кажуць, знаёмства ў дарозе — на шчасце. Мо' яно і чакае не дачакаецца мяне ў вашых Грынях, скажы ты. Я як чула. Не сядзіцца, не чакаецца ў райцэнтры. Проста я не люблю спыняцца на паўдарозе. Выйшла на шашу, думаю, падвясце хто. Ажно не вельмі. Во колькі адчапала. Затое, лічыце, сем кіламетраў прайшла і адразу ў Грынях, у школе. А скажыце, Васіль Міронавіч, школа ў вас такая, як у райцэнтры, не з рукі было пытаць у раяна, а?

— Школа, як школа. А-а... дык гэта вы-ы... — не мог апамятацца Васіль Міронавіч, бы ад якой раптоўнасці. — Ну, можа горшая — на адзін паверх.. Дык гэта вы? А мне ў раяна...

— Нічога. Мне відаць усё адно будзе. Палюблю. Ведаеце, як яно атрымалася... Мне так надакучыла без дзела ў горадзе, што — у любы бок. Я, ведаеце, з бацькам сваім на лаянку пайшла... У тым годзе скончыла географ у бэдэу... Мой тата паклапаціўся, каб мяне не размяркоўвалі. Не размеркавалі. Раз'ехаліся мае сяброўкі, а я — у аспірантуру. І засыпала замежную. Тады мой тата пачаў мяне ўладкоўваць: і ў геалагічнае ўпраўленне, і ў лабаранткі на нашу кафедру, і ў школу. Па-першае, ва ўпраўленне ці на кафедру не лёгка ўлезці, стаж трэба мець, а настаўнікаў — чарга. Вы ж ведаеце, якая чарга настаўнікаў у горадзе? Не-е... Раскажу калі. Усе ж гарадскія, лічы, што канчаюць, як я, у горадзе хочучь застацца. Дык калі і паедуць на вёску, адбудуць два гады — зноў дадому. Дом цягне, відаць. А мяне з дому пацягнула, бо сутычка з татам выйшла. Знайшлося мне месца ў батсідзе. Кветкі ўвосень састрыгала, а зімой у цяпліцы адседжвалася. Цяплічная я, выходзіць. Абрывда. Я сама ў абланы: хоць на раён, хоць за раён. Кажуць, цяпер нічога няма. Чакайце. Паклічам. І вось я, выходзіць, дачакалася. Паклі-калі. Тут у вас географ трэба. Ды і гадзіны поўныя. Проста пашчасціла. Ды мяне б шчасце даўно не абышло б, калі б... Але ж дом кінуць, горад... Неяк так адразу.. Вучылася, вучылася. Школа, студэнтка пасяла... І раптам — усё мігам знікае, абрываецца. Боязна... А пажыла адна, без дзела... Яно тады быў дзіцячы розум. А як у вас дырэктар?

— Ды нічога. Наш ён, мясцовы. Завочна гістфак канчаў. А завуч... Летась яго прыслалі. З бэдэу таксама. Віктар Іосіфавіч...

— Віцька? Высокі такі, кучаравы? Строгі? Берэт носіць. Ён філфак канчаў. У камітэце камсамола быў... Я ж ведаю яго... Помню...

— А як прозвішча?

Яна насцеражылася, назвала.

— Ён самы. Толькі берэт не носіць. У нас ніхто не носіць.

— Ты глядзі. Я ж як дамоў еду... А колькі ў вас настаўнікаў? А вучняў? А ў дзве змены ці ў адну?..

Васіль Міронавіч глядзеў ёй проста ў вочы. Яны былі не зусім чорныя, як кінулася напачатку, а зеленаватыя. І вялікія, бы палольшалі, калі яна ўскочыла на машыну. Адчуваў яе плячо, калі яна падсоўвалася несамахоць бліжэй да яго на выбоінах.

«Яна зусім не падобная на Галіну. Зусім жа...» — і яму самому захацелася гаварыць і гаварыць, расказаць ёй пра ўсё.

Ім не далі.

У машыне раптам закрычаў чалавек — нема, бы яго разануў хто. Заскрыпелі тармазы.

Васіль Міронавіч угледзеў, як выкуліўся на брук Петушонак і кулем, як апантаны, ірвануў назад па дарозе.

Шафёр развярнуўся, не ўгледзеў калі, і дагнаў Петушонка ля самай калдобіны-перакопу, дзе дарожнікі клалі цэментныя трубы на месцы

старага драўлянага мастка. Той, сагнуўшыся, прысеў над падрапаным партфелем, адшпіліў яго і лез у сярэдзіну аж з носам.

Чалавек быў пачуў, пра што гаварылі... Яму ўспомнілася газета, якую ён вазіў у райана і енчыў у загадчыка «адвергнуць факты», і тая жанчына з абланы, што прыезджала з Гаўрылішным хлопцам у школу...

Чалавек мог вываліцца і сам дзе на выбоіне, не толькі выпусціць з рук партфель.

Наташа нават не звярнула на яго ўвагі. А што б ёй можна было сказаць, каб яна спытала, хто гэта...

Пад'язджалі пад дом. Хутка мінуўся брук, і машыну пачало шпурляць па калдобінах, як гарошыну ў арфе на сіце. Не было ратунку, і шафёр, цыркнуўшы праз зубы і пашкадаваўшы, паехаў сціха.

Наташа цяпер маўчала, узіралася на жанчыну. Слухала. Натапырыўся і Васіль Міронавіч. Жанчына, убачыўшы, што кожны заняты сваім, знайшла і сабе занятка: атакавала рыжлага хлопца-музыку:

— Во, глядзі сюды... Тут во, перад могілкамі царква была. Мы сюды дзеўкамі 'шчэ хадзілі. Столькі людзей было збіралася на вялікадня ці на троіцу. Хаця і цяпер людзі не цураюцца... Але ж тут, глянь, і следу ад царквы не засталася. А чатыры гады, я як была тут, — дык і не заўважыла. Мне думалася ўсё, што яна стаіць. А мо' яна, хлапец, і стаяла, ды яе зняслі калі летась, га? У вас жа тут усяго можна чакаць. Хаця б Сабольскі ваш... Слуга называецца... Мне сястра пісала. Надта разумныя ў вас... І хлопца нейчага тут скалечыла за крыж. У нас вунь у горадзе дык і моляцца, і царквы рамантуюць, і новыя будуюць... А што той ваш стары недавярак счураўся царквы, дык на яго месца прышлюць... Прышлюць новага. Абач...

Наташа перабіла яе:

— Дзе гэта ў вас у горадзе рамантуюць і будуць царквы? Мне здаецца, мы з вамі з адной вуліцы. А гутары калі...

— Абач... А ўжо ж... Рамантуюць вунь, а як жа ж... Фарбуюць... Мыюць... Бачыла сама. Хаджу ж, не выракалася...

— Слухай, баба... Добры гаспадар на вяску з хлева гной вывозіць стараецца, дзе скаціна напаскудзіла. А гэта ж... — азваўся Петушонак, груба, бы вылаяўся. Цяжка было па тону згадаць, каму гэта сказаў.

— Абач... Чалавек. І ты? А я цябе палічыла... А я падумала была...— жанчына залапатала і пачала сціхаць. — А ты, дзяўчына, мо' — не відзела, дзе будуць, а я відзела... Можна там і не царкву, я ж не знаю, людзі казалі... Ад людзей чула... А да вас прышлюць бацюшку... І гэта людзі кажуць, чула...

— І гэта ты вязеш такія навіны сястры з горада? Так значыць: купіў не купіў, а патаргаваць можна? А мо' і павераць дзе? Але ж колькі, качка, не мудрыся, лебедзем не будзеш. Хаця, бывае дзе і так: брахаў бы і каток... Ды язык караток... — Наташа паківала галавой і засмяялася. Першы раз. Вочы яе засвяціліся, пакруглелі шчокі. З галавы з'ехала хусціна, — у дзяўчыны была каса.

Васіль Міронавіч не зводзіў з яе воч. І толькі калі яна памаўчала ўжо крыху, загаварыў:

— Чыя душа часнаку не ела, пахнуць не будзе... Відаць, каго вязем на машыне раённага аддзела культуры... Лектар 'шчэ недзе той... Са стажам. Царкву дзераўнянскую памятае... Калі тое было. А новага папа, бабка, не прышлюць да нас...

— Чаму ж гэта?

— А таму, што яго прысылалі ўжо. Што глядзіш? Прысылалі. Адразу ж, як Сабольскі ў леспрамгас пайшоў. Ды мы яго...

— Што ж вы з ім зрабілі?
— Ды мы яго, бабу, не прыпісалі. Ну, прыпіскі не далі. Што лыпаеш вачыма? Не разумееш мо? Прыпіскі, кажу. З прыпіскай цяпер туга і ў нас, не толькі ў горадзе...

— Га-га-га... — смяяліся шафёр і рыжы музыка.
— Адкуль вы такія мудрыя? А ён мо' пляваў на вашу прыпіску... Царква ёсць, людзі ёсць...

— Як гэта пляваў? Папы цяпер граматыныя, законы знаюць. Каб прыпісацца, трэба даведка з месца работы... А каб уладзіцца на работу, трэба прыпіска...

— Га-га-га...
— Мудрыя... Цяпер гэта адменена. Паперкі бюракратныя...
— Ты, бабу, таксама знаеш законы... Дык чаго ж ты нахабна лезеш са сваімі законамі пра царкву? А нам што, тады, выходзіць, па ваших законах з вамі жыць, а сваіх не прымяняць? Мнагавата неяк для вас. Хаця, папак новы разумнейшы быў. Пабыў у царкве, у сельсавеце, у клубе, паглядзеў, што тут яму не ўпрэе, не тыя людзі, завярнуўся і лінуў, хто ведае куды. Шукае недзе прыстанішча...

— І прыпіскі... — дадаў шафёр. — А ты ў горадзе ў сваім, бабу, яго прыпішы, калі там так ужо царквы будуць...

— Га-га-га... — зноў смяяўся музыка. Валаводы з прыпіскай яму, відаць, прыйшліся да спадабы.

Пад'ехалі да Дзераўна, высадзілі музыку на абочыну дарогі і памчалі па калдобінах пад Гальдарадскія дубы: шафёр зноў спяшаў.

Ад Гальдарады да Грынёў — астравок бруку. З гары да маста зляцелі лёгка і нячутна. Шумелі толькі спадываду колы па дробным каменні.

Спыніліся ля маста. Адгэтуль да школы — рукой падаць. Клуб жа па канец Грынёў, і шафёр меў намер ехаць да яго не праз вёску, а шашой, — гэта ў аб'езд.

Злезлі ўсе чацвёрта і адразу скіравалі ў вуліцу паўз лагі. Петушонка гартаваўся з шафёрам і дагнаў іх аж на самым павароце, тым месцам, дзе на крыжаванні вуліц на дзядзіцы стаялі дыба ўзвернутыя белыя камяні, а воддаль пад плотам ляжала ў кучцы пашчапаная абгародка і пажваканы бы ў чый ляпе кавалак зялёнага бярвяня.

Ён мала каму кінуўся ў вочы.

Здалёк з-за бальніцы паказалася школа.

— Еўдакім Мікалаевіч... А мы яшчэ на ўрокі...

— Не, Васіль... — Петушонка не даў гаварыць. — Дадому іду. Няма куды спячыць! Няма чаго! Хаця мяне, хаця мне... Хто меў права? А раяна? Там мяне... Я пагавару!.. Хто пасмеў? Па газетці той паступілі... Паверылі каму. А мяне?... А мяне Аўрааму на піва? Ні ступлю ў школу... Можаче ісці... А за мной прыбегуць... З самога раяна. У мяне стаж, дзеці любяць. Колькі я выпусціў на свет... Я дырэктарам быў... І не ступлю са школы... І не думаю...

— Хто гэта, Васіль Міронавіч?.. Настаўнік які? З нашай школы? Чаго ж ён?

— Ды так... Будзеце ведаць... Хадзем. Школа наша... Бачыце? За алеяй... Алея ў нас... Хадзем, Наталля Іванаўна... Цяпер вы ўжо не Наташа...

— А мо' мне хацелася б у вас для каго-небудзь застацца Наташай? Яны рассяяліся. Яна папрасіла свой чамаданчык, бо былі на пад'ездзе да школы.

Сталі Азірнуліся. Петушонка нідзе не было відаць. Не ведаў ён, што Васіль Міронавіч 'шчэ ад учарашняга мае адносіну з райана, дзе

Петушонка рэкамендавалі перавесці на загадчыка школьнай майстэрні. А мо' і блага зрабіў ён, не выдаўшы сакрэт: чалавек не стаў бы начаваць у раёне і раней бы прывёз настаўнікам зарплату...

Задзю за імі памалу сунулася ля платоў гарадская жанчына ў дарагім летнім паліто. Здавалася, яна баіцца ісці ў вёску.

Далёка пад лавацкімі садамі з узгорку злятаў да маста чорны адкрыты «казёл». Мо' гэта вяртаўся назад той няўрымслівы шафёр з кінафікацы, што вёз іх, а мо' і хто другі, — дарога ля Грынёў ніколі не сціхала.

— Хадзем, Наташа...

З ветрам сюды пасыпала аднекуль збоку буйным, як боб, градам; яны туліліся адно да аднаго. Прысады не давалі ратунку, — былі 'шчэ зусім разгатыя. Мокла кара, па ёй сцякала цёплая вада, капала на твар, на рукі. Моклі ад дрэва плечы.

Дождж цадзіў, як ашалелы, — прыпускаў са злосцю і ахвотай, здавалася, ён буюў з вялікай радасці, што змог нарэшце адхватаць, абмыць цеплынёй засмужаную пасля бруднага талага вархаводдзя зямлю.

Ірваў вецер, глытаў струмені... Тады над полем і дарогай стаяў шэры туман, як дым; губляўся немаведама дзе густы і востры покат кропель, — ад зямлі ішоў няўсцішны шум, бы гэта бура гнала ў чыстае поле сухі жвір з шашы, які, глядзі ты, не мог даняць ніяк лівень.

Зноў зашапацела кара, забулькала сціхлыя на хвілю лужыны, на траве заскакаў буйны белы град...

Зноў наплыла нізкая барвова-дымчатая хмарка, распусціла пісягі, апала долу... Ад зямлі ўзнялася пара, бы гэта гарачыя дзусы граду не хаця стылі ў халодных лужынах на полі і на дарозе... З бярозы цурком палілася вада, вопратка мокла ўвачавідкі. Не мог уберагчы і брызентавы плашч, шырокі, як на дваіх: намок, сцяжэў, стаў халодны і слізкі...

— Дурныя сховы... Зусім жа вымакнем... Гайда пад мост...

— Далёка, Лёнік... Лепш ужо тут мокнуць... Усё адно. Ну і сячэ... Ты падумай... — яна туліцца да яго ўся, цёплая, мокрая; гарача дыхае яму на самае вуха...

Хмара была найшла з-за лесу, з-за Віліі, выплыла сціха, засцячы бурай пенай сухое, парнае шэрае неба. Сунулася высока-высока насупраць ветру на Гальдараду, на шлях, — хавала з воч разамлелае, засмужанае сонца.

Першы гром быў яркі і звонкі, малады і ўзбуджаны, як і сама зямля на яснае, як і сама прырода.

Неба сівое-сівое. Свінец.. Варушыцца, як дым ад ветру, кіпіць.

Пад'ясніваецца, — і тады дождж спарнее, астальёваецца, цэдзіць роўна, не пераводзячы духу, праймае ўсё на свеце, ад такога пры дарозе пад дрэвам ніякі ратунак, хоць і ўлёгся, здаецца, вецер.

Шуміць дождж, мройна, густа... Заціхае, мрэ тады жыццё, — толькі шум, утрапнёны і бясконы, абкладае ўсё навокал.

Шум спорны, роўны. І калі доўга слухаеш і слухаеш яго, выдае, што ўсюль нейкая трывожная ціша... Яна — на доўга, і ад гэтага нязвыкла вострыць слых, — тады прыдаецца, што чуеш, як падае долу, як шуміць-шапоча кожная дажджынка...

У цёплы дождж хіне на сон; у цёплы дождж думаецца, думаецца пра добрае і лагоднае, якое не абышло ў жыцці. Мо' таму, што наўкол ува-

чавідкі зелянее, расце трава? Мо' затое, што дыхае параю абуджаная
громам да летняга жыцця маладая вясной зямля?

Лёгка-лёгка дыхаць вясной у навалніцу...

Пахне свежа зямля, бы яна толькі цяпер з-пад снегу...

Абклала надоўга, на ўвесь дзень.

Маланкі — белыя вяроўкі — хвошчуць неба недзе далёка над Палі-
ком, — туды сплываюць хмары дзень і ноч ужо во цэлы тыдзень.

У лужыне пад бярозай зялёная пена: распарыла, абмыла летняй ва-
дой маладое ліпкае лісце. Пахне бярозавым сокам.

Блішчыць мокрае каменне недалёка на шашы, абмытае ад пылу,
пяску і мазуту... Здаецца, ад цёплага дажджу шуганула расці н'ат на
жвіры трава-падарожніца...

— Бяжым дарогай... Пад мост!..

— Бяжым!..

Шуршыць пад нагамі жвір, шваргочуць каменьчыкі, падаюць-буль-
каюць у лужыны. На вадзе хлопаюць пузыры, павольныя, леныя: дождж
зарадзіў надоўга.

Бегчы выпадае назад, з горкі, бо яны былі ўжо мінулі мост. Дагна-
ла на павароце машына, паўнютка дзяўчат — вымаклых, абмытых,
прылізаных. Песня іх пад дажджом глухая, ціхая, але ўпартая, напор-
лівая. Слізганулі яшчэ два прычэпы. Ішлі паражняком. Дарога не супа-
койвалася.

— Хутчэй, Лёнік!..

Дабеглі да маста, спыніліся. Насустрач ім з-за павароткі вытыркну-
ліся два гордыя і злосныя зубры-самазвалы. Таркануліся, абдаўшы
мокрую зямлю сінім дымам.

— Сядайце!.. Да другога павароту... Да самага Дзераўна... — вы-
сунуўся з кабіны чарнявы шафёр, пасля саскочыў аж на падножку.

— Нам у раён...

Гаварыла яна.

— А-а-а... Вымакці прыйдзеца... А не — сядайце... Згрузім камя-
ні — зноў сюды падкінем... Гм-м... Чакайце... Чакайце... Дык гэта ж вы?
Вы! Помніце, тады мяне ноччу гэтай дарогай вялі... Я першы раз тады
апынуўся ў вашым баку. Мы на Краснае шашу мчалі дабіваць... Помні-
це? Ну, летася... Што, не ўспомнілі?.. Вас Галінай зваць...

— Ды гэта я... Добры дзень...

— Сядайце... Раскажыце...

Ззаду на чарнявага насядаў ягоны, відаць, сябар, безупынку сігна-
ліў, аж вушы закладала. Яны недзе спяшылі.

— Хаця... Што вам раскажыць мне... — чарнявы шафёр чагось не
даказаў, нырнуў у раскошную кабіну, і машына рванула з месца. Вы-

сунулася была 'шчэ раз яго чарнявая галава і знікла ў сінім густым
дыме.

Машыны аж стагналі, беручы па гразкіх калдобінах ад маста пад
гару. Дрыжала зямля.

— Ад Гальдарады павядуць шашу... За дарогі прыняліся. Дайшло
і да нас... Цяпер... — Леанід глядзеў услед самазвалам, а дождж хва-
стаў яго па спіне, па шыі, па шчоках — востры, густы. Забылася на
хвілю, што хтось цёплы туліцца да пляча, сцягвае плашч. Успомнілася
пасля, што такое было сказана ў радасці толькі самому сабе. Мо' не
звыкся 'шчэ дзяліцца кожнай макулінкай з самым блізкім цяпер у жыц-
ці чалавекам?

Здалёку, з гары, дзе прайшлі машыны, беглі да рэчкі белыя ў пене
ручаі. Пад'яснелася неба, і яны блішчэлі, што на сонцы. З лагчыны
дыхнуў вецер — запахла прэлым леташнім лісцем, яго размачыў
дождж, распарыў.

Ногі тут грузлі ў жвір, мякка, глыбока: раскісала зямля.

— Бяжым жа, Лёнік...

Пад мастом суха і цёпла. Гэта ад нагрэтай 'шчэ да дажджу сасны.
Пахне смалой — востра, густа. Мост — новы, са свежа засмаленымі ру-
дымі палямі, з жоўтым насцілам падогнанных дыль. На няўтоптанных
'шчэ бурым пяску ляжаць сухія тонкія трэскі і стружкі, — шуршаць
пад нагамі, лускаюцца.

Супакоілася, аціхла з дажджом рэха, не варухнецца. Цяпер шуміць
далёка — недзе наверху і аж вунь там у лозах на вадзе з ветранаго бо-
ку. Выдае, хтось шпурляе туды жменю за жменяў дзвюма рукамі шорст-
кі пясок вунь з той, што пад горкай, ямы, якую разрыў экскаватар, —
зямлю адгэтуль бралі на насып.

Сцякае з маста дажджавая вада, кропля за кропляй, недзе адтуль
з-пад парэнчаў, дзе пачалі ляпіць гняздо пліскі, і ля самых ног цокае
па камені, бясконца, назойліва, — бы хтось намерыўся марудна і ўпарта
пракляваць яго наскрозь.

Цёпла сядзець упобачкі на сухіх трэсках, грэць адзін аднаго, гля-
дзець адно аднаму ў вочы, як у бяздонную прорву ракі — глыбокую,
сінюю, цёмную...

Люба чуюць гарачыя плечы блізка ля цябе, — тады пахнуць абмы-
ты чыстым вясновым дажджом валасы... Тады няма дажджу... Выдае,
што ты ў лесе, сухім і гарачым сасновым бары, — бо так пахне смалой
разагрэтая сонцам хвоя... І тады думаецца-мроіцца пра бясконцыя шля-
хі, якімі давялося ісці за столькі мала 'шчэ год, пра вёсны, якіх было
небагата і якія так непадобны адна на адну...

І хто б калі сказаў яму, Леаніду, што гэта вясна будзе для яго не-

Юры Выхадцаў нарадзіўся ў 1926 годзе ў г. Мінску.
Пасля службы ў радах Савецкай Арміі вучыўся ў Мін-
скім мастацкім вучылішчы. У 1954 годзе паступіў у Бе-
ларускі дзяржаўны тэатральна-мастацкі інстытут, які
скончыў сёлета. Яго дыпломная работа — серыя літа-
графій «Непакораныя».
Цяпер Юры Выхадцаў працуе выкладчыкам у Мін-
скім мастацкім вучылішчы.

Генадзь Лойна нарадзіўся ў 1930 годзе ў вёсцы Заба-
лоцце Дзяржынскага раёна Мінскай вобласці.
Вучыўся ў Мінскім мастацкім вучылішчы, скончыў-
шы яно, паступіў у Беларускі дзяржаўны тэатральна-
мастацкі інстытут.
Яго дыпломная работа — серыя каляровых літагра-
фій «Калгасныя пейзажы».

звычайнай і новай, што гэты шлях, на якім кожны камень паспеў замозіць яму і ногі і вочы, прывядзе некалі ў адзін час не куды далёка ў свет, а — дадому, каб перамяніць жыццё... А мо' самае вялікае шчасце ў тым, што ёсць на зямлі іхні шлях, якім штодня калесіць гэтутыя людзей і які прывёў аднаго чалавека ў гэты лясны вясковы кут... Чалавек, які цяпер з табой пойдзе гэтым жа шляхам у жыццё, дзе і дождж, і сонца, і смутак, і радасць.

Жыццё прынесла сталасць...

І мо' сёння гэтым шляхам крочыць апошня хвілі маладосць, якой давялося перажыць нямаведама чаго і якая мо' пасталела зусім заўчасна...

Яе не забыць... Яе шкада... Яе бярэ памяць на ўсё жыццё, што чалавек кнігу, якая раскрыла аднойчы вочы, паказала, хто ты, падказала ступіць мо' на тую сцежку, на якую ты ўрэшце выбіўся.

Не. Ен раскажа пра сваё маленства і маладосць усё, да макавага зерня... Раскажа Галіне... А там, калі не астыне душа ў шэсьцідзесяць год, калі памяць пранясё праз жыццё самае важнае, — там будзе і яго кніга...

Чалавеку заўжды хочацца расказаць пра сябе... І перш-на-перш — каму блізкаму...

І што думае цяпер яна, гэта самая родная ў свеце дзяўчына, што туліцца да яго зусім жа, як дзяўчынка, што прынесла яму шчасце мо' так нягадана?

— Скажы, што ты думаеш?

— Ты — дзіця... Дзіця 'шчэ зусім... Які ты малады, ты падумай... Ты дзіця маё... — яна хінецца, яна цалуе яго ў мокрую шчаку, ловіць вусны. Ад таго і гарача і знобка. — Я люблю цябе. Ты нават і сам не знаеш, як я люблю цябе... Мне парой здаецца, што я нават расла з табой недзе блізка-блізка ў горадзе, на адной вуліцы... Не... На адным двары. Мне здаецца, што я люблю цябе даўно-даўно... Недзе з той пары, калі я ў першым ці другім класе пабілася з хлопчыкамі. Адзін там быў задзірысты-задзірысты... Гэта — ты... І тады, калі я цябе сустрэла ў горадзе — гэта быў ты... Той задзірысты хлопчык... — Яна змаўкае. — Я цябе буду любіць многа-многа, бо ведаю, што ты... Як я рада, што цяпер заўсёды буду з табой... Як я рада, што я твая... — яна гладзіць яго паблытаных пад дажджом валасы, туліцца да яго ўся, падатлівая, дрыготкая, як сама не свая — гарачая, узрушаная. — А мо' мы дзеці? Вялікія дзеці, а? Давай скачым у раку, а? Давай... А не, выбежым на дарогу і пеша пусцімся да самага гарадка, каб вымакці да нітакі, каб забалелі-забалелі, занялі ногі і каб... — яна змоўкла...

— Што каб?..

— І каб быць заўсёды-заўсёды з табой... А ты ж едзеш. Надоўга едзеш. Я не змагу. Я кіну ўсё. Паеду з табой і не вярнуся сюды з горада ад цябе, застануся, пакуль ты... Не. Я вярнуся, вярнуся. Сюды, у тваю вёску, але буду ездзіць да цябе кожны раз, калі надарыцца час. Буду... А ты — не едзь. У цябе экзамен. А пасля...

— А пасля я прыеду сюды назусім... Ты ж ведаеш... А Чыжыкаву трэба дзіцячы ўрач. Не ўпарціся...

— А як мне кінуць Грыні? Барысаўну, Нінку... Усіх, усіх іх... Людзей усіх, клуб...

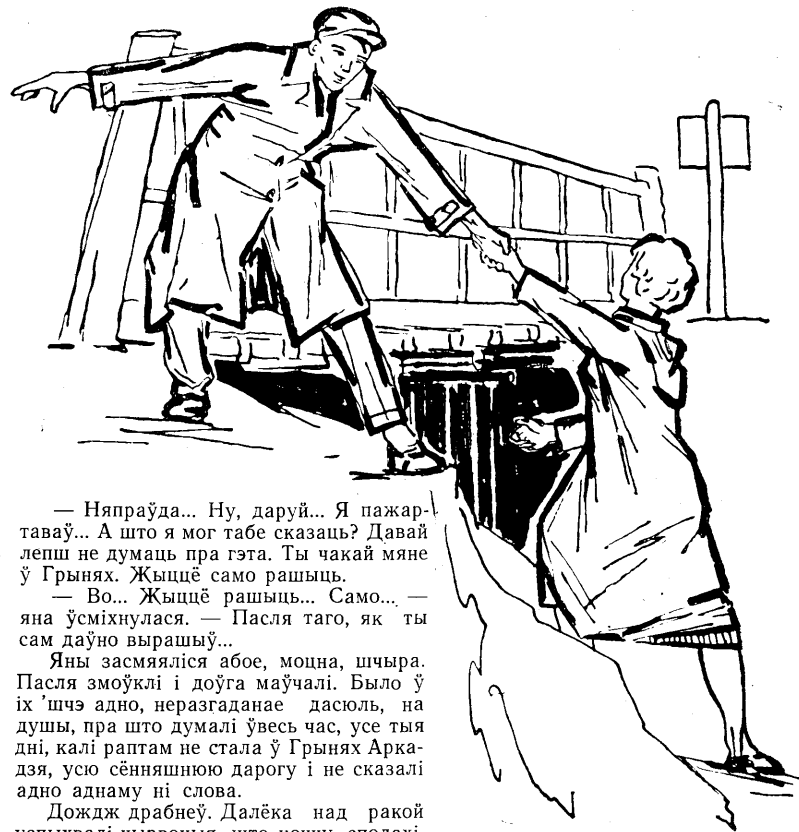
— А ты не думай цяпер пра гэта. Давай удваіх не будзем думаць пра гэта. Само ўладзіцца, вось убачыш... Я некалі не мог ступіць за парог, калі вучыцца ехаць трэ' было. Слёзы не даюць і ўсё. Так я любіў вёску, гэты свой куток, што, здавалася, пакідаеш самае дарагое... А цяпер...

А цяпер я 'шчэ больш люблю сваю вёску і мяне 'шчэ горай цягне сюды... Але я люблю і горад...

— І я... Я так люблю свой горад. І я так хацела паступіць у мед. Рыхтавалася... Але цяпер...

— Любіла горад, палюбіш і гарадок. А Барысаўна — не адна на свеце...

— Не жартуй... Я сур'ёзна. А Барысаўна добры чалавек... Колькі яна робіць тут для людзей... Дзень і ноч... Ніхто пра гэта не знае...

— Няпраўда... Ну, даруй... Я пажартаваў... А што я мог табе сказаць? Давай лепш не думай пра гэта. Ты чакай мяне ў Грынях. Жыццё само рашыць.

— Во... Жыццё рашыць... Само... — яна ўсміхнулася. — Пасля таго, як ты сам даўно вырашыў...

Яны засмяяліся абое, моцна, шчыра. Пасля змоўклі і доўга маўчалі. Было ў іх 'шчэ адно, неразгаданае дасюль, на душы, пра што думалі ўвесь час, усе тры дні, калі раптам не стала ў Грынях Аркадзя, усю сённяшнюю дарогу і не сказалі адно аднаму ні слова.

Дождж драбнеў. Далёка над ракой успыхвалі чырвоныя, што ноччу, сполахі. Грому не было чуваць...

Раптам аднекуль данесліся нязвыклыя гукі... Шумела нешта цяжка і глуха, несучыся з гары, адтуль, куды памчалі машыны і пасунуўся за імі неўзабаўку, як якая грамазда, бульдозер. Гукі былі таропкія, частыя, — бліжэлі.

Яны ўскочылі, выбеглі з-пад маста. Сталі на самым беразе і ўтаропіліся на дарогу. Адтуль каціўся вялізны чырвоны ад гліны камень. Ен

тырчаў на абочыне на выспе, падмыты веснавымі водамі, чуць ліпеў. Цяпер жа апоўз на размоклай гліне, асеў, не ўтрымаўся і пасунуўся пакаціўся ў латчыну да ракі. Знік у вадзе ціха, неўзаметку, бы яна наперад даўно чакала, каб глынуць яго назаўсёды. За каменем па разоры бег успенены, мутны ад гліны ручай. Да самай ракі.

На хвілю зноў усё аціхла. І тады з голых, падмытых альховых кустоў, адтуль, дзе жаўцеў намыты ў паводкі пясок, дзе ля берага боўтнуў камень, выскачылі два зайцы. Адзін такі ж белавухі і беланогі, якога бачыла Галіна тады, у Чар-чагу, ля Ваўкаўні. Другі — сівы-сівы, недалугі, прылізаны дажджом. Відаць — пара. Спыніліся, каб мо' перавесці дых, прыніклі аж да зямлі, тады ў два якія скачкі сіганулі праз раку па каменні на другі бок, мігнуліся перад вачыма 'шчэ па зялёным узбярэжжы і зніклі на чорнай раллі ў полі...

— Лёнік... Пабеглі і мы на дарогу. Дажджу больш не будзе. Зябка стала. Не хачу, каб ты прастудзіўся... Бяжым...

Ён стаяў вышэй на беразе і падаў ёй руку.

Ветравое шкло ў дробных кроплях — глядзіш на свет, што праз густое рэшта, пакуль не забягаюць знадворку дзве чорныя стрэлкі-вусікі. Тады дрыжаць, распаляюцца белыя, як срэбра, кроплі, сякаюць уніз пісягамі-рагаламі. Насустрач мкне-цягнецца мокрая, шэрая бліскучая дарога, бы палатно, што вынялі з рэчкі і сцелюць на белку. На абочынах, парэзанах, парытых дажджавымі ручаямі, цмяна адсвечвае вымывае з пяску сівое каменне; бягуць напярэймы, туды далей — уздарожжам, — белыя кветкі і ўцякаюць, знікаюць з воч.

Пахне гумай і мокрым брызентам у новенькім «ГАЗ-69». З-пад дзверцаў дзьме халодны вецер, як хто студзіць ногі ад болькі. Струмені пругкія, вострыя, — яны вырываюцца недзе насупраць Галіны, збоку ля бліскучай даўгаватай каробачкі-радыёпрыёмніка, калышуць намокры плашчык, свяжаць грудзі, шыю. Ад таго знікае стома і змораная млявасць ад нязвыклай дарогі, у якой, глядзі во, пашанцавала; адпадае санлівая цеплыня, што адразу накасалася ў дрыготкай утульнай машыне. Цягнецца да прыёмніка рука, хочацца павярнуць уключачель, але ж навальніца — адзін недзе трэск цяпер у гэтай бліскучай каробачцы, — і Галіна толькі датыкаецца пальцам да цёмнай шклянёй шкалы.

«Адзін, два, тры, чатыры, пяць, шэсць, сем, восем, дзевяць...» Цікава, што значаць гэтыя лічбы да дзевяці? Хвалі?»

Цягне спытаць, але людзі заняты гутаркай. Яна адрываецца нарэшце ад дарогі, ад прыёмніка і слухае. Бывае, хочацца ўстаіць слова самой, — тады яна ўзіраецца на дарогу, пасля зноў на мужчыну за рулём.

Малады, год мо' толькі за трыццаць, чарнявы. Кучаравыя валасы; чысты-чысты, аж белы твар, поўны, сімпатычны, нават прыгожы. Строгі і задумлівы — калі чалавек гаворыць ці ўзіраецца далёка на дарогу. Вочы сінія, цёмнаватыя; позірк мяккі і разумны. Усмішка рэдкая, але прыгожая-прыгожая, зусім жа хлапечая. На правай шчапэ выразаецца адна маленькая ямка, як у Леаніда. Мужчына гаворыць бясконца, змаўкае бывае, гэта, каб выслухаць, пачуць, што скажа Леанід.

Галіна бы толькі цяпер заўважае, што мужчына ў чорным разгладжаным свежым касцюме, у беленькай рубашцы і пры такім жа, як касцюм, чорным галыштуку.

«Да твару»... — думаецца проста так, мімаходзя.

Яна зноў слухае яго, забывае на нейкі час, што ў машыне.

Гэта ён падабраў іх ужо аж у вілах, дзе на шлях выбягала нешыро-

кая шашэйка. Калі машына выскачыла з-за павароту, — ён недзе ўгледзеў іх, бо спыніўся і хуценька адкінуў дзверцы з абодвух бакоў.

— Во дык вымаклі... Такі дождж... Зямлю мые... А-а... Дык гэта ты, Гаўрылаў... Не пазнаў. Добры дзень. А хто з табой?... Давайце знаёміцца... — Ён назваў сябе пасля таго, як ужо стукнуў дзверцамі.

Ён — першы сакратар райкома. У машыне адзін. Ехаў жа хутка, як, відаць, мог. Спяшыў недзе...

Хліпае пад ветрам брызент. Шуршаць па мокраму бруку колы, зусім глуха, прыцішана, калі бывае змаўкае; перастае ныць-звінець матор.

Насустрач па шляху безупынку ішлі машыны — шумелі на разміне то мякка, лагодна, то злосна, праціўна. Выдавала тады, нехта дужы шматае знадворку мокры брызент: шар-р-р!.. — гэта калі размінаўся грузаны «МАЗ»; ірве рэдзенькі, слабенькі паркаль: шась!.. — калі мігала побач лёгкая «Пабеда».

Здавалася зрэд, што нехта скрабе па машыне, па мокрым, набрынялым цвёрдым палатне, — тады падкрадаўся азноб недзе за плечы, і Галіна адварочвалася, пазірала ў самы куток машыны, дзе, уваткнуты між рамай і брызентам, калыхаўся зялёны плашч-накідка. Гайдаўся, адубелы ад вады, калі машыну падкідала і трэсла ля мастоў і на кал-добах.

«Сакратар недзе доўга быў пад дажджом...» — падумалася ёй і захацелася раптам запатаць, дзе гэта яму надарылася так, бо чалавек раптам стаў нейкі зусім жа блізкі, як даўні-даўні знаёмы, але яна не راشчылася.

Успомніла пасля, як расказваў аднойчы на праўленні дзед Тодар.

... — Гэта толькі на зару занялося. Самы сон. Спалі-то мы ў Грынях, што казаць, ад пуза. Я тады за коноха быў, не помніце ўжо. Дзе ты спомніш, калі. Конюхі ў нас мяняліся, што старшыні ў благіх калгасах.

Аказаўся я ў тую рань на ферме адзін. Не ведаю ўжо чаго: ці то Дзедзіха за канём паслаў — запрэгчы яму якога, ці проста мне самому трэба быў конь.

Валоводжуся сабе ў канюшні, ляпаю-стукаю бомкамі ў праварынах, у кладовачку пакуль без ключа залез, дзе вупраж мы скідвалі. Выпала ж некаму замкнуць... Адным словам, занятак меў, дзе там было прыслухоўвацца, тапырыць вушы, што на двары робіцца. Што можа ў такі сонны час?

Азбруіў каня, цягну яго, выводжу з канюшні, каб да калёс, што ля парніка стаяць, затурыць... Не ідзе ўбоіна тая... Нораў паказаць хоча. Што за? — думаю. Гляджу, машына легкавая ля самых варот стаіць, як печка тая гарачыць ў лазні, цяплом такім на майго каня дыхае. І нікога ў ёй. Плашч брызентавы, вялікі такі, наверсе, на машыне, ляжыць, ускінуты. Прыгнала ж некага ліха доднічай. Ці не з леспрамгасаўскага ўчастка начальнік, думаю. Часта той з-за коней заязджаў лаяцца, пасці то пасе на нашым выганчыку, аж пад Доўгія крынічкі пускае, а плаціць за нас нарыхтовачку сяном — дудачкі. Дык я тых коней — ашкір з выгана, як авечак. Калі ты такі мудры, не баішся, не слухаеш старшыні, то мы да цябе свае ключы падбярэм.

Падражняўся я і іду шукаць таго каратышыка. Ну і дам, думаю. А коней я ўчора да аднаго прапёр і конюху іхняму сказаў: «Сунешся — лыч мокрэ стане...» Абрэдла.

Іду я гэта, мінуў машыну, саломка пад нагамі шуршыць, ціха так, нікога нідзе, гляджу, ажно ля кароўніка, ля тых дзвярэй, дзе малако заўсёды даяркі мераюць і загадчык у бідоны злівае, — чалавек. Сагнецца і — адгінаецца. Гляджу — мужчына. Спрытны. Відаць, малады. З віламі ў руках. Гной адкідвае ад дзвярэй у кучу, далекавата так,

аж туды на поле, на дарожку, дзе капец з бульбай нядаўна толькі насыпалі.

Я яшчэ ніколі не бачыў гэтага чалавека, і тады мне не ўдалося яго ўгледзець у твар. Але я пазнаў — хто гэта. Адчуў. Можаче сабе не верыць.

Пазнаў — і бягом да Дзедзіхі, ён тады яшчэ старшынёй быў. Бягу, трасуся, і ногі пада мною трасуцца... Што ж, як той мех з пацарухай. Старасць... Ды чапаю як магу, думаю, чорт яго знае, што можа пасля гэтага выйсці...

А гною там у час ля кароўніка, ля самых дзвярэй — светніца. Ніхто ніколі не згінаўся. Ні даяркі, ні загадчык, ні старшыня. Па нараду хіба калі вясной ужо вывозілі... Свайму чалавеку не прайсці ды і вачам мулка, калі чэсна на ўсё гэта паглядзець. А тут... Хто яго ведае.

Бягу і задыхаюся.

Добра, што з фермы недалёка да Андрэя было. Прыбягаю, а ён развіўся, храпе, аж на вуліцы чуваць, хочаце верце, хочаце не.

Прыбеглі мы на ферму, гной знадворку расчышчаны, дзверы насцеж расчынены, а то ж не расчыняліся ўжо, ходзіць па кароўніку чалавек, прывязь нешта мацае ў кароў, ці не правярае, тады возьме ды ў блакноце аловікам водзіць.

Прывіталіся. Стаім з Дзедзіхам, чакаем суда. Што ж будзе, гляджу гэтак і я... Ажно кажа нам чалавек, што будынак зусім пахіліўся, да зімы сцяну трэба ў новыя шулы ўзяць, засталіць лепш, гэта пасля малацьбы, як саломы лішняя заявіцца, пасля гаворыць, што цяляткі ў гразі летам стаяць, а мох пад бокам, у Ваўкаўні. Ты скажы, чужы чалавек, новы, а і Ваўкаўню адразу ведае. Пасля падвёў нас да бідонаў, якія тады ў кутку тут жа на саломе стаялі, і кажа, што, відаць, кладовачку трэ будзе недзе асобную змудраваць. Падумаў і гаворыць, гледзячы мне проста ў вочы: «Ад прывязі вераўчанай прыйдзеца, можа, адрачыся, ланцужкі ў продажу добрыя ёсць. А вяроўкі каровы рвуць, а на бычках пнячка тая гарыць проста... Скаціна праз гэтыя павадкі прасадзіцца можа, ды і табе, кажа, дзед Тодар, недзе рукі ад кручкоў баляць, пакуль прывязі накруціш... На другі нарад можна на гэты час пайсці, на лягчэйшы і мо' больш патрэбны». Як у кнігу якую глядзіць, ты скажы, усё ведае... А пасля пахлопаў Дзедзіху па плячы: «Што галаву звесіў? — пытае. — Ранавата. Абдумай усё. Паглядзі тут. У рай-коме пасля на бюро дабавіш, калі мо' мы не ўсё будзем ведаць. А да зімы трэба, відаць, будынак агледзець. Каровы ў вас неблагія. Дык каб не памерзлі. Ці не так, дзед Тодар? — у мяне ўсё пытае. Пасля падумаў нешта, бровы свае чорныя ўзняў: — Паможам на першым разе, а так не пакінем...»

Выйшлі мы з кароўніка, зачыніў ён сам дзверы, запёр на кручок і ні слова пра гной, ні слова...

Праўленне тады сабралі мы, хуценька, за гадзіну якую. З пасцелі праўленцаў падымалі.

Гаварыў ён з намі і на праўленні. З кожным. Не пытаўся, праўленец хто ці не. А людзей найшло. Зноў жа пра нядбайнасць нашу гаварыў, што не гаспадары мы. А пра гной ні слова. Ты скажы. Пэўна, саромеўся нават сказаць пра такое.

Паехаў ён... Ну і ўзвіраўся тады Дзедзіха... Усіх, хто на вочы трапляў, гнаў на ферму з віламі. Вось так і жыццё ў нас па-новаму зачыналася... Перш-на-перш апарадкоўваліся ад гэтага самага, як яно... згіне ты, благое, пропадам.

А сакратар-такі пасля пленума паявіўся. Да Дзедзіхі прыглядаўся яшчэ, ды, мусіць, бачыць, што чалавек адбыў на старшынстве сваё, годзе.

І правільна закамандаваў. А на ферме тады, ай-яй-яй... Нагнаў сораму. Горача было ўвесь дзень. Хаця, не мы адны так жыць пачыналі. У Камене вунь, кажуць, новы чалавек як паявіўся з раёна, то могілкі перш-на-перш загадаў абгарадзіць, а то свінні дамоўі вырываўлі...

А я цяпер з сакратаром большую дружбу маю, чымся з кім па суседству. Госць ён мой пастаянны. А калі б ён тады ўзяў ды мне вілы ў рукі даў і абляў апошнім словам — 'шчэ большы быў бы. У такіх людзей павучыцца і старым ёсць чаму. Ды і ён жа слухае вунь наша ўсё — і старое і цяперашняе. Душу па нашым жыцці калгасніцкім роніць. Бо такі ён чалавек. А ўсё з той фермы пачалося ў тую рань, дружба наша...

Галіна ўспомніла, што дзе б ні гаварыў дзед Тодар, заўсёды ўпамінаў пра сакратара.

Галіна яго бачыла колькі раз здалёку. Ні разу не прыйшлося загаварыць, а цяпер слухала і думала, што такі чалавек стане рабіць усё, што трэба і што трапляе пад рукі. Мо' гэта нават і не ў прыклад другім, а з-за болю, што заўсёды на душы ў чалавека, калі ён бачыць бязладдзе. Ёй чамусьці падумалася, што дзед Тодар ніколі не дабаўляў гэтаму чалавеку хвалы-выдумкі.

Машина брала пад горку, залёг матор і звінеў без кону. На краі дарогі, мінаючы лужыну, узагналі чародку мокрых чорных шпакоў.

Па шыбінах раптам зашамецелі, застукалі буйныя кроплі дажджу. Зноў нагнала лівень. Далёка ўперадзе над дарогай успыхвалі густыя чырвоныя заранкі.

Уязджалі ў лес. На абочынах дарогі сівеўся туман, — недзе цёплы-цёплы, як пара, ад разагрэтай днём зямлі.

— Пятро Фёдаравіч... — чуе яна Леаніда, адчувае яго руку ззаду на спіны сядзення ля плячэй: ён — на лавачцы, за ёй насупраць. — Вось вы казалі пра шчасце... — Леанід памаўчаў. — Жыццё работа, ну і любоў... Не будзем саромецца. І мне ўспомніўся дзед Тодар. Вам ён не раскаваў пра свайго дзеда?

— І нават шмат.

— А пра начовачкі?

— Не.

— Саромеўся мо'. Хаця, калі скіраваць размову на гэта — раскажа. Даўно было. Дзедаў дзед — гэта даўно... Ажаныўся той, перайшоў з хаты ў хату, да суседкі, куды бліжэй, штаны ў руках трымаючы, падвязаць не было добрай абароны... Што вы на мяне? Так Тодар раскавае. Ну, перайшоў і ўсё такое. Якраз у дождж. Ну, а кажуць, дарога ў дождж — на шчасце. А ён, відаць, такі лупіў, як сёння. Якія там вясельныя цырымоніі былі, не ведаю. Мо' і ніякіх не было, бо Тодар ніколі пра іх не раскаваў. Ну, дык пасля тых цырымоній, мо' якіх і зусім не было, леглі яны спаць... Слухай, Галіна... Не перабівай. Дай расказаць. Ды і самой не грэх такое паслухаць... Леглі. А хата ў маладой саломай крыта, а саломы мо' шчэ дзедаўская. Столь там недзе з якіх жэрдак... А дождж лупіць... Ну — хата, як рэштата. Свіціцца, цячэ. «Ты, Ядзя, спі,— кажа малады,— а я буду над табой начовачкі трымаць, лежачы»... Бярог, бярог тыя начовачкі, заснуў — і на жонку вады халоднай на сонную. Усю, што сабраў...

Засмяяліся.

— Ваш гэты Тодар...

— Дык ён не выдумляе.

— Бадай не. Што ж, так людзі жылі... Дзед Тодар — біяграфія таго, што адышло ў нябыт. Мы не помнім такога. Праўда, у вайну нам давалася знесці... — Пятро Фёдаравіч задумаўся і доўга ўзіраўся на дарогу,

выціраючы рукою запацелае шкло.— Вайна — гэта анармальнасць... Вядома, бліжэйшае больш у памяці, але ж і ранейшае 'шчэ гора не лёгка давалася збыць. А дзед сербануў за жыццё. Ніколі не забуду, як ён расказваў, што баяўся спаць пад саламянай страхой, не мог вачэй звесці: «Згарыш і ўсё. Не выскачыш...» Пажару баяўся. Мучыўся, аж пакаў у калгасе ўжо не перакрыў страху гонтай. А ў лесе ж жылі людзі...

— Так і жылі, Пятро Фёдаравіч. Той самы Тодар... Надзею на лепшае галубіў і ўсё. Павёз раз, расказвае, яго бацька на тартак малоць — гэта, дзе цяпер электрастанцыя, і прывозіць колькі там плотак. Вудай нацягаў. Вось і падумалася тады чалавеку, што і ён можа быць, як людзі, што на яго чарвяка клюне хто. Ды не ішла рыба на далато. Каб не нашы часы, то і сёння чакаў бы Тодар клёву, спусціўшы сваю вуду ў ваду... Хаця тое—даўнейшае. І звыкла можа, што збываецца. Ці Тодар ці хто другі не вельмі рвецца расказваць. Доўга ўжо прасіць трэба...

— Што ж... Лішнія слова пра благое боль наводзіць...

Яны гаварылі без сціхання.

Галіна чула, які неспакойны,— аж ірвецца з лавачкі,— Леанід, нават рукі ў яго гарачыя, калі ён бывае незнарок кранаецца яе шыі. Расказвае ўсё, блытае...

Яна цяпер глядзіць на Пятра Фёдаравіча, не зводзячы воч: той быў ціхі і спаважны, маўчаў і, здавалася, 'шчэ больш мог маўчаць, каб слухаць, не перабіць. Але яна бачыла па твары, што гэты чалавек знае ўжо такое ці падобнае, што яму казалі даўно, а слухае ён,— бо лёс, жыццё, мінулае кожнага чалавека ў раёне — ці не навука з таго, што трэба пакінуць у памяці, пазычыць надалей ці абысці, мінуць, адрачыся назаўсёды.

Здаровае, калі пачынае расці, разбурае да макавага зерняці ўсё старое,— так вясно дужая трава верне ўбітую на дарозе зямлю: узрывае, крышчыць асфальт. А для таго трэба сіла. Трава знаходзіць сілу ў зямлі. Чалавек — у народзе. А яго трэба знаць, чуць, прыслухоўвацца да яго,— і не аднойчы.

Пятро Фёдаравіч — новы чалавек у раёне. Пры ім зусім новы раён і старшыні калгаса. Толькі адзін Дзедзіха 'шчэ колькі там старшыніў. Прыглядаліся ў райком да яго, гаспадара мо' хацелі вярнуць.

Пры ім і Грыні пайшлі на добры лад з новым ужо старшынёй — Станіславам Пракопавічам.

Яны гамоняць пра былое, далёкае і ўчарашняе, пра заўтрашні дзень, і вунь ужо забягаюць аж праз год, праз два, праз сем. І канца ім, выдае, не будзе. Голасна, аж моцна ўжо, на ўсю машыну, не зважаючы мо' на тое.

Іх гушкае мякка і доўга. Гэта пасля паводак яшчэ глыбей стала каменне ў рытвінах, што ля маста ў лагчыне, — непадалёку ўжо «нямецкія» калдобы.

Да ног пасунуўся чамаданчык. На ім кроплі вады. Сяякліся адна да адной, спорныя цяпер, круглыя, што гарох. Аж падскокваюць, калі кідае.

Галіна раптам угледзела, як на мокрым рукаве на плашчыку хліпае крыльцамі жоўты матылёк. Зусім жа сухі. Ён недзе разам з імі 'шчэ там пад мастом схавануўся ад дажджу. Ты падумай...

Аднекуль тады наплыла, ахапіла яе радасць і пяшчота да жыцця, дажджу, да такога блізкага і патрэбнага ёй Леаніда, да гэтага раней незнаёмага смуглявага чалавека за рулём, які цяпер ужо стаўся зусім свой, разумны і добры старэйшы таварыш, як Барысаўна, як і яе, Галінін, бацька, што так чакае яе не адну дадому.

Ёй захацелася-захацелася ў горад...

Расступіўся лес, выплыла з-за ўзгорку поле, асмужанае дажджом. Недзе там забялелі рэдкія будынкі.

Манатонна і ціха звінеў матор, па брызенту цяжка сцёбаў вецер, шкло секлі вострыя кроплі.

За павароткай, на раўніне, у звыклы мройны звон уварваўся блізкі рокат, бы гэта дзе збоку захлебастаў гром. Галіна прынікла да бакавага акна. За халодным, прымружаным шклом пабеглі насустрэч разгатыя кусты лазы і альшэўніку, што па-за абочынай на полі. Яна асцярожна і трывожна пачала шукаць вачыма за дарогай штось нечаканае і зусім жа знаёмае... Далёкі-далёкі балючы сум спалохаў, пасля здрыгануў душу...

Ёй прыдалося, што яна ў Грынях у тую рань, калі на трактары да балыніцы Раман Пэрац прывёз збялелага, скрываўленага і амаль нежывога Аркадзя... А перад гэтым ён жа, Аркадзь, быў у яе... Яна памятае яго ў той вечар — узрушанага і задумлівага-задумлівага... Ён любіў, любіў яе... Які ён добры... Якая ў яго чыстая душа... Яна яму тады сказала, яна не магла не сказаць, што цяпер ужо назаўсёды належыць Леаніду, і ён, Аркадзь, павінен зразумець... Што яна можа зрабіць? Ды і нашто, нашто гэта?!

Яна ўявіла ягоны твар, чысты і прыгожы: скрываўлены, з прыліплай зямлёю...

— Аркадзь... Аркадзь... — ёй прыдалося, што гэта яна рванулася да яго, як і тады, каб змагчы, змагчы пераступіць дарогу, не дай бог, смерці... А не ведала, што толькі ў нейкім утрапенні выцірала рукамі, — аж, здаецца, магла выціснуць, — халодную шыйбу.

Ёй успомнілася, як блізка яна прынікла тады да яго грудзей, слухаючы сэрца... Што яна думала тады пра сябе? А ўсё тыя дні? Яна маўчала, яна нічога не казалі Леаніду. Яна мела права на такое. А мо' Леанід сам усё знаў. Тады 'шчэ лепш: не трэ' будзе яму расказваць ніколі.

Стала духотна, падвярнула пад грудзі. Блажыла.

— Стойце... Стойце... Спыніце...

Стукнулі, адарваўшыся, дзверцы. Дыхнула свежым цёплым ветрам. Дождж ішоў спорны і роўны. Яго заносіла праз дзверцы ў машыну.

Галіна вылезла, як магла, сышла на абочыну. Не чула пад сабой гразкай дарогі, не звяжала на дождж.

...Раўлі трактары. Іх было два. Недалёка ад дарогі, яны валаклі полем вялізны, цяжкі валун-піраміды. Відаць, як напінаюцца тросы, — тады стогнуць, захлапаюцца маторы... Марудна, цяжка, як уздыбленыя коні, скачучь-сунучца ўпобачкі па размоклай зямлі трактары. Сашмык-ваюцца, зрываюцца тросы, як хто скрыгоча зубамі, — тады саскокваюць долкі трактарысты і зноўку апяразваюць шэры, недзе халодны, шурпаты валун.

Дрыжыць зямля пад разагрэтай сілай... Сунецца-валюхаецца грацітая гамэрня-грамазда, рые, пхне перад сабою раллю, сюды пад дарогу, на лог.

Займшэлы, сівы валун, які мо' сюды, у край гліны і падзолы, прыгнала векапомнымі леднікамі і які ляжаў-дзічаў на полі стагоддзі, змушаючы аб'язджаць, абворваць сябе здалёк, ломячы 'шчэ за прыгонам драўляныя сохі і бароны і цяпер калечачы трактары, пакідаў навек сваё стойбішча, знікаў з воч, ачышчаў поле.

Нылі; раўлі, скрыгталі трактары...

Сек востры, густы дождж. Спарнеў.

На поле клаўся туман. На захадзе пад'яснівалася. К вечару маніўся мо' перастаць дождж.

— На будоўлю пойдзе... У гарадскі пасёлак яго дабавім. Ён на нашых палёх, як тут сказаць... на жаль, не адзін...

Пятро Фёдаравіч, было відаць, спяшае.

Леанід узяў Галіну пад руку і, калі яна ўжо села, хлопнуў за ёй дзверцамі і перабег на другі бок, каб сесці самому, не трываючы яе. Пятро Фёдаравіч зайшоў апошні, змахнуў рукамі з пінжака густыя кроплі дажджу.

— Можна мы вынём шыбіну тую, што ад вас? Галіна Фёдараўна? Яна вымаецца...

— Не трэба. Мне лепш. Недалёка ўжо.

— Тады ўключыце прыёмнік. За гэты гузічак, ад мяне. Думкі трэ' нечым перабіць. Ведаеце, яно, бывае, гойдае і блажыць...

— Дзякую. Са мной такога ніколі не было.

Ехалі паволі, раўней. Машыну больш не гойдала, затое яна неяк аж уся дрыжала, відаць, што па буйным не абраўняным яздой каменні.

Дарога адгэтуль падалася на ўсход. З-за павароту выскачылі белыя слупкі, замітусіліся, перамяшаліся, як гусі, пасля адскочылі на абочыны і роўненька вышнураваліся паўз дарогу з абодвух бакоў, застылі — «гусі» выцягнулі шыі.

Зноў уязджалі ў лес. Адгэтуль ён быў ужо да самага гарадскога пасёлка.

— Вось табе і маеш... А я ўсё, Галіна Фёдараўна, чакаў, думаў, як гэта знайсціся спытаць у вас... — Пятро Фёдаравіч, спачуваючы, глядзеў на яе. — А цяпер вам і гаварыць нельга.

— Што вы? Што вы? Пятро Фёдаравіч... Гэта проста... Ну, як вам сказаць... Я здурнела... Мне не трэ' было вам нічога гаварыць. Прайшло б. Хаця, я і забылася, што ў такім разе трэ' больш гаварыць, дыхаць глыбей і думаць пра што далёкае, вясёлае.

— Во-во... Я якраз пра такое і хачу сказаць. Што гэта вы, Радзько, Чыжыкава не хочае слухаць. Ён жа, як тут кажуць, — райзраў. Скардзіцца на вас. Гм?..

— Пятро Фё-ё-даравіч...

— Ну-ну... Вось і пачні гутарку пра вясёлае — пакрыўдзіш... Ды зразумейце і яго. Дзіцячы ўрач яму трэба. А пакуль, ён кажа, апроч вас нікога не можа знайсці.

— А як жа далёкія Грынi?

— Знаю. Сельскую бальніцу не трэба аслабляць. А там Барысаў-на... Ведаю... А тады прышлюць...

— І дзіцячага ўрача могуць прыслаць Чыжыкаву...

— Я не ўгаворваю, Радзько, не. Мне і самому Грынi да спадобы. Вунь як. Бальніцу там новую зачнем, відаць, нават сёлета. Я не хачу збіваць вас з вашых думак. Ніколі. Але ж я маю права параіць? Маю. А мне хацелася б... Ды і Гаўрылаў... Ён вам сказаў ужо? Гм? Мы дамовіліся. Цвёрда. Здае дзяржаўныя — і да нас. У свой раён. Сваіх добрых людзей другім не аддамо. Самім яны трэба. Калі што — сам па яго ў абком пайду. Не адпушчу, нікуды. Хаця мо' ў вас другія планы? Чыжыкаў мне... — Пятро Фёдаравіч змоўк, чагось не рашаўся сказаць.

— Праўду казаў... У нас цяпер экзамены, ну... і яшчэ раз экзамены. Галіне я гаварыў, але ж яна сама рашае за сябе, — звяўся Леанід.

— Справа сур'ёзная... Што ж, жадаю вам шчасця. І рашай сама, Галіна Фёдараўна. Рашай сама.

— І няпраўда, і няпраўда. Мы ўжо ўдваіх рашылі. Толькі... Толькі я яшчэ павінна многа-многа падумаць. З Барысаўнай пагаварыць, з Нінкай... А тады 'шчэ да вас прыйду параіцца. Я сама не знаю... Я прыйду 'шчэ параіцца...

— Абавязкова. Абавязкова прыходзьце.

Яны неяк усе пасля ўздыхнулі, як бы змовіліся, і расмяяліся. Выскачылі на «нямецкія» калдобыны. Тыя былі свежа замощаныя, пацярушаны дробнымі аскалёпачкамі чырвонага граніту. На абочынах ляжалі крушні камення, — там, дзе рамантавалі мост.

Адсюль пачыналася роўная і прамая шаша. Вяла да самага гарадскога пасёлка.

Леанід прыціх. Аднекуль прынесла тую летаўную летнюю ноч на гэтай шашы. Тады ж ён угледзеў Галіну. Яна была якраз такая, як цяпер.

І як тое ўжо далёка-далёка. Засталося толькі ў памяці. Які не-дасяглы тады быў для яго чалавек, што цяпер поплеч...

А ён тады бег — на згуб галавы.

Яго страσανула: ён успомніў Аркадзя...

У лесе стала цёмна і золка. Вострыя струмені дзьмулі недзе спадыспад, з-пад машыны, студзілі ногі. Хацелася ўстаць, разгнуць спіну.

Маўчаў быў і Пятро Фёдаравіч. Хацеў закурыць, але ўстрымаўся, — затое падналёг на газ.

Насустрач беглі шэрыя камлі елак. Іх процьма. Яны, выдавала, не тоўпяцца на абочынах, — варушацца, мітусяцца і бягуць, бягуць прэч.

— Слухай, Гаўрылаў... Раз ужо мы загаварылі былі... Скажу. А я, прызнаюся, не зусім можа і верыў у Станіслава Пракопавіча. Верыць то я верыў і райком верыў, але ж я сумняваўся. Недзе глыбока ў душы, калі сам-насам заставаўся. Каб не Перапёлка, можа мы і не паслалі б яго да вас.

— Вы ж самі 'шчэ маладыя і...

— Мо' таму і сумненне было. Думаў, не хопіць вопыту выцягнуць. Калгас ваш вялікі. Ажно, жыццё само скіравала на дарогу. Ды і жыц-

цёвы вопыт, выходзіць, ёсць і ў нашых маладых камуністаў. І ма-
ладое ж гарыць жвавей. Жыццё — дыялектыка. Растуць, абганяюць
нас... А то і мінуць, абыдуць, калі не будзем самі даваць дарогу ма-
ладым. Але ж за вас — і нам чэсць. Кожны бацька рады, калі сын
у людзі выйдзе рана. А чаму ж не радавацца райкому, калі малады
камуніст стаў добрым старшынёй... А памагаты ў яго надзейны. Сталы,
стрыманы. Калі трэба, — гарачку маладую пераб'е, дзе мо' не варта
яе паказваць. Я пра Авяр'яна кажу. Ды і праўленне там разумнае.
Уллыяна там, Тодар. Шкада Дзедзіхі. Яго трэ' было ўберагчы. А Авяр'ян
людзей знае. Толькі старшынёй не скажэ, а-ні. Буду лепш па нараду
ад цямна да цямна — кажа, а гэта справа спецыяліста, граматнага на
ўсе рукі. Ён меў рацыю. Цяпер старшыня... — Пятро Фёдаравіч абарваў
і колькі маўчаў. — Сёння на бюро пасяўную слухаем. І вышы будучы.
У іх — нішто. Ведаю. Пра такіх мо' і варт напісаць. Захвальваць
толькі не трэба, як краснянскага старшыню. Помніш? А вась з хлоп-
цам, з трактарыстам у вас там, у Грынях, няладнае выйшла. Але...
Я званіў сёння Чыжыкаву... Будзе, гаворыць, жыць, хлопец моцны...
І рабіць зможа. Траўмы ў яго... Дзве аперацыі прыйшлося... Хаця, вы
знаеце...

Галіна заўважыла, што Пятро Фёдаравіч, пад'язджаючы да гарад-
скога пасёлка, паспакайнеў, пераклучыў на меншую хуткасць, пачаў
гаварыць павальней. А яна...

— А з Сабольскім, Гаўрылаў, знаеце што?.. Архіепіскап у аблвыкан-
ком з'яўляўся. Незаконнымі метадамі, гаворыць, айца выжылі. Шанта-
жом. Скаргі ў Маскву піша. На вас.

— Ну-у... Не знае тады ён сваёй епархіі. Такого папа, як Саболь-
скі, ніякім шантажом ніколі б не праняў. Хаця, такі недзе там і епіскап.
Трэ' будзе ў вольны час... Але што ён на каго скардзіцца? Народ адрок-
ся ад царквы, а не поп. Як ён не можа дапаць. Галава ў яго садовая.
А на народ куды ты паскардзішся? Я ж вам казаў, Пятро Фёдаравіч,
што мы паслугу зробім Сабольскаму, калі надрукуем яго споведзь.
Абышлося б... Усё роўна яму і так дарога толькі ў леспрамгас была.

— Не-е... Тут, Гаўрылаў, не тое. Усе павінны знаць, што царква
ў нас рушыцца. Перапёлка цікавіўся як і што. З гадзіну мы па тэлефоне
вялі гамонку. У абласную газету бяруць і пісьмо яго і твай артыкул.
Прасіў цябе зайсці ў абком. Ты не адкладвай. Важна. А епіскапу што.
Яму трэба нечым даказаць, што мы незаконна выгналі папа. Калі ж
не, — то куды ж пашлеш новага, раз народ не жадае? А гэта для іх —
пад корань... Дык ты, браце, забяжыся ў абком. Не забудзь. Ты ж
цяпер...

— Цяпер у мяне экзамены. Буду ў горадзе. Зайду, што вы. І да
Перапёлкі, і да епіскапа...

— А да мяне? Сёння ж зайдзіце да мяне. Куды вы мокрая ў тую
гасцініцу? Ці цёпла там хаця?

— Дзякуй... Мы... — яны адказалі разам, што вучні.

— Ну-у... Што вы... А я вам 'шчэ тады адзін сакрэт адкрыю. Гэта
ўжо дома. За вячэрай. І так усю дарогу гутарку вядзём, што дзе ў кабі-
неце.

— Пятро Фёдаравіч... Мы не можам. Ды ў нас ёсць дзе спыніцца.
Другім разам калі.

— Ну, шчаслівай тады дарогі...

— А сакрэт?

— Скажу ўжо, раз на тое... Васіля Міронавіча думаем забраць

у райком камсамола з вашых Грынёў. Што ж, і ў нас з'явіцца здольны
хлопец і вам будзе працаваць са старым сябрам. Што маўчыць?

Мільганула за акном возера. Коны ціха зашумелі па мосце. Міналі
стаў — электрастанцыю. Уязджалі ў пасёлак.

Вечарэла. Ад дажджу наплыў туман, цягнуўся з лесу, і не было
відаць здалёк гарадка. Бялелі толькі рэдкія будынкі.

У пасёлак уехалі хутка. Спыніліся ля райкома.

— Усяго добрага... Вялікі вам дзякуй...

— Шчаслівай дарогі...

Блішчэлі лужыны між камення, і па бруку няёмка было ступаць.
Дождж перастаў. Далёка на ўсходзе, недзе над Паліком, бялелася
неба.

Свежа пахла ад парку, што ля раённай бальніцы. З маладых тапо-
ляў на драўляны тратуар пад ногі ім падалі кроплі — зусім ціха.

За аўтобусным прыпынкам, там, дзе незакончаны новы будынак
і груды цэглы, стаялі гружоныя лесам прычэпы. Ішлі на горад.

Па бруку шнырылі веласіпедысты-дзеці. Ім недзе і дажджу не
было. Па тратуары насустрэч ішла купка дзяўчат у плашчыках. Вясё-
лая, свежыя, абмытыя.

Леанід саступіў ім з дарогі, якраз ля тэлефоннага слупа. Па вачах
сцэбанула зусім жа свежая белая паперына, прыбіта была да смаля-
нога дрэва прыгнутымі цвічкамі пасля дажджу ўжо, бо буйныя чарніль-
ныя літары не змыла вада.

«Разпрадаюся», — Леанід прабег вачыма па буйных радках. —
«З Камена Куцка» — гэта ўнізе, крыва і неразборліва...

«Ты, чалавеча, не раз прадаваўся...» — падумалася неяк смешна
і злосна.

Мільганула 'шчэ ў ваччу размоклая рудая паперына — ніжэй гэтай
свежай і брыдкай.

«Прадаецца сабака гоншай...»

— Лёнік... Я азябла...

Яго кранулі за рукаў.

Прытомнасць прыйшла да яго ноччу, калі стала ціха ў палаце.

Недзе за акном жыў свет. Гулі далёка машыны, ішлі шашой на
горад. На сцяне ўспыхвала святло, доўга мітусілася ў кутку, краўся на
столю. Жахала на ёй, як хто сцёбаў жоўтым абрусам і падала недзе
ўніз за ложка, на падлогу.

Калі сціхалі машыны, побач нехта соп, варушыўся, стагнаў на лож-
ку... За сцяной брахаў сабака.

Сцяло — не павярнуцца.

Гарачы боль у галаве, знобкі, востры. Не чуваць ног: яны прыка-
рэлі-прыраслі да чагось тупога і цяжкога. Слізка, праціўна за спіной,
мокра.

Боль — навала. Хапяне — як хто ліне вярм — пасля адпусціць,
змякчэе. Нююць, нююць тады недзе глыбока-глыбока ногі. Іх цісне,
трушчыць вострае каменне, — бы прысыпала крушніай.

Дзе ён?

За акном — лампачка. Зыркае і вострая, коле вочы.

«Фары...»

Блішчыць шкло — гэта гусеніцы гараць ад месяца.

Гудуць машыны — то далёка ў гальдарадскіх лозах гурчыць
трактар...

Раптам уздрыгвае падыпадам ложка. Нехта тузае, ірве за шыю. Успыхвае, як бензін, за акном лямпачка, займаецца, гарыць трактар... Сарваўся месяц, ляціць у чырвоную бездань... Стала цёмна і знобка. Ціха і страшна.

Пасля настаў шум... Блізкі, трывожны. Наплыла гамана, самотная да знямогі,— плач.

Дзе, калі плакала маці?

Гэта немцы забілі бацьку... Толькі што прыехаў з атрада Перапёлка...

Разрываюцца ад крыку сцены...

Маці палымаюць нежывую ад дамаўя: у яе ж хворae сэрца.

Тады змаўкае, ціхне хата.

— Мама!.. — гэта ён крычыць і не зможа нідзе ўгледзець яе, не можа падступіцца. — Пусціце! Пусціце!.. Мама!

Выплывае з вялікай грамады задумлівы, аціхлы Авяр'ян; знебылы, гаротны дзед Тодар; сумны-сумны Раман Пэрац; знямоглая, счарнелая Анэта, — іх рассоўваюць, змушаюць расступіцца, сысці, знікці раптам з воч чужыя жанчыны ў белым...

Прыхалі ўскрываць Дзедзіху. Гэта ён у дамавіне...

Яны ідуць да яго, Аркадзя... Яны суровыя, злосныя, сярдзітыя, немые і чужыя. Зусім жа чужыя. Гэта Барысаўна. Не... Галіна... Яна нічога, нічога не кажа яму... Яна маўчыць, сцяла вусны. Яна глядзіць на яго... Якія ў яе вялікія, вялікія вочы. Сінія-сінія... Не... Гэта неба нагнулася над ім... Летняе, гарачае, што агонь. Яно паліць... Яно пала недзе на ногі...

— Галіна!.. — ён ірвецца з ложка.

Зноў на яго валіцца гарачае неба.

Пасля нахлынае чорная ноч. Ціхая-ціхая. За сцяной зноў брэша сабака.

І тады карціць чакаць. Па маленькай мінуце, па маруднай, ціхай да нясцерпнасці.

Мінута за мінутай, як кропля за кропляй. Цягучыя, ліпкія, самотныя. Гадзіна за гадзінай... І хочацца, хочацца чакаць...

Недзе станецца дзень з блакітным небам...

Недзе выйдзе на дарогу, каб паспяшыць яму насустрач, Галіна. Толькі яму. Аднаму яму...

— А мне што? Ну і што, што вы фельчар? Вы не наш фельчар... І яшчэ не адны. А ён хто?

Гэта Грачухіна. Медсястра райбальніцы, саракагадовая жанчына, невысокая, мажняя, пасівелая, злосная. Сказала наадрэз.

Галіна стала прасіць:

— Ён гэта... Са мной... І мы на хвіліначку... Адведаць, убачыць. Мы... Ён во... ад'язджае. Як гэта, не адведаўшы... З адной вёскі. Разам...

— Адведаўшы... Абведаўшы... — Грачухіна і не думала адступіць ад дзвярэй. — Многа вас адведвае. Пазаўчора — цэлае праўленне стары нейкі прывёў, учора старшыня, сёння медсястра ваша з нейкім чорненькім...

— Гэта Нінка... Наша Нінка. Яна па лякарства ўчора нанач ездзіла з аптэкаркай...

— Чакай! Я кажу, што многа вас... А маці, маці яго 'шчэ, во, не

адыходзіцца. Знебылася як. А яму ад гэтага, думаеце, лёгка, ад адведаў вашых? Хлопец яшчэ непрытомны ляжыць... Трызніць. Спіць цяпер. Ды і ў мяне ад урача загад. Я адказваю за хворых. Што? Не знаеце гэтага? Што? У вашай бальніцы не так?

— Дык мы ж толькі ад Чыжыкава, калі на тое пайшло...

— Чыжыкава-Пыжыкава... Бачу, што калі і не былі ў яго, то пойдзеце. Настырны народ. Халаты прынясу зараз. Што з вамі зробіш... Пачакайце тут ля дзвярэй. Ды плашч хай хлопец твой скіне. Цячэ з яго. Дзе гэта вы так пад дажджом былі? Гэтак вымакці...

— Ішлі мы...

— Аж з Грынёў недзе. Далёка. Ведаю. Не гаварыце мне. І букецік свой недзе аж адтуль неслі. Знаю. Ну, я бягу. А Чыжыкава-Пыжыкава вашага сёння ў бальніцы няма. У горадзе недзе ён. У міністэрстве. Выклікалі. Я тут мігам... Халаты толькі знайду...

Ён глядзеў на яе. Ён маўчаў. Такі знаёмы... Увесь у бінтах пад адкладзенай прасціною. З твару белы-белы, мо' што ад бінтоў а мо' што ў палаце зачынала цямнець ад вечару і ад нізкай хмары, якая находзіла ўжо на самы пасёлак. Жахалі маланкі, і тады твар яго быў, што снег пад сонцам — аж сіні.

Вочы — глыбокія вільготныя. Яны ўзрадаваліся, усміхнуліся былі раз-другі, стухлі. Ён увесь цягнуўся да яе, ён нешта гаварыў, было відаць па вачах, ды не адкрываліся вусны, сцятыя, яны нават не варушыліся, — не шапталі.

І ім, Галіне і Леаніду, было забаронена гаварыць. Хлопец жа, думала Грачухіна, спаў.

«Даруй мне... Ты зможаш дараваць... Я знала ўсё... Знала тады, што так можа стацца ў тую ноч... Але ж як я магла, ды і ці змагла б уратаваць цябе... Як? Як жа?»

Ён маўчаў. Ён ніколі і раней не сказаў пра свой боль.

Маўчаў. Не мог гаварыць... А каб мог, то сказаў бы, што дараваў ёй усё, усё на свеце, бо любіць і будзе любіць яе, чый бы яна ні была. Ён мае на гэта сваё права. Ён не знойдзе сілы забыць яе.

Ён не бачыў Леаніда, бо глядзеў толькі за Галінай, але адчуваў, што ён тут. Ён думаў пра яго. Бо ад гэтага чалавека залежала шчасце таго, па кім ці астыне калі ў жыцці балець душа...

Ім не далі доўга быць. Грачухіна ўгледзела, як крануўся на ложку хлопец.

Яны не развіталіся, каб не выдаць, што моўчкі гаварылі з ім. Выйшлі з палаты ціха-ціха. Ён паперадзе, яна воддаль за ім, пакінуўшы адну Грачухіну і на століку ля Аркадзя букецік ранній сёлета чаромхі.

На двары ім у твар дыхнула дажджом. З захаду, адтуль з-за шляху, з Грынёў, зноў уставалі сівыя хмары, заходзілі на пасёлак. Маланкі свяцілі нізка, над самым возерам, туды, пад лес — ярка, востра. Ушчаўся зноў вецер, сагнаў туман. Дождж залягаў на ноч.

На траве — кроплі расы, учарашняй навалыніцы.

Пахне густой смалою ад лісця парк, што ля бальніцы; на дашчатым тратуары, на шэрым вільготным бруку — пупышкі таполі, асыпання, ацярушаныя ветрам і градам. Яны — бальзам, што гоіць здрабжаную дажджом зямлю.

Грэе сонца; яму воля, прастора.

Далёка, аж па канец пасёлка, над возерам застылі барвяныя аблокі. Туды сплылі апошнія дажджавыя тулягі. Гэта — на поўнач, дзе зачынаюцца на пагор'і лясы, дзе далёка ў тумане — Грыні... Адтуль высока ўгору пацягнуліся дзве белыя палоскі... Самалёты. Іх не чуць. Яны немаведама дзе. Такая далеч.

Смутац засціць вочы, калі глядзець туды. Гэта ад ростані. Ад шкадобы і болю, што застаешся адна...

Цягне ехаць з тым, каго нельга пакінуць зусім жа на колькі там часу, без каго прыціхнуць, супакояцца Грыні...

Шаша верне з пасёлка на паўднёвы ўсход, узбіраецца высока на пагор'е і на самым небакраі растае, нікне ў ранішнім тумане. Ён цягнецца адтуль аж сюды, на возера, на пасёлак, на дзядзінец, што на скрыжаванні дарог, дзе прыпыняюцца і адкуль зноўку бяруць гон цяжкія аўтобусы, каб мчаць угору, — у свет.

— Я не хачу, каб адыходзіў аўтобус... Я не хачу пакінуць цябе. Я буду чакаць штодня...

Ён чуе яе голас. Глядзіць ёй у чыстыя-чыстыя вочы, ён не можа сказаць. Нічога...

Яны — на самым рагу парку, на тратуары, пад таполямі, што нагнуліся над абгародкай.

З лісця на траву падае раса.

Раса — распысканыя крыніцы з Доўгіх балот...

— Я ніколі не любіў чаромхі... У мяне ад яе баліць галава... — голас яго дрыжыць.

Ён не можа сябе стрымаць.

Мусіць, хочацца плакаць перад малой дарогай. Перад вялікай быў бы мужны.

Яна змагае, усміхаецца.

Яна блізка-блізка ля яго...

На шляху ветрана і трывожна.

Сцяпан КУХАРАЎ

АЛЁШКА - БРЫГАДЗІР

Нарыс

1

Ужо два гады, як Алёшка жыве ў Мачужычах. Брыгадзірствуе. Алёшка скончыў сельскагаспадарчы тэхнікум, мае дыплом агранома, а працуе брыгадзірам. Згадзіўся сам, па сваёй ахвоты. Яму было, урыхтавалі месца агранома ў калгасе «Іскра», але пад той час у раёне трапіўся старшыня косінскага калгаса Сцяпан Амялянавіч Данільчык і, упадабаўшы Алёшку, запрасіў яго да сябе на пасаду брыгадзіра-палявода. Па-сяброўску крануўшы за плячо Алёшку, косінскі старшыня, сівы дабрадушны чалавек, шчыра сказаў:

— Мы бяром курс на тое, каб брыгадзірамі былі людзі адукаваныя, спецыялісты. Думаю, што справішся?..

— Пастараюся.

Так Алёшка золкім асеннім надвечоркам апынуўся ў Мачужычах, на кватэры ў цёткі Блішчыхі. Скасавурыўшыся, Блішчыха доўга і ўважліва разглядала новага, зусім маладога агранома-брыгадзіра, а потым сумна ўздыхнула:

— Можна павячэраеце з дарогі... І ля місы з агуркамі асцярожна

ўмасціла цёмную пляшку, заткнутую пакуллем.

Алёшка добра прагаладаўся, але, як і належыць гасцю, спачатку пааднекваўся, а потым прысеў да стала. Увешная Блішчыха паказала рукою на бутэлку:

— Вазьміце каліва, з дарогі яно не пашкодзіць...

— Не, цётка, гэта прыбярэце, — Алёшка нахмурыўся і рашуча адставіў на край стала бутэлку. — Я не ўжываю. І, наогул, каб мне гэтае зелле не падносілі!..

Гаспадыня хацела нешта сказаць, але змоўчала, зграбля пасудзіну і, нешта бурчочучы сабе пад нос, пасунулася ў мыцельнік. Крыху сцакаўшы, села на лаве і асцярожна заяла гаворку пра былога свайго брыгадзіра, нагадаўшы, які гэта быў мяккі і пакладзісты чалавек і што пры ім наогул людзі жылі не кепска, але вось жа некаму не ўгадзіў, напэўна, начальству...

Алёшка, звёўшы бялёсыя бровы, слухаў гаспадыню, але больш з ветлівасці. Яго чамусьці цяпер не цікавіла, які быў тутэйшы брыгадзір. Ён ужо ведаў, што той некалі тут старшыняваў, а потым